

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШИНСЬКОГО

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Нерубаська Алла Олександрівна

УДК 141.32:159.923:316.61

ДИСЕРТАЦІЯ

**СИСТЕМНО-ПАРАМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ БУТТЯ
ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ БІФУРКАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ**

Спеціальність: 09.00.03 – Соціальна філософія та філософія історії

Подається на здобуття наукового ступеня доктора наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідні джерела
_____А.О. Нерубаська)

Науковий консультант – Терентьєва Людмила Миколаївна, доктор
філософських наук, професор

Одеса – 2021

Анотація

Нерубаська А.О. Системно-параметричний аналіз буття особистості в контексті біфуркаційної моделі. – Кваліфікаційна робота на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. (033 – Філософія). – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса, 2021.

У кваліфікаційній роботі обґрунтовується позиція, що різного роду біфуркації стали постійним явищем соціальної практики як для суспільства в цілому, так і для буття кожної окремої особистості, а поява особистостей із «біфуркаційною свідомістю» знаменує необхідність переходів та зміни і свідомості суспільства.

У ключовій ідеї зазначено, що методологічні аспекти дослідження біфуркаційного буття особистості в системі соціуму потребують більш ґрунтовного підходу. Проблематика біфуркаційного буття особистості практично не розглядалася в комплексному соціально-філософському ракурсі, необхідно визначення ролі й місця особистості у біфуркаційного рівня соціальних системах – в громадській, політичній, економічній тощо, де сама особистість весь час намагається знайти своє місце в навколишній дійсності, а визначене соціумом її місце не завжди збігається з бажанням особистості, може приводити її в точки біфуркації.

Важливим визначається розуміння, що, виходячи із наявності протиріч у розумінні біфуркаційної сутності буття особистості, науковою проблемою є системно-параметричний аналіз буття особистості в контексті біфуркаційної моделі для виявлення багатовимірності її біфуркаційної життєдіяльності в сучасності.

Поставлена мета дослідження полягає у розгляді біфуркаційного буття особистості на підставі системно-параметричного аналізу в контексті біфуркаційної моделі, що є чинником для виявлення багатовимірності її життєдіяльності в сучасності.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше розроблений і запропонований системно-параметричний аналіз буття людини в контексті біфуркації суспільства на основі уявлень про гнучкість «біфуркаційної свідомості» особистості в процесі її ідентифікації та самоідентифікації в сучасному суспільстві завдяки проявам творчості, таланту і геніальності. Вперше: запропонована авторська дефініція поняття «біфуркаційне буття особистості» на підставі трьох дескрипторів системи (концепту, структури і субстрату) та означення кожного дескриптора системи «біфуркаційне буття особистості»; особистість представлена в сучасному системно-синергетичному вимірі; це, своєю чергою, дає змогу здійснити параметричний аналіз біо-психо-соціального в людині як варіанта структури системи і побачити нові можливості й діалектику її соціальної полісутності; здійснюється двоїсте системне моделювання факту соціальної навантаженості, що також уперше визначено за допомогою дескрипторів першого роду для складання логічної схеми соціальної навантаженості і її елементів; на підставі системно-параметричного методу запропонована авторська дефініція понять «коронавірусне суспільство», «пандемічна освіта», як сучасних біфуркацій особистості, суспільства та світу; проведено аналіз особистості з біфуркаційною свідомістю із використанням системної класифікації особистості за А. Уйюмовим, та визначено, що це особистість, яка не завжди тільки деградує, але й схильна до позитивного особистісного розвитку, можлива як перехідний тип для формування нового типу людини і суспільства загалом, адже сучасна техно-нано-інформаційна цивілізація реалізує себе через визначальні чинники – економічний та політичний; проведено системно-параметричний аналіз біфуркаційної особистості, виявлено вплив дескрипторів суспільної системи України на особистість та її адаптацію до зовнішніх кризових точок.

Уточнено: специфіку розуміння параметрів сучасної особистості: від «людини маси» (Х. Ортега-і-Гассет), «людини-машини» (Ж.О. де Ламетрі), «суперлюдини» (Ф. Ніцше), «одномірної людини» (Г. Маркузе),

«багатовимірної людини» (Л. Богата), «смарт-особистості», «особистості незнання», «флюгерної», «антикрихкої» людини тощо до «біфуркаційної особистості» (В. Шалаєв), «системної», «системно-біфуркаційної», «пандемічної», «постбіфуркаційної» людини; концептуальне значення свідомості в системі «біфуркаційна особистість» на підставі визначень свідомого та несвідомого за З. Фройдом, К. Г. Юнгом та Е. Фроммом; поняття «здоров'я» і «хвороба» за допомогою концепту, структури й субстрату як понять, які є екзистенціалами особистості і концептами якості життя.

Отримали подальший розвиток: антропологічна теорія сутності особистості та її складників: біологічного та соціального (причому соціальне первинне для сучасної особистості); трансгуманістичні теорії і їх нові форми, що з'являються внаслідок нових техно-нано-інформаційних революцій; варіанти для подолання біфуркації особистості; проблема сучасної освіти як духовного екзистенціалу та маркера сучасного українського суспільства і її точок біфуркації; питання важливості викладання «Інженерної етики» в українських закладах вищої технічної освіти.

В основному змісті роботи показано, що існують різні підходи до розуміння буття особистості. В дослідженні вибір системної методології пов'язаний із потребою уточнити низку соціально-філософських положень про особистості в контексті її біфуркаційного становища в соціальній системі та виявлення чинників адаптації в ній; вибір системного методу пов'язаний з конкретною теорією і варіацією – це системно-параметричний підхід (А. Уйомов), а на засадах використання системно-параметричного підходу розкривається системний зв'язок двох аспектів буття: буття самої людини, її біологічної сутності; буття особистості та її соціальної сутності, і до них додати третій аспект, пов'язаний з надбіологічним і надсоціальним складниками – космічне, божественне в бутті тощо.

Виокремлені головні думки в історії формування понять про біфуркаційне буття особистості. До нашого визначення, на основі аналізу особистості із біфуркаційною свідомістю, ближче уявлення, що ця особистість

може мати як негативний, так і позитивний особистісний розвиток, незалежно від її типу.

Наше розуміння буття особистості в контексті біфуркаційної моделі корелює із положенням, що «біфуркаційність» є властивістю, яка може стати тимчасовим адаптивним механізмом для сучасної особистості, в залежності від самої особистості та від суспільства, яке має вплив на формування якості її буття.

Обґрунтовано уявлення, що для осмислення поняття буття особистості в контексті «біфуркацій», необхідно звернути увагу до структурних елементів: творчість; талант; геніальність; творча особистість; самореалізація творчої особистості. Надано положення, для формування поняття «біфуркаційне буття особистості» необхідно звернути увагу на особливість творчості та діяльності «творчої особистості».

Розкривається теза, що соціально-філософське розуміння поняття «сила біфуркації» особистості пов'язана із наступними характеристиками особистості: перший тип найчастіше стабільний у своїх діях та діяльності, другий тип – це кар'єристи. у третьому - рідко зустрінеш особистість із біфуркаційною свідомістю.

Подано положення, що поява біфуркаційних людей знаменує необхідність переходу та зміну свідомості суспільства, так як вони шукають підґрунтя для реалізації як особистості.

Звернено увагу на смисловий зміст поняття «буття особистості» у соціальному просторі українського суспільства, яке пов'язується із комплексом історичних сформованих національних рис українського менталітету та виокремленні структурні елементи української моделі «буття людини» як цілісного комплексу, що включає певні історично-стійкі архетипів, а із використанням історично сформованих національних архетипів відбувається певного рівня «погашення біфуркаційного, по суті, буття людини».

Показано, що система «творча особистість», з її схильністю або потребою до перетворення й творення чогось нового чи необхідного, включає в себе певні характерні риси. В контексті рис сучасної творчої особистості виокремлюється «біфуркаційність». Це ті властивості, які допоможуть самореалізації творчій особистості в соціумі.

Зроблено певні узагальнення. В сучасності відзначені маркери екзистенції особистості в соціальних системах і цими маркерами є світ, успішна взаємодія та взаємовідношення особистостей, суспільства і влади, системний взаємозв'язок інтеріоризації та екстеріоризації як адаптації до соціальності, сприяння блага «іншого», тобто іншої людини, групи людей, природи тощо. Виявлено, що на кожному новому етапі історії суспільство змінює й саму особистість, а точніше, свідомість і рівень усвідомленості; недооцінені особистістю фактори впливають на становлення біфуркаційної особистості, позначаються на ній.

У запропонованій моделі зазначено, що біфуркаційна модель буття особистості на засадах системно-параметричного розуміння, враховує можливі варіанти біфуркаційних станів особистості та її онтологічних характеристик. У даній поданій біфуркаційній моделі виокремленні такі параметри, що дозволяють оцінити можливості й виробити оптимальні та ефективні способи поведінки з точки зору наявності певних індивідуальних маркерів. Обумовлюється, що це є тільки пропозиція до виявлення та використання індивідуальних маркерів свого особистісного «біфуркаційного образу».

На підставі даних дослідження представлено, що український варіант розуміння біфуркаційного буття особистості пов'язується з тим, що будуть виявлені певні чинники, а на практиці – відбудуться та будуть реалізовані певні соціокультурні запити. У біфуркаційній моделі, що складається із змістовно-критеріальних складових і структурно-функціональних складових, відображаються чинники діяльності творчої особистості на основі її самореалізації як принципу подолання біфуркаційного стану.

Обґрунтовано, що на струмені особливої історичної події ХХІ століття – пандемії та утворення «коронавірусного» суспільства є необхідність в створенні нового рівня системної моделі «пандемічної» в контексті причини біфуркації суспільства. Запропонована авторська системно-параметрична концепція «пандемічної освіти» України, що базується на уявленні про процеси сучасних біфуркацій, пов'язаних, зокрема і з пандемією, особливу увагу необхідно приділяти важливості комунікативного процесу в системі освіти.

У висновках надані результати, що представлена модель доводить: наскільки людина залежна від суспільної системи і всіх її елементів; соціальність людини передбачає наявність біфуркацій, і в тому числі пов'язаних із соціальною навантаженістю та певною перевантаженістю людини в суспільстві та взаємовідносинах в ньому, тому необхідно відповідні адаптаційні заходи і механізми створювати; проблеми особистості залежать від проблем суспільства загалом та ступенів його навантаження – тиску на особистість. Як варіант адаптації сучасної особистості й збереження ідентичності пропонується інтеріоризація соціальних норм. Розроблена та запропонована біфуркаційна модель буття особистості на засадах системно-параметричного розуміння, враховує можливі варіанти біфуркаційних станів особистості та її онтологічних характеристик. Обумовлено, що це є тільки пропозиція до виявлення та використання індивідуальних маркерів свого особистісного «біфуркаційного образу».

Встановлено позицію, що для розвитку сучасного українського суспільства необхідні творчі особистості, що долають біфуркаційні стани різних ступенів складності, і які здатні оцінювати адекватно біфуркаційну ситуацію в країні, намічати перспективи розвитку майбутнього держави: бути провідниками гармонічного стану буття.

Ключові слова: системно-параметричний аналіз, біфуркаційне буття особистості, особистість з біфуркаційною свідомістю, дескриптори системи «особистість», атрактори біфуркаційного стану особистості, креативна

біфуркація, творча особистість, біфуркаційна модель особистості, сила біфуркації, соціальна навантаженість.

SUMMARY

Nerubasska A.O. System-parametric analysis of personality existence in the context of bifurcation model. – Manuscript.

The qualifying work for the degree of Doctor of Philosophy of the specialty 09.00.03 – social philosophy and philosophy of history. (033– Philosophy). – State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky".

The qualification work substantiates the position that various bifurcations have become a constant phenomenon of social practice for society as a whole and for the existence of each individual, and the emergence of individuals with «bifurcation consciousness» marks the need for transitions and changes in society.

The main idea is that despite the fact that the analysis of the existence of the individual is devoted to a large number of works in various fields of science, but the methodological aspects of the study require a more thorough approach. The issue of bifurcation of the individual is practically not considered in a complex socio-philosophical perspective on the role and place of the individual in the bifurcation level of social systems - in social, political, economic, etc., where the individual is constantly trying to determine its place in reality, and society's place does not always coincide with the desire of the individual, leads him to the points of bifurcation.

It is important to understand that, based on the existence of contradictions in the understanding of the bifurcation essence of personality, the scientific problem is the system-parametric analysis of personality in the context of the bifurcation model to identify the multidimensionality of its bifurcation in modern times.

The aim of the study is to consider the bifurcation of the individual on the basis of system-parametric analysis in the context of the bifurcation model, which is a factor in identifying the multidimensionality of its life today.

The scientific novelty of the obtained results is that for the first time a system-parametric analysis of human existence in the context of bifurcation of society based on ideas about the flexibility of «bifurcation consciousness» of the individual in the process of its identification and self-identification in modern society due to creativity, talent and genius. For the first time: the author's definition of the concept «bifurcation being of the personality» on the basis of three descriptors of system (concept, structure and substrate) and definition of each descriptor of system «bifurcation being of the person» is offered; personality is represented in the modern system-synergetic dimension; this, in turn, makes it possible to carry out a parametric analysis of the bio-psycho-social in man as a variant of the structure of the system and to see new possibilities and dialectics of its social existence; double systematic modeling of the fact of social burden is carried out, which is also determined for the first time with the help of descriptors of the first kind for drawing up a logical scheme of social burden and its elements; on the basis of the system-parametric method the author's definition of concepts « society of Covide 19», «pandemic education» as modern bifurcations of the person, society and the world is offered; an analysis of personality with bifurcation consciousness using a systematic classification of personality by A. Uyemov, and determined that this is a person who is not only always degrading, but also prone to positive personal development, possible as a transitional type for the formation of a new type of man and society in general, after all, modern techno-nano-information civilization realizes itself through the determining factors - economic and political; the system-parametric analysis of the bifurcation personality is carried out, the influence of descriptors of the social system of Ukraine on the personality and its adaptation to external crisis points is revealed.

Specified: the specifics of understanding the parameters of the modern personality: from «man of mass» (H. Ortega-i-Gasset), «man-machine» (J. de

Lametri), «superman» (F. Nietzsche), «one-dimensional man» (G. Marcuse), «multidimensional person» (L. Bogata), «smart personality», «personality of ignorance», «weather vane», «anti-fragile» person, etc. to «bifurcation personality» (V. Shalayev), «systemic», «systemic-bifurcation», «pandemic», «post-bifurcation» person; the conceptual significance of consciousness in the system of «bifurcation personality» on the basis of the definitions of the conscious and the unconscious according to Z. Freud, C.G. Jung and E. Fromm; the concepts of «health» and «disease» through the concept, structure and substrate as concepts that are existentials of personality and concepts of quality of life.

Received further development: anthropological theory of the essence of personality and its components: biological and social (and social primary for the modern personality); transhumanist theories and new forms emerging as a result of new techno-nano-information revolutions; options for overcoming personality bifurcation; the problem of modern education as a spiritual existential and a marker of modern Ukrainian society and its bifurcation points; the question of the importance of teaching «Engineering Ethics» in Ukrainian institutions of higher technical education.

The main content of the work shows that there are different approaches to understanding the existence of personality. In the study, the choice of system methodology is related to the need to clarify a number of socio-philosophical provisions about man in the context of his bifurcation position in the social system and identify factors of adaptation in it; the choice of a system method is connected with a concrete theory and variation - it is a system-parametric approach (A. Uyomov), and on the basis of using a system-parametric approach the system connection of two aspects of existence is revealed; the existence of man himself, his biological essence; the existence of the individual and his social essence, and to add to them a third aspect related to the supra-biological and supra-social components - the cosmic, divine in being, and so on.

The main ideas in the history of the formation of concepts about the bifurcation existence of the individual are highlighted. To our definition, based on

the analysis of a person with bifurcation consciousness, closer to the idea that this person can have both negative and positive personal development, regardless of its type.

Our understanding of the existence of personality in the context of the bifurcation model correlates with the position that «bifurcation» is a property that can become a temporary adaptive mechanism for the modern personality, depending on the individual and society, which affects the quality of its existence.

The idea that to understand the concept of being a person in the context of «bifurcations», it is necessary to pay attention to the structural elements: creativity; talent; genius; creative personality; self-realization of creative personality. Provisions are given, for the formation of the concept of «bifurcation being of the individual» it is necessary to pay attention to the peculiarity of creativity and activity of the «creative personality».

The thesis is revealed that the socio-philosophical understanding of the concept of "bifurcation force" of the personality is connected with the following characteristics of the personality: the first type is often stable in its actions and activities, the second type is careerists. in the third, you will rarely meet a person with a bifurcation consciousness.

It is argued that the emergence of bifurcated people marks the need for transition and change in the consciousness of society, as they seek a basis for realization as a person.

Attention is paid to the semantic meaning of the concept of «being of the individual» in the social space of Ukrainian society, which is associated with a set of historically formed national features of the Ukrainian mentality and the structural elements of the Ukrainian model of «human existence" as a whole and with the use of historically formed national archetypes there is a certain level of «redemption of bifurcation, in fact, human existence».

It is shown that the system of «creative personality», with its tendency or need to transform and create something new or necessary, includes certain characteristics. In the context of the features of the modern creative personality, «bifurcation» stands

out. These are the properties that will help the self-realization of a creative person in society.

Some generalizations are made. Nowadays, marked markers of personality existence in social systems and these markers are the world, successful interaction and relationship of individuals, society and government, the systemic relationship of internalization and exteriorization as adaptation to society, promoting the good of «another», to another person, group of people. nature, etc. It is revealed that at each new stage of history society changes the personality itself, or more precisely, consciousness and the level of consciousness; factors underestimated by the personality affect the formation of the bifurcation personality, affect it.

The proposed model states that the bifurcation model of personality existence on the basis of system-parametric understanding, takes into account possible variants of bifurcation states of personality and its ontological characteristics. This bifurcation model identifies the following parameters that allow us to assess the possibilities and develop optimal and effective behaviors in terms of the presence of certain individual markers. It is stipulated that this is only a proposal to identify and use individual markers of one's personal «bifurcation image».

Based on the research data, it is presented that the Ukrainian version of the understanding of the bifurcation of personality is associated with the fact that certain factors will be identified, and in practice - certain socio-cultural demands will take place and be implemented. The bifurcation model, consisting of content-criterion components and structural-functional components, reflects the factors of creative personality on the basis of its self-realization as a principle of overcoming the bifurcation state.

It is substantiated that in the stream of a special historical event of the XXI century - pandemic and formation of «Covide - 19» society there is a need to create a new level of systemic model of «pandemic» in the context of the cause of bifurcation of society. The author's system-parametric concept of «pandemic education» of Ukraine is proposed, which is based on the idea that in the process of

modern bifurcations related, in particular, to the pandemic, special attention should be paid to the importance of the communicative process in the education system.

The conclusions provide results that the presented model proves: how much a person depends on the social system and all its elements; human sociality presupposes the presence of bifurcations, including those related to social burden and a certain overload of a person in society and relationships in it, so it is necessary to create appropriate adaptation measures and mechanisms; personality problems depend on the problems of society as a whole and the degree of its load - the pressure on the individual. As an option for the adaptation of the modern personality and the preservation of identity, the internalization of social norms is proposed. The bifurcation model of personality existence on the basis of system-parametric understanding is developed and offered, takes into account possible variants of bifurcation states of personality and its ontological characteristics. It is stipulated that this is only a proposal to identify and use individual markers of one's personal «bifurcation image».

The position is established that the development of modern Ukrainian society requires creative individuals who overcome bifurcation states of varying degrees of complexity, and who are able to adequately assess the bifurcation situation in the country, outline prospects for the future of the state, be leaders of a harmonious state of life.

Key words: system-parametric analysis, bifurcation being of personality, personality with bifurcation consciousness, descriptors of “personality” system, attractors of bifurcation state of personality, creative bifurcation, creative personality, bifurcation model being of personality, bifurcation force, social load.

**ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ВИКЛАДЕНО У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА**

Монографії

1. Нерубасська А. О. Системно-параметрична модель біфуркаційної особистості: [монографія]. Одеса: С. Л. Назарчук, 2020, 340 с.
2. Нерубасская А. А. Системно-параметрический анализ образования: коллективная монография «Гуманитарное знание в XXI веке: значение, тенденции и перспективы». Россия. м. Новосибирск: СиБак. 2013. С. 42-67.

Статті у наукових фахових виданнях України:

3. Нерубасская А. А. Проблема развития и анализ нагруженности научного факта. «Перспективы». Соціально-політичний журнал, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». 2005. № 3 (31). С. 69-75.
4. Нерубасська А. О. Людська сутність у філософії Ренесансу та Нового часу. «Перспективи». Соціально-політичний журнал, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». 2006. № 3. С. 76 – 81.
5. Нерубасская А. А. Системно-параметрический анализ человеческого бытия. Філософські пошуки. Вип. 21 – 22. Львів – Одеса. 2006 р. С. 351-359.
6. Нерубасська А. А. Античное образование: системный аспект. Філософські пошуки. Львів – Одеса. 2008. С.156 – 166.
7. Нерубасська А. О. Системна навантаженість і інтерпретація події в християнських релігіях. Науковий вісник. Серія «Філософія». Харків: Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, 2008. Вип. XXII. С. 10 – 16.
8. Нерубасська А. О. Філософська критика та її системна експлікація. Наукове пізнання: методологія та технологія, Державний заклад

«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Вип. 1(30), 2013. С. 111-115.

9. Нерубаская А. А. Здоровье как один из главных экзистенциалов общественных систем древности и современности. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Вип. 56. Запоріжжя: ЗДІА, 2014. С. 83-91.
10. Нерубаская А. А. Сравнительный анализ некоторых характеристик личности. «Перспективи». Соціально-політичний журнал, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Серія: Філософія, № 3 (65). Одеса, 2015. С. 89-95.
11. Нерубаская А. О. Анализ сущности человека на примере некоторых древневосточных представлений: синергетический аспект. Науково-практичний журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології», Національний університет «Одеська юридична академія», Вип. 13. Одеса, 2016. С. 43-45.
12. Нерубаская А. А. Бифуркации личности в системной классификации А. Уёмова. «Перспективи». Соціально-політичний журнал, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Серія: Філософія, № 2 – 3 (68 – 69), 2016. С. 48-54.
13. Нерубаская А. А. Анализ философского понятия «бифуркационное состояние личности» и «копинг-поведения» в психологии. Наукове пізнання: методологія та технологія. Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Вип. № 2 (41). 2018. С. 54-59.
14. Нерубаська А. О. Системний підхід та його актуальність у сучасних дослідженнях. Перспективи. Соціально-політичний журнал, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет

імені К. Д. Ушинського». Вип. 1, 2019. С. 12-20.
<https://doi.org/10/24195/spj1561-1264.2019.1.2>.

15. Нерубасская А. А. Системное композирование философских идей бытия человека на примере эпохи Ренессанс. Наукове пізнання: Методологія і технологія. Філософія. Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Вип. № 2 (43). 2019. С. 69-75.

**Статті, опубліковані за кордоном та у наукових фахових виданнях
України, які включені до міжнародних наукометричних баз:**

16. Нерубасська А. О. «Онтологічний аналіз екзистенціала здоров'я». Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Запоріжжя. Вип. 58. 2014. С. 89 – 98
17. Нерубасская А. А. Параллели в понимании факторов здоровья современной и древней науками. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Запоріжжя. Вип. 59. 2014. С. 52 – 61.
18. Нерубасская А. А. Бинарные аттракторы личности с бифуркационным сознанием. Науково-практичний журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології», Національний університет «Одеська юридична академія», Вип. 15. Одеса, 2016. С. 99 – 101.
19. Нерубасська А. О. Системно-параметричний аналіз сучасної особистості. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Вип. № 21. 2018. С. 65 – 71.
20. Нерубасська А. О. Метод системного компонування і подвійне системне моделювання філософських ідей представників німецької філософії XVII–XIX ст. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Вип. № 22. 2019. С. 71 – 77.
21. Нерубасська А. О. Системне моделювання буття особистості на прикладі української філософії. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Вип. № 23. 2019. С. 74 – 81.

22. Нерубасська А. О. Системно-параметричний аналіз деяких синергетичних термінів у контексті проблеми кризового буття особистості. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Вип. № 24. 2019. С. 85 – 92. <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.24>.
23. Нерубасська А. О. Концепт, структура і субстрат у біфуркаційній моделі особистості. Вісник Львівського університету. Серія філософські науки, Вип. № 23. 2019. С. 92 – 101. <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-12>.
24. Нерубасська А. А. Системно-дескрипторная нагруженность научного факта. Журнал Международной заочной научно-практической конференции «Современные тенденции общественных наук: политология, социология, философия». Новосибирск, 25 лютого 2013 р. С. 46 – 53.
25. Нерубасская А. А. К вопросу важности преподавания инженерной этики в украинских технических вузах. Санкт-Петербург: научный журнал «Globus», 2015. С. 37 – 42.
26. Нерубасская А. А. Философия образования: системно-синергитическая экспликация: статья в монографии. Польша. г. Ополе: Publishing House WSZiA. 2015. С. 142–149
27. Nerubasska Alla, Lopuga Oresta. Pandemic Panik in information space: the fact and its ladennes. *Postmodern Openings*, Vol.11, Issue 1 Supl. 2 (2020), pp. 93 – 99.
28. Nerubasska Alla, Maksymchuk Borys. The Demarkation of Creativity, Talent and Genius in Humans: a Systemic Aspect. *Postmodern Openings*, Vol. 11, N 2. (2020), pp. 240 – 255.
29. Paulova V., Nerubasska A., Kuzmenko I., Yamilova T., Zahorodnia L. Research of Statisfaction of Educational Results from the Viewpoint of Education Services Consumers. *Universal Journal of Educational Research* 8(8): 3655–3665, 2020. DOI: 10.13189/ujer.2020.080844

Не фахові українські видання:

30. Нерубасская А. А. Системная нагруженность исторических событий. Науковий вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2007. № 13. С. 67 – 71.
31. Нерубасська А. А. Анализ системной нагруженности факта и доказательство субстратной нагруженности. Сборник статей научно-информационного центра «Знание» по материалам 12 международной заочной научно-практической конференции: «Развитие науки в XXI веке», Харьков: сборник со статьями. Харьков: научно-информационный центр «Знание», 2016. С. 60 – 65.
32. Нерубасская А. А. Бифуркации и бинарные аттракторы личности и общества. Постнеклассический дискурс: пути развития философии и методологии науки. Материалы XIII Международных Пригоженских чтений (14 сентября 2016 г. – 26 января 2017 г.). Одесса: Печатный дом, 2017. С. 144 – 151.

Інші публікації:

33. Нерубасська А. О. Системно-параметричний аналіз концепцій емпіризму та теоретизму. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції „Сучасні наукові дослідження – 2006”. Дніпропетровськ, 2006. С. 35 – 37.
34. Нерубасська А. О. Системна класифікація філософської критики. IV міжнародна науково-теоретична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених „Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть”. Тернопіль, 2006. С. 60–62.
35. Нерубасская А. А., Нерубасская Т. Н. Формирование профессиональной культуры и призвания преподавателей. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції „Сучасні наукові дослідження – 2006”, Том 7. Дніпропетровськ, 2006. С. 3–5.
36. Нерубасская А. А. Нагруженность политических событий: системный аспект. Міжнародна науково-практична конференція „Україна в системі сучасних цивілізацій: трансформація держави й громадянського

суспільства”, Одеський національний морський університет. 23 – 24 июня 2006. С. 195 – 196.

37. Нерубасская А. А. Системно-параметрический анализ сущности. III Міжнародна науково-практична конференція «Науковий потенціал світу – 2006». Днепропетровск, 2006. С. 76–79.
38. Нерубасська А. О. Ідеї екзистенціалізму та сучасне українське суспільство. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Наука та освіта – 2007». Дніпропетровськ, 2007. С. 18–21.
39. Нерубасська А. О Системно-параметричний аналіз освітньої системи. Міжнародна науково-практична конференція «Європейська наука XXI століття – 2007». Дніпропетровськ, 2007. С. 52 – 55.
40. Нерубасська А. О. Проблема інтерпретації історичного факту. Матеріали Міжнародній наукової конференції «Cultural heritage – source for studying of history of cultural and spiritual of world», Національний культурний центр «Мірас», Ашхабад, Туркменістан, 14 – 15 березня 2008 р. С. 364 – 365.
41. Нерубасська А. О. Проблема щастя у інформаційному суспільстві. Матеріали XI Міжнародної наукової конференції «Культура та ринок», Люблінський католицькій університет ім. Іоанна Павла II, Польща, 12–14 травня 2008 р. Т. 2. С. 300 – 303.
42. Нерубасская А. А. Нагруженность физического факта. Матеріали науково-технічної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів. Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2008.
43. Нерубасская А. А. Реляционный синтез нагруженности исторического факта. Сб. Альянс наук: вчений – вченому, Матеріали 7 Міжнародної науково-практичної конференції, Том 6 – Управління, історія, філософія, право. Київ - Дніпропетровськ, 2012. С. 73 – 76.
44. Нерубасская А. А. Принципы бытия образования: синергетический поход. Сб. Наука в інформаційному просторі, Матеріали 7 Міжнародної науково-практичної конференції, Том 2 – Історія. Філософія, Дніпропетровськ, 2011. С. 75 – 79.

45. Нерубасская А. А. Социальные экзистенциалы современного украинского общества. Матеріали Міжнародної наукової конференції 2 – 3 жовтня, Перспективи, ПДПУ. Одеса, 2012. С. 71 – 73.
46. Нерубасська А. О. Дескрипторна навантаженість подій. І Наукові читання пам'яті професора А. І. Уйомова, ОНУ ім. І. І. Мечникова. 2013 р. С. 231 – 234.
47. Нерубасская А. А. Системная нагруженность гуманизации образования. Материалы III Международной научно-практической конференции «Народы Евразии. История, культура и проблемы взаимодействия». Прага, Чехия, 5 – 6 апреля 2013 г. Прага: Sociosfera-CZ, 2013. С. 111 –114.
48. Нерубасская А. А. Творчество, талант и гениальность человека: системная модель. Материалы Международной научно-практической конференции «Методология, теория и практика в современной педагогике, психологии, социологии, философии» (Новосибирск, Россия, 19 августа 2013 г.). Новосибирск: ООО агентство «Сибпринт», 2013. С. 111 – 115.
49. Нерубасська А. О. Здоров'я та його системно-філософське значення. Матеріали 68 науково-технічної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів, 4 – 6 грудня 2013 р. Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2013. С. 91 – 93.
50. Нерубасська А. О. Проблеми мотиваційної комунікації у ВУЗах та коледжах. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Економіка та управління в умовах побудови інформаційного суспільства». ОНАЗ ім. О. С. Попова. 17–18 квітня 2014. Одеса. С. 23-24.
51. Нерубасська А. О. Системно-філософський аналіз Здоров'я та Хвороби. Міжнародний науковий форум: наука і практика в сучасному світі. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Україна, 8 травня 2014 р. Київ: Центр Науково-практичних студій, 2014. С. 143 – 147.
52. Нерубасська А. О. Експлікація поняття «здоров'я» у концепції Платона. The international scientific and practical congress “Scientific resources

- management of countries and regions”. The international scientific association “Science & Genesis”. 18 липня 2014. Копенгаген, Данія. С. 61 – 63.
53. Нерубасська А. О. Онтологія поняття «людина» і «здоров'я» у категоріях Аристотеля. The European scientific and practical congress «Global scientifically unity 2014». The international scientific association «Science & Genesis». 26 – 27 вересня 2014. Прага, Чехія. С. 63 – 66.
  54. Нерубасська А. О., Байдан Ю. Концепція буття у філософії Г. Сковороди: системна експлікація. Матеріали 69-ї Міжнародної науково-технічної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів (3–5 грудня 2014). Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2014.
  55. Нерубаская А. А. Макаренко В. О. Нагруженность факта существования человека в философии Л. Фейербаха. Матеріали 69-ї Міжнародної науково-технічної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів (3 – 5 грудня 2014). Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2014.
  56. Нерубаская А. А. Могорян А. А., Коровкин В. В. Техногенная модель цивилизационного развития. Матеріали 69-ї Міжнародної науково-технічної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів (3 – 5 грудня 2014). Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2014.
  57. Нерубаская А. А. «Философ Уёмов»: [статья в монографии]: «Дескрипторная нагруженность событий» / под. ред. А. Горальского, А. Цофнаса. Варшава, Польша. 2014. С. 218 – 221.
  58. Нерубаская А. А. Системная классификация личности и бифуркационный человек. Доклад на III Научные чтения памяти профессора А. И. Уёмова. Одесса, ОНУ им. И. И. Мечникова, Философский факультет, 3 – 4 апреля, 2015. С. 1 – 3.
  59. Нерубаская А. А. Бифуркационный тип преподавателя высшей школы. International scientific practical web congress of pedagogues and psychologists «BE SMART», the 17–18 February, Geneva (Switzerland), 2015. P. 202 – 204.

60. Нерубаская А. А. Бифуркации как испытание личности в ее профессиональном росте. Матеріали міжкафедрального круглого столу «Стратегія майбутнього: соціально-філософський вимір» (м. Одеса: ОДУВС. 19 листопада 2015). С. 204 – 206.
61. Нерубаская А. А. Личность с новыми типами сознания. The International multidisciplinary congress «Knowledge is power, power is knowledge!», 27 July, Viena (Austria), 2015. P. 246 – 248.
62. Нерубаська А. О. Людина: системно-синергитична експлікація. Тези та доповідь на Міжнародній науковій конференції «28-мі Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського» (Львів, 11-12 лютого 2016). С. 63 – 66.
63. Нерубаская А. А. Фильтры восприятия как вариант нагруженности факта. Матеріали 5 Міжнародної науково-практичної конференції «Економіка та управління в умовах побудови інформаційного суспільства», 5 – 6 квітня 2016 р., Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова. 2016. С. 16 – 18.
64. Нерубаская А. А. Психо-аналитическая теория личности Г. С. Салливана как возможный вариант отрицательного аттрактора личности с бифуркационным сознанием. Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук», 3 – 4 лютого 2017, Київ: громадська організація «Київська наукова суспільнознавча організація», 2017. С. 72 – 75.
65. Нерубаська А. О. Аналіз деяких можливих атракторів біфуркаційного стану особистості. Людина має право: філософсько-правовий та соціокультурний дискурс українського суспільства: матеріали круглого столу (м. Одеса, 15 лист. 2018 р.) / ред. кол.: О. Кузніченко, О. Я. Надібська, І. А. Нерубашенко; відп. за вип. О. Я. Надібська; Одес. держ. ун-т внутр. справ. Одеса: Астропринт, 2018. С. 54 – 57.

66. Нерубасская А. А. Бифуркационное состояние личности и копинг-поведение: системно-логический аспект. Матеріали VII Наукових читань пам'яті А. Уйомова, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова . Факультет історії та філософії. / від. ред. К. В. Райхерт. – Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 2019. – 139 с. С. 61 – 64.
67. Нерубасская А. А. Применение системной методологии в преподавательской практике. Створювальне знання: теоретико-методологічні та практичні аспекти. Матеріали 2-го круглого столу «Створювальне знання: гуманізм, інновація, самоосвіта», 14 червня 2019 р. / Під ред. Доннікової І. А. Одеса: НУ «ОМА», 2019. С. 36 – 38.
68. Нерубасска А. О. Образ особистості в сучасних реаліях. International Scientific and Practical Conference «Imperatives of development of civil society in promoting national competitiveness». Batumi, Georgia, Volume II, December 13 – 14, 2018. С. 290 – 292.
69. Нерубасская А. А. Предкризисный, бифуркационный или одномерный человек. Интеллектуальная культура Белоруси: когнитивный и прогностический потенциал соціально-філософського знання/ Матеріали міжнародної наукової конференції. 14–15 ноября 2019 г. Минск: Четыре четверти. В 2-х томах. Т. 1. С. 222 – 225.
70. Нерубасская А. А. Системно-параметрическая модель медицины и некоторые ее свойства. Інтегративна Антропологія: медико-філософський журнал. № 2 (32). Одеса, 2018. С. 84 – 86.
71. Нерубасска А. О. Системно-параметричний аналіз деяких ідей філософії Відродження. Наукове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, Україна, 1–2 лютого 2019 р.). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2019. С. 83 – 87.
72. Нерубасска А. О. Критичний аналіз деяких принципів освіти в законі України «про освіту». Людина має право: соціально-гуманітарний

дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні: матеріали круглого столу. 21 лист. 2019 р. Одеса: Астропринт. С. 219 –222.

73. Нерубаська А. О. Системно-параметричний аналіз «коронавірусного» суспільства. Матеріали Наукових читань пам'яті Авеніра Уйомова, VIII Уйомовськи читання, ОНУ ім. І. І. Мечникова, Факультет Історії та філософії. м. Одеса, 29 травня 2020. С. 93 – 97.
74. Нерубаська А. О. «Пандемічна» освіта в Україні: системний аспект. 3-й круглий стіл науково-освітнього міждисциплінарного проєкту «Створювальна сила знання: гуманізм, інновація, самоосвіта», НУ «ОМА» та Міжнародна Академія психосинергетики та альфології. м. Одеса, 12 червня 2020 р. С. 20 – 25.
75. Нерубаська А. О. Студент має право. Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні: матеріали круглого столу. м. Одеса, 19 лист. 2020 р. / Одес. держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2020. С. 84 – 86.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	27
Розділ I. Роль системно-параметричного та синергетичного аналізу буття особистості у розвитку сучасного суспільства.....	40
1.1. Значення системного бачення розвитку особистості, суспільства та світу в контексті біфуркацій.....	40
1.2. Системне розуміння категорій сутність і явище у дослідженні буття особистості.....	51
1.3. Синергетика та її роль у дослідженні буття особистості: точки біфуркації.....	59
Висновки до розділу I.....	78
Список літератури до розділу I.....	81
Розділ II. Системно-параметричний підхід до концепцій буття особистості в історії філософської думки.....	90
2.1. Системна експлікація онтології особистості в давньосхідній, античній та середньовічній західноєвропейській філософії.....	90
2.2. Демонстрація методу компонування й декомпонування онтології особистості в Ренесансі, Новому часі та Просвітництві.....	102
2.3. Системне моделювання буття особистості в українській філософії.....	117
2.4. Сучасне розуміння системно-параметричного підходу до концепції буття особистості.....	127
Висновки до розділу II.....	133
Список літератури до розділу II.....	139
Розділ III. Біфуркаційна особистість і теоретико-методологічні складності до вияву її характеристик	150
3.1. Філософсько-психологічні аспекти біфуркаційної особистості та порівняння її типів.....	150
3.2. Сила біфуркації особистості в системній типології Авеніра Уймова.....	182

3.3. Біфуркаційність як параметр системи «буття особистості».....	193
3.4. Атрибутивні параметри систем «людина – навколишнє середовище», «буття особистості» та «біфуркаційної особистості».....	208
Висновки до розділу III.....	225
Список літератури до розділу III.....	229
Розділ IV. Творчість як складова біфуркаційної особистості у сучасному суспільстві.....	242
4.1. Творчість, талант і геніальність: демаркаційні лінії й системно- параметрична експлікація.....	242
4.2. Системно-параметричний аналіз творчої особистості: нові грані осмислення.....	255
4.3. Здоров'я як екзистенціал існування творчої особистістю у добу біфуркацій.....	267
Висновки до розділу IV.....	290
Список літератури до розділу IV.....	293
Розділ V. Соціально-філософськи складові буття особистості у контексті біфуркаційної моделі.....	304
5.1. Соціальна навантаженість особистості	304
5.2. Місце особистості в системі «сучасне біфуркаційне суспільство»	321
5.3. «Коронавірусне» суспільство як біфуркація в бутті особистості...340	
5.4. Освіта як духовний екзистенціал та маркер сучасного українського суспільства: точки біфуркації.....	350
Висновки до розділу V.....	388
Список літератури до розділу V.....	392
Висновки.....	409

Вступ

Як «міра всіх речей» людина являє собою складну систему. Попри формалізм звучання, тільки так можна здійснювати будь-який аналіз людини (онтологічний, гносеологічний, методологічний, аксіологічний і т. д.). Особистість – дуже складна система та водночас елемент ще складнішої системи – суспільства. Проблема визначення ролі й місця людини в системі, причому в будь-якій – громадській, політичній, економічній чи іншій, актуальна завжди. По-перше, тому що сама людина весь час намагається визначити своє місце в навколишній дійсності. По-друге, соціум визначає її місце, яке не завжди збігається з її бажанням. Тому, потрапляючи у стани, що виводять особистість з рівноваги, які пов'язані з нестійкими, критичними ситуаціями, часто скеровують її в точку біфуркації. Особистість може просто втратити сенс власного життя. Стає зрозумілою діяльність організму, який запускає захисні механізми. До захисних механізмів додаються і вольові характеристики людини. Проблеми, запропоновані нами для обговорення, порушували в психології. Про них можна прочитати в Гіппократа, Галена, К. Юнга, Е. Кречмера, У. Шелдона, О. Леонтєва, С. Рубінштейна, Л. Божович, В. Слободчикова, Є. Ісаєва, Н. Родіної та ін. Філософська антропологія центром своїх концепцій має людину. У ХХ столітті ці питання досліджують А. Бергсон, М. Шелер, Х. Плеснер, близькі цим ідеї «культурної антропології» М. Ландмана, можна відмітити релігійну антропологію: Г. Генгстенберг, Ф. Гаммер, К. Раннер, педагогічну антропологію: К. Альберт, О. Больнов, та ін., соціальну антропологію: К. Льовіт, А. Гелен, Е. Ротгаккера, структурну антропологію: К. Леві-Строс, А. Фаггер, політичну антропологію: Е. Лембеог, В. Ф'юслайн, Г. Ріффель, П. Рікер, антропологію права: О. Тьоффе та ін.; в історії філософської думки була ідея М. Фуко «антропологічного сна», ідеї Дільтея, Ф. Ніцше, П. Тейяр де Шардена, Х. Ортега-і-Гассета, екзистенціалістів: А. Камю, М. Бердяєва, Ж.-П. Сартра, Г. Марселя, М. Мерло-Понті, К. Ясперса та ін., дуже важливим стають ідеї Ж.О. де Ламетрі, Ф.

Ніцше, Г. Маркузе, які є підґрунтям даного дослідження. Проблеми «суспільства ризику», як причини біфуркації сучасної людини досліджували зарубіжні дослідники: У. Бек, Ортега-і-Гассет, К. Хейльза; концепції В. Стьопіна, В. Горохова, В. Шаласва, також перетинаються з авторською концепцією сучасної людини. Назвемо й окремих сучасних українських вчених: В. Ільїна, Є. Борінштейна, В. Бліхара, О. Халапсіса, О. Пунченка, І. Доннікову, Л. Богату, О. Кирилюка, Л. Бевзенко, Ю. Добролюбську, В. Петрушенка, В. Воронкову, О. Долженко, О. Петінову, О. Лісеєнко, К. Хвойницьку, Є. Бистрицьку, В. Даренського, А. Добролюбського, І. Голубович, А. Бойко, В. Плавича, В. Попкова, Н. Гедікову, М. Цибру, І. Скловського, О. Петряківську, І. Балашенку, С. Карпову, М. Кириченка, С. Сливку та багато ін.. Значний вклад у вирішення проблеми буття людини та суспільства в контексті біфуркації зробили й такі українські вчені як І. Добронравова, І. Єршова-Бабенко, О. Князєва та ін.

За Е. Тоффлером, наш світ змінюється щомиті з неймовірною швидкістю, тому старі проблеми набувають нового вигляду в сучасній дійсності й вимагають філософського переосмислення. Ми пропонуємо нові, сучасні моделі для подальшого вирішення буттєвих проблем людини та особистості, як продукту соціуму.

Техно-інформаційна детермінація розвитку сучасного суспільства суттєво впливає на його простір, часто приводячи соціальні системи до біфуркацій і революцій. За таких складних умов можливе руйнування особистості та її культурних цінностей. Особистість втрачає свою цілісність. У nano-інформаційному, біфуркаційному, пандемічному просторі людині треба не тільки знайти своє місце, але й витримати вплив і тиск цілої системи, не втратити орієнтири, визначити маркери, сформувати систему цінностей тощо. У сучасному українському суспільстві, яке стало на шлях європейської інтеграції, виробляє нові ідеали, цінності та принципи, необхідні нові дослідження проблем, які виникають, і їх філософське обґрунтування. Тому

ми вважаємо актуальним системно-параметричний аналіз буття особистості в аспекті біфуркаційної моделі.

Україні необхідно мати державну концепцію побудови техно-нано-інформаційного суспільства, де мають чітко визначатися роль і місце основних дійових осіб – держави, комерційного сектору економіки, населення, громадських організацій та людини з новим типом свідомості (біфуркаційним та постбіфуркаційним). У цьому дослідженні особливий акцент робимо на особистості як найважливішій системі, що включає в себе біологічний, соціальний, духовний і віртуальний компоненти.

Дослідження базується на системному представленні об'єктів. Як відомо, засновниками системного підходу були: А. Богданов, Л. фон Берталанфі, Е. де Боно, Л. ла Руш, Р. Саймон, П. Друкер, А. Чандлер, С. Черногор, А. Малюта, В. Афанасьєв, Дж. Ван Гіра, М. Месарович, С. Садовський, В. Тюхтін, Ю. Урманцев, Б. Юдин. Ми обрали один з варіантів системних підходів – системно-параметричний, розроблений А. Уйомовим та його послідовниками: А. Цофнасом, Б. Плеським, Л. Терентьевою, Л. Сумароковою, Д. Ляшенком, К. Райхертом, О. Савусіним та ін.

Необхідно зазначити, що незважаючи на широкий обсяг наукових праць, проблематика системно-параметричного аналізу буття людини в аспекті біфуркаційних змін соціуму достатньо не досліджена. Поза увагою авторів залишились питання застосування системно-параметричного підходу у системі «людина-суспільство», розвитку біфуркаційної людини в трансгуманістичній трансформації, духовного екзистенціалу освіти та інше.

Отже, науковою проблемою дослідження є концептуальне бачення системно-параметричного аналізу буття людини у контексті біфуркації сучасного суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до тем науково-дослідної роботи кафедри філософії. Тема дисертації відповідає науковому напрямку факультету історії та філософії; кафедри філософії, кафедри культурології Одеського

національного університету імені І. І. Мечникова «Дослідження процесів інтеграції й диференціації в сучасному науковому та філософському знанні» (номер держреєстрації 0117U004073). Термін виконання теми: початок - 01.01.2017 р., закінчення – 31.12.2021 р. Тема дисертації затверджена вченою радою Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова від 30 жовтня 2018 р., протокол № 2.

Об’єкт дослідження – біфуркаційне буття особистості.

Предмет дослідження – системно-параметричний аналіз буття особистості в контексті біфуркаційної моделі.

Мета: у розгляді біфуркаційного буття особистості на підставі системно-параметричного аналізу в контексті біфуркаційної моделі, що є чинником для виявлення багатовимірності її життєдіяльності в сучасності.

Виконання завдань вимагає:

- виокремити сутнісні положення системно-параметричного підходу (розроблений українським ученим, д. філос. н. А. Уйомовим) для створення системно-параметричної концепції «кризового буття» особистості;
- визначити особливості дослідження та окреслити роль системно-параметричного та синергетичного підходів для аналізу буття особистості в розвитку сучасного суспільства;
- надати системне розуміння категорій «явище» та «сутність» в контексті розкриття поняття «біфуркаційне буття особистості»;
- використати двоїсту сутність системно-параметричного моделювання для аналізу історичного становлення та розвитку соціально-філософських ідей про буття особистості;
- класифікувати типи біфуркаційних особистостей на підставі типології різновидів особистостей за А. Уйомовим;

- запропонувати деякі варіанти виходу з біфуркаційних станів та змоделювати ці стани на підставі системних дескрипторів (концепт, структура, субстрат) в контексті біфуркаційної моделі творчої особистості;
- обґрунтувати принципи моделювання системи: «творча особистість», «особистість з біфуркаційною свідомістю» як складових системи біфуркаційного буття особистості;
- виявити нові грані осмислення творчої особистості та виокремити демаркаційні лінії у просторі системно-параметричної експлікації понять «творчість, талант і геніальність»;
- проаналізувати категорію «здоров'я» як модус буття сучасної особистості, зокрема, в українському суспільстві;
- на засадах системно-параметричного та синергетичного аналізу освіти, обґрунтувати освіту як модус духовності сучасної особистості в Україні та її точки біфуркації.

Основними методами дослідження є:

- **діалектичний метод**, який дозволив представити категорії «явище» та «сутність» у процесі їх розвитку;
- **метод системного компонування - декомпонування** використовується для означення різних концепцій буття особистості в історії філософської думки, що дозволяє розробити методику викладання філософії на підставі зв'язку між дескрипторами (параметрами першого роду);
- **метод порівняння та аналогії** застосовується для дослідження різних характеристик особистості у визначенні змістових характеристик біфуркаційної особистості та проведення їх порівняльного аналізу на підґрунті знань про біфуркаційну людину;
- **метод класифікації** застосовується з метою перегляду характеристик особистості і типів особистостей, групуючи дані про властивості біфуркаційної особистості в групи, таким чином ми перетворюємо великий

обсяг інформації, з метою її осяжності та придатності для подальших узагальнень – висновків та прогнозів;

– **біографічний метод** доречний у контексті дослідження стратегії щодо біфуркаційного буття особистості, застосовується під час узагальнення прикладів, які доводять авторську концепцію системного моделювання біфуркаційної людини;

– **метод логічного аналізу** використовується у формуванні графічної схеми соціальної навантаженості та її складників у контексті уявлення про особистість як частину більш загальної системи «суспільство», є алгоритмізованим методом, який базується на логічних передумовах та висновках у процесі пізнання і відтворення об'єктів;

– **метод системного синтезу** запропонований для створення моделі соціальної навантаженості, розглянутої як факт, та об'єднання наявного знання в дещо ціле; задача синтезу – це створення нової моделі системи, визначення її структури та параметрів на підставі знань та інформації про об'єкт;

Використовували такі **підходи**:

– **системно-параметричний підхід**, розроблений А. Уйомовим, за допомогою якого основні суб'єкти дослідження представлено у вигляді моделі з дескрипторами першого роду (концептом, структурою, субстратом) та проаналізовано за параметрами другого роду (атрибутивні, реляційні), що дало змогу простежити системний зв'язок між розглянутими суб'єктами у принципово новому ракурсі, а також здійснити системно-параметричну класифікацію;

– **синергетичний підхід** допоміг дослідити вплив громадських і особистих біфуркацій людини, сформувати та обґрунтувати можливі атрактори особистості в точках біфуркації, адже синергетика являє собою компонент науки, який лежить в основі потужного вибуху інтегративних процесів, започатковує переосмислення складних об'єктів різних сфер реального світу і їхнього дисциплінарного вивчення [М. С. Дмитрієва, С. 22]. Особистість і Суспільство як складні, динамічні, нерівноважні системи, є предметним полем

цієї науки. «Синергетика парадоксальним чином повертає нас до тих ідей, які мають тисячолітню історію, змушує нас перевідкрити, по-новому переосмислити те, що становить скарбницю стародавньої мудрості» [Князева О. М., С. 9];

– **антропологічний підхід**, який має місце у процесі дослідження особистісних параметрів людини (біосоціальної сутності), як підхід, що виходить із природи людини, використовується при аналізі механізмів, соціального контролю переважно в доіндустріальних суспільствах, проблемах адаптації та трансформації традиційних механізмів контролю при переході до сучасних економічних систем.

**Наукова новизна роботи полягає в тому, що
вперше:**

– запропоновані авторські дефініції понять «біфуркаційне буття особистості», на підставі трьох дескрипторів системи (концепту, структури і субстрату), означення кожного дескриптора системи та «сила біфуркації», яка залежить від багатьох особистісних факторів та зовнішнього впливу, що підтверджено на прикладі класифікації типів особистості за А. Уйомовим;

– здійснюється двоїсте системне моделювання факту соціальної навантаженості, що також уперше визначене за допомогою дескрипторів першого роду (концепт, структура, субстрат) із використанням кіл Ейлера для складання логічної схеми соціальної навантаженості та її елементів;

– на підставі системно-параметричного аналізу запропонована авторська дефініція понять «коронавірусне суспільство», «пандемічна освіта» як сучасних біфуркацій особистості, суспільства та світу;

– аналізуючи особистість з біфуркаційною свідомістю, використовуючи системну класифікацію особистості за А. Уйомовим, визначено, що це особистість, яка не завжди тільки деградує, але й схильна до позитивного особистісного розвитку, можлива як перехідний тип для формування нового типу людини і суспільства загалом, адже сучасна техно-нано-інформаційна

цивілізація реалізує себе через визначальні чинники: економічний та політичний. Тому гнучкість біфуркаційної свідомості сьогодні, як ніколи раніше, потрібна сучасній особистості в процесі її соціалізації й самоідентифікації;

– виокремлено модель українського суспільства та його біфуркаційного стану як результату світової пандемічної кризи, а також деяких елементів (параметрів) суспільної системи;

– проведено системно-параметричний аналіз біфуркаційної особистості, особистості з біфуркаційною свідомістю, властивості «біфуркаційність» та виявлено вплив дескрипторів суспільної системи України на особистість та її адаптацію до зовнішніх кризових точок.

Уточнено:

– специфіку розуміння параметрів сучасної особистості: від «людини маси» (Х. Ортега-і-Гассет), «людини-машини» (Ж. О. де Ламетрі), «суперлюдини» (Ф. Ніцше), «одномірної людини» (Г. Маркузе), «багатовимірної людини» (Л. Богата), «смарт-особистості», «особистості незнання», «флюгерної», «антикрихкої» людини тощо до «біфуркаційної особистості» (В. Шалаєв), «системної», «системно-біфуркаційної», «пандемічної», «постбіфуркаційної» людини. Тому зрозумілим стає використання системно-параметричного методу, двоїстого системного моделювання для наближення до цілісності й об'єктивності визначення особистості в контексті біфуркаційних змін загальнішої системи – системи «суспільство»;

– концептуальне значення свідомості в системі «біфуркаційна особистість» на підставі визначень свідомого та несвідомого за З. Фройдом, К. Г. Юнгом та Е. Фроммом;

– поняття «здоров'я» і «хвороба» за допомогою концепту, структури й субстрату як понять, які є екзистенціалами особистості і концептами якості життя.

Набули подальшого розвитку:

– антропологічна теорія сутності людини та особистості та її складників: біологічного та соціального (причому соціальне первинне для сучасної особистості);

– трансгуманістичні теорії, їхні нові форми, що з'являються внаслідок нових техно-нано-інформаційних революцій та є новим поглядом на біо-соціальну сутність людини;

– можливі варіанти для подолання біфуркації особистості на підставі системно-параметричного аналізу;

– проблема сучасної освіти як духовного екзистенціалу і маркера сучасного українського суспільства та її точок біфуркації;

– питання важливості викладання «Інженерної етики» в українських закладах вищої технічної освіти.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, в ньому вперше здійснено системно-параметричну та синергетичну концептуалізацію біфуркаційної людини. Створено та обґрунтовано авторську системно-параметричну концепцію біфуркаційного буття людини, що особливо актуально у контексті дискусій стосовно кризових ситуацій у світі та пандемії 2019 року.

Головні положення, ідеї дисертації можуть бути використані суб'єктами соціального процесу для більш поглибленого розуміння біфуркаційних станів людини, її адаптації до біфуркацій суспільства, трансформаційних процесів у сучасному суспільстві, для систематизації нових культурних форм, динаміки їхнього існування у поєднанні різноманітних

аспектів (економічний, культурний, естетичний та інші), для вдосконалювання зв'язків та утворення нових моделей поведінки в соціальних відношеннях, їхнього регулювання, та формування нових культурних форм у контексті соціального простору внаслідок соціальної взаємодії та діяльності індивідів. Конкретні висновки та практичні рекомендації можуть знайти реалізацію: у процесі подальшої розробки філософської концепції біфуркаційної особистості; у поглибленні теоретичних досліджень проблем системного моделювання людини з біфуркаційною свідомістю, творчої людини в системі соціально-гуманітарних знань; у розробці конкретних методик дослідження біфуркаційної особистості в усьому різноманітті форм її проявів; з метою поглиблення змісту й підсилення практичного спрямування таких навчальних курсів, як «Філософія», «Соціальна філософія», «Соціологія», «Філософська антропологія», «Філософія освіти»; при створенні певних спецкурсів про кризову людину, як комерційних коучингів.

Апробація результатів

Основні положення та висновки були предметом обговорення: на II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження – 2006». м. Дніпропетровськ. 2006 р.; IV міжнародної науково-теоретичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть», м. Тернопіль, 2006 р.; II Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні наукові дослідження – 2006», Дніпропетровськ. 2006 р.; Міжнародної науково-практичної конференції «Україна в системі сучасних цивілізацій: трансформація держави й громадянського суспільства», Одеський національний морський університет. 23 – 24 червня, 2006 р.; III Міжнародна науково-практична конференція «Науковий потенціал світу – 2006». м. Дніпропетровськ. 2006 р.; V Міжнародної науково-практичної конференції «Наука та освіта – 2007» м. Дніпропетровськ. 2007 р.; Міжнародної науково-практичної конференції «Європейська наука XXI століття – 2007»,

м. Дніпропетровськ. 2007 р.; Міжнародній науковій конференції «Cultural heritage source for studying of history of cultural and spiritual of world», Національний культурний центр «Мірас», м. Ашхабад, Туркменістан, 14 – 15 березня, 2008 р.; XI Міжнародної наукової конференції «Культура та ринок», Люблінський католицький університет ім. Іоанна Павла II, Польща, 12 – 14 травня, Т. 2, 2008 р.; II Міжнародної наукової конференції, «Украина в системе современных цивилизаций: трансформация государства и гражданского общества», Одеський морський університет, 22 – 24 червня, 2008 р.; Науково-технічної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів, ОНАЗ ім. О. С. Попова. 2008 р.; 7 Міжнародної науково-практичної конференції, Київ – Дніпропетровськ, 2012 р.; 7 Міжнародної науково-практичної конференції «Наука в інформаційному просторі», Дніпропетровськ, 2011 р.; Міжнародної наукової конференції, 2 – 3 жовтня, ПДПУ м. Одеса – 2012 р.; 67 Науково-технічної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів, 5 – 7 грудня. – ОНАЗ ім. О. С. Попова. 2012 р., I Наукових читаннях пам'яті професора А. І. Уйомова, ОНУ ім. І. І. Мечникова. 2013 р.; III Международной научно-практической конференции «Народы Евразии. История, культура и проблемы взаимодействия». Прага, Чехия, 5 – 6 апреля 2013 г.; Международной научно-практической конференции «Методология, теория и практика в современной педагогике, психологии, социологии, философии». г. Новосибирск, Россия, 19 августа 2013 г.; 68 науково-технічної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів, 4 – 6 грудня 2013 р. ОНАЗ ім. О. С. Попова; III Міжнародної науково-практичної конференції «Економіка та управління в умовах побудови інформаційного суспільства». ОНАЗ ім. О. С. Попова. – Секція 4. м. Одеса – 17 – 18 квітня 2014 р.; Міжнародному науковому форумі: наука і практика в сучасному світі. Міжнародної науково-практичної конференції. м. Київ, Україна, 8 травня 2014 р. – Центр Науково-практичних Студій, 2014 р.; The international scientific and practical congress «Scientific resources management of countries and regions».

The international scientific association “Science & Genesis”. 18 липня 2014. м. Копенгаген, Данія; The European scientific and practical congress «Global scientifically unity 2014». The international scientific association «Science & Genesis». 26 – 27 вересня 2014. м. Прага, Чехія; 69-ї Міжнародної науково-технічної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів (3 – 5 грудня 2014). – Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2014 р.; III Наукових читаннях пам’яті професора А. І. Уйомова, ОНУ ім. І. І. Мечникова, Філософський факультет, 3 – 4 квітня, 2015 р.; International scientific practical web congress of pedagogues and psychologists «BE SMART», the 17 – 18 February, Geneva (Switzerland), 2015 р.; Міжкафедральному круглому столі «Стратегія майбутнього: соціально-філософський вимір», м. Одеса: ОДУВС. 19 листопада 2015 р.; The International multidisciplinary congress «Knowledge is power, power is knowledge!», 27 July, Viena (Austria), 2015 р.; Міжнародної наукової конференції «28-мі Читання, присвячені пам’яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського», 11 – 12 лютого, м. Львів, 2016 р.; 5 Міжнародної науково-практичної конференції «Економіка та управління в умовах побудови інформаційного суспільства», квітень 2016 р., м. Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова. 2016 р.; Міжнародної науково-практичної конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук», 3 – 4 лютого 2017 р., м. Київ: громадська організація «Київська наукова суспільнознавча організація», 2017 р.; Круглому столі «Людина має право: філософсько-правовий та соціокультурний дискурс українського суспільства. м. Одеса, 15 листопада 2018 р.; 13-их Міжнародних пригожинських читаннях 14 вересня – 26 січня, м. Одеса, 2017 р.; VII Наукових читаннях пам’яті А. Уйомова, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Факультет історії та філософії. 2019 р.; Круглому столі «Створювальне знання: теоретико-методологічні та практичні аспекти. м. Одеса: НУ «ОМА», 14 червня 2019 р.; International Scientific and Practical Conference «Imperatives of development of civil society in promoting national competitiveness». – Batumi,

Georgia, Volume II, December 13 – 14, 2018 p.; Круглому столу «Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні», м. Одеса, 21 листопада 2019 р., Международной научной конференции «Интеллектуальная культура Белоруси: когнитивный и прогностический потенциал социально-философского знания», 14 – 15 ноября 2019 г., г. Минск; Міжнародної науково-практичної конференції. м. Київ, Україна, 1 – 2 лютого 2019 р.; VIII Уйомовських читаннях, ОНУ ім. І. І. Мечникова, Факультет історії та філософії, м. Одеса, 29 травня 2020 р.; 3-му круглому столі «Створювальна сила знання» НУ «ОМА», м. Одеса, 12 червня 2020 р., Третій літній філософсько-культурологічній школі ОНУ ім. І. І. Мечникова, 25 червня 2020 р.

Публікації: 75 роботи – після захисту кандидатської дисертації, з них 21 – у фахових виданнях, зокрема 8 – з наукометричними базами, 6 – в зарубіжних виданнях, 4 з них – наукометричні, 3 з них – індексуються в базах WoS та Scopus, 3 – в українських не фахових виданнях; 1 – авторська монографія, 1 – колективна монографія.

Тема дисертаційної роботи на здобуття звання PhD «Системна навантаженість наукового факту»; її результати не використовуються в докторській дисертації.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти глав, вісімнадцяти підглав, списків літератури до кожної глави, та загальних висновків.

РОЗДІЛ I.
РОЛЬ СИСТЕМНО-ПАРАМЕТРИЧНОГО ТА СИНЕРГЕТИЧНОГО
АНАЛІЗУ БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ У РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО
СУСПІЛЬСТВА

1.1. Значення системного бачення розвитку особистості, суспільства та світу в контексті біфуркацій

У контексті соціальних, економічних, екологічних, політичних, культурних та інших криз, які повністю змінюють свідомість і поведінку сучасної особистості, вважаємо за необхідне розглянути її новий образ у синергії відносин із кризовим суспільством, оскільки, зазвичай, тільки у взаємозв'язку можна розкрити сутність цих складних систем: природної та штучної. Адам Сміт у соціальних змінах і в «людині системи» провів дві трансляції. У першій – зазначений підхід, де є «людина людяності й доброзичливості», а в другій – це «людина системи». Пояснюючи різницю, автор наводить приклад із шахівницею та фігурами. На відміну від «людини людяності й доброзичливості», що має власний принцип руху, «людина системи» залежить від руки, яка пересуває шахи [91]. У час панування економічної сфери людина отримала нові інформаційні можливості, пов'язані зі зберіганням, накопиченням і передаванням знань. Але до всього цього додалися й нові проблеми, зумовлені зростанням тиску на людську психіку, навантаженням, перенавантаженням, спотворенням інформації тощо, а також, як зазначають учені, – збільшенням потреби в різноманітності, що прискорило й сам прогрес людства [36, с. 139].

Людина в конкурентній боротьбі за виживання у природному середовищі почала будувати свої штучні антропогенні екосистеми. Приблизно 10 000 років тому вона перестала бути пересічним консументом, який збирає

дари природи, і почала ці «дари» добувати сама завдяки власній праці, створивши сільське господарство. Освоївши сільськогосподарську модель, людство історично підійшло до промислової революції, розпочатої всього 200 років тому. Людина поступово зрозуміла, що її «Я» – це головна цінність. Сучасна цивілізація дала людині багато можливостей для самореалізації. Причому вона може розкрити себе не лише в особистих стосунках з партнером (комунікація, соціальна взаємодія з індивідами), але й у професії, бізнесі, умінні відпочивати, бути частиною суспільних рухів і т.д. Та, з іншого боку, наша цивілізація настільки негативно впливає на людину, її психологічне, психічне й фізичне здоров'я, що виникають запитання: якими стійкими мають бути свідомість особистості, її сила волі, багатий потенціал, щоб комфортно почуватися у ворожому світі? Сьогодні тільки на стику наук, у синергії їхніх теорій можна вирішити питання адаптації особистості після складних, проблемних, біфуркаційних ситуацій у суспільстві. Особливе місце проблема адаптації, яка вимагає визначення успішності, надійності, стабільності, самоствердження людини в різних сферах її діяльності, посідає в психології, а філософія створює нові світоглядні системи сучасної особистості, виробляє ціннісні орієнтири, дає можливість навчитися всебічно оцінювати загрози, що надходять від світу, перевантаженого інформацією, здебільшого негативною [34].

Дослідження проблеми буття особистості, критичних моментів та їхніх наслідків вимагає вивчення засобів пізнання, якими є методи. У минулому столітті часто зверталися до діяльнісного підходу. Зазначалося, що саме він вирішує питання про сутність методу як феномена пізнання. «Так можна припустити, що метод існує у двох формах – потенційній і актуальній. У потенційній формі буття метод є знанням, системою знань, потенційною діяльністю, а в актуальній – це власне діяльність [58, с. 282]. У час, коли переважають математичні методи (математичне моделювання, методи теорії ймовірності, математичної статистики тощо) та технічні підходи, наприклад комп'ютерне моделювання, системний підхід стає надійним способом

уточнення й представлення проблем, до розв'язання яких застосування математичних методів неможливе. Вибір системної методології пов'язаний з потребою уточнити низку філософських питань про людину, зокрема біфуркаційного становища людини в соціальній системі та адаптації в ній. На думку А. Уйомова, «теоретико-системний підхід може бути робочим інструментом не тільки в метафілософії, але й у вирішенні тих проблем, які вважаються власне філософськими, і є основним змістом філософських учень» [59, с. 22]. Українська дослідниця Н. Родіна погоджується, що використання теорії систем в соціальних науках уможливило як окреме, так і паралельне застосування двох методологічних підходів, це дає змогу адекватно вивчити будь-які явища й процеси [44, с. 299]. Кількісні методи включають Hard Systems Methodology («тверда» системна методологія), яку частіше застосовують, наприклад, у психології для дослідження копінг-поведінки [44] тощо. «Напрацювання в межах системного руху у світі знайшло відображення практично в усіх науках... Через кібернетику поняття і методи теорії систем проникли в сукупність наук під загальною назвою «Штучний інтелект», що постійно розширюється; очевидним є включення цих засобів в основи структурної лінгвістики; ще слід назвати експертні системи в медицині, теорії управління складними системами й організаціями, синергетику (дослідження самоорганізації у складних системах) [68, с. 117]. «М'яка» системна методологія (Soft Systems Methodology [90]) охоплює якісні методи. Параметрична ЗТС дає можливість якісного аналізу філософської проблеми буття особистості в контексті сучасних кризових змін соціальної системи та її точок біфуркацій. При цьому варто зауважити, що в методології, яка поділяється на загальну і часткову, внутрішньофілософську й професійну, або конкретно-наукову, системний метод належить до першої (загальної), де аналізуються методи, притаманні багатьом наукам та скеровані на міждисциплінарну сферу наукового знання. «Системний підхід є сукупністю ідей та принципів системних досліджень, то його рецептурною, методичною реалізацією при обґрунтуванні рішень по складних системах є системний

аналіз. Таке сучасне співвідношення системного підходу і системного аналізу. Необхідно зазначити, що на початковому етапі системного руху вони часто ототожнювалися» [21, с. 45] .

Як відомо, засновниками системного підходу були: А. Богданов, Л. фон Берталанфі, Е. де Боно, Л. ла Руш, Р. Саймон, П. Друкер, А. Чандлер, С. Черногор, А. Малюта. «У рамках сучасного системного руху розробляються і застосовуються на практиці різні загальні теорії систем В. Афанасьєва, Л. фон Берталанфі, Дж. Ван Гіга, М. Месаровича, С. Садовського, В. Тюхтіна, Ю. Урманцева та ін.» [43, с. 5]. Найвідоміші сучасні дослідники теорії систем – Сааті Т., Кернс К., Таха Х., Квейд Е., Ларічев О. І., Коломоєць Ф. Г.

Сьогодні, коли людина з різних причин втрачає здатність критично мислити, на нашу думку, варто впроваджувати методології, що допомагають аналізувати об'єкти довкілля і сприяють виробленню в неї саме критичності. Критичне мислення не можна сформулювати, використовуючи інформацію з Інтернету. Нині людство створило умови для доступу до будь-якої інформації, але проаналізувати її, встановити адекватність та правдивість спроможний не кожен. Критичне мислення передбачає здатність до логічного аналізу, системного розуміння й математичної точності [30; 31; 32].

Сучасні зарубіжні дослідники підкреслюють важливість системного мислення і розуміння його складності. Саме воно дає змогу виконати та визначити межі критичного аналізу. До таких висновків автор приходять, досліджуючи методи спостереження і втручання, а також їх заміщення, тобто спостереження як вид втручання [87]. Названа проблема цікава у сфері взаємодії людини й навколишнього середовища. Сьогодні особистість не може залишатися тільки спостерігачем. Але ж у її природі закладено активну участь в подіях навколо неї! Якщо прийняти позицію, де спостереження – це втручання, то людина-спостерігач – це людина діяльна, хоча її можна вважати особистістю з малою силою активності. Труднощі у вивченні проблеми людини пов'язані з численністю й різноманітністю підходів і методів. Ми

обрали системно-параметричний аналіз, придатний для вирішення завдань будь-якої складності.

З огляду на недостатність літератури із системної методології пропонуємо підхід до систем, побудований на традиційному методі, ближчому до позитивістських підходів у вивченні системних явищ, уявленнях Герберта Саймона (Учений справив помітний вплив на розвиток теорії організації, менеджменту та управлінських рішень, був членом Національної академії наук США, довгий час працював професором комп'ютерних наук і психології в університеті Карнегі-Меллона в Пітсбурзі; його праці в галузі обчислювальної техніки й штучного інтелекту збагатили кібернетику [46; https://www.koob.ru/simon_g/]) та обчислювальні звіти сучасної когнітивної науки. Маючи за мету створення підручника для студентів, автори звертаються до низки важливих системних тем, висвітлюють поняття «межі системи», «динаміка», «виникнення», «складність» і «адаптація», а також пропонують розглянути кібернетичний та системний підхід, які не суперечать і не конкурують, а доповнюють один одного, у чому науковці вбачають їх перспективність [88].

Упевненість у потенційності системних досліджень спирається ще на один науковий авторитет – Ф. Капра (Fritjof Capra). Учений 20 років віддав дослідженням теоретичної фізики високих енергій, але потім захопився науками про життя, після чого з'явилася нова концепція життя. Як зазначає сам дослідник, ця концепція ґрунтується на системному розумінні життя, об'єднуючи його чотири виміри: біологічний, когнітивний, соціальний та екологічний. «В основі цього нового розуміння ми знаходимо фундаментальну зміну метафор: від сприйняття світу як машини до розуміння його як мережі. Одним із найрадикальніших філософських наслідків системного погляду на життя є нова концепція розуму і свідомості, яка вперше долає Декартів поділ на розум та матерію» [89, с. 242–249]. Застосовуючи системні методи, автор запропонував низку рішень в економічній та екологічній сферах життя, у такий спосіб зробив висновок про те, що системне розуміння життя дало нам

знання і технології для створення сталого майбутнього [89, с. 249], єдине, чого поки що бракує, – це політичної волі й лідерства.

Системологія, кібернетика, інформатика, синергетика, системний підхід, системний аналіз, дослідження операцій, теорія прийняття рішень, системотехніка – все це спеціальні теорії, яких дуже багато [57]. Водночас Б. Юдін виділяє кілька рівнів аналізу: параметричний, морфологічний та функціональний описи [69; 70], – вважаючи функціоналізм необхідною умовою системного підходу. «Використання критерію «функціональність» дало можливість сформулювати поняття «система» таким чином: це сукупність взаємопов'язаних елементів, призначена для виконання певної функції, яка своїм об'єднанням утворює нову, системну, властивість» [26]. У дефініції А. Уймова критерій «функціональність» системи може зайняти місце одного з дескрипторів, або параметрів 1-го роду, чи стати характеристикою системи взагалі. Системотвірна функція концепту проявляється тоді, коли він реалізується як властивість або відношення. Параметрична ЗТС виокремлює низку аспектів системної моделі об'єкта, що виконують різні функції в її побудові [57].

Досліджуючи характеристики сучасного системного руху, М. Таранова зауважує необхідність для розвитку наукового пізнання паралельної роботи у двох напрямках – теоретичному і практичному, а також зосереджує увагу на способах та методах науково-практичної діяльності. Незважаючи на різноманітність наукових пошуків, автор доходить висновку, що «членування сфери сучасних системних досліджень цілком виправдане, ... воно дає можливість виокремити різні за типом завдання системного підходу і визначити субординацію сфер, де ці завдання вирішуються, ... сприяє уточненню самого системного підходу й уможливує побудову загальних теорій системних досліджень як широких та ефективних концепцій» [52, с. 127].

До того ж вибір системного методу пов'язаний з конкретною теорією і варіацією – це системно-параметричний метод, розроблений українським

професором, доктором філософських наук А. Уйомовим в 60-х роках ХХ століття. «Загальна теорія систем, системний підхід та системологія є філософсько-методологічними складниками системних досліджень, тому що вони більше, ніж інші оперують філософськими поняттями, якісними відтвореннями й засобами аналізу і постановки завдань з більшою невизначеністю (абстракцією) та активними елементами. Крім того, саме загальна теорія систем, системний підхід і системологія найбільш загально вирішують основне завдання системного мислення, поставлене ще автором ідеї системного мислення й загальної теорії систем Л. фон Берталанфі, – створення умов для щільнішої інтеграції наук» [43, с. 4]. «Будь-який об'єкт у процесі вирішення певних завдань і за допомогою певних пізнавальних засобів може бути поданий як системний», – вважає І. Алексєєв [1]. У системно-параметричному аналізі об'єкт показуємо у вигляді системи з трьома дескрипторами: концептом, структурою та субстратом. У цьому дослідженні буття особистості визначили у філософських концепціях, біфуркаційній моделі, духовному модусі за допомогою дескрипторів першого (концепт, структура, субстрат) і другого (атрибутивні параметри) родів. На перший погляд, вибір концепту – процедура, залежна тільки від дослідника, а тому метод здається суб'єктивним. Однак, з іншого боку, системою в цьому разі є саме те, що існує незалежно від дослідника. Відносність системних уявлень заважає вирішенню питання про об'єктивну реальність нітрохи не більше, ніж фізику, який має справу з відносністю швидкості, маси, одночасності подій тощо. Особливістю структурних (зокрема системно-параметричних) досліджень є, на відміну від наукових дисциплін, орієнтованих на натуральний аналіз, можливість досліджувати структури речей будь-якої природи [65, с. 24–25].

Послідовники та учні А. Уйомова відмічають, що специфікою параметричної загальної теорії систем вважається системно-параметричне моделювання, тобто формально-логічне моделювання системних параметрів. Параметрична загальна теорія систем передбачає проведення системного

дослідження в три етапи. На першому – здійснюється системне зображення об'єкта дослідження, іншими словами, встановлюються так звані «системні дескриптори»: концепт, структура, субстрат, – і таким чином конструюється об'єкт дослідження як система.

Другий етап присвячений параметричному опису отриманої системи, а саме: вона характеризується з позицій притаманних системних властивостей та відношень, тобто атрибутивних і реляційних параметрів.

На третьому етапі між значеннями системних параметрів виявляються їх стійкі кореляції – загальносистемні закономірності. Встановлення загальносистемних закономірностей дає підстави для порівняльного дослідження суттєвих властивостей та відношень систем [43, с. 6–7].

В історії розвитку системного аналізу виявлено факт надмірної кількості дефініцій поняття «система». Лише В. Садовський говорить про 34 [45]. Як відомо, визначення системи пропонували представники різних сфер знань. І в певний момент методологи почали шукати універсальне трактування системи. Засновник системно-параметричного варіанта теорії систем прагнув саме до такого визначення. Його ми й будемо використовувати в системному моделюванні предмета дослідження.

Філософські словники описують систему як сукупність елементів, які перебувають у відношеннях і зв'язку між собою та утворюють певну цілісність, єдність [71, с. 329]. Своєю чергою, Л. Терентьєва зазначає, що поняття «система» повинне мати такі властивості: 1) за його допомогою можна і необхідно відрізнити систему від несистеми; 2) у такому понятті має відобразитися системна організація, подібна, наприклад, до логічної організації відношень між поняттями та судженнями в силогізмі або між хімічними елементами в таблиці Д. Менделєєва; 3) у феномені «система» мусить знайти своє місце певна ієрархічність системної організації її елементів, схожа з ієрархічністю видів загального або єдиного, виділеного Аристотелем [53, с. 106]. Системну дефініцію А. Уйюмов подає двома способами, назвавши своє визначення «двоїтим» [57, с. 98]:

Певний довільно взятий об'єкт є системою, якщо його властивості пов'язані певним фіксованим відношенням [57, с. 105]. Як варіант запису цих визначень А. Уйомов пропонує використовувати грецькі символи: R (від relatio – відношення), для властивостей – P (від proprietas – властивість, риса, ознака), річ позначена символом m – від materia. Тоді схему визначення поняття «системи» можна записати у такому вигляді:

$$1) (m) \text{ Sist} = \text{df} ((R (*m))) P. \quad (1.1)$$

Двоїсте йому визначення записується так:

$$2) (m) \text{ Sist} = \text{df} R[(m*) P]. \quad (1.2)$$

«Концепт у параметричній загальній теорії систем – це завжди визначене, фіксоване, заздалегідь задане, передбачуване під час побудови будь-якої системи, причому це «визначене» залежить, з одного боку, від суб'єкта дослідження, з другого – від об'єкта. Вибір суб'єктом дослідження концепту системи визначається тими рисами об'єкта, які певним чином привертають до нього увагу. Це буває приблизно так. Суб'єкт пізнає незнайомий об'єкт. Для повноцінного дослідження конкретного об'єкта він будує систему. Для цього суб'єкт має визначити концепт системи. Цим концептом для нього служать певні опізнані, розпізнані чи відомі риси об'єкта, наприклад, знайомі ознаки чи навіть асоціації, що виникають під час розгляду досліджуваного об'єкта. Тепер суб'єкт обирає концепт для побудови системи на основі пізнаваності, якщо навіть вона має асоціативну або символічну форму» [43, с. 73–74].

Проблема системного визначення буття людини лежить на стику таких наук, як психологія, філософія тощо. «Оскільки сама природа психічного міждисциплінарна, то психологія вимагає і відповідного міждисциплінарного методологічного апарату дослідження, це й схилило вчених до системного підходу (СП), який дає можливість опису і пояснення інтегральних утворень дійсності (цілісностей), чим визначається евристичний потенціал названого підходу та межі його застосування» [44]. Для філософії системний підхід не

менш важливий. Наше дослідження орієнтоване не лише на системне визначення буття людини в сучасних реаліях, а на її біфуркаційну модель, тобто головним виявляється системне бачення людини в передкризові, кризові й післякризові моменти її буття. У період домінування економічної сфери застосування системного аналізу набуває особливої актуальності. Про це пишуть і самі економісти [19, с. 4–28; 20; 39, с. 35–45]. Скажімо, Р. Клейнер, розглядаючи фірму як системний об'єкт, зазначає, що фірма або будь-яка економічна одиниця – це «живі системи», тому що їх функціонування базується на діяльності людей. З одного боку, жоден індивід як ціле повністю не входить в економічну систему. Але водночас, зауважує автор, ці системи використовують інтелектуальні, матеріальні, емоційні, фізичні можливості людей [19, с. 30]. У світі жорстокості та несправедливості необхідно вибудовувати такі відносини, де панують справедливість і гуманність. Але як це зробити, коли панівною цінністю є гроші? Ставлення людини до можливих варіантів дійсності може бути виходом із ситуації, якщо вона системно підійде до вирішення поставлених завдань. Треба зважати ще на один момент, закладений природою сучасних людей, – кожен шукає користь та вигоду. Однак, коли зиск лише матеріальний, це значно знижує духовні потреби людини. Тому дуже важливо здійснювати дослідження в економічній сфері з позиції системного бачення та філософського світогляду.

Додаток системного аналізу, побудований на новій системній парадигмі до сфери внутрішнього фінансового контролю, відкриває нові перспективи вирішення проблеми системної організації цієї функції управління корпоративними фінансами. Завдяки дуалізму системного аналізу і новій системній парадигмі методологія системного контролю набуває п'ять істотних властивостей, серед яких: цілісність, цілеспрямованість, автономність, методологічний плюралізм та утилітарність [16]. У цьому контексті особливим чином постає проблема вибору й свободи людини, що є безумовно відносними. Функціонування економічних систем не повинно привести людину до віддалення, обмеження свобод і кризи особистості.

Сучасна особистість та суспільство утворюють певну цілісність. Застосування системної методології дає змогу виробити новий погляд на проблеми криз і адаптацію особистості. Ці механізми потрібні їй для збереження психічного й фізичного здоров'я. Використовуючи системно-параметричний метод, розроблений професором А. Уйомовим, можна розкрити системний зв'язок двох аспектів буття. Перший – це буття самої людини, її біологічної сутності. Другий – буття особистості та її соціальна сутність. Причому до цих двох додається третій аспект, пов'язаний з надбіологічним і надсоціальним складниками – космічне, божественне в бутті. Об'єднавши ці результати в системну модель, покажемо не просто те, чим є людина, а чим вона може стати завдяки причетності до великої системи, названої Природою, та ще важливішої для людського життя системи – Соціуму. Крім системного методу, використовуватимуться певні терміни синергетики. У процесі роботи ми пояснимо їх і запропонуємо свою інтерпретацію у світлі проблеми буття людини й системного підходу.

Розглянемо можливості системно-параметричного методу в аналізі концепцій буття особистості. У цій частині проаналізуємо проблеми вічного: простежимо витoki людського буття, перспективи розвитку людини, причому не просто в окремих площинах, а в комплексі, систематизуючи ці аспекти та зв'язки. Оскільки при системному дослідженні об'єкта елементи розглядаються не зокрема, а системно-елементне, тобто з урахуванням їхнього місця в загальній структурі об'єкта, ... досліджується системно-структурний аспект – спосіб взаємодії елементів системи, проводяться аналіз і типологія зв'язків об'єкта, встановлюється, що взаємозв'язок елементів зумовлює цілісні властивості цього об'єкта [5], то в нашій роботі сам системний підхід та системно-параметричний метод і його застосування у викладанні філософії становить новизну дослідження.

Системний підхід є важливим методологічним напрямом наукових досліджень в соціальній практиці, особливо якщо це стосується такого об'єкту як біфуркаційне буття особистості або людини, як частини соціальної системи.

«Він ґрунтується в першу чергу на положеннях філософії стосовно вивчення об'єктів-систем загальної теорії систем і ряду окремих системних теорій... У самому загальному вигляді головна особливість системного підходу, що відрізняє його як самостійну методологічну концепцію, міститься у використанні фундаментального методологічного поняття системи як абстрактного єдиного образу конкретних об'єктів, що досліджуються, будь-якої природи, у виділенні провідних, визначальних сторін, тенденцій розвитку системи, в поданні знань і проблеми, що вирішується або задачі як своєї рідної концептуальної системи» [21, с. 43]. Автори статті відмічають, що необхідно відзначити високу ступінь узагальненості системного підходу. Це обумовлюється системністю дійсності. У силу цих обставин кожний дослідник або практик повинен враховувати в будь-яких сферах діяльності положення, вимоги, принципи і аспекти системного підходу. Діалектику розвитку ідей пропонуємо з'єднати з системними уявленнями про суб'єкт дослідження. Розглянемо системні зв'язки категорій «явище» та «сутність», використані у вивченні проблеми буття особистості.

1.2. Системне розуміння категорій сутність і явище в дослідженні буття особистості

Незважаючи на високий рівень розвитку різних наук про людину й природу, проблема власне буття залишається відкритою. Навіть така наука, як психіатрія розвивається дуже складно, тому питання людської психіки до кінця ще не вивчені. Біологія, медицина, соціологія, психологія, антропологія тощо проблему людини вважають універсальною. Щоб проникнути в таємниці буття, науки почали працювати на стику своїх пошуків, а інтегративним началом історично виявилася філософія. І як би негативно не ставилися сьогодні до сфери гуманітарного знання, воно й досі виконує цю функцію.

Систематизація та системний аналіз відомих концепцій пов'язані з виділенням параметрів систем, спрямовані на практичний аспект застосування системного методу в практиці вивчення філософії.

В сучасному розумінні, людина це й частина природи, й вищий продукт її розвитку, й носій біологічного та соціального, й творець природи. На перший погляд, філософська антропологія давно сформулювала всі сутнісні визначення людини. Варто поміркувати, чи змінилося щось сьогодні, чому ця тема нині не менш актуальна, ніж у часи Дільтея, Шеллера, Плеснера, Гелена та ін. Згадаємо внесок у філософське знання Дільтея.

Прийнято вважати, що Дільтей виділяв науку про людину як основний тип знання, називаючи всі інші вторинними. З цього бачення почалася філософська антропологія. До того ж вона визначила людину як частину природного середовища. Наприклад, так зробив Ніцше, після якого формується так звана парадигма життя. Цю антропологічну характеристику можна вважати першою. Друга антропологічна характеристика людини – екзистенція. Означена традиція веде до К'єркегора (парадигма існування). Первинність буття є наслідком розуміння самого себе в цьому світі і для цього світу. Ось сутність другої антропологічної характеристики. Увага до системної методології пов'язана з різноманіттям підходів до проблеми буття особистості в історії філософії. Перш, ніж представити біфуркаційну модель особистості, необхідно розглянути та систематизувати параметри іншої моделі – буття особистості, де важливими складниками стають категорії «сутність» і «явище». Реальний образ людини не зводиться до категорії сутності, а й включає існування людини, яке набагато ширше сутності.

«Мета системно-параметричного методу – запропонувати для використання системну модель як належну заміну математичної моделі, передусім у гуманітарних науках. Таке завдання системно-параметричного методу пов'язане з тими труднощами, що виникають у моменти конкретного застосування математики в новітніх галузях природознавства, а також – у соціології, лінгвістиці, психології тощо, коли необхідно залучати неметричні

моделі, які ґрунтуються не на вимірюванні величин, а на аналізі абстрактних структур та категорій» [43, с. 5], про що вже зауважували. Саме до аналізу названих абстрактних проблем належить і питання буття особистості, особливо в кризові періоди. Про проблеми буття у двоїстому системному моделюванні сучасні дослідники говорять як про дві онтологічні теми – сутнісно-онтологічну та структурно-онтологічну, які доповнюють одна одну та перебувають у відношенні подвійності [58, с. 173], а якщо висловитися категоріями Аристотеля, то – «співвіднесення». Хоча ця категорія первинна, порівнюючи з переліченими. Співвіднесеним називається те, що існує, пов'язане з чимось чи перебуває з ним в інших відношеннях [1]. Докладніше категорію «співвіднесене» Аристотеля і її зв'язок із дефініцією А. Уймова досліджує професор Л. Терентьева [54]. Прикладами опозиційних двоїць є «людина-тварина», «природа-суспільство», «дух-тіло», «людина-бог» і т.п. На цьому етапі пропонуємо феномени сутності та явища назвати співвіднесеними, або двоїцею. У чому воно полягає? Насамперед, у діалектиці їх розвитку і в тих Законах природи, які пов'язують зовнішнє та внутрішнє.

Розглянемо діалектику понять «сутність» і «явище»

Найраніші філософські джерела свідчать про інтерес людини до проблем самопізнання й пошуку сенсу свого буття, що можливо розкрити тільки тоді, коли знаєш сутнісну структуру. Людина сама порівнювала власне буття і світ, у якому існує, шукала й продовжує шукати відповіді на запитання про свою сутність, зміст існування, сенс появи на Землі тощо. Реальність показує людям небезпечність життя в непередбачуваному світі, складніше стає знаходити адаптивні механізми, пов'язані з природою людини, оскільки вона шукає ці механізми, зазвичай, у зовнішньому соціальному середовищі, ворожому до нас.

У чому ж різниця і чи є відмінність в уявленнях сучасних учених про людину та її буття й у давніх концепціях? Звернемося до окремих аспектів історії цих проблем у філософії, використовуючи новітні досягнення діалектики, синергетики і теорії систем. Покажемо, як можна застосовувати

системний метод, виділяючи на цьому етапі у філософських системах параметри першого роду (концепт, структура, субстрат).

Діалектика дає нам визначення понять «явище» і «сутність» у їх взаємозв'язку, системно-параметричний аналіз допомагає здійснити процедуру визначення сутності та явища в контексті проблеми буття особистості на прикладі давніх культур, використовуючи свій формалізований апарат. Проведемо оглядовий екскурс у ці культури, спираючись на початкові поняття параметричної загальної теорії систем: дескрипторів концепту, структури і субстрату.

Стародавні Індія та Китай були, як відомо, осередками давніх цивілізацій. У Стародавній Індії ведична література («веди» – знання) вважалася джерелом мудрості. У великому наборі текстів, складених протягом 900 років (1500–600 років до н. е.), ідеться про існування чогось неподільного, а жертвоприношення стало початком творіння. Так, Пуруша (космічний велетень) розділено на частини. Саме він стає джерелом усіх істот. Жертвоприношення започаткувало і богів, і все суще, тобто стало певним єдиним початком для всього. Прикладами є те, що Сонце дає тепло й світло для життя всіх земних істот – це жертва Сонця; жертвою можна назвати силу та здоров'я матері, які вона віддає дітям у процесі виховання і т.д. Людина, Земля та Космос існують взаємопов'язано. В індійців простір, де існують боги, вважається райським куточком. Це найвищий щабель, за яким іде світ людей з їхньою космічною ієрархією, представленою у вигляді соціальної структури – з брахманами (тлумачами вед), кшатрисями (воїнами і правителями), вайш'ями (скотарями й землеробами) та шудрами (слугами). Пекло йде за світом богів і світом людей, там перебувають духи, демони та інші страшні мешканці. Людина може потрапити як до раю, так і до пекла. Переродження душі, залежно від способу життя, за законом Карми, повинно відбутися з кожним. Ким стане людина в новому колі життя й смерті залежатиме від того, наскільки гідно вона прожила попереднє втілення. У наступному житті людина може переміститися соціальними сходами вгору або вниз, а може

взагалі перетворитися на тварину чи рослину. Тому правильніше говорити про душу, що проживає життя, утілившись у людському образі. Людина з високим соціальним становищем, з одного боку, це нагорода для душі, з іншого – вселяючись у бідняка, душа відпрацьовує гріхи минулих втілень. Життя душі – це цикл її існування, кармічний шлях, яких проходить тіло людини, тварини або рослини. Чи не доречно тут запитання: як квіточка може відпрацювати «кармічний борг» душі? (У ведичних віруваннях існує поняття «кармічний борг» колишніх поколінь, що може відпрацьовуватися за предків різними способами, наприклад, аскезою – пустельництвом). Зрозуміло, як людині відпрацьовувати карму – дотримуючись правил, норм життя, суспільної моралі тощо. Отже, людина в цих ученнях опинилася в середині світобудови. Вона є лише тимчасовим будинком для душі, але дуже важливим, отриманим за колишні заслуги. Робимо висновок, що сутність людини – це щось, заслужене її душею в минулих втіленнях.

У діалектиці сутність – це закон, за яким річ, у нашому випадку – людина, живе. Наприклад, сутність механічних годинників – це закони, відповідно до яких механізм годинника працює. Чи можна за сутність людини прийняти кармічний закон, що вимагає від неї певного способу життя? Діалектика допомагає зробити позитивний висновок, виходячи, звичайно, з ведичних уявлень. У системному баченні описаний вище спосіб життя може бути її метою, а значить – це можна вважати за концепт (P) системи «буття особистості». У сучасному визначенні науки у вигляді системи мета як продукт людської діяльності може бути концептом [58, с. 206]. Нині дослідники наполягають, що «вибір суб'єктом дослідження концепту системи визначається тими рисами об'єкта, які якимось чином привертають до нього увагу... Для повноцінного дослідження цього об'єкта він будує систему. Для побудови системи суб'єктові необхідно визначити її концепт. Цим концептом для нього служать певні опізнані, розпізнані чи відомі риси об'єкта, наприклад, знайомі ознаки чи навіть асоціації, які виникають під час розгляду

досліджуваного об'єкта. Тут суб'єкт обирає концепт для побудови системи на основі в пізнаваності, навіть якщо ця пізнаваність має асоціативну або символічну форму... Іншими словами, суб'єкт пізнання під час зображення об'єкта пізнання як системи починає з того, що йому відомо про цей об'єкт. Те, що відомо від самого початку про об'єкт пізнання, і є концептом системи. Завдяки ознаці відомості концепт актуалізується в мові й набуває статусу референта [43, с. 73–74].

Подібно до уявлень про науку як систему, запропонованих Л. Терентьєвою, ми певний, конкретний спосіб життя, тобто цільові настанови особистості, в ієрархії системної моделі і визначаємо як концепт (P). Однак окремі вчені, нам здається, обґрунтовано стверджують, що закон – це лише один аспект сутності [81; 35]. Двоїсте системне моделювання вирішує це питання, оскільки всі закономірності буття, що визначають сутність, можна представити як реляційний концепт (P), тобто суму життєвих цілей, закономірностей та відношень між ними.

Наступним етапом подвійного системного моделювання є знаходження певної структури (атрибутивної) (R), оскільки реляційному концепту відповідає атрибутивна структура, і навпаки, атрибутивному концепту відповідатиме реляційна структура. Якщо вигадати атрибутивний концепт, то й система буде іншою. У цьому і полягає сенс двоїстого визначення «системи» в А. Уйомова.

Визначене бачення допомагає нам зрозуміти сутність суспільства у контексті дослідження буття особистості. Розгляд сутності суспільства будується на розумінні функціонування його структури. Тому логічним є аналіз категорії «структура» та її зв'язку з категорією «форма».

«Найцікавішим є співвіднесення структури з формальною причиною, тобто з формою. Таке співвідношення має давню історію. Вже в античному Римі «структура» (structūre) служила для опису «форми» (forma). Так, structūre вживалася для опису архітектурної форми (Vitruvius. De Architectura, 2.8.5), форми природних речей (Plinius. Naturalis Historia, 13.113), форми висловлень

і поетичної форми (Ovidius Naso. *Epistulae ex Ponto*, 4.13.4) та форми аргументації (Seneca. *Epistulae*, 89.9; Tacitus. *Dialogus de Oratoribus*, 22.5; Quintilianus. *Institutio Oratoria*, 8.5.27). Починаючи з твору Іоанна Скота Еріугени «*De deivisione naturae*», у функції субституту «форми» *structūre* вживається й у середньовічній схоластиці» [43, с. 77].

У вибраному варіанті шукаємо атрибутивну структуру. Такою атрибутивною структурою можуть стати властивості сутності людини. «А. Уйомов в інтерпретації поняття структури не обмежується розумінням структури лише як відношення; у його розумінні структура може бути властивістю. Річ у тому, що для позначення формальної причини Аристотель використовує два давньогрецьких слова-синоніми – *μοῦν* і *ἴδωρ*, які означають «вид» та «образ». Інакше кажучи, форма речі – це те, як цю річ сприймає людина, те, що «першим з'являється в полі зору», коли бачиш якусь річ; це вже потім виникають запитання про її склад, призначення, те, хто її зробив. Річ можна сприймати не лише як відношення між складовими частинами, але і через властивість чи властивості цієї речі» [43, с. 78].

Визначимо властивості, складники структури системи буття особистості. Сутність перш за все є філософською категорією, що позначає цілісну сукупність найглибших та внутрішніх законів, які зумовлюють стійкий спосіб існування й тенденції розвитку цього предмета або явища [42, с. 421] Сутність – це внутрішній зміст предмета, виражений єдністю всіх різноманітних і суперечливих форм його буття; явище – те або інше виявлення (вираження) предмета, зовнішні форми його існування. Явище об'єкта, у нашому випадку – це сама людина, її можна розглянути як субстрат (*m*), на якому реалізується атрибутивна структура й реляційний концепт, знайдені раніше. Ієрархія системи «буття особистості» визначена.

Необхідно додатково встановити метод, що сприяє переходу від явища до сутності. Сфера людського пізнання включає в себе науку, мистецтво, культуру, економіку, психологію тощо. Кожна з цих галузей пізнання має специфічні особливості, які накладають відбиток на метод. У процесі переходу

від явищ до сутності здійснюється «проекція» теорії пізнання на конкретну предметну галузь. Вона якраз і враховує цю специфіку [81; 35]. Щоб виявити зв'язок між явищем, сутністю та закономірністю, слід звернутися до факту, простежуваного на прикладі фізики. Людина реєструє явище за допомогою своїх органів чуття. Роль спостерігача може виконувати, наприклад, вимірювальний прилад. Вимірювальні прилади істотно розширюють людські можливості. Через це вони належать до арсеналу реєстрації явищ і вимірювання кількісних характеристик досліджуваних явищ. Ми навели спочатку добре відоме, щоб підкреслити наступну думку. Реєстрація явища неможлива без обов'язкового існування реального або ідеального спостерігача, який описує явище і вимірює його характеристики [35; 81]. Звертаємо увагу й на той факт, що матеріальний об'єкт, який досліджується, і процес взаємодії не залежать від положення спостерігача. Спостерігач є тільки реєстратором, що вимірює характеристики процесу взаємодії. Як відомо, за одним явищем пізнати сутність неможливо.

З позиції теорії пізнання будь-яке явище із заданої сукупності являє собою поєднання особливого (характерне тільки для цього явища, відрізняє його від інших явищ сукупності) та загального (незмінне, інваріантне для всіх явищ сукупності, належить взятому класу умов). Явище об'єктивне. Його можна спостерігати, вимірювати, фотографувати. У цьому разі висловлення: «нам буде здаватися», «ми будемо вимірювати», «ми будемо фотографувати» та ін. – є рівнозначними в тому сенсі, що належать процесу реєстрації явища. У слові «здається» немає ніякої ілюзії, містики, а виявляється ставлення до сутності. Однак і сутність як інваріантний вияв може характеризуватися певними інваріантними параметрами й характеристиками. Ці характеристики ми називатимемо інваріантними проявами сутності [81]. У людини такими інваріантами можуть бути розміри частин тіла: довжина рук, ніг, окружність голови тощо, а також системи життєдіяльності, наприклад: дихання, кровообігу і т.д., тобто те, що відносимо до поняття «біосутності». Біосутність людини – це частина цілісної сутності, яка охоплює ще й соціокультурні

фактори, відповідає за людське існування на підставі біологічних чинників (необхідності дихати, їсти та ін.).

Є декілька теорій сутності людини: релігійна теорія (людина є суперечливою єдністю духу (душі) і природи (тіла), якісно протилежних одне одному як величне й низьке); натуралістична теорія (людину вважають лише природною істотою, вона нічим особливо не відрізняється від тварин. Сутність людини – у незмінних біологічних та психологічних властивостях); теорія соціоцентризму (людина є вираженням культурних умов, що формують її. Якщо треба проникнути в її таємницю, то слід вивчити ті чи інші структури культури); ідеалістична теорія (головне в людині – її свідомість, розум, і саме цією властивістю людина відрізняється від решти істот (Р. Декарт: «Я мислю – значить я існую») [youarebest.jimdofree.com]).

У давньосхідних уявленнях також зроблений зріз сутності людини в розумінні її інваріантів, далі це буде простежено в них.

З'ясовано, що «сутність глибша за явище. Явище й сутність взаємопов'язані, але не збігаються. Тому пізнання людини рухається від явища до сутності [82]. Поняття сутності, таким чином, відносне і завжди пов'язується зі спробами дізнатися щось неочевидне, глибинне. Інший план сутності – у ставленні суб'єкта до об'єкта пізнання. Від нього залежить інтерпретація властивостей та їх визначеність [56, с. 249]. Відтепер бачимо важливим розглянути буття особистості, враховуючи уявлення давнини та міждисциплінарні зв'язки у сучасному суспільстві за допомогою синергетичного розуміння світу.

1.3. Синергетика та її роль у дослідженні буття особистості: точки біфуркації

Сучасна реальність ставить особистість в умови, де вона перебуває в постійному пошуку, аналізі, переосмисленні, інформаційному навантаженні,

навіть перевантаженні, які призводять до стресу через невдоволення результатами своєї діяльності, життям загалом та його змістом зокрема. Для одних – ці процеси пов’язані з ризиками у стосунках, для інших – із професійним зростанням, для третіх – із постійними біфуркаціями, що можуть мати як зовнішній характер, тобто зумовлюватися суспільною системою, так і внутрішній – стосуватися природи самої людини, глибини її душі й духовності. «Думаємо, сам Гете погодився б зі словами Р. Честертона, сказаними ним у праці про Чосера: «Якщо до певного часу життя було схоже на танець, то згодом воно все більше нагадує перегони». Але якщо під час танцю людина балансує, то в перегонях вона часто втрачає рівновагу. Здається, що мислитель передбачав сучасний стан людства, яке «втратило баланс» [77].

Визначити механізми, які допоможуть людині адаптуватися, пристосуватися, знайти позитивні атрактори свого життєвого шляху, вектори особистісного зростання та всього, чого вимагає кожен від себе, є не тільки можливим, але й необхідним [38]. Людина може і не потребувати нічого, не усвідомлювати ці, дещо філософські, процеси, перебуваючи в ролі «плавця за течією». Однак у будь-якому разі особистість як представник соціуму має виправдати очікування суспільства, будучи частиною цієї складної системи. Водночас сама система соціуму нестійка та мінлива, постійно переживає кризи, які по-різному впливають на людину. Нелінійний характер соціального середовища робить циклічну динаміку настільки асинхронною, що картина розвитку соціальної системи зазвичай має вигляд багатовекторної про непередбачуване. У зв’язку з цим циклічні процеси соціальної самоорганізації, очевидно, пов’язані з вирішенням проблеми порівняння різної періодичності циклів у різних сферах суспільного життя, зумовлюють потребу в міждисциплінарних синергетичних дослідженнях [85, с. 4–12].

Над цими питаннями працює багато наук, на жаль, не завжди плідно. Дослідження суто філософських проблем з позиції синергетики є найбільш ефективним підходом, який гарантує об’єктивні результати і висновки.

Синергетика уможливує дещо інший погляд на людину в кризові періоди, визначення векторів та орієнтирів у формуванні нової аксіологічної картини, що виникає у світі XXI століття та в Україні зокрема. Першим кроком цього дослідження стане визначення підстав синергетики, термінологічного апарату й застосованого методу.

У фізиці та синергетиці атрактори мають випадковий характер траєкторії виходу із точки біфуркації (про це йтиметься далі), а в гуманітаристиці у випадковостях простежуються і закономірності, ми маємо на увазі, що передбачувальний характер історико-соціальних подій може бути менш випадковим, ніж у фізичних системах, принаймні суспільство й особистість до цього прагнуть. Тому сенс, вкладений в ті чи інші поняття одними науками, може набувати нових значень в інших. Це часто призводить до певної плутанини в їх інтерпретації, розумінні та використанні. Тому в цій частині дослідження ми зупинимось на детальному смисловому аналізі тих понять, які мають для нас концептуальне значення.

У наступних підрозділах буде здійснюватися системний аналіз, двоїсте системне моделювання, компонування систем буття особистості в різних історичних періодах існування філософії. Причому ми навмисно проведемо цей аналіз, порівнюючи східні та західні уявлення давньої філософії, потім охопимо низку європейських течій різних країн, щоб простежити їх вплив один на одного, а також системно розглянемо ідеї української філософії до XIX століття. У цій частині системний аналіз буття особистості проведемо в контексті біфуркаційної моделі на прикладі антропологічної й екзистенціальної філософії XIX-XXI століть.

У синергетичному вимірі використовуємо окремі ідеї: В. Стьопіна, І. Пригожина, Г. Гакена, В. Горохова, В. Шалаєва, О. Пунченка, М. Дмитрієвої, І. Доннікової, Л. Богатої, І. Добронравової, І. Єршової-Бабенко, О. Князевої і т.д. Це далеко не повний перелік імен, які хотілося б згадати, обговорюючи біфуркаційну модель особистості, тому намагатимемося це робити у процесі дослідження.

Наше останнє звернення до праць Е. Тоффлера підтвердило позитивне ставлення до його ідей і правильність висновків філософа, а також їх актуальність для сучасної України. Як справедливо пише Е. Тоффлер, наш світ з неймовірною швидкістю змінюється щомиті [55, с. 3; 92]. Знову й знову в сучасників виникає потреба поговорити про людину та суспільство в контексті глобалізації світової системи, оскільки саме вона впливає на локальні системи [38, с. 144–151] і «тоффлерівське» майбутнє стало «пригожинським» «тепер (Now)» сьогодні.

«Мережева організація інформаційного суспільства й відповідні їй системи виробництва, функціонування науки та освіти і багато інших являють собою нові форми детермінації глобальної динаміки... За масштабами, глобальністю жодну попередню фазу суспільного розвитку не можна порівняти із сучасною» [41, с. 102]. Враховуючи такі колосальні зміни соціального середовища, необхідно виявити і міру їх впливу на людину та її буття в сучасних реаліях, що більше – в реаліях майбутнього, якщо воно взагалі можливе за таких умов. У своїх роздумах про буття особистості Ілля Пригожин, наприклад, згадує тільки теперішній час, «тепер», вважаючи його найважливішим у житті людини. «І. Пригожин намагався включити людину в її «новий діалог з природою» в контексті власне філософської ідеї «від буття до становлення». Для початку цього діалогу потрібен і новий спостерігач – актор-учасник діалогу. Для цього ж йому треба було подолати розрив двох часів: внутрішнього (суб'єктивного) часу А. Бергсона та зовнішнього (об'єктивного) часу В. Ньютона. Він писав: «Ми починаємо зі спостерігача – живого організму, який розрізняє минуле й майбутнє, і закінчуємо дисипативними структурами, що містять... «історичний вимір», тим самим ми розглядаємо себе як високорозвинений різновид дисипативних структур та «об'єктивно» обґрунтовуємо різницю між минулим і майбутнім, уведено на початку»... Проблема, яка виникає у цьому зв'язку, стає в усіх аспектах фундаментальною. Саме перед нею, зрештою, і зупинився І. Пригожин у своїх

спробах надати «об'єктивного» сенсу поняттю «Тепер – Now». Адже все життя людини – це тривале «тепер» [72].

Уже у вступі до цього розділу прозвучало кілька нових термінів: «біфуркація», «біфуркаційна людина», «біфуркаційна свідомість» та «атрактори». Терміни «біфуркація» й «атрактори» філософи запозичили із синергетики – науки, яка вивчає складні, нерівноважні, динамічні системи, здатні до самоорганізації. Наше дослідження присвячене окремим із них. Синергетика теж тісно пов'язана з філософією у своїх нових світоглядних засадах. Звернення до цієї молоді науки, переконані, необхідне, тому що біфуркаційна модель буття особистості (представлена в системній експлікації) дає змогу відкрити таємниці людини, зумовлені подоланням кризових етапів життя, без яких неможливі особистісний ріст, комфортне життя особистості в сучасних умовах суспільного розвитку, збереження здоров'я, своїх культурних ідеалів тощо. На думку Е. Тоффлера, «людство захоплює невідомий раніше психологічний стан, який за своєю впливом прирівнюється до хвороби. Є у неї і своя назва – «футурошок», «шок майбутнього». Людство може зникнути не від того, що виявляться вичерпаними надра землі, вийде з-під контролю атомна енергія або загине понівечена природа. Люди вимруть, бо не витримають психологічних навантажень» [55, с. 3]. Тому ще зрозумілішим стає бажання автора дослідження звернутися до синергетики, щоб розглянути людину як самоорганізовану систему, готову впоратися з будь-якими викликами природи й суспільства. Буття особистості і формування гнучкої, названої «біфуркаційною», свідомості можна вивчати в синергії філософії та психології. Це, на наш погляд, логічно, тому що однією з центральних тем психологічних досліджень є людські переживання. Досягненню головної мети особистості – бути щасливою – перешкоджає стан переживання, тихого стресу, здатні викликати різні психічні захворювання, отже, будь-яка криза знизить якість життя людини, а це неодмінно повинно відобразитися в біфуркаційній моделі.

Чи доцільно звертатися до синергетики у філософському дослідженні, пропонуємо простежити на історії появи течій, які виступали «ЗА» і «ПРОТИ» синергетики загалом.

Нагадаємо, що авторство терміна «синергетика» належить німецькому фізику-теоретику Герману Гакену. Хоча є і раніші згадки, наприклад, британського фізіолога й нейробіолога Ч. Шеррингтона, який ототожнює поняття «синергетичний» та «інтегративний», або В. Забуського, що обґрунтовує необхідність єдиного синергетичного підходу, розуміючи під цим одночасне використання звичайного аналізу й обчислювальної машинної математики [17, с. 223]. У 1977 році термін «синергетика» вводить Р. Гакен у своїй книзі під назвою «Синергетика», визначення якої вже близьке до сучасного [63; 85].

Важливо пригадати ще кілька імен, з якими пов'язана історія розвитку синергетичної науки, серед них: Н. Моїсєєв – автор ідей універсального еволюціонізму та коеволюції людини і природи; математичний апарат теорії катастроф, придатний для опису багатьох процесів самоорганізації, розроблений російським математиком В. Арнольдом та французьким математиком Р. Томом; у рамках школи академіка А. Самарського й С. Курдюмова розроблена теорія самоорганізації на базі математичних моделей і обчислювального експерименту (включаючи теорію розвитку в режимі з загостренням); синергетичний підхід у біофізиці розвивається у працях М. Волькенштейна та Д. Чернавського; синергетичний підхід у теоретичній історії (історична математика) з підрозділами кліодинаміка й кліометрика розробляється в роботах Д. Чернавського, Р. Малинецького, К. Бородкіна, С. Капіци, А. Коротаєва, С. Малкова, П. Турчина, А. Назаретяна та ін. Синергетика та її термінологія починають проникати в найрізноманітніші науки так швидко, що багато класиків синергетики починають говорити про «псевдосинергетику» [8; 15]. На думку Д. Чернавського, «в синергетиці володіння математичним апаратом (теорією

динамічних систем, математичного моделювання) вважається необхідною умовою» [67].

«Спостерігаються випадки використання термінології синергетики для додавання ваги псевдонауковим дослідженням. Наголошується, що окремі вчені стали представляти собі й широкій громадськості синергетику як «панацею», яка докорінно вирішує проблеми в усіх науках, зокрема – у гуманітарних, при цьому найчастіше на тлі некритичного відкидання класичних і апробованих підходів та теорій... І це формальне та поверхове «звернення до синергетики», стаючи, зі зрозумілих причин, масовим, повинно було породжувати й породило ціле, достатньо самостійне і навіть відокремлене співтовариство взаємно задоволених, підтримуваних та ніким не критикованих діячів, що займаються схоластичною псевдонаукою» [79]. Критично оцінити використання методів і термінів, а також ступінь їх навантаження інтерпретаціями є неможливим, принаймні на цьому етапі розвитку синергетики. Займемо відому позицію П. Феєрабенда, який вважав, що в науці все «псевдо» і не псевдознання можуть бути корисними. Сутність принципу проліферації гіпотез П. Феєрабенда – це «допустимо все» (anything goes) [93; 60]. Більше того, зупинити проникнення синергетики в теорії гуманітарних наук, як зазначалося раніше, уже просто не реально. Комусь може здатися, що й авторські інтерпретації тих чи інших термінів є даниною моді. Однак завдяки десятилітній роботі з цими поняттями у філософії, частина з яких запозичена у професора В. Шалаєва, ми прийшли до їх певного переродження (трансформується зміст), що полягає в появі нових значень. Та й сама синергетика хвибує запозиченням термінів, наприклад, із фізики. Але це ніяк не применшує її ваги. Відомо, що основи теорії біфуркації закладені А. Пуанкаре (1854–1912) і А. Ляпуновим (1857–1918), потім ця теорія була розвинута А. Андроном (1901–1952). Творці синергетики поставили значення цих термінів в основу науки, розвинувши цілу низку самостійних теорій та висновків.

Синергетика «звернена до будь-якої системи реального світу, адже навіть якщо система знаходиться в рівноважному стані, тобто не схильна до мікрофлуктуацій, не має достатнього рівня складності, то вона все одно виступає елементом іншої макросистеми і бере участь у прояві її синергійних властивостей. Іншими словами, вона задіяна в синергетичних процесах планети, Всесвіту, реального світу загалом», – вважає українська докторка наук М. Дмитрієва [13, с. 24]. Саме такими системами є суспільство і особистість. «Труднощі цілісного наукового пізнання людини полягають у тому, що наука орієнтована на побудову ідеальних моделей, виявлення загальних закономірностей, опис типів, а людина є істотою унікальною та неповторною. Правда, повною мірою це обмеження властиве природничо-науковій парадигмі у вивченні людини. Але в людинознавстві існує й гуманітарна парадигма, яка прагне подолати однобічність природознавства, орієнтується на цілісність і унікальність людини» [47, с. 17].

Інтеграція загальногуманітарних та природничих наук у вивченні загального об'єкта, тобто буття особистості, також зумовлює вибір синергетичної парадигми. «Інтеграція посилюється разом з ростом знань про світ та збільшенням числа наук (диференціацією наукового знання), останні виявляються сполучною ланкою в процесі зближення розділів природознавства, природних, технічних та соціальних наук... Синергетика виконує роль сполучної ланки в науковому розвитку на сучасному етапі саме тому, що вона звертається до об'єктів різних наук, ... у яких її цікавить тільки один аспект – спільний для всіх, тобто певний інваріант: вона розглядає кожен об'єкт у його становленні, бере для вивчення тільки загальні закони, механізми його розвитку в часі або еволюцію, й описує єдиною системою понять» [13, с. 22–23]. Однак є різні думки про синергетику як науку загалом і про об'єкти її дослідження. Якщо українська дослідниця М. Дмитрієва завжди відстоювала роль синергетики серед сучасних наук, без сумніву визнавала синергетичну парадигму, то існує й інша позиція, де визнається синергетика лише із застереженням – як X-наука.

«Що означає «синергетика»? Синергетика – лише одне з можливих, але далеко не єдине значення «X». Дефініція «синергетика» походить від грецького «синергена» – сприяння, співробітництво. Запропонований Г. Гакеном термін акцентує увагу на узгодженій взаємодії частин при утворенні структури як єдиного цілого... X-наука, що вивчає процеси самоорганізації та виникнення, підтримки, стійкості й розпаду структур найрізноманітнішої природи, ще далека від завершення, єдиної загальноприйнятої термінології (зокрема і єдиної назви всієї теорії) поки що не існує... X-наука виникає, спираючись не на межові, а на внутрішні точки різних наук, з якими вона має ненульові перетини: у досліджуваних X-наукою системах, режимах та станах фізик, біолог, хімік чи математик бачить свій матеріал, і кожен з них, застосовуючи методи своєї науки, збагачує загальний запас ідей та методів X-науки» [72; 75]. Можна помітити незвичайне представлення синергетики як X-науки. Чому виникло питання про цю науку як науку, що змусило низку дослідників так її назвати, хоча, по суті, вже давно вона має визначення? «Ю. Данилов у статті «Що таке синергетика?», написаній разом із Б. Кадомцевим майже 30 років тому, запропонували іменувати синергетику X-наукою. Чим хотіли підкреслити характер синергетики в її становленні, специфічну «постнекласичну» міждисциплінарність, особливо той факт, що, «на відміну від більшості нових наук, які з'являлися, зазвичай, на стику двох раніше існуючих і характеризуються проникненням методів однієї в інші, X-наука виникає, спираючись не на межові, а на внутрішні точки різних наук, з якими вона має ненульовий перетин...». Нині, майже через 30 років з часу написання цих слів, синергетика для мене все ще залишається «X-наукою у становленні», відкритою до нових міждисциплінарних зустрічей, серед яких зустріч зі складністю має ключове значення» [72].

На думку В. Буданова [4], синергетика успадковує й розвиває міждисциплінарні підходи А. Богданова, теорії систем Л. фон Берталанфі [3], кібернетики Н. Вінера [6]. «У цих підходах сформувалися загальні уявлення

про системи та їх конфігурування, механізми підтримання цілісності або гомеостазу систем, способи управління системами з саморегуляцією тощо. Водночас синергетика істотно відрізняється від своїх попередників тим, що її мова та методи спираються на досягнення нелінійної математики, тих розділів природничих і технічних наук, які вивчають процеси еволюції ще складніших самоорганізованих систем» [4, с. 7].

Можна, звичайно, заперечити, що поєднання загальної параметричної теорії систем та синергетичного підходу є несполучуваними «монстрами». Про це пише у своїх роботах В. Ханжі [61]. «Згадані підходи бачилися несумісними, а аргументами на користь цієї тези стали такі посилання: 1) загальна параметрична теорія систем (ЗПТС), будучи методологічним «нарисом», не враховує онтологічні особливості процесів самоорганізації, натомість синергетика саме їх вважає основоположними; 2) ЗПТС індиферентна до темпоральних відношень, а в синергетичному знанні категорія часу (саме антропний час досліджує автор) – одна з ключових» [62, с. 234]. У дослідженнях антропного часу В. Ханжі зробив вдалу спробу поєднати синергетичний метод із системним. Об'єктом цього дослідження є система буття особистості та її кризи, тому поєднання синергетики й параметричної загальної теорії систем, як і в дослідженнях антропного часу, відкриває нові горизонти, даючи можливість вирішення загальновідомих історично сформованих проблем про людину. Сам Г. Гакен вкладає в термін «синергетика» дві сутності. «Перша – теорія виникнення нових якостей у цілого, складеного із об'єктів, що взаємодіють. Друга – підхід, який вимагає для своєї розробки співпраці фахівців різних галузей» [63, с. 404]. Про проблему взаємозв'язку системного методу із синергетичним В. Стьопін пише: «В інтерпретації синергетики як теоретичного опису систем, що самоорганізуються, усуваються однобічності, спричинені недостатньо чітким осмисленням зв'язків між синергетичною парадигмою та системним підходом. Саме в цих зв'язках синергетичні уявлення можуть бути включені в сучасну картину світу» [50, с. 15–31, с. 67].

Системний аналіз біфуркаційної моделі людини охоплює міждисциплінарні знання із психології, медицини, філософії, соціології і, на наш погляд, тільки в синергії розвитку сучасних наук можна знайти вирішення багатьох філософських проблем, чого прагне автор. Як стверджують психологи, люди сприймають вплив на них навколишньої дійсності суто індивідуально. Здебільшого вони здатні впоратися зі стресогенними факторами, відновити працездатність та функціональну надійність, тому процеси подолання негативних ситуацій непомітні збоку. «Хоча кожна людина більшою чи меншою мірою відчуває в цих умовах негативні переживання, емоційне порушення й психічну напругу. Наявність індивідуальних відмінностей у реагуванні на стрес і сформованості стресостійкості зумовлює зростання інтересу до вивчення механізмів регуляції цього стану, обґрунтування шляхів та способів його подолання» [44, с. 14]. У філософії, як і в психології, прозвучали поняття «біфуркаційна особистість», «біфуркаційна свідомість», пов'язані зі зміною, «переродженням» сучасної людини в результаті криз. На схожості й відмінності з поняттями психології ми ще зупинимося в наступних підрозділах.

Синергетичний підхід до проблеми буття особистості, що розглядається як система, та система буття суспільства, частиною якої є особистість, «сприяє розгортанню міждисциплінарного діалогу, зберігаючи концептуальну єдність постнекласичних досліджень» [14, с. 58–59]. Це дослідження претендує на створення оригінальної системно-синергетичної моделі буття особистості, що в системному плані бачиться як відкрита система, котру вивчаємо в синергії з розвитком суспільства. Ще одна система, досліджувана нами, – це біфуркаційна система особистості. Отже, проаналізуємо кілька систем: людину, біфуркаційну особистість і її буття, біфуркаційне суспільство (його частиною або елементом є особистість), взаємодія з яким викликає біфуркації. Загалом, говорячи про соціальність як властивість особистості, припускаємо її кризу, або взагалі маємо на увазі особистість, а значить – і соціальність, пов'язану з біфуркаціями. «Будь-які людські та соціальні взаємодії, зокрема й

уся літературна діяльність, виражають невизначеність щодо майбутнього. Але сьогодні, коли фізики намагаються конструктивно включити нестабільність в картину універсуму, простежується зближення внутрішнього і зовнішнього світів, що, напевно, є однією з найважливіших культурних подій нашого часу» [40, с. 46]. Сказане викликало потребу в дослідженні буття особистості в міждисциплінарному навіть не діалозі, а полілозі для відкриття можливих атракторів розвитку людини не тільки в сьогоденні, але і в процесі реалізації майбутніх життєвих планів.

«Таким чином, при інтерпретації синергетики як теоретичного опису систем, котрі саморозвиваються, усуваються однобічності, які виникають при недостатньо чіткому осмисленні зв'язків між синергетичної парадигмою і системним підходом. Саме в цих зв'язках синергетичні уявлення можуть бути включені в сучасну наукову картину міра. Принципово важливо розрізнити синергетику як наукову картину світу і синергетику як сукупність конкретних моделей самоорганізації, що застосовуються в різних областях знання (фізики, хімії, біології, нейрофізіології, економічних науках, і т.д.)» [51].

Наведемо кілька визначень та пояснимо основні синергетичні поняття нашого дослідження в контексті порушених проблем, серед них: «точка біфуркації», «біфуркація», що є ключовими в цій роботі, а також «атрактор» (ми будемо використовувати поняття «атрактор буття особистості», «біфуркаційна особистість»).

Як відомо, термін нерівноважної термодинаміки і синергетики «точка біфуркації» – це зміна усталеного режиму роботи системи, водночас – критичний стан системи, при якому вона стає нестійкою до флуктуацій, унаслідок чого виникає невизначеність: виявиться стан системи хаотичним чи вона перейде на новий, більш диференційований та високий рівень упорядкованості. Термін із теорії самоорганізації» [80]. Перелічимо властивості точки біфуркації, які також знаходимо в енциклопедії: по-перше, непередбачуваність (зазвичай точка біфуркації має кілька відгалужень атрактора (стійких режимів роботи), по одному з яких піде система. Однак

заздалегідь неможливо передбачити, який новий атрактор займе система); по-друге, точка біфуркації має короткочасний характер та розділяє триваліші стійкі режими системи. Ми навмисно зупиняємося на визначенні, не інтерпретованому тут гуманітарними науками, щоб з'ясувати значення на основі системної методології і це дослідження не стало псевдонауковим або переважаним смислами й інтерпретаціями.

З історії появи дефініції «біфуркація» (від лат. – «роздвоєний») відомо, що «спочатку термін використовувався в медицині для характеристики розподілу трубчастого органу (судини або бронха) на дві гілки, які відходять убік під однаковими кутами. У синергетиці біфуркація характеризує стан системи, що перебуває в нестійкості, ситуації «роздоріжжя», «вибору» вектору подальших змін. Біфуркація – вузлова точка розвитку, перетину всіх потенційних можливостей, а також минулого, сьогодення й майбутнього системи. Спосіб проходження точок біфуркацій має характер емерджентної еволюції (англ. emergent – «який виникає раптово», від лат. emergo – «з'являтися», «виникати»), стрибкоподібного процесу виникнення нових якостей, утворення та руйнування колишніх ієрархічних рівнів системи. При цьому можливі поліваріантні сценарії змін: прогрес, регрес, безвихідний стан, розпад, хаос, упорядкування системи [74].

Скористаємося системно-параметричним методом і виділимо в системі «точка біфуркації» концепт, структуру й субстрат, а це є визначення об'єкту як системи. Концептом однозначно виступає криза системи (будь-якої), що приводить її в нерівноважний стан, система в стані вибору. Такий концепт можна назвати реляційним. Тоді структура системи повинна бути атрибутивною. Усі властивості системи, перераховані вище (нестійкість, невизначеність тощо), можуть її характеризувати. Субстратом виступає об'єкт, який потрапив у точку біфуркації.

Уявимо двоїсте визначення, де концепт є атрибутивним, а структура – реляційною. Властивості, наведені Й. Цимбрикевичем, Н. Фреїк, можна прийняти за концепт системи. «У точці біфуркації ми маємо розгалуження

вихідної якості на нові. Синергетика вчить також як утворюються ці нові якості. Такі синергетичні знання застосовувані до проблеми виникнення життя як нової якості матерії і до людини як нової якості живої матерії (розумність). Сучасна наука виділяє такі основні ознаки живого: упорядкована ієрархічна структура; відкритість систем; здатність реагувати на зовнішні впливи; здатність запам'ятовувати інформацію; адаптованість до зовнішніх умов; здатність до зміни та ускладнення; розмноження; саморегуляція; регенерація пошкоджень; обмін речовиною, енергією, інформацією з навколишнім; спрямована рухливість; нерівноважний стан; автономність; цілісність. Усі вони певним чином протидіють ентропії» [64, с. 682]. Тоді структура будується на відношенні, яке належить цій системі. Якщо названа система – «точка біфуркації», то відношення пов'язане з безвихідним станом, кризою. Його можна пов'язати з вибором системи, відбором можливих шляхів подальшого розвитку. «Як показала синергетика, у світі постійно здійснюється взаємоперехід порядку та хаосу. У Всесвіті гравітація й інші сили-константи наводять порядок, у суспільстві – держава, мораль, культура, в індивідуальному житті – життєві настанови, цілі, плани, сила волі, самореалізація тощо. Речі, явища, процеси, які розвиваються, прагнуть до максимальної стійкості, а остання реалізується шляхом зростання ступеня синтезу порядку і хаосу. Синергетика вивчає структурну стійкість, те, що здійснюється в точці біфуркації, та описується як відбір на основі стійкості. Для реалізації якоїсь однієї біфуркаційної структури необхідні: 1) множина варіантів; 2) внутрішня взаємодія елементів системи; 3) правила відбору. У процесі взаємодії цих трьох факторів кінцевий результат відбору визначається не якоюсь однією причиною, а рівнодійною їх усіх [64, с. 682].

Елементом субстрату може бути будь-який матеріальний або нематеріальний об'єкт, на якому реалізується ця структура.

Ще один ключовий термін нашого дослідження – це «атрактор». «Атрактор (англ. attract – «залучати», «притягати») – компактна підмножина фазового простору динамічної системи, усі траєкторії з певного поля якого

прагнуть до нього за час, що прямує до нескінченності. Атрактором може стати тремтяча нерухома точка (наприклад, у задачі про тертя маятника об повітря), періодична траєкторія (приклад – коливання в контурі з позитивним зворотним зв'язком, що самозбуджуються) або певна обмежена область з нестійкими траєкторіями всередині (як у дивного атрактора). Існують різні формалізації поняття «прямування», що зумовлюють відмінні визначення атрактора, який задає, відповідно, потенційно різні множини (найчастіше – вкладені одна в іншу) [73]. У цьому дослідженні атрактори визначатимуть вектори виходу людини з критичного стану, після точки біфуркації буття. При цьому згадані вище: прогрес, регрес, безвихідні (глухі) стани, розпад, хаос, упорядкування системи, – це і є можливі атрактори. В біфуркаційній моделі особистості (образна модель, в якій ієрархічно представляються періоди буття особистості в кризові, біфуркаційні та після біфуркаційні періоди), атрактори – це післябіфуркаційні періоди з позитивним або негативним варіантом подальшого розвитку особистості.

Хочемо відзначити ще один важливий момент, який, на наш погляд, дає відповідь на запитання: навіщо створювати системно-параметричну модель біфуркаційного буття особистості? По-перше, особливості образних моделей, а саме на таку претендує автор дослідження, вивчені недостатньо, при цьому вони виступають і специфічною формою уявного моделювання. По-друге, подібні моделі – форма науково-дослідного мислення й будуються на основі чуттєво-наочних образів (такі моделі називаються «культовими») [84, 89–97]. Особистість та її буття необхідно вивчати тільки у взаємозв'язку апріорного і чуттєвого, а функціонально подібна модель поєднує зображення та позначення, у такий спосіб узагальнюючи зміст думки. «Мета використання моделі у процесі пізнання полягає, зокрема, у тому, щоб розкрити її внутрішній зміст, який правомірно перенести на об'єкт дослідження [51, с. 54]. Модель – це лише один із багатьох кроків у дослідженні. Як зауважує А. Іоффе, «найчастіше модель – тільки попутник до одного з поворотів, де шляхи досліджуваного явища та його моделі розходяться» [18, с. 349].

Сучасники відзначають, що «структура моделі характеризується супідрядністю знань, що стосуються об'єкта дослідження, вичленовуванням найважливіших для вивчення аспектів об'єкта, «інформативних точок», визначених взаємозалежностей. Саме ця підпорядкованість і забезпечує евристичну функцію моделі, де на основі невпізаного виникають знання про інші сторони явища, які належить ще пізнати. Виділення окремих суттєвих аспектів є одним з моментів, що підносять модель над формами звичайного чуттєвого пізнання» [7, с. 89].

Так у психології ХХ століття О. Леонт'єв порушує проблему про моделі чуттєвого образу. Звичайно, у вченого запитання полягало не в тому, чи можна підходити до психічного образу як до моделі, а в тому – наскільки цей підхід охоплює її істотні, специфічні особливості та природу. Але, на наш погляд, тільки тому, що О. Леонт'єв за модель прийняв, як він сам зазначає «найпростіше і грубе, так би мовити, її визначення. Ми будемо називати моделлю таку систему (множину), елементи якої перебувають у відношенні подібності (гомоморфізму, ізоморфізму) до елементів певної іншої (яка моделюється) системи» [18, с. 14].

Синергетичні моделі виявляються найбільш затребуваними на етапі обробки даних спостереження і експерименту, коли теоретична інтерпретація необхідна для перетворення протокольних суджень спостерігача в науковий факт щодо об'єктивної реальності. Ефективність цих моделей по відношенню до живого і соціального пов'язана з тим, що синергетика охоплює їх визначальні риси: цілісність і здатність до самоорганізації. Розуміння цілісності виявляється особливо важливим, адже самоорганізація – це становлення нового цілого [11].

Генерація в системі пізнання нових категоріальних моделей людини (біфуркаційна модель до них теж належить) здійснюється за рахунок постійного розвитку категорій. Джерелами розвитку будуть феномени культури та реально виявлені її зміни в ході історії, а також визначення

змістовно-логічних зв'язків між категоріями, їх взаємодії, у процесі зміни якої змінюються й елементи цих систем.

Системи, які досліджуються в дисертації, можна представити як системи з малими, з одного боку, й з великими змінами з іншого. Все залежить від точок біфуркації та їх подолання. «Малі впливи призводять до малих змін стану, а великі – до великих. Самодія ж порушує зазначену пропорційність: малі дії тепер можуть призводити до дуже великих наслідків. Така непропорційність залежності стану системи від стану середовища робить такі системи, з одного боку, виключно стійкими відносно великомасштабних несприятливих дій, а з другого – надзвичайно чутливими до навіть незначних коливань стану середовища» [10].

В соціальної синергетики уявлення про біфуркацію трансформується в зв'язку з особливостями соціального розвитку. Те, що в синергетиці називають точкою біфуркації, в природничих науках називають фазовим переходом, в теорії соціальної трансформації – перехідним періодом. Характеристика соціальної біфуркації представляється в залежності від методологічної позиції автора відносно розуміння процесу розвитку [27]. Біфуркаційний сценарій процесу розвитку особистості, як й суспільства, розглядаються за різними підставами, наприклад, відносно уявленням про цінності, потреби та ін.

Суперечливість і двоїстість самої природи людини, невизначеність і хаотичність суспільних процесів сприяли загостренню протиріч між прагненням людини до стабільності і необхідністю її докорінної зміни, переоцінки своїх власних уявлень з метою виживання і адаптації в агресивному соціальному середовищі. Ми згодні з дослідниками в тому, що приклади цим процесам – криза життєвих і професійних цінностей, криза ідентичності, які сприяють деформації самосвідомості людини, втрати сенсу життя і професійної діяльності, а в підсумку – відсутність усвідомлення відповідальності перед самим собою і перед суспільством в цілому, а також перспектив на майбутнє [27, с. 79–82].

В дослідженнях сучасних авторів знаходимо ділення точок біфуркації на «м'які» (якщо перехід відбувається плавно і безперервно), «катастрофічні» (якщо він відбувається різко і є результатом атракторної напруги), «вибухові» (якщо він викликається факторами несподіваними і діючими з розривом безперервності, коли система вихоплюється з одного режиму і втручається в інший). Цей розподіл представлено для підприємств, але це актуально й для дослідження біфуркаційних точок, в які потрапляє людина та суспільство. У разі підвищення розмірності і складності системи збільшується кількість станів, за яких можливий стрибок (катастрофа), та кількість можливих напрямів розвитку. «Біфуркаційні явища нині виникають постійно, причому ті чи інші біфуркації за своєю суттю є перехідними процесами між деякими встановленими станами рівноваги» [23]. Біфуркаційні процеси відрізняються від адаптаційних. «Адаптаційні механізми володіють тією чудовою властивістю, що ні зовнішні збурення, ні внутрішні перетурбації за допомогою цих механізмів не здатні вивести систему за межі того «осяйного каналу еволюції», того коридору, який заготовила природа для розвитку цієї системи» [24, с. 42]. За Л. Мельником «біфуркаційні зміни мають дуже важливу, з точки зору прискорення процесів розвитку, властивість: вони стрибкоподібно збільшують характеристики змінності системи» [25, с. 203]. Вивчаючи варіанти подолання біфуркаційних станів особистості дуже важливим стає визначення адаптаційних механізмів, за допомогою яких людина зможе визначити позитивні атрактори, що є найважливішим завданням у бутті в ті моменти, коли точки біфуркації являють собою періоди порушення стійкості еволюційного режиму системи, що приводить до виникнення декількох альтернативних шляхів еволюції. «В будь-якому разі теоретичне усвідомлення можливих альтернатив перебігу подій створює підґрунтя для людської свободи, особливо, якщо відомі умови реалізації сприятливої альтернативи або уникнення небезпечної. Звичайно, така свобода не є необмеженою, і не тільки тому, що потрібні умови людина не завжди в змозі створити. А саме визначення певних альтернатив як сприятливих чи ні, повертає нас до питання

про поза наукові цінності та їх співвідношення з настановою на об'єктивність істини» [12, с. 34].

Зміни в розумінні поняття “біфуркація” в філософських і соціальних дослідженнях привели до появи поняття «поліфуркація». Наприклад Н. В. Спиця вказує на пропозиції окремих науковців говорити про “поліфуркацію”, маючи на увазі, що в найбільш складних системах вихід із стану хаосу відбувається не роздвоєнням шляхів руху, а виявленням набагато більшої, у принципі, невизначеної їх кількості [48, с. 39]. Вважаємо, що особистість – це найскладніша система, для якої характерні й поліфуркації. Враховуючи що наявність у економічної системі біфуркаційних процесів – позитивне явище, яке засвідчує її життєздатність і спонукає систему до саморозвитку, пошуку нових шляхів самоорганізації, для буття особистості це звучить сумнівно. Для людини кожна біфуркація може бути небезпечною, та негативно впливати на здоров'я.

Суперечливість і двоїстність самої природи людини, невизначеність і хаотичність суспільних процесів сприяли загостренню протиріч між прагненням особистості до стабільності і необхідністю її докорінної зміни, переоцінки своїх власних уявлень з метою виживання і адаптації в агресивному соціальному середовищі. Ми згодні з дослідниками в тому, що приклади цим процесам – криза життєвих і професійних цінностей, криза ідентичності, які сприяють деформації самосвідомості людини, втрати сенсу життя і професійної діяльності, а в підсумку – відсутність усвідомлення відповідальності перед самим собою і перед суспільством в цілому, а також перспектив на майбутнє [28, с. 79–82].

Соціальна синергетика є перспективним напрямком для дослідження точок біфуркації особистості в динамічних процесах розвитку українського суспільства, прогнозуванню наслідків післябіфуркаційних періодів. Необхідно розуміти, що ці кризові процеси в синергетиці можуть бути новим етапом розвитку системи, наприклад, системи буття особистості, а не останній

етап розвитку або дезорганізація та занепад, але поліфуркації, скоріше за все, можуть нашкодити людині та її гармонійному існуванню.

Висновки до розділу 1

Перший розділ присвячений актуальності застосування системного методу, його першим розробникам і школам, які виникли у ХХ столітті.

Вибір системної методології пов'язаний із потребою уточнити низку соціально – філософських положень про особистість в контексті її біфуркаційного становища в соціальній системі та виявлення чинників адаптації в ній. Обґрунтовано вибір системно-параметричного методу для дослідження буття особистості в контексті біфуркацій як надійного варіанта нематематичного підходу. Аргументи базуються на позиціях таких учених, як А. Сміт, Р. Сайман, Ф. Капра, додамо й сучасних іноземних науковців – Г. Е. Мобаса та М. Калтона, а також сучасних вчених України – М. Дмитрієвої, І. Добронравової, І. Єршової-Бабенко та ін. Засновниками системного підходу були: А. Богданов, Л. фон Бергаланфі, Е. де Боно, Л. ла Руш, Р. Саймон, П. Друкер, А. Чандлер, С. Черногор, А. Малюта, М. Месарович, С. Садовський, В. Тюхтін, Ю. Урманцев. Сьогодні, коли людина з різних причин втрачає здатність критично мислити, на нашу думку, варто впроваджувати методології, що допомагають аналізувати об'єкти довкілля і сприяють виробленню в неї саме критичності. Критичне мислення не можна сформувати, використовуючи інформацію з Інтернету. Нині людство створило умови для доступу до будь-якої інформації, але проаналізувати її, встановити адекватність та правдивість спроможний не кожен. Критичне мислення передбачає здатність до логічного аналізу, системного розуміння й математичної точності. У час панування економічної сфери людина отримала нові інформаційні можливості, пов'язані зі зберіганням, накопиченням і

передаванням знань. Але до всього цього додалися й нові проблеми, зумовлені зростанням тиску на людську психіку, навантаженням, перенавантаженням, спотворенням інформації тощо, а також, як зазначають учені, – збільшенням потреби в різноманітності, що прискорило й сам прогрес людства.

У цьому дослідженні використовуємо системно-параметричний варіант теорії систем, розроблений українським професором, доктором філософських наук Авеніром Івановичем Уйомовим. Він також зазначав універсальність системного підходу та його використання в різних науках. В Одесі, наприклад, психологи ОНУ ім. І. І. Мечникова активно впроваджують системні методики, в тому числі системно-параметричний підхід в дослідженні людини та її психіки.

Проаналізовано та наведено системні та діалектичні підстави понять «сутність» і «явище», уточнено їхні концептуальні аспекти, показано, як через них розкривається основне поняття дослідження – «буття особистості» та її кризові моменти, без яких не існує сутності та існування як дійсності людини.

Особистість, розглянута як «двоїста» система – це цілісна єдність елементів та їх відношень на підставі фізичних та метафізичних принципів інваріантності, зберігання та синтезу поєднання внутрішнього змісту та зовнішніх відношень (з соціальністю) системи, що є і дійсним буттям особистості.

Звернення до синергетики теж має підґрунтя. Синергетичний підхід до проблеми буття особистості, що розглядається як система, та система буття суспільства, частиною якої є людина, сприяє розгортанню міждисциплінарного діалогу.

Також належало з'ясувати і визначити філософські поняття, запозичені із синергетики: біфуркація та атрактор («біфуркаційна особистість», «біфуркаційне суспільство», «атрактори буття»). Наведено кілька визначень та прояснено основні синергетичні поняття нашого дослідження в контексті порушених проблем, серед них: «точка біфуркації», «біфуркація», що є

ключовими в цій роботі, а також «атрактор» (ми будемо використовувати поняття «атрактор буття особистості», «біфуркаційна особистість»).

Біфуркаційний сценарій процесу розвитку особистості, як й суспільства, розглядаються за різними підставами, наприклад, відносно уявленням про цінності, потреби та ін.

Синергетичні моделі виявляються найбільш затребуваними на етапі обробки даних спостереження і експерименту, коли теоретичні інтерпретації необхідні для перетворення протокольних суджень спостерігача в науковий факт щодо об'єктивної реальності в контексті її цілісності. Розуміння цілісності виявляється особливо важливим, адже самоорганізація – це становлення нового цілого (І. Добронравова). Ефективність цих моделей по відношенню до живого і соціального пов'язана з тим, що синергетика схоплює їх визначальні риси: цілісність і здатність до самоорганізації.

Використовуючи два підходи – системний й синергетичний у дослідженні буття особистості та сутнісних чинників біфуркацій на підставі системних параметрів першого роду (концепт, структура, субстрат), об'єднуємо їх з поняттями соціальної синергетики: «біфуркаційна особистість», «біфуркаційне суспільство», «атрактори буття особистості».

На наш погляд, кризові – біфуркаційні процеси буття особистості в синергетичному просторі уявлення можуть бути і новим етапом розвитку системи взаємодій, наприклад, системи віртуального буття людини, а не набувати характеристик останнього етапу розвитку, дезорганізації або занепаду, але певні поліфуркації, в свою чергу, можуть і нашкочити людині та її гармонійному існуванню.

Список літератури до розділу 1

1. Алексеев И. С. Способы исследования системных объектов в классической механике. Системные исследования. Ежегодник. М.: Наука, 1972.
2. Аристотель. Категории. – ба 35. М.: Наука, 1939.
3. Бергаланфи Л. Фон. Общая теория систем. Критический обзор. Исследование общей теории систем. М., 1969.
4. Буданов В. Г. Методология и синергетика в постнеклассической науке и в образовании. М.: Либраком, 2009. 240 с.
5. Бряник Н. В. Общие проблемы философии науки: Словарь для аспирантов и соискателей / сост.и общ. ред. Н. В. Бряник ; отв. ред. О. Н. Дьячкова. – Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2007. 318 с.
6. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине. М., 1968. Пер. с англ. И. В. Соловьева и Г. Н. Поварова. /Под ред. Г. Н. Поварова. 2-е изд. М.: Наука; Главная редакция изданий для зарубежных стран, 1983. 344 с. [<https://7promeniv.com.ua/naukovi-doslidzhennia/metodolohichni-pidkhody/71-systemnyi-pidkhid/15-norbert-viner-kibernetyka.html>]
7. Ворников В. И. Природа гносеологического образа в науке: монография. Германия: LAP LAMBERT Academic Publishing ist ein imprint der. 2014. 216 с.
8. Губин В. Б. Псевдосинергетика – новейшая лженаука. Бюллетень № 1 «В защиту науки». 14.11.2006. С. 110–119.
9. Данилов Ю. А., Кадомцев Б. Б. Что такое синергетика?» / Сайт Курдюмова С. П.: <http://spkurdyumov.ru/what/что-такое-синергетика/>
10. Дзьобань, О. П. Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальних основ. Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. Х. : Право, №7. 2011. С. 3–15.

11. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления. К., 1990; текст представлен на сайте: <http://www.philsci.univ.kiev.ua>
12. Добронравова И. С. Дескриптивність нелінійного теоретичного знання та самоорганізації нелінійної науки. Філософія освіти. Philosophy of Education. 2017. № 1 (20). С. 30–42.
13. Дмитриева М. С. Синергетика в науке и наука языком синергетики. Сборник статей. Одесса: Астропринт, 2005. 184 с.
14. Донникова И. А. Культура как феномен антропологической сложности. Материалы 13 международных пригоженских чтений: (14 сентября – 26 января – 2 июня 2017. Одесса: Печатный дом, 2017. С. 58–59.
15. Жилин В. И. Синергетический сциентизм: Критический анализ философско-методологических оснований. М.: Красанд, 2011. 192 с.
16. Жуков В. Н. Новая системная парадигма и системный анализ как дуальная основа развития методологии внутреннего финансового контроля. Финансовая аналитика: проблемы и решения. Т. 45 (231). 2014. С. 35–45.
17. Забуский И. Nonlinear partial differential equations. N. Y.: Acad. press, 1967, С. 223.
18. Иоффе А.Ф. Основные представления современной физики. Л.- М., 1949. С. 349.
19. Клейнер Г. Б. Системная парадигма и системный менеджмент. Российский журнал менеджмента. 2008. Т. 6. № 3. С. 27–50.
20. Клейнер Г. Б. Системная экономика как платформа развития современной экономической теории. Вопросы экономики. № 4. С. 4–28.
21. Леонов В. В., Сивоха И. М. Поляев А. И. Методологический и содержательный аспекты системного анализа в военных исследованиях. С. 42-47. <http://znp-cvsvd.nuou.org.ua/article/viewFile/127760/122579>
22. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975. 115 с.

23. Леонтьев

А. Н.

https://www.koob.ru/leontjev_a_n/deyatelnost_soznanie_lichnost, вход доступа: 25.09.2019

24. Маслій Н. Д. Біфуркаційна модель розвитку сфери зв'язку та інформатизації під впливом кризових явищ. Економіка та управління підприємствами. Вип. 6, 2018. С. 132–138.

25. Моисеев Н. Человек и ноосфера. М.: Молодая гвардия, 1990. 351 с.

26. Мельник Л. Г. Теория самоорганизации экономических систем: монографія. Сумы: Университетская книга, 2012. 439 с.

27. Меерович М. И., Шрагина Л. И. Основы культуры мышления. Школьные технологии. Россия. № 5, 1997. 200 с.

28. Музыка О. А. Бифуркации в природе и обществе: естественнонаучный и социосинергетический аспект. Современные наукоёмкие технологии. 2011. № 1. С. 87-91; URL: <http://www.top-technologies.ru/ru/article/view?id=26640> (дата обращения: 18.01.2021).

29. Музыка О. А. Человек и общество в период кризиса (синергетический подход). Кризис и общество. Власть. № 10. 2009. С. 79–82.

30. Нерубаська А. О. Системний підхід та його актуальність у сучасних дослідженнях. «Перспективи». Соціально-політичний журнал, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Вип. № 1, 2019. С. 12–20. DOI: <https://doi.org/10/24195/spj1561-1264.2019.1.2>.

31. Нерубаская А. А. Філософська критика та її системна експлікація. «Перспективи». Соціально-політичний журнал, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Вип. 1(30), 2013. С. 111 – 115.

32. Нерубаская А. А. Системно-дескрипторный анализ критики Карла Поппера в процессе становления и развития научных теорий. Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції «Науковий потенціал

світу 2004». Дніпропетровськ, 1–15 листопада 2004 р. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – Том 74. Філософія. С. 50–52.

33. Нерубасська А. О. Системна класифікація філософської критики. IV міжнародна науково-теоретична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених „Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть”. Тернопіль, 2006 р. С. 60–62.

34. Нерубасская А. А. Системно-дескрипторный анализ нагруженности научного факта [монография]. Германия, Саарбрюккен: Международный издательский дом «LAP LAMBERT Academic Publishing». – Саарбрюккен, декабрь, 2013. 148 с.

35. Нерубасская А. А. Системная классификация личности и бифуркационный человек. Доклад на III Научные чтения памяти профессора А. И. Уёмова. Одесса, ОНУ им. И. И. Мечникова, Философский факультет, 3–4 апреля, 2015. С. 1–3.

36. Нерубасская А. А. Анализ сущности человека на примере некоторых древневосточных представлений: синергетический аспект. Науково-практичний журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології», Національний університет «Одеська юридична академія», Вип. 13. Одеса, 2016. С. 43–45.

37. Нерубасская А. А. Системно-параметричний анализ сущности. III Міжнародна науково-практична конференція «Науковий потенціал світу – 2006». Дніпропетровськ, 2006. С. 76–79.

38. Нерубасская А. А. Применение системной методологии в преподавательской практике. Створювальне знання: теоретико-методологічні та практичні аспекти. Матеріали 2-го круглого столу «Створювальне знання: гуманізм, інновація, самоосвіта», 14 червня 2019 р. / за ред. Доннікової І. А. – Одеса: НУ «ОМА», 2019. С. 36–38.

39. Нерубасская А. А. Бифуркации и бинарные аттракторы личности и общества. Постнеклассический дискурс: пути развития философии и методологии науки. Материалы XIII Международных Пригоженских чтений

(14 сентября 2016 г. – 26 января 2017 г.). Одесса: Печатный дом, 2017. С. 144–151.

40. Оптнер С. Л. Системный анализ для решения проблемы бизнеса и промышленности. М.: Концепт, 2006. 206 с.

41. Пригожин И. Философия неустойчивости. Вопросы философии. 1991, № 6, Перевод с англ. Я. И. Свирского. С. 46–52.

42. Пунченко О. П., Пунченко Н. О. Образование в системе философских ценностей. Одесса: Печатный дом, Друк Південь, 2010. 506 с.

43. Пунченко О., Черниш О. Філософія: навчальний посібник. – 2-ге вид. Одеса: Астропрінт, 2006. 424 с.

44. Райхерт К. В. Філософсько-методологічні засади двоїстого системно-параметричного моделювання. /Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Одеса, 2013. 177 с.

45. Родіна Н. В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання: [монографія]. Одеса: вид. Букаєв В. В., 2011. 364 с.

46. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ. М.: Наука, 1974. С. 93–99.

47. Саймон Г. Науки об искусственном / Пер. с англ., 2-е изд. – М.: Едиториал УССР, 2004. 144 с.

48. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности: учебн. пособ. для вузов. М.: Школа-Пресс, 1995. 384 с.

49. Спица Н. В. Проблема біфуркації як об'єкт соціально-філософської рефлексії. Нова парадигма: журнал наукових праць / голов. ред. В. П. Бех. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. Вип. 58. С. 34–44.

50. Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка: семиотические проблемы лингвистики, философии. – М.: Наука, 1985. – С. 54.

51. Степин В. С. Синергетика и системный анализ. Синергетическая парадигма. Когнитивнокоммуникативные стратегии современного научного познания. М.: Прогресс-Традиция, 2004. С. 15–31.

52. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и философия синергетики / Материалы Международной конференции «Путь в будущее – наука, глобальные проблемы, мечты и надежды» (26–28 ноября 2007 г., Институт прикладной математики им. М. В. Келдыша РАН, Москва). <http://spkurdyumov.ru/what/samorazvivayushhiesya-sistemy/>

53. Таранова М. В. Характеристика системного движения. Направления современных системных исследований. Статья в Сибирском педагогическом журнале. Серия: Философия. 2008. С. 121–128.

54. Терентьева Л. Н. Тектология системы. Уёмовские чтения 1–4 (2013–2016): материалы Научных чтений памяти Авенира Уёмова. Философский факультет ОНУ им. И. И. Мечникова. Одесса: Печатный дом. 2016. 310 с.

55. Терентьева Л. Двойственное системное моделирование (А. И. Уёмов) как соотнесенное и обоюдное (Аристотель) в логических формах. Уёмовские чтения 1–4 (2013–2016). Материалы Научных чтений памяти Авенира Уёмова. Философский факультет ОНУ им. И. И. Мечникова. Одесса: Печатный дом, 2016. 310 с.

56. Тоффлер Э. Шок будущего / Пер. с англ. – М.: «Издательство АСТ», 2002. 557 с.

57. Трибулев Б. С. Природа и сущность человека. Минск: Технопринт. 1999. 256 с.

58. Уёмов А. И. Системный подход и общая теория систем. М.: Мысль, 1978. 272 с.

59. Уёмов А., Терентьева Л., Чайковский А., Тихомирова Ф. Философия науки: системный аспект: учебн. пособ. для преподавателей, аспирантов, магистров философских и нефилософских специальностей. Одесса: Астропринт, 2010. 360 с.

60. Уёмов А. И. Системные аспекты философского знания. Одесса: студия Негоциант, 2000. 160 с.

61. Фейерабенд Пол. Избранные труды по методологии науки. / Пер. с англ. и нем.: А. Л. Никифорова. М., 1986. Электронная публикация: Центр

гуманитарных технологий. Вхід доступу: 13.02.2012.

URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/4745/4746>

62. Ханжи В. Б. Прогнозирование развёртывания антропоного времени и движения истории. *British Journal of Education and Science*. 2014. № 1(5) (January – June), v. II. Pp. 398–403.

63. Ханжи В. Б. Концепция антропоного времени: «монстр» на стыке общей параметрической теории систем и синергетики. Материалы 13 международных пригоженских чтений: (14 сентября – 26 января – 2 июня 2017 г.). Одесса: Печатный дом, 2017. 296 с.

64. Хакен Герман. Синергетика. / перевод с англ. В. И. Емельянова. М.: Мир, 1980. 404 с.

65. Цимбрикевич Й, Фреїк Н. Природничо-філософське тлумачення протидії ентропії у живому світі. *Фізика і хімія твердого тіла. Physics and chemistry of solid state*. Т. 15, № 3 (2014) С. 680–683 V. 15, № 3 (2014) P. 680–683

66. Цофнас А. Ю. Структурная и натуральная онтология / *Вестник*. Том 12. Вып. 13: Философия. Одесса. 2007. С. 24-25.

67. Чайковский А. В. К проблеме исследования процессов дифференциации и интеграции науки. *Філософські пошуки*. Вип. XI-XII. – Львів–Одеса –Хмельницький, 2001. С. 292–295.

68. Чернавский Д. С. Синергетика и информация (динамическая теория информации) / 2-е изд., испр. и доп. М.: Едиториал УРСС, 2004. 288 с.

69. Штаксер Г. В. К вопросу об успехах и неудачах системного движения. Уёмовские чтения 1–4 (2013–2016): материалы Научных чтений памяти Авенира Уёмова. Философский факультет ОНУ им. И. И. Мечникова. Одесса: Печатный дом, 2016. 310 с.

70. Юдин Б. Г. Процессы самоорганизации в малых группах. В кн. *Системные исследования*. М., Ежегодник. 1969. 204 с.

71. Юдин Б. Г. Системный подход и принцип деятельности. М.: Наука, 1978. 391 с.

72. Философский словарь / Философский словарь под ред. И. Фролова. 4-е издание. М.: Политиздат, 1981. –445 с.

Електронні ресурси:

73. Аршинов В. И. Синергетика встречается со сложностью / <http://spkurdyumov.ru/philosophy/sinergetika-vstrechaetsya-so-slozhnostyu/> дата входа доступа 20.03.2019.

74. Аттрактор <https://www.ukr.net/> аттрактор.

75. Бифуркации, неустойчивость и самоорганизация в естественной науке и натурфилософии <https://knigi.link/filosofiya-nauki-knigi/bifurkatsii-neustoychivost-samoorganizatsiya-50898.html>.

76. Данилов Ю. А., Кадомцев Б. Б. Что такое синергетика / Сайт Курдюмова С. П. <http://spkurdyumov.ru/what/chto-takoe-sinergetika/>.

77. История и философия науки <http://terme.ru/slovari/istorija-i-filosofija-nauki.html>.

78. Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat <http://www.dissercat.com/content/filosofskie-osnovaniya-mirovozzreniya-ioganna-volfganga-gete#ixzz5eOJkSwWM>.

79. Синергетика об организации www.synergetic.org.ua/about/organization_main.html

80. Синергетика <https://ru.wikipedia.org/wiki/Синергетика>.

81. Точка бифуркации https://uk.wikipedia.org/точка_біфуркації.

82. Явление и сущность https://search.yahoo.com/search;_ylt=A0LEV1xg26VXbpkA.i6l87UF, дата обращения 1.08.2016

83. <http://textb.net/7/24.html>, обращалась 10.08.2016.

84. <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH6743a0d47bb13eeacfee67>.

Іноземні джерела

85. Gombrich E. H. Symbolic images. Studies in Art of the Renaissance. London. 1972. P. 89–97.

86. Danilyan O, Dzeban O., Synergetic interpretation of society development: cyclicity and self-organization. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», № 3(34), 2017. С. 4–12.

87. Haken H. Synergetik. Springer-Verlag Berlin Heidelberg New York, 1982, ISBN 3-8017-1686-4.

88. Midgley Gerald. Systems thinking, complexity and the philosophy of science. Journal Emergence: Complexity and Organization. Philosophy. – December 31, 2008. URL:<https://journal.emergentpublications.com/article/systems-thinking-complexity-and-the-philosophy-of-science/>

89. Mobus George E., Michael C. Kalton Principles of Systems Science. New York: Springer; 2015. 755 p.; URL: <https://www.amazon.com/dp/1493919199/?tag=newbooinhis-20>

90. Capra Fritjof The systems view of life a unifying conception of mind, matter, and life. Cosmos and History: The Journal of Natural and Social Philosophy, vol. 11, no. 2, 2015. p. 242–249.

91. Checkland P. Soft Systems Methodology in Action. Checkland P., J. Scholes. N.Y.: John Wiley&Sons, 1999. 418 p.

92. Smith Adam on social change and “the man of system” (1759), <https://oll.libertyfund.org/quotes/386>

93. Toffler Alvin Future Shock / USA: Bantam Books. 1972. 562 p.

94. Feyerabend P. K. Against Method. Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge, London-New left books. 1975.

РОЗДІЛ II

СИСТЕМНО-ПАРАМЕТРИЧНИЙ ПІДХІД ДО КОНЦЕПЦІЙ БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

2.1. Системна експлікація онтології особистості в давньосхідній філософії, античних та середньовічних західноєвропейських концепціях

Для того, щоб показати можливості системного методу, пропонуємо поступово вводити його головні поняття. У цій частині роботи звертаємося до історії філософії й висвітлюємо методику її вивчення. Вона полягає в тому, що історичні періоди, концепції та ідеї можна розкладати і компоувати в системи й підсистеми на підставі дескрипторів: концепту, структури і субстрату. Почнемо з виділення дескрипторів.

Найпліднішим для вивчення людини в її сутності й конкретних формах існування вважається принцип (закон) єдності і боротьби протилежностей. Його втіленням виявляється співвідношення життєвого та духовного начал у людській сутності, самореалізації й самоствердженні в конкретному людському існуванні [21, с. 4; 22]. Саме цю єдність протилежностей ми знаходимо у філософії буддизму та низці інших східних шкіл.

Буддизм виник у VI столітті до н.е. (від санскр. і пали buddha – «просвітлений» або «пробуджений»). Засновником релігії вважається принц Сіддхартха Гаутама, який після семирічних пошуків шляхів звільнення людини від страждань став Буддою – «просвітленим». Хоча буддизм розвивався як учення, опозиційне ведичним філософсько-релігійним системам, він усе ж запозичив деякі їх фундаментальні положення (про «перетворення» людини в колі перероджень, зумовленість характеру нинішнього існування людини кармою – діяннями в попередніх втіленнях тощо), тобто інваріантних складників сутності (від авт. Н.А.О.) [124; 102].

Буддизм розкриває питання про подолання страждань, лежить у площині дотримання Чотирьох Благородних Істин, або буддійських заповідей. Коротко вони звучать так: 1. Життя всіх істот і саме існування світу є стражданням. 2. Це страждання породжене незадоволеними потребами та прагненнями, що є невід'ємною частиною життя. 3. Існує стан, при якому всі страждання зникають, стан повного задоволення й спокою – нірвана. 4. Досягти нірвани можна за допомогою Серединного шляху. Цей шлях ще називають Вісімковим, оскільки він складається з восьми ступенів, а саме: правильні погляди, правильні наміри, правильна мова, правильна поведінка, правильний спосіб життя, правильні зусилля, правильне запам'ятовування й правильне зосередження [118; 3; 6; 7; 19]. Отже, в контексті діалектичного розуміння визначаємо сутність людини, її метою може бути Вісімковий шлях, тобто ця мета і є концептом (Р) буття особистості. Нірвана розглядається як певна діалектична протилежність реальному буттю. Їх взаємозв'язок лежить у сфері можливостей свідомості людини та її усвідомленого існування в суспільстві.

Припускаємо, що в цьому плані буддисти інакше бачили сутність людини [85], звивши її до божественної. Ідея цієї світової релігії зводиться до звільнення від карми (причинно-наслідковий закон Всесвіту): коли можна уникнути кругообігу життя і смерті (сансара) та пізнати нірвану (надіснування по той бік життя й смерті, буття і небуття), тобто знайти цю божественну сутність. Відповідно до системного аналізу змінити концепт – означає стати іншою системою, як уже зазначалося. Напевно, немає іншої релігії, яка так близько підносить людину до Бога, що більше, з'єднуючи їхні сутності. Тож можна вже говорити про нову систему, хоча й реалізовану на одному і тому ж субстраті: людина.

У питанні життя і смерті людини, сполучною ланкою залишається здоров'я. Продовжуючи з'ясовувати сутнісні складники людини, ми бачимо все більше складнощів у її розумінні. Не можна не погодитися з Р. Марселем, який пише: «Я не заперечую досягнень наук про людину. Треба тільки визнати, що якщо ми знаємо все більше й більше речей про людину, то,

можливо, нам усе менше зрозуміла її сутність» [37]. Ускладнюється бачення на людину в давньокитайській філософії, тому що головною її рисою є соціоспрямованість.

І в давньокитайській філософії частина космосу – людина. Вона поєднує Ін (темрява) і Ян (світло), з'являючись на світ, розколотий навпіл. Людина безліччю ниток пов'язана з Природою та суспільством, розчиняючись у цій єдності. Головне – це дотримання світопорядку, закону Дао, який і визначає правильний шлях (Даосизм як стійка релігійна організація сформувався лише у II столітті, але численні свідчення говорять, що він виник значно раніше, принаймні в V-III століттях до н. е. вже була розвинена традиція, яка підготувала елементи вчення, активно використовувані в Середньовіччі. Філософські твори, віднесені до даосизму, починаються з епохи Воюючих Царств (Чжаньго) у V столітті до н.е., практично одночасно з ученням Конфуція. Традиція вважає засновником даосизму легендарного Жовтого Імператора Хуанді. Імовірно, що ним був давньокитайський мудрець Лао-цзи. Даоською традицією йому приписується авторство однієї з основних книг даосизму – «Дао Де Цзин». Цей трактат став ядром, навколо якого формувалося вчення даосизму [12]. За ним, сутність людини можна розглянути як єдність суперечливих начал, цей взаємозв'язок становить структуру системи (R), а закон Дао визначає роботу цього взаємозв'язку і є його концептом (P). Китайській духовній традиції властива не тільки «нормативна», «колективістська» модель людини, але й «індивідуалістична», найповніше представлена даосизмом [81; 123].

Від епохи до епохи філософське розуміння людини стає все глибшим. Від найбільш очевидних рис-ознак воно рухається до досягнення неявних, глибинних. Кожне з наведених визначень так чи інакше відображає одну властивість людини – прагнення виходити за межі дійсності, конфлікт між сущим і належним, тим, що є, й тим, що, на її думку, має бути. Знарядну діяльність та фантазію, створення нових теорій і освоєння нових територій – будь-які форми людської активності можна звести до однієї властивості.

Назвемо її самотрансцендування (від латинського «транцензус» – означає «вихід за межі»). Виникають запитання, куди (у що) здійснюється цей «транцензус», тобто вихід в інше, а також звідки (з чого) відбувається цей вихід. Що стосується другого – то, очевидно, що людина може виходити тільки з себе самої, тобто з власної природи (від автора Н.А.: досягнувши мети, стати новою системою). Способи ж, напрями й форми самотрансцендування дуже різноманітні.

Це можуть бути шляхи, спрямовані «вшир» – на зовнішній для людини світ (знарядна діяльність, створення світу техніки) (від автора Н.А.: залишаючись тією ж системою). Можливі також шляхи «вглиб» – зміна, перетворення власної фізичної та психічної природи (самовиховання, самовдосконалення) (від автора Н.А.: кардинально не змінюючи систему буття). Нарешті, людина трансцендує так само «вгору» – у релігію (від автора Н.А.: повністю змінюючи систему буття). Але найчастіше можна спостерігати комбіновані форми і напрями. Такою, скажімо, є мораль. У ній трансцендування «вгору» як внутрішнє добровільне прийняття моральної норми поєднується з практикою вчинку – трансцендуванням «вшир», відтак здійснюється й трансцендування «вглиб» – підвищення власного духовного рівня. По суті, зрештою будь-яка зовнішня діяльність людини супроводжується зміною внутрішнього стану, рівня духовності (від автора Н.А.: удосконалюючи свою природу буття). Тому напрями самотрансцендування завжди певним чином поєднуються, переплітаються [21, с. 12]. Одна з таких змішаних форм сутності людини та її розуміння була в Стародавньому Китаї. Біологічний вид Людина розумна (*Homo sapiens*) являє собою унікальну життєву форму, що сполучає біологічну й соціальну сутність. Це поєднання зумовлюється тривалим процесом біологічної еволюції та історичного розвитку людства [43].

У Стародавньому Китаї з'явилися вчення, які наголошували на тому, що людина, особистість існує не для себе, а насамперед для суспільства. Як відомо, праці Конфуція – це вчення про правила поведінки князів, чиновників,

воїнів і селян, котре в Китаї не менш поширене, ніж учення Будди в Індії [91]. «Досить типове для конфуціанства уявлення про існування небесного «задуму» щодо всього суцього і передусім – людини. «Людина, як тільки народиться, отримує великий спадок. Це – сутність (субстанція) [людини]. [Вона включає також] ще й мінливу долю». Під великою долею розуміється те, що зумовлене Небом, над чим людина, звичайно, не владна. Мінливість долі пов'язана з можливостями людини, її особистими зусиллями» [89]. Таке самотрансцендування більшою мірою тяжіє до соціального («трансцендування вшир»), а не до божественного, будучи змішаним.

У східній філософії людина перебуває в пошуках сенсу буття, і сенс нерозривно пов'язує її з природою та суспільством. Природа загалом тлумачиться як весь космос, де людина – це його частина. Але її вже важко уявити без суспільства, що впливає на всі рівні буття особистості, формування тієї частини сутності, яка не є інваріантною, а становить зовнішній бік життя, тобто те, ким виявляється людина як член суспільства. При цьому важливо не ототожнювати поняття «явище» і «сутність», про які йшлося вище в діалектичному розумінні.

Зробимо ще два зауваження. Характеристики явищ доречно розглядати як спотворене відображення інваріантних проявів сутності в систему спостерігача. При цьому існує як суб'єктивний (вибір спостерігачем умови спостереження), так і об'єктивний (повторюваність результатів спостереження, їх відтворюваність) моменти. Іноді (за певного значення умови) характеристика явища збігається з інваріантним проявом сутності. Це значно полегшує завдання формулювання сутності [122].

Отже, переконуємося, що людина у східній філософії розглядалася здебільшого з погляду її звернення до вищих цінностей. Це перший напрям розвитку філософських учень про людину. Усі ті аспекти сутності та явища в моделі особистості, які ми будемо досліджувати за допомогою системного аналізу, закладалися ще в давнину. Для кращого їх розуміння пропонуємо продовжити виділяти дескриптори філософських систем.

Другий напрям – це західна філософія, де людина більшою мірою звернена до суспільства, у взаємодії з яким і відбувається перетворення світу. Кожен акт самотрансцендування (виготовлення знаряддя, вимовляння фрази, вчинення морально важливого вчинку тощо) є для людини лише кроком до приведення реальності у відповідність до належного, а не просто досягненням якоїсь часткової конкретної мети. Уявлення про належне формується в людському родовому бутті в результаті перетину, взаємодії двох «вимірів» – життєвого й духовного начал. Перше – передбачає вибіркоче ставлення до речей та об'єктів навколо. Друге – дає можливість вибудовувати стратегії здійснення бажаного, вибирати цілі, формулювати ідеали. Словом, для осягнення родової сутності людині важливо також пам'ятати про те, що головним внутрішнім протиріччям родового в людині є розбіжність між життям і духом. Інакше кажучи, сутність людини становить унікальне, лише їй властиве поєднання життєвого начала з началом до певної міри протилежним життю, яке не просто пов'язане із зовнішньою необхідністю, але диктує реальності власні закони. Таке начало можна називати святим. Духовність – потреба в ідеалі, прагнення дотримуватися цього ідеалу, навіть усупереч своїм життєвим інтересам, а часом і ціною життя [21; 22].

Цей зв'язок («людина – природа», «людина – суспільство») можна простежити в античній філософії Стародавньої Греції, де сама філософія стає зразком наукової та громадської думки. Однак у ранній філософії Древньої Греції, а ми маємо на увазі мілетську, піфагорійську школи, людина все ще бачиться як частина природи, космосу, без протиріч і розриву. Говорячи про визначення людини, слід зазначити: «якщо вважати істиною унікальність місця людини у Всесвіті, то її сутнісна характеристика (самотрансцендування) відкриває перед нею можливість переходу від земної своєї еволюції до еволюції в масштабах космосу... У результаті нашого аналізу доходимо висновку, що родова людина може бути у своїй сутності визначена як істота, яка самотрансцендує і тому універсальна. У практичному плані людину

доцільно розглядати як істоту, здатну до самостійного переходу в оптимальну якість» [21, с. 22].

Людина, може розглядатися як істота (не сутність), що походить від об'єктивного буття вічних ідей (Сократ, Платон). Основними аспектами сутності й існування (сутності та явища) людини були її духовні, моральні, матеріальні аспекти. А питання розвитку і призначення людини в сьогоденні та майбутньому виявилися головними у філософії. Будь-які цільові настанови ми визначаємо як концепти систем (P). Суперечливий світ, повний боротьби і гармонії, на думку Геракліта, може перебувати в єдності з людиною. Прагнення до єдності в гераклітівській системі буття особистості – це концепт (P). «Пізнай самого себе» – так звучить головний заклик Сократа. Він вважав, що в житті є тільки одне благо й це – знання. Сократ намагався розкрити і пізнати душу людини, її моральні якості. Прагнення до пізнання душі становить концепт сократівського бачення мети буття особистості (P). Життєві цінності формують душу та мають практичну орієнтацію, пов'язану з громадянським обов'язком. Такий зрозумілий усім і простий синтез душі й тіла. «Сократ пропонує нам новий спосіб оволодіння чеснотою, невідомий раніше. Знання про чесноти можуть одвічно бути притаманними душі, а можуть закладатися в процесі її лікування, ... зцілення душ, за Сократом, передбачає прояснення душею своїх засад... Раніше добродесна поведінка задавалася поведінкою богів, героїв і великих мужів, зразки якої черпалися з легенд та міфів. Проте Сократ пропонує набувати чеснот, не наслідуючи зовнішнього, а пізнаючи внутрішнє, свою душу, точніше, прояснюючи те, що вже відомо громадянину про належну поведінку. Таке самопізнання було б неможливе без того, що зробили софісти, оволодівши силою розуму, хоч і з суб'єктивною метою. Сократ, по суті, пропонує використовувати цю силу для утвердження нових регулятивів поведінки, пізніше названих ідеалами» [88]. У світовій філософії донині вирішується питання про співвідношення душі й тіла, які в Сократа стали антиподами [79]. Загальні засади життя людини філософ починає досліджувати першим шляхом самопізнання, що стає

методом філософської рефлексії. Атрибути існування в людини душі і тіла в античних уявленнях можна приймати за атрибутивну структуру (R), реалізовану на субстраті (m) «людина».

У Платона протистояння, а в діалектиці боротьба, душі й тіла людини як двоїстої істоти ще яскравіше представлені в експлікації на сутність та існування [51]. Фізична оболонка гине зі смертю людини, але сутність залишається, тобто душа гармонійна завдяки розумному началу. Платон виступив за виховання духовного й тілесного начал у людині, надаючи великого значення аскетичним правилам. Можна вважати боротьбу душі і тіла в концепції Платона реляційною структурою (R). Тоді концепт у цій системній моделі буття особистості повинен бути атрибутивним. Припустимо, що таким концептом (P) стане властивість душі володіти ідеєю.

На відміну від представлених ідеалістичних концепцій людини, Епікур убачає головну мету людини у звільненні від почуття страху перед смертю, перед переходом з буття в небуття. Ця цільова настанова – концепт системи буття в Епікура (P), який існування виводить на перший план у моделі буття людини. Він не зважає на людське життя після смерті, тому й закликає наповнити його всім можливим змістом і насолоджуватися природним буттям. Володіння таким буттям – атрибутивна структура системи буття людини (R). Субстрат (m) – людина.

За Платоном (427-347 рр. н. е.), сенс щасливого людського існування полягає в добродесному, моральному житті. Концептом його системи буття є щастя як мета життя людини. «Бути щасливим» – це властивість, отже, концепт тут атрибутивний. Пізнавальні процеси, тобто шлях пригадування чеснот, ставлення людини до знання, можна прийняти за реляційну структуру, реалізовану на субстраті (сама людина), описану нами раніше в розглянутих філософських системах.

Теоретико-системна теорія щастя запропонована А. Уйомовим. Автор бачив у людині систему психічних якостей, завдяки яким вона – добра, зла, невірноважена, розумна, дурна, так собі тощо. Цей набір обов'язково

відповідає певній меті і відношенням. Проблему щастя не можна вирішувати поза класифікацією людей. Для одних щастям буде одне, для інших – інше [63, с. 138–140]. Класифікатором особистостей, укладеним А. Уйомовим, стали дескриптори першого роду: концепт, структура та субстрат. Автор робить висновок: людина почуватиметься щасливою, коли в неї буде хороша структура, хороша підпорядкованість, вона буде насолоджуватися – це перший тип. Другий тип – щасливий, коли в нього буде чіткий концепт і субстрат, на якому реалізується ця структура. Ну, і субстратник – коли в нього гарні пани, суворі, але справедливі (пан суворий, але відхідливий)... Аристотель пише про цих людей – раби за природою [62, с. 140]. Це один підхід. Інший підхід, запропонований А. Уйомовим, – це класифікація людей за системними параметрами другого роду, наприклад за лінійним параметром «простота-складність», який можна виміряти. Надзвичайне нещастя, коли дуже складна людина потрапляє в суперпросто середовище. Скажімо, у в'язницю або навіть в армію. Вона там неймовірно хвилюється... І навпаки, простій – особливо небезпечно потрапити в складну ситуацію. Вона уникає її. І, як крайній випадок, самогубство [62, с. 142]. За А. Уйомовим, складність корелює з розвитком інтелекту. Детальніше за параметрами розглянемо класифікацію людей у наступних розділах.

Познайомимося із системою буття людини Аристотеля. Реаліст Аристотель, на відміну від Сократа та Платона, не приймає трактування щастя як мети. Для нього щастя – це шлях, що веде до мети. Певне відношення між метою, засобами й діями, які Аристотель вважає структурою людської поведінки, можна прийняти і за реляційну структуру буття людини. Здатність бути освіченим та працьовитим, щоб стати добродісною людиною, слід вважати атрибутивним концептом системи буття в Аристотеля. Субстратом добродісної людини виявляється особистість із волею, самодисципліною і самоконтролем, оскільки, на думку Аристотеля, якщо в людини немає цих характеристик, вона може стати недобродісною. Можна побудувати й іншу систему буття людини в Аристотеля, відштовхуючись від поняття душі.

У трактаті «Про душу» Аристотель виводить визначення душі через поняття сутності, форми, можливості, сутності буття, ентелехії. У штучних речах душі немає. Утілення (ентелехія) дає душі можливість жити. За Аристотелем, Душа обов'язково є сутністю в сенсі форми природного тіла, що має можливість жити. Сутність же є ентелехією: отже, душа – це ентелехія такого тіла [5, 394]) 1 /Аристотель. Про душу, кн. II, гол. 1./, або: Душа є першою ентелехією природного тіла, яке має можливість жити [5, с. 395], чи: Душа – сутність буття й форма (логос) не такого тіла, як сокира, а такого природного тіла, що в собі має початок руху і спокою [4]. Стагирит розрізняє три види душі: дві – належать до фізичної психології, оскільки вони не можуть існувати без матерії, третя – метафізична. Відповідно до системно-параметричного підходу, «мати душу, щоб жити» – це атрибутивний концепт (P) системи «буття особистості». Будучи сутністю, можливістю та формою буття щодо руху і спокою тіла – це реляційна структура (R), яка реалізується на субстраті «людина» (m).

В ідеалістичних та матеріалістичних концепціях душа й тіло єдині, але їх значення різне.

З моменту падіння Римської імперії в V ст. н.е. розпочинається новий етап у розвитку філософських поглядів на людину – Середньовіччя, що триватиме до XV ст. н.е. Домінантними стають релігійні уявлення в розумінні людини, де вона є і творінням, і рабом Божим. Метою людського життя є порятунок душі та спокутування гріхів, яку на основі системно-параметричного аналізу можна прийняти за реляційний концепт. Порятунок душі і спокутування гріхів перебувають у відношенні доповнюваності, одне без іншого не розглядається. Ця система буття особистості кардинально відрізнятиметься від античної. Знайдемо атрибутивну структуру розглянутої системи. Одним з головних атрибутів у Середньовіччі залишається релігійність, у Європі – християнське вчення. Іншим елементом структури може бути розміреність життя. Особливе ставлення до часу, коли його ритми визначалися виробничою діяльністю, залежали від сезонів та співвіднесеного

з ними календаря церковних служб і свят. Знаменитий римський філософ V ст. Боецій дає таке визначення: «Регзопа (особа) – це розумна неподільна сутність» або «...неподільна сутність, що має розумну природу». Інакше кажучи, «регзопа» відрізняється якістю неподільності, вона не може ділитися далі. Звідси наші слова «індивідуум», «індивід», що власне й означає «неподільний». Ці лексеми передають уявлення про людську особистість, яка не може бути розчленована, є неподільною цілісністю. Щобільше, згідно з Боецієм, ця неподільна цілісність має розумність. Таке визначення справило значний вплив на середньовічних філософів. Подібне поняття «персона» як неподільної розумної сутності (навіть найрозумнішої з усього, що існує в природі) ми зустрічаємо у Фоми Аквінського (XII ст.) і навіть у Миколи Кузанського (XV ст.) [8; 95].

У сучасній філософії вже чітко розмежовані поняття «людина», «особа», «індивід», «індивідуальність», «особистість» та «персона». «Людина – особлива розумна істота, яка принципово відрізняється від усіх інших істот; вид істот, що посідає певне місце в сукупності живих організмів. Індивід – одиничний представник роду, належить до ряду понять: «рід – вид – індивід». Особа – суб'єкт і об'єкт соціальних відносин; сукупність усіх якостей людини. Особистість – людська особа, яка усвідомлює власні якості, унікальність, свої вади та переваги. Індивідуальність – особистість, що внаслідок усвідомлення власної неповторності розуміє, що дещо в житті може зробити лише вона і прагне до цього. Поняття «персона» в сучасній українській мові означає «особа, людина як окрема особистість; поважна, знатна особа», походить від латинського слова «persona» [36; 90]. У дослідженні іноді поняття «людина» й «особистість» ми вживаємо як синоніми, але це тільки формально.

Ідею безсмертя душі розвиває Августин Блаженний, що спирається на християнські уявлення. Від античного апелювання до розуму християнство повертає людину до її емоцій, наголошуючи на почуттях жалю, співчуття, віри, надії та любові. Августин вважає вартим пізнання такі об'єкти, як Бог і

душа: буття Бога можна вивести із самосвідомості людини шляхом розумного осмислення, а буття речей – з узагальнення досвіду. Він аналізує ідею Бога у співвідношенні з людиною, а людину – у ставленні до Бога. Водночас здійснивши тонкий аналіз життєвого шляху людини й розробивши філософську антропологію. Душа, за Августином, нематеріальна субстанція, відмінна від тіла, а не проста його властивість. Вона безсмертна. У вченні про походження людських душ Августин вагається між ідеєю передачі душ батьками разом з тілом та ідеєю креаціонізму, творення душ новонароджених Богом [10; 107]. Вищу форму розвитку чуттєвого потенціалу людини, якою є милосердна любов, відповідно до поглядів Августина, можна прийняти за атрибутивний концепт системи буття особистості (P). Така любов надає сенс проявам людини в мові і мисленні. Відношення між Богом та власне душею й тілом людини слід вважати реляційною структурою (R). Причому в Августина християнин самотній перед Богом, його тіло, як в'язниця для душі [1]. Тільки Бог здатний відкрити людині її сутність, але цей процес пізнання не завжди можливий.

Представимо систему буття особистості в середньовічного філософа й теолога Фоми Аквінського [2]. Відношення поєднання Бога зі створеним інтелектом людини для можливого пізнання самого Бога – реляційний концепт (P). Душа, названа інтелектом чи розумом, безтілесна і самосуца, або субстанціональна. Душа, на думку Фоми, є началом та безпосередньо через тіло здійснює свою життєдіяльність. Завдяки душі людина приймає їжу, відчуває, рухається в просторі і, найголовніше, мислить» [107]. Дві здатності людини – почуття й інтелект, – які має душа, становлять атрибутивну структуру, тому що почуття дають змогу людині через відчуття пізнати одичне, а розум шляхом інтелектуального споглядання й абстрагування допомагає пізнати загальне, сутність. Однак ці дві здатності мають обмеження, а пізнання субстанціонального буття характерне лише інтелекту Бога. Сама ідея вічності душі в поєднанні з Богом – концептуальне вчення Фоми.

«У християнській антропології поняття «людина» використовується не в контексті сучасного персоналізму, а в сенсі особи, іпостасі (у дослідженні П. Флоренського вказана тенденція зберігатися) і зазначається, що «людина – не тільки буття. Але й правда, не тільки життя, але й істина, не лише потужність, але і розум, не тільки тіло, але й дух. У Бога гармонія усієї та іпостасі. Особа Бога цілком виражається Образом Його. У людині, навпаки, антиномія полюсів не перебуває в гармонії; темне підґрунтя буття повстає проти лику; вимагаючи від нього реалізації; лик долучає стихійне хвилювання, потребує своєї правди. У людині є дві правди: образ Божий і подоба Божа, – правда буття та правда сенсу» [38].

«Незважаючи на позитивні зміни у вирішенні проблеми людини, християнство втратило значну частину досягнень античності в людинознавстві» [100]. Таку сутність ми побачили в східних концепціях, Античності та Середньовіччі західної Європи. Наступний етап дослідження пов'язаний з компонуванням концепцій в загальніші системи ідей, щоб прояснити складніші аспекти системного методу, а також запропонувати методіку викладання філософії на підставі системних уявлень.

2.2. Демонстрація методу компонування й декомпонування онтології особистості Ренесансу, Нового часу та Просвітництва

Зовсім інше бачення з'являється в наступні періоди розвитку суспільств та людини. На перший план виходять інші мораль, цінності, панує принцип антропоцентризму. Тому для аналізу цих епох пропонуємо використати принцип системного компонування-декомпонування систем-концепцій Відродження, Нового часу та Просвітництва. Покажемо інші концепти, якими стануть в епоху Нового часу та Просвітництва розум та раціоналістичні підходи.

Відродження знову повертає нас до проблеми особистості у значенні її пріоритетності, причому особистості творчої, талановитої, обдарованої, унікальної [46]. У процесі переходу від теоцентризму до ренесансного антропоцентризму інтерес філософів переміщується від Бога до людини, сутність якої можна розкрити без проникнення в трансцендентне пізнання. Поняття «свобода» і «гідність» по-новому звучать в цю епоху, незважаючи на те, що роль церкви залишається неймовірно значною, а сама церква захищається від процесів, здатних посіяти зерно сумніву щодо віри в Бога та її ролі як посередника між Богом і людиною. У цей період продовжує свою діяльність інквізиція, зберігається всевладдя догматизму й схоластики в європейських університетах. Жорсткі релігійно-політичні канони діяли в образотворчому мистецтві. І все ж естетико-світоглядний прорив розпочався, поширившись на всі сфери культури саме в епоху Відродження. Ідея гуманізму, учення про цілісність індивідуального духовно-тілесного існування людини, її органічний зв'язок із Всесвітом, індивідуалізм стають концептом (P) епохи Відродження, розглянутої як система [42; 43]. Утілення цих ідей у мистецтві, філософії, науці, вірі, нові політичні віяння (масові протести проти феодалізму виникають у всіх європейських країнах, але здебільшого в Італії – колысці християнської філософії), технічний прорив (винахід та вдосконалення знарядь праці, поява вогнепальної зброї, нового медичного обладнання й методів лікування) можна прийняти за елементи атрибутивної структури (R). Субстратом повинен стати об'єкт, на якому реалізується структура і концепт, у розглянутій системі – це саме суспільство епохи Ренесансу [49]. Ми маємо на увазі епоху Відродження в Італії, однак «такою епохою, мабуть, треба вважати VIII–XV ст. в історії китайського народу, IX–XIII ст. в пов'язаних між собою історіях народів Ірану, Середньої Азії та Північно-Західної Індії, XIV–XVI ст. в історії Європи... Гуманісти в різних країнах убачали цінність людської особистості в різному: їхні погляди, звичайно, залежали від тогочасних історичних умов. Для діячів китайського Відродження цінність людської особистості полягала переважно у здатності

людини до самовдосконалення; для гуманістів Ірану і Середньої Азії – у тому, що людині доступні вищі моральні якості: душевне благородство, великодушність, дружба; для представників Ренесансу в Італії – людина в основному є носієм розуму, а розум – вищим проявом людського начала [119]. Однак, зазвичай, епоху Ренесансу вважають суто європейським явищем, саме через це з'явилася назва Італійського і Північного Відродження» [119, 41]. «Якщо одні західні історики (наприклад, П. Кристеллер) вбачають в гуманізмі епохи Відродження всього лише технічний термін, що позначає певну педагогічну й культурну програму, набір дисциплін гуманітарного профілю (граматика, риторика, історія, поетика, етика тощо), то інші (Е. Гарен), полемізуючи з цим, надають цьому явищу насамперед філософського змісту, помічають у ньому принципово нове, порівняно із середньовічним, розуміння природи та призначення людини. За словами Я. Буркхардта, «саме в Італії епохи Відродження людина і людство вперше були пізнані повною мірою, у їхній найглибшій сутності. Уже тільки цього достатньо, щоб перейнятися вічною вдячністю Ренесансу. Логічне поняття «людського (Menschheit)» існувало з давніх часів, але лише Відродження цілком пізнало його сутність» [92, с. 306].

З огляду на те, що плеяда вчених неохопна, у межах цієї роботи неможливо розглянути всі основні філософські концепції, ми визначили системні дескриптори самої епохи. Те саме пропонуємо зробити і з концепціями окремих філософів епохи. Будучи небайдужими до європейського Відродження, наведемо кілька прикладів.

Одним із родоначальників антропологічного гуманізму вважається Франческо Петрарка [50]. За концепт його системи буття людини приймемо ідею про те, що всі шляхи ведуть не до Бога, а до людини. Тобто ці «шляхи» можна вважати пізнавальними актами свідомості. Причому пізнання Ф. Петрарки, спрямоване на самого себе, відкриває в ньому почуття гордості, оскільки всередині себе він знаходить багатство розуму й духу. Він аналізує, зважує, оцінює свої вчинки та внутрішні спонукання. З ним, сином скромного

нотаріуса, розмовляли як з рівним знатні вельможі, вінценосці і князі церкви. Його слава була славою Італії. Але Середньовіччя чинило опір натиску гуманізму. Воно насувалося на Петрарку в образах скульптури, живопису й архітектури, наполегливо нагадувало про себе з церковних та університетських кафедр, часом воно голосно озивалося в ньому самому. Тоді видатному гуманістові, захопленому шанувальнику язичницької давнини починало здаватися, що він іде гріховним і небезпечним шляхом. У ньому оживає середньовічний аскет. Він відкладає вбік твори Вергілія та Цицерона, щоб заглибитися в Біблію і писання батьків церкви. Ці внутрішні суперечності Петрарки корінилися в глибоких протиріччях того перехідного часу [73; 114]. Втілення своїх ідей у віршах, сонетах, поемах можна представити як атрибутивну структуру буття особистості (R), а в цьому разі – самого Петрарки. «Субстрат» мислиться як «матерія» системи, тобто як те, з чого складається система. Такою «матерією» для системи є річ, на якій реалізується структура. Вибір самої речі може бути довільним, річ – якою завгодно за своєю природою: органічною або неорганічною, матеріальною чи нематеріальною тощо [49, с. 78], у наших системах буття особистості, це, зазвичай, сама людина, або вже можливо про людину казати особистість.

Поряд з Ф. Петраркою першими авторами гуманістичних ідей стали Данте Аліг'єрі, Лоренцо Валла, Джованні Бокаччо. У їхніх роботах центральне місце відводиться людині в картині світобудови.

Ще одне вчення, на нашу думку, буде цікавим та пізнавальним щодо системних дескрипторів. «Серед мислителів цього періоду особливе місце займає Микола Кузанський. Він дотримується думки, що рух до істини – це нескінченний процес, а досягнути її практично неможливо. Тобто людина здатна споглядати навколишній світ до тої міри, яку їй дає Бог. Зрозуміти божественну природу теж вище людських сил. Головні особливості філософії епохи Відродження коротко викладені в його творах «Простак» і «Про вчене незнання», де вперше виразно проступає принцип пантеїзму як єдність світу, за Кузанським, вміщена в Бозі» [28; 116]. Ідеї непізнаваності Бога та пантеїзму

стають реляційним концептом системи (P), пізнавальні процеси, їх результати, які розвивають «вчене незнання», безнадія в пізнанні Бога – це елементи атрибутивної структури, а діяльна особистість – субстрат (m).

Реляційним концептом буття особистості у філософії П'єтро Помпонаці, як і в М. Кузанського, можна визначити ідею пантеїзму, тобто ототожнення Бога та Природи. Бог не тільки – одне ціле з природою, він навіть вільний від неї, а тому не несе відповідальності за зло, що відбувається у світі, тому що Бог не може порушити обов'язкового порядку речей [116; 50]. Атрибутивна структура включає такі елементи: властивість смертності душі, відповідальність за своє життя, щасливе існування на Землі. Субстрат (m) – це особистість.

Побудова людського ідеалу, наближеного до особистості самого Христа, можна прийняти за концепт буття особистості (P) у філософії Еразма Роттердамського [56], тобто властивість подібності нам вказує на атрибутивний концепт. Отже, структура повинна бути реляційною. І таку структуру ми знаходимо у відношенні протиставлення Е. Роттердамським схоластики й філософії: зарозумілості протиставляється здоровий глузд, небесним проблемам – земні, теоретичній абстрактності – практична конкретність, наукоподібному трактату – художня форма, кабінетам учених – домашнє застілля, похмурій серйозності – гра, гумор, сатира, пародія. Розум і почуття – це необхідні складники людського життя. Вони існують у відношенні не протиставлення. А реалізується структура на субстраті «особистість».

Якщо одним із напрямів філософської проблематики епохи Відродження є Бог і Його ставлення до світу та людини, то другим напрямом стає соціально-політичний. Яскравими представниками останнього вважаються Томас Мор, Томмазо Кампанелла і Нікколо Макіавеллі. На наш погляд, у їхніх філософських теоріях субстратом виявляється не окрема особистість у системі її буття, а суспільство. Тому на цьому етапі ми не будуємо систему поглядів цих представників епохи Відродження, хоча не відзначити їхнє кардинально

нове бачення теж буде неправильним, оскільки принципи свободи, рівності й поваги до особистості, оспівані, наприклад Т. Мором, безпосередньо стосуються буття особистості тієї епохи [39]. Мета Т. Мора – обґрунтувати ідеал гуманістичної особистості та поєднати її буття з ідеальним суспільством. Ця мета є реляційним концептом (Р), оскільки існує відношення «поєднання» особистості і суспільства. «Річ можна сприймати не лише як відношення між частинами, що її складають, але і через властивість чи властивості цієї речі» [58, с. 77]. Ідеться про визначення структури, у цьому разі – атрибутивної. Такі атрибути особистості у Т. Мора – це бути вільною, щасливою, перевершувати тощо.

У філософії епохи Відродження ми маємо справу зі специфічними модифікаціями аристотелізму й платонізму, стоїчною та епікурейською філософськими думками. Основна лінія вододілу йшла не по межах старих напрямів і шкіл: у філософських системах XIV–XVI ст. зустрічаємо химерне переплетення найрізноманітніших традицій, аж до своєрідного поєднання схоластичного перипатетизму з відродженим гуманістами стоїцизмом у П. Помпонаці, епікуреїзму та платонізму в П. Мандзоллі, Дж. Бруно і до неодноразових спроб «узгодження» Аристотеля й Платона, від Дж. Піко делла Мірандола до Ф. Патріці. Межа проходить між теологією та схоластиком, що їй прислуговує, з одного боку, і філософією, яка протистоїть теологічним схемами Середньовіччя, – з іншого. Традиції античної й середньовічної філософської думки набули у філософії Відродження нового сенсу, використовувалися для вирішення нових проблем [17, с. 9]. Однак, незважаючи на такий розкид ідей, основними стають положення гуманізму, що в нових соціально-політичних умовах звучать по-іншому в XV–XVI століттях. Саме ідею гуманізму ми називаємо концептом системи епохи Відродження. «Людина не тільки підноситься в рамках ієрархічної картини буття, вона «підриває» саму цю ієрархію і повертається до природи, а її відносини з природою та Богом розглядаються в рамках нового, пантеїстичного розуміння світу» [17, с. 11]. «Період (Ренесанс) вимагає від

людини постійного самовдосконалення, відповідальності й сміливості в пошуках сенсу земного буття і божественної природи в усьому суцільному» [121]. Зіставлення моделей буття особистості можна досліджувати за допомогою операцій реїстичного аналізу та синтезу, за пропозицією Л. Терентьєвої, щодо розвитку філософії і науки. «Як поєднані системи можуть розглядатися системи філософських ідей... та відповідні їм «трикутники», а також складніші утворення наукових ідей» [63, с. 109]. Загалом системи, розглянуті нами раніше, і ті, які ми досліджуватимемо далі, можна об'єднати за допомогою компонування й декомпонування [67, с. 125-133].

Так, А. Чайковський використовує метод компонування і декомпонування, поєднавши його з апаратом параметричної загальної теорії систем А. Уймова. Отримана формалізація сполучно-сепараційних процесів дає змогу прогнозувати диференціацію та інтеграцію нового знання й нових ідей [67].

Зміст компонування полягає в тому, що, наприклад, є кілька систем $S_1, S_2, \dots, S_n$. У нашому дослідженні цими системами стали різні концепції буття особистості. Унаслідок компонування отримуємо третю або четверту, чи будь-яку іншу за номером систему. Якщо б ми компонували системи буття особистості епохи Відродження, то тією n -ою системою стало б визначення, надане для системи «епоха Відродження» (у нас воно стане п'ятим, незважаючи на те, що ми з нього починали). Де S_1 – система буття особистості Ф. Петрарки; S_2 – М. Кузанського, S_3 – П. Помпонаці, S_4 – Е. Роттердамського, S_5 і т.д.: $S_6: K(S_1, S_2, S_3, S_4, S_5) = S_6$. У формальному позначенні системи ця формула набуває такого вигляду:

$$K(R_1([(m_1)P_1]), R_2([(m_2)P_2]), R_3([(m_3)]P_3), ([R_4(m_4)])P_4, \\ R_5([(m_5)]P_5) = R_6([(m_6)]P_6)$$

Оскільки ми не мали мети вимагати ідентичності системоутворюючих властивостей або відносин, то і спрощувати формулу тепер неправомірно.

Метод компонування та декомпонування систем можна використовувати для виявлення відповідності між різними системами, де їхні системоутворюючими предикати збігаються. Як переконують сучасники, «сформульований Н. Бором у 1913 році принцип для «наведення мостів» (Б. Кедров) у процесі зміни однієї природничо-наукової теорії іншою, названий принципом відповідності, став провідним у розвитку методології наукового знання» [63, с. 110]. У цьому дослідженні спробували на прикладі філософських ідей епохи Відродження уявити метод системного компонування і декомпонування систем. Зауважимо, якщо виконується вимога ідентичності системоутворюючих властивостей систем, які компонуються, то схема компонування набуває простішого вигляду. З формули прибирається компонент «Р». Якщо ж умова стосується системоутворюючих відносин, то з формули прибирається «R».

З історичним прогресом науки ускладнюються й філософські концепції. Причому чимало ідей та їх наукове тлумачення залежать від сприйняття тих чи інших періодів філософського знання. Метод компонування і декомпонування, здається, вдало вирішує цю проблему, систематизуючи знання. Пропонуємо далі також ним скористатися.

Проведемо процедуру компонування і декомпонування деяких ідей про людину Нового часу.

Новий час – це період, який розпочався в Європі із XVII століття і подарував історії філософської думки таких геніїв, як Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Р. Декарт, Б. Спіноза та ін. Розвиток природознавства вплинув на уявлення про людину як земну, природну істоту з притаманним їй мисленням – атрибутом сутності. Продовжимо системний розгляд буття особистості в емпіричних концепціях Нового часу. Представниками цього напрямку стали Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк і т.д. Однак засновником вважається Ф. Бекон [9]. Його ідеї ми систематизуємо за допомогою дескрипторів: концепту, структури та субстрату. Ідея про те, що основним джерелом достовірного знання про світ є відчуття й досвід людини, в ученнях усіх емпіристів

виявляється концептуальною (Р). У цьому плані Ф. Бекон не став винятком. Однак структуру в його системі доречно представити як класифікацію наук, запропоновану філософом. «Виходячи з пізнавальних можливостей людини, що включають в себе пам'ять, розум і уяву, Ф Бекон розробляє класифікацію наук. На пам'яті ґрунтується історія як опис фактів, на уяві – поезія, література й мистецтво взагалі. Розум (логіка) лежить в основі теоретичних наук і філософії. Крім філософії, Бекон виділяє також «першу філософію», яка включає в себе «природну теологію» (пізнання Бога через факти природи); «антропологію» (вчення про людину) та «філософію природи» [120]. Субстрат – це особистість, пізнавати яку, ми припускаємо, можна на основі класифікації Ф. Бекона.

Концептом системи Дж. Локка, як і будь-якої системи ідей Нового часу, може бути пізнавальне відношення в системі «світ-людина» [35]. Значить, концепт реляційний, тому далі знаходимо атрибутивну структуру. Пізнання Локк ділить на інтуїтивне (самоочевидні істини, наше власне існування), демонстративне (положення математики, етики, буття Бога) та сензитивне (існування одиничних речей). Останнє оцінюється ним як найменш зрозуміле й достовірне, що додає до концепції Дж. Локка явний раціоналістичний елемент. Елементи цього поділу й будуть тією атрибутивною структурою, яка реалізується на субстраті «особистість».

Метою філософії Т. Гоббса стало створення філософії, тотожної природному людському розуму і здатної навчити людей правильного мислення [16; 114], що може вважатися концептом його системи буття. Структурний елемент – поняття про міркування, яке Т. Гоббс ототожнює з обчисленням: обчислити – означає знайти суму складників речі або визначити залишок при відніманні. Отже, міркувати – це те ж саме, що додавати й віднімати. Інакше кажучи, логіка в Т. Гоббса збігається з математикою, а мислення – з технікою лічби [114]. Субстратом є особистість.

Проведемо компонування філософських ідей окремих представників філософії Нового часу, визначаючи в системі буття особистості дескриптори.

За систему номер один (S_1) візьмемо систему буття людини в концепції Р. Декарта. Визначаємо концепт. Декарт вважав, що в людини зв'язок бездушного і млявого тілесного механізму з душею, здатною до мислення та волі, здійснюється за допомогою особливого органу – так званої «шишкоподібної залози» (епіфіза) – «головного вмістилища душі й місця, де утворюються всі наші думки», завдяки якій свідомість впливає на тілесні процеси [96]. Зв'язок бездушного і млявого тілесного механізму з душею, що має мислення і волю, – це реляційний концепт системи буття людини. Основна риса філософського світогляду Декарта – дуалізм душі та тіла, мислячої і протяжної субстанції [76; 20]. Структурою системи буття людини в Декарта вважаємо його принципи: помірності; уникнення поспішності й крайнощів; розумності та прийняття рішень; прагнення до зміни самого себе, а не навколишнього світу; застосування сили волі. У межах свого раціоналізму Декарт підняв на п'єдестал людину, а в людині – її розум [38]. Субстрат – це особистість.

Системою номер два (S_2) назвемо систему буття людини в концепції Б. Спінози. За концепт системи буття людини приймемо прихильне ставлення людини до волі Бога. «Зв'язок явищ і речей можна пояснити не чим іншим, як Божественною (природною) волею... все, що відбувається з людиною, визначено Богом» [60; 104]. Атрибутивну структуру представляють рівні пізнання, за допомогою яких людині дано пізнавати світ. «Перший, нижчий, – це чуттєве уявлення, уява. Сюди мислитель відносить, скажімо, звичайний життєвий досвід, що не дає нам абсолютних істин. Другий рівень – розсудливий, розумний. Це пізнання загальних законів та понять, зокрема математичних законів» [104]. Субстрат не змінюється, тобто ним залишається особистість.

Система номер три (S_3) утворюється внаслідок компонування двох попередніх систем, і зараз ми визначимо її дескриптори. Головні ідеї двох концепцій Нового часу розкривають позицію в історії філософії, названу

раціоналізмом. Ідею, за якою тільки розум – це єдине джерело пізнання, приймаємо за концепт системи. Філософські ідеї Декарта й Спінози щодо буття людини стануть структурою цієї системи, а субстратом, що реалізує її, є людина. Очевидно, структуру можна розширити, додаючи концепції інших філософів, наприклад Р. Лейбніца або інших раціоналістів. Ми зупинилися на двох філософських концепціях для компонування цих систем. Схема компонування має такий вигляд:

$$K(R_1([m_1] P_1), R_2([m_2] P_2)) = R_3([m_3] P_3).$$

Оскільки системоутворююча властивість (використання розуму як єдиного джерела пізнання) представлена в усіх концепціях, то формулу можна спростити:

$$K([R_1(m_1)], [R_2(m_2)]) = [R_3(m_3)].$$

Перш за все віра людини в себе саму в Новий час перетворюється на активну дійсність. Тому концептом системи «буття людини Епохи Нового часу» назвемо ідею первинності особистості щодо Бога. Філософія цього періоду акцентує на духовній сутності людини, образ якої антропоцентричний. Такі властивості, як: розумна, моральна, творча, діяльна, упевнена в собі – представляють атрибутивну структуру, реалізовану на субстраті «людина». Перелічені дескриптори буття особистості побачили ми, але це не говорить про вичерпність вказаного уявлення. Системно-параметрична теорія дає змогу знайти й інші дескриптори системи, двоїстої до запропонованої.

Спробуємо зробити це. Розглянемо названу процедуру на прикладі. По-перше, визначимо вже атрибутивний концепт, знайдемо системотвірну властивість цієї системи. Ним може бути можливість управляти світом (шляхом розкриття проблеми буття та субстанції) як мета діяльної особистості, що пізнає. По-друге, структурою має стати ставлення, яким виявилася ідея Нового часу про вторинність Бога щодо людини, представленої у вигляді механізму, машини. Механістичний погляд на людину сформувався під впливом розвитку класичної механіки Ньютона і природничих наук

загалом. «Прапором такої концепції служить робота Ж. Ламетрі «Людина – машина» [32], де висвітлені погляди механістичного матеріалізму. Згідно з ними існує лише єдина матеріальна субстанція, а людський організм – це самозавідна машина, подібна до годинникового механізму» [31]. По-третє, ця структура реалізується на субстраті «людина» або «особистість» (на цьому етапі дослідження «людина» й «особистість» розуміємо як синоніми, але їхня відмінність вже визначена філософами).

Компонування можна провести з усіма представленими нами філософськими позиціями Нового часу, якщо не спрощуватимемо системотвірні властивості або відношення, тоді формула буде аналогічною формулі із системами епохи Відродження, але з шістьма підсистемами, п'ять з яких компонуються в шосту.

Механістичний матеріалізм характерний і для французьких матеріалістів XVIII століття. Як відомо, проблема людини займає одне з центральних місць у філософії французького Просвітництва. Вирішувалася вона переважно з позицій відкритого матеріалізму (Ламетрі [32], Дідро [36], Гельвецій [47], Гольбах [64; 58; 109]) чи з позицій деїзму, точніше, дійсної форми матеріалістичної філософії (Вольтер [120], Руссо [103; 57; 27]). Для компонування буття особистості в концепціях французьких філософів XVII–XVIII століть, також можна представити у вигляді системи з дескрипторами. Але запропонуємо визначити загальну систему.

Ідею буття особистості в концепціях французьких мислителів XVII–XVIII століть також представимо як систему S_5 , звивши за допомогою системного компонування чотири системи (. Твердження, що розум – вища здатність людини, визнавалося всіма представниками французького Просвітництва. Тому позначимо цю властивість як системотвірну, тобто наш концепт атрибутивний (P). Ставлення людини до Бога, добра, гріха, волі, Природи, світу, культури, до самої себе стають реляційною структурою (R), реалізованою на субстраті «людина» (m). Формальний запис компонування буде таким: $S_5 : K(S_1, S_2, S_3, S_4) = S_5$.

Розглянемо епоху Просвітництва в Німеччині [47]. Основними її представниками стали Р. Е. Лессінг [34; 67; 93], В. Р. Гердер [125], Ф. Шиллер [70; 11], революційні демократи Р. Форстер, К. Шубарт, В. Зейме та ін. Систематизуємо і скомпонуємо окремі їхні системи буття особистості.

Системи буття особистості Лессінга, Гердера і Шиллера позначимо S_1 , S_2 , S_3 відповідно; S_4 – система буття епохи Просвітництва в Німеччині, у яку ми й комонуємо названі три системи. Система S_4 – відкрита (атрибутивний системний параметр), тому вона допускає додавання будь-якого числа концепцій, що належать німецькій філософії Нового часу, для їх подальшого комонування або декомонування.

Німецьке Просвітництво, як відомо, прагнуло до компромісу між знанням та вірою, наукою і релігією. Відношення компромісу між знанням та вірою приймемо за концепт системи (P), який є реляційним. Знайдемо атрибутивну структуру (R). У Франції епоха Просвітництва формувала зміни суспільства за допомогою зміни установ, у Німеччині вважали, що перевиховувати необхідно окремих особистостей. У французькій літературі багато говорилося про властивість людини діяти розумно, німецька – відрізнялася більшою щирістю [121]. Естетичних, чуттєвих натур перш за все знаходимо в концепціях німецьких просвітителів. Тому ці властивості ми приймемо за атрибутивну структуру, яка реалізується на субстраті «особистість». Формальний запис комонування у спрощеному варіанті буде таким: $S_4: K(S_1, S_2, S_3) = S_4$.

Відповіді на запитання, поставлені в раціоналізмі, емпіризмі, освіті, повному представили вчені німецької класичної філософії: І. Кант, І. Фіхте, Г. Гегель, Л. Феєрбах. Як відомо, саме в цій філософії увага у вивченні об'єкта зміщується з природи на людину як представника культурних процесів. Знайдемо концепти, структури систем буття особистості, де субстратом залишається людина в ідеях представників вказаного блоку філософії.

Представник ідеалізму І. Кант вважає, що знання про предмети – це знання явищ, а не їхньої сутності, визначеної як «річ у собі». «Антропологія

Канта говорить про звичайну людину, але з погляду глибокого філософського світогляду. Цей світогляд Кант виробляє у своїх знаменитих роботах, присвячених теоретичній і практичній філософії, у «Критиці чистого розуму» [24, с. 68-695], «Критиці практичного розуму» [25], «Критиці здатності судження» [26] та ін. «Антропологія» – праця практичного характеру. У ній абстрактні філософські положення, які І. Кант виробляє все своє життя, застосовуються власне до цього життя, до одного з видів розумних істот, названих людьми» [89]. За І. Кантом, «Людина – істота двоїста: тіло – зі світу феноменів, явищ, душа ж – у світі «речей у собі». Людина вільна дає моральні закони – закони добра» [11]. «Річ у собі» непізнана, на думку філософа. В етичному вченні мислителя розроблений моральний закон (категоричний імператив), за його правилами повинна жити людина. Цей закон ми пропонуємо прийняти за реляційний концепт системи (P), якому відповідатиме атрибутивна структура, що складається з вимог до поведінкової діяльності людини: 1. Чини згідно з правилами, які можуть стати загальним законом. 2. У вчинках керуйся тим, що людина – найвища цінність. 3. Усі дії повинні бути на благо суспільства [98].

На вивчення конкретної індивідуальної людської душі спрямовує свою антропологію Г. Гегель [14; 15]. «Можна сказати, що суб'єкт у Гегеля, який в «ієнській» «Феноменології» наче висів у порожнечі, уперше стає цілісним людським індивідом. До того ж виявляється, що в Гегеля людина – це конкретний індивід, у єдності його душі й свідомості, антропології та феноменології, і в христологічному обґрунтуванні його суб'єктивності... Душа, оскільки вона людська душа, не зводиться в Гегеля до природного, а, навпаки, має духовне призначення – тим більше, сама людська «природа» пронизана духом, підпорядкована йому та онтологічно належить уже до сфери духовного, а не природного. Сама людська плоть, відповідно, повинна бути структурована духом... Визначення людської природи – дух, а не «природа», притому дух саме як суто людська можливість – можливість преображення до

«вільного духу... людська душа... сутнісно інша щодо сфери природної визначеності...» [69, с. 95–100].

Властивість «цілісність» людського індивіда (єдність душі й свідомості) слід включити до атрибутивного концепту системи (P). Співвідношення відчуття і сприймання, зв'язок сприймання та розумового мислення, відношення «розсудку» й розуму, роль праці в розвитку психіки і т.д. в Гегеля вважаємо реляційною структурою системи буття особистості (R). Усе міститься у відчутті, і, якщо хочете, все, що виступає у свідомості духа та в розумі, має у відчутті своє джерело й свою першооснову; бо джерело і першооснова не означають нічого іншого, як той найперший безпосередній спосіб, у якому щось проявляється (8, III, стор 107) [82].

Пропоную ще один варіант системи буття людини за Гегелем. Проведемо двоїсте системне моделювання. Його вчення про людину в душі можна вибудувати в таку ієрархію: за концепт системи ми приймаємо єдність суб'єктивного та об'єктивного в людині, тобто абсолютний дух. Відношення «єдності» вказує на реляційний концепт. Атрибутивною структурою можуть стати властивості, що формуються в людині у процесі взаємодії з колективом. У Г. Гегеля – це об'єктивний дух. Людина визнає інших людей рівними собі, починає сприймати їх як духовних істот, до яких слід ставитися з повагою. Приходить усвідомлення, що свобода однієї мислячої істоти закінчується там, де починається свобода іншої. Ступінь – об'єктивний дух, життя людей у колективі [98]. Субстрат системи – це розумна людина, яка живе в природному стані, під впливом природи, підкоряючись інстинктам. Людина в Гегеля на цьому щаблі представляє суб'єктивний дух [15].

Концептом системи буття людини у Л. Фейєрбаха може бути головна життєва настанова, що полягає в прагненні до щастя і його пошуку. «Епоха, у яку розвивалося вчення німецького філософа Людвіга Андреаса Фейєрбаха, вважалася завершальною стадією класичної філософії, а також першим етапом розвитку матеріалізму. Основними рисами цієї нової течії стали критика ідеалізму та обґрунтування чуттєвості як кращого способу пізнання [115; 126;

127]. Філософ вважає, що людина, поєднуючи в собі матеріальне й ідеальне, наділена такими характеристиками, як: воля, бажання, розум, почуття, – хоча і залишається біологічною сутністю. Ці характеристики визнаємо атрибутивною структурою буття особистості.

Можна уявити концепцію матеріалістичної антропології у Л. Феембаха інакше [45]. Двоїсте системне моделювання припускає атрибутивний концепт та реляційну структуру. Таким атрибутивним концептом може стати ідея Л. Феембаха про те, що Бог – абсолютна особа, тобто образ, що відображає у свідомості людей їхню власну сутність [98]. Реляційною структурою стає «антропологічний принцип, який полягає в необхідності визнання єдності матеріальної та духовної сутності людини. Дійсне відношення мислення до буття, за Феембахом, у тому, що буття, матерія є суб'єктом, а мислення – це предикат, тобто властивість матерії [98]. На місце відношення мислення до буття, основним принципом виявляється відношення людини і світу. Така реляційна структура реалізується на субстраті «особистість».

Отже, ми показали, як можна змодельовати двоїсте визначення системи буття особистості в концепції Л. Феембаха, тобто представити дві різні системи з різними концептами та структурами, проте з одним і тим самим субстратом, що не суперечить правилам визначення системи в системно-параметричному аналізі.

2.3. Системне моделювання буття особистості в українській філософії

Українська філософія як феномен висловлювала риси національного характеру та світосприйняття українського народу. Тому ми пропонуємо провести двоїсте системне моделювання філософських ідей поетапно,

починаючи із зародження цієї філософії в Київській Русі і побачити, як вона змінювалася з розвитком української культури [48].

Побудуємо системи буття особистості в українській філософії. Філософські ідеї Київської Русі (середина IX–XI ст.) ґрунтувалися на творах церковно-богословського характеру, серед них: проповіді, повчання тощо. Філософія цього часу пов'язана з прийняттям християнства князем Володимиром, і, відповідно, мала релігійний характер. За реляційний концепт буття особистості в українській філософії цього періоду можна прийняти віру народу в Ісуса Христа. Атрибутивною структурою стають етичні якості, виховуванні в окремої людини й усього народу. У процесі навчання, як відомо, сам князь Володимир Мономах («Повчання дітям») закликав до справедливості, відповідальності, моральності. У цей період з'являється «Повість минулих літ», автором якої за традицією вважають ченця Києво-Печерського монастиря Нестора. «Повість минулих літ» – не тільки літературний твір, а й одна з пам'яток філософської думки. Уже в ній ми зустрічаємо слова «філософ» та «філософствувати». Філософське звучання мають «Слово про закон і благодать» (автор митрополит Іларіон), «Послання» (Климент Смолятич), «Златоуст» (Кирило Туровський) та ін. Філософські роздуми порушують проблеми знання і мудрості, тлумачення Святого Письма» [113]. Субстратом системи буття особистості є суб'єкт нашого дослідження – особистість.

Проведемо двоїсте системне моделювання та знайдемо атрибутивний концепт і реляційну структуру буття особистості в українській філософії. Дослідження філософських уявлень середньовічної Русі, особливо її початкового етапу – Київської Русі, становить інтерес щодо пошуку проявів своєрідних підстав філософського знання в порівнянні з європейською культурою. І таким чином розширює межі філософії, її історичного втілення [111].

Знайдемо атрибутивний концепт. Ним можуть стати такі властивості, як синкретичність, теїстичність, історіософічність. «Синкретичність означає, що

в культурі Давньої Русі не існувало розподілу між різними сферами духовної діяльності людини. Будь-який із творів тієї епохи для нас одночасно є пам'яткою історії, літератури й філософії» [112]. Інша властивість, яку можна включити в концепт, – це теїстичність (розвиток під егідою церкви, церковного світогляду, причому мається на увазі не теологізм, а саме теїстичність, оскільки багато текстів написані політиками, а не церковниками чи релігійними проповідниками). Історіософічність – уявлення про людську історію. Значний вплив на риси особистості та їх формування справила візантійська культура. Реляційною структурою може бути ставлення людини до понять добра і зла. Письменники того часу розглядали всі проблеми через призму конфлікту добрих і злих сил. Ця структура реалізується на субстраті «особистість».

Другий період – філософія Відродження (XIV–XVI ст.).

Цей час ознаменований новими відносинами із Західною Європою, де активно розвивається гуманізм. Під впливом його ідей формується й буття особистості Київської Русі. Зупинимося на системному моделюванні ідей окремих представників указанного періоду. Ідеї гуманізму розвивали засновники гуманістичної культури України: Юрій Котермак (Дрогобич), Павло Русин, Станіслав Оріховський. На основі утвердження гідності особистості вони викладали свої погляди на сенс людського життя та людської історії.

Про Ю. Дрогобича відомо, що «в бібліотеках Парижа збереглися копії двох астрологічних його трактатів: оцінювання затемнення 29 липня 1478 року і «Юдиціум прогностикон», а в Баварській державній бібліотеці в Мюнхені – його прогноз на березень-грудень 1478 року, переписаний німецьким гуманістом Х. Шеделем. Ці роботи доводять ґрунтовну обізнаність Ю. Дрогобича з античною та середньовічною літературою» [84]. Про високий авторитет Дрогобича-вченого свідчить і те, що він як один із провідних європейських астрологів складає гороскопи на замовлення відомих аристократичних сімей. Повернувшись до Кракова, Ю. Дрогобич стає лейб-

медиком короля К. Ягеллончика, а в 1488 р. – професором Краківського університету. У 1492 р. його обирають деканом медичного факультету. Серед учнів Ю. Дрогобича – майбутній видатний астроном М. Коперник, автор трактату «Про обертання небесних сфер», у якому вперше викладено новий, геліоцентричний погляд на будову Сонячної системи. Викладацька діяльність Ю. Дрогобича спрямовується на популяризацію гуманістичних ідей епохи Відродження в Україні. Ідеалом добродетності він називає Бога, до якого людина може наблизитися шляхом самовдосконалення [87]. Юрій Дрогобич вважається першим серед східнослов'янських мислителів, автором друкованого твору, виданого латиною, а також першим відомим доктором медицини, що здобув учений ступінь в європейському університеті, звеличував розум і силу знання в людині. Ось цю велич людини пропонуємо взяти за атрибутивний концепт буття особистості. Ставлення людини до історії, за Ю. Дрогобичем, не залежить від веління Бога, а відбувається внаслідок дій людей. Ці ставлення пропонується розглянути як реляційну структуру, яка реалізується на субстраті «особистість». Таку систему буття особистості ми побачили в Ю. Дрогобича.

Одним із видатних українських мислителів цього періоду є Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566). Народився він у селі Оріховці Перемишлянського округу Руського воєводства. Початкову освіту здобуває в Перемишлі, продовжує її в кращих університетах Європи: Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Болонському. У 1543 р. повертається на батьківщину, де здійснює науково-публіцистичну діяльність. Він автор низки праць: «Про целібат», «Відступництво Риму», «Повчання польському королю Сигізмунду Августу» тощо [97]. Розглянемо його бачення буття особистості як систему. Учений переконаний у цінності людини, від неї самої залежить чи досягне вона високого призначення, чи перетвориться на тварину. Цю властивість цінності з високим призначенням можна визначити як атрибутивний концепт системи буття. Покликання людини С. Оріховський вбачає в пошуку сенсу життя і вважає, що «до безсмертного життя шлях треба

торувати, живучі розумно, чесно й побожно на землі» [113]. Ось це ставлення до життя та його цілей прийmemo за реляційну структуру, реалізовану на субстраті «особистість».

Українець Павло Русин – представник загальноєвропейської ренесансної інтелігенції. Він належить до так званої Республіки гуманістів – наднаціонального феномена, який репрезентує своєрідний культурний європейський союз доби Ренесансу. Саме Павло Русин одним із перших у Європі виявив захоплення справжньою наукою, що таїть «світлий образ правди святої». Місією науки він вважає служіння правді, справедливості, істині, поезію вчений ставить вище, ніж філософію, по суті, будучи адептом неоплатонівської ідеї близькості поета до пророка [23; 86]. Звеличення особистості можна розглянути як реляційний концепт у філософії П. Русина, який реалізується на характері, силі волі, доброчесності, що представляють атрибутивну структуру особистості, прирівняну Павлом Русиним до Бога. Субстрат – особистість.

Наступний етап у розвитку духовної культури в Україні починається в кінці XVI століття. Як відомо, у 1576 році в місті Острозі на Волині князь Костянтин Острозький відкриває культурно-освітній центр, надалі Острозька академія, яка мала велике значення для розвитку культури та гуманізму. Значний внесок у культуру України привносять братства, котрі з'являються в XVI-XVII століттях у багатьох містах України на ґрунті національного протесту українського народу проти національного й релігійного гноблення з боку польських правлячих кіл і католицької церкви. Ці умови заклали підвалини для формування філософської думки в Україні.

З історії розвитку братств відомо, що перші з них були створені у Львові в 1586 році. Пізніше почали з'являтися братства в Києві, Луцьку, Острозі, Могильові, Мінську та ін. Найвпливовішими в Україні були Київське й Львівське. Створені братствами школи здійснювали активну просвітницьку діяльність, відкриваючи нові школи. Визначний діяч Львівської, а потім і Київської братських шкіл Ісає Копинський у своєму творі «Алфавіт духовний»

з філософського погляду досліджує проблему людини. Виділимо концепт його філософських поглядів на людину. Зіставлення між собою життя мирського та християнського приводить до висновку про радості: «личить християнину радити Єдиному Господу, а не тлінним речам світу цього» [84]. Атрибутивний концепт системи буття людини укладений в радості про Єдиного Бога. Ставлення людини до Господа, вдячне ставлення можна прийняти за реляційну структуру буття особистості. «Не створив тебе звіром, або китом, або іншими якимись тваринами, але людиною, створінням розумним, ушанував душу твою безсмертям і свобідною волею. Якщо ми вмираємо плоттю временною, то переселяємося в кращі селища та душею перебуваємо вічно – перебуваємо не тисячу або дві, або три тисячі років, але віки вічні, кінця не мають» [84]. Субстрат – особистість.

Схожу систему буття особистості можна побачити в Кирила Транквіліона-Ставровецького, представника Київського братства. Транквіліон, розглядаючи проблему «Бог-світ», створює вчення про чотири світи. Перший – це світ невидимих духовних сутностей, що належать до небесної ієрархії. Другий – макрокосм, світ видимих тілесних речей, у якому живе людина. Третій – сама людина, мікркосм. Четвертий – поєднання злих людей і грішників із дияволом, що до певної міри є самостійним творчим началом зла [113]. Оскільки К. Транквіліон наголошує на красі й доброті тілесного світу, зокрема тіла й тілесних почуттів людини, то ці почуття розглянемо як концепт, що реалізується на структурі правильного пізнавального процесу у ставленні до Бога. Субстрат – особистість.

Наступний, цікавий для нашого дослідження, етап в українській культурі починається з відкриттям Києво-Могилянської академії, закладів університетського типу (1632). Братства, створюючи школи, лікарні, друкарні розвивали і захищали свою мову, культуру й духовні традиції. Усі ці умови підготували ґрунт для появи перших академій. «Академія давала фундаментальну освіту в галузі давніх і сучасних мов, а також природничі, теологічні, філософські знання... У Києво-Могилянській академії викладання

філософії проводиться вже окремо від теології. В академії введено вивчення етики як практичної філософії. Професори Києво-Могилянської академії всебічно досліджують проблеми пізнання, пізнавальні здібності людини: відчуття, сприйняття, пам'ять, мову та мислення. Усі відчуття вони поділяють на зовнішні (зір, слух, нюх, дотик) і внутрішні (уявлення, фантазія, сновидіння, пам'ять). У творах та лекціях Ф. Прокоповича, С. Яворського, Р. Щербацького і т.д. простежується поступовий перехід від проблеми богопізнання до пізнання природи й людини. Учені формують новий погляд на філософію як засіб інтелектуального пізнання людини та природи» [113]. Розглянемо системи буття особистості Ф. Прокоповича.

Так, Феофан Прокопович вважав, що людина велична і славна своїм розумом та чеснотами. Завдяки розуму людина усвідомлює не тільки свободу, а й діяння, що з неї випливають. Тому це усвідомлення пропонуємо вважати реляційним концептом. Атрибутивна структура – це властивості, які Ф. Прокопович називає основою діяльності людини: активність, чесність, сумлінність у виконанні обов'язків. Субстрат – особистість.

Філософську систему, котра постає як новий етап української філософії, створює вихованець Києво-Могилянської академії Григорій Савич Сковорода [59; 44]. Створивши і викладаючи свою філософську систему, він втілює її в життя. Концептом системи буття людини пропонуємо обрати уявлення про дві природи: видиму та невидиму, зовнішню і внутрішню, тілесну й духовну, тлінну та вічну.

Знайдемо реляційну структуру. Нею може бути відношення між трьома світами – макрокосмом, мікрокосмом і символічним світом. «Макрокосм включає в себе все народжене в цьому великому світі. Другим з «трьох світів» є малий світ (мікрокосм) – світ людини. За уявленнями Г. Сковороди, усе, що відбувається у світі (макрокосмі), знаходить своє завершення в людині – мікрокосмі. Потяг людини до пізнання ототожнюється з її прагненням людини до Бога без посередників, бо Бог є сама природа, а людина – її витвір, отже,

пізнаючи Бога – людина пізнає саму себе. Третій – символічний світ Біблії. Світ символів представлений як самостійна реальність, тому що Біблію мислитель розглядає як інструмент збагнення прихованої таємниці, який давав людині можливість проникнути в свою невидиму, внутрішню натуру й, по суті, досягнути в собі Бога. Застосовуючи філософію двох натур і трьох світів до людини, Г. Сковорода доходить висновку, що людина здійснює прекрасні вчинки та щаслива тільки тоді, коли вона погоджує власну поведінку та спосіб життя зі своїми природними нахилами» [113]. Субстрат системи буття особистості у Г. Сковороди – особистість.

Велике значення в розвитку української культури відіграло Кирило-Мефодіївське братство, яскравими представниками якого були Т. Шевченко [65], М. Костомаров [79] і П. Куліш [29; 61]. Ідею про омріяний світ, звільнений від зла, закріпачення людини людиною, від політичної та національної залежності, де панують братерські відносини між вільними людьми, приймаємо за реляційний концепт системи буття людини в Т. Шевченка. Атрибутивною структурою може стати властивість антропоцентризму, який зумовлює сприйняття навколишнього світу природи, історії, культури крізь призму переживань і потреб особистості. Субстрат – особистість.

Ще одну цікаву систему буття особистості знаходимо у видатного письменника та громадського діяча Івана Яковича Франка (1856–1916), що здобув ступінь доктора філософії у Віденському університеті. Атрибутивний концепт убачаємо в його розуміння сенсу життя кожної людини, який полягає у вільній і творчій праці. Реляційною структурою є ставлення до прогресу, що І. Франком розуміється як прогрес «людського індивіда». Субстрат – особистість.

Можна провести двоїсте системне моделювання системи буття особистості у філософії І. Франка. Знайдемо реляційний концепт. Боротьба за свої права – реляційний концепт. Тобто І. Франко намагався пробудити прагнення людей до моральної досконалості, цю властивість особистості,

поряд із національною гідністю, прийmemo за атрибутивну структуру. Субстрат – особистість.

Значний внесок у розвиток української національної думки, культури та суспільно-політичної діяльності залишили Б. Кістяківський (1868–1920), В. Вернадський (1863–1945), М. Грушевський (1866–1934) і В. Винниченко (1880–1951). На цьому етапі виокремлювати вчення про буття особистості в доробку названих діячів немає сенсу, оскільки основою їхніх концепцій є становлення національної думки й політичної самосвідомості, що стосується не стільки окремої особистості, скільки народу загалом. Як відомо, всі риси української філософії формуються на ґрунті національного українського характеру. До цих рис належать: емоційність, чуттєвість, сентиментальність, естетизм, релігійність, уміння пристосовуватися та адаптуватися до різних життєвих ситуацій. Тому, на нашу думку, систему буття особистості в українській філософії загалом можна описати так: за концепт системи ми прийmemo те, що було підґрунтям для розвитку всієї філософської думки в Україні, – національний протест народу проти політики національного і релігійного гноблення українців польськими правлячими колами й католицькою церквою. Цей протест – реляційний концепт системи буття особистості. Атрибутивною структурою стануть риси українського національного характеру, перераховані вище. Атрибутивна структура реалізується на субстраті «особистість». Можна уявити систему буття особистості в українській філософії інакше, оскільки розвиток цієї філософської думки має суперечливий характер. Пропонуємо двоїсте визначення системи буття особистості в українській філософії з атрибутивним концептом, яким є властивості кордоцентризму, антропоцентричне розуміння світобудови, гуманізм. Реляційною структурою може бути ставлення особистості до соціального оточення, оперте на формування національної самосвідомості. Субстрат – особистість.

Наступні концепції українських філософів і діячів культури та політики в центрі своїх ідей бачать не людину, а суспільство (український народ), тому

й системи мають інший вигляд: буття людини включається в систему суспільного буття, тобто стає частиною іншої системи. Одна з таких систем буття представлена українським письменником П. Кулішем у XIX столітті [18]. Концептом системи буття суспільства виявляється погляд на народну мову «як голос серця, безпосередній прояв душевної глибини народу, здатний висловити найпотаємніші порухи його душі» [113]. «Усе у світі розпадалося для Куліша на дві групи залежно від свого ставлення до України: благо і лихо, вороги та друзі, будівники та руйнівники, своє й чуже, святе і «негідне» – чи так легко знайти лад у хаосі історичного та соціального буття, щоб розташувати його за цими «принципами розподілу?» [99]. Саме цей розподіл на дві групи приймемо за реляційну структуру, яка реалізується на субстраті вже не «особистість», а «спільність людей», представлена українським народом. До розгляду системи «суспільство» повернемося в наступних розділах дослідження, а зараз висвітлимо тільки один з можливих способів розгляду системи «буття особистості» як частини більш загальної системи «буття суспільства». Однак П. Куліш описує людину та її сутність [29]. Вичленимо концепт системи буття особистості в концепції видатного філософа. Протягом усього життя він вважає, що сутність людини двоїста – єство і душа, людина й природа. Двоїстість як атрибут приймемо за атрибутивний концепт. Відношення протиріччя «внутрішньої людини» та зовнішнього в людині – це реляційна структура, яка реалізується на субстраті «особистість». «Серце» людини, «глибоке, таємне, незнане нікому» (улюблений образ П. Куліша) і «зовнішнє» в людині – вони завжди в конфлікті, у боротьбі між собою. Це боротьба «душевної глибини» та «поверховості» – принцип, що обґрунтовує «україноцентристський» світогляд філософа.

«Для нього серце – «внутрішня людина» – пов'язане з Україною, з батьківщиною. Забути про неї можна тільки тоді, коли «зовнішнє» в людині бере гору над «внутрішнім». При цьому П. Куліш намагається провести

демаркаційні лінії між зовнішнім та внутрішнім у людині, в суспільстві, у світі, в історії, забуваючи про їх єдність. Усе базується на зіставленні, і філософ любить зіставлення (антитези), крайнощі й не любить напівтонів, не розуміє їх значення. На внутрішньому – на серці – можна побудувати ідею України, вважає П. Куліш, а все зовнішнє, вороже та шкідливе для неї, треба відкинути. Знову і знову письменник протиставляє минуле й сучасність, не аналізуючи причин та наслідків, не відчуваючи внутрішньої наступності руху; протиставляє серце – голові (розуму), хутір – місту, народну «мову» – штучній, Україну – Європі» [99].

Філософська думка в Україні має суперечливий і складний характер. Ми показали окремі можливості системного методу в дослідженні основних ідей буття особистості в українській філософії, виділяючи концепт, структуру та субстрат системи з часів виникнення Київської Русі до XIX століття. Запропонована системна модель цих концепцій. Незважаючи на те, що українська філософія зорієнтована на ідеї гуманізму європейської традиції (періоду Відродження), вона має своєрідні риси, відображені в дескрипторах системи буття особистості низки українських діячів. А також окреслені перспективи розгляду системи буття особистості як частини більш загальної системи – системи «суспільство».

2.4. Сучасне розуміння системно-параметричного підходу до концепції буття особистості

Сучасним ми будемо розуміти період XIX–XX–XXI століть в розвитку, в першу чергу, екзистенціальної філософії, філософської антропології та її різновидів. Кінець XIX – поч. XX ст., період, який визначено трудами Ніцше, – це третій поворот в філософській антропології, котрий позначено в історії та який йшов за першим, 5 в. до н.е. в Греції та другим 15–16 ст. епохи

Відродження. Основне завдання сучасної філософії є вивчення глибинних зрушень у культурі, динаміки співвідношень між різними її сферами (наука, технологія, політика, мораль та ін.) в усьому їх різнобарв'ї та суперечливій взаємодії різних пластів. Сучасна філософія містить у собі широкий спектр проблем і підходів до їх вирішення, насущні проблеми життя і, особливо, проблему людини. Виокремлюють історичну антропологію, фізичну (біологічну) антропологію, культурну (соціальну) антропологію, психокультурну антропологію, антропологічну лінгвістику тощо. Зробимо системно-параметричний аналіз та моделювання головних ідей цих напрямків. Покажемо компонування та декомпонування історичних концепцій буття особистості.

В XIX–XX–XXI століттях концепт системи буття особистості (P) може визначити як відношення творчості й самотньої романтики в виборі між божественним та земним у XIX столітті. Культура та потреби людини будуть структурою (R) в системному визначенні. Культура, як елемент, включає способи виробництва, взаємодію з природою, міжособистісну комунікацію, пізнання та духовну творчість. Про потреби людини будемо говорити пізніше, на цьому етапі їх визначаємо, як елемент структури. Субстрат (m) – це особистість. Сама культура та потреби людства, які постійно зростають, будуть припускати біфуркації людини. Особливо це відчувається між різними не однаковими за розвитком культурами. Відомо, що форму європейської культури реалізують не всі народи. Небезпека кризи сучасної культури, усвідомлення вузькості її границь, приведе к необхідності формування критичного бачення усталених норм та уявлень в рамках своєї культури та по відношенню к іншим, не зважаючи на різні рівні їх розвитку. У XX–XXI століття такий елемент, як потреби значно змінилися. Вони вже по-іншому представляються у відношеннях Я та нормами суспільства. Постійне задоволення потреб, які швидко зростають, в XX та особливо у XXI столітті можуть стати концептуальним в системі суспільство, тоді зміниться концепт системи «буття особистості».

Суспільство розвиває різні способи компенсаторної розрядки, як механізми подолання стресів особистості. До них відносяться концерти, дискотеки, видовища, ток-шоу і т.п. Але ці стреси є шлях до біфуркацій особистості та подальшого знищення самої себе ліками, наркотиками тощо, коли видовища вже не можуть привести до гармонійного стану людину. Дослідники відмічають, що сучасний підхід не обмежується пізнавальними та оціночними критеріями, а враховує широкі культурні параметри, які включають ідеологічні, економічні, соціальні та індивідуальні фактори поведінки, а також мову, колективну пам'ять, менталітет, відчуття часу, символіку простору і т.п. Головними культурними критеріями сучасного покоління є не тільки ідеї, а цілі, потреби, правила, ролі, комунікативні та семантичні коди комунікації [30]. Тому так важливо становиться поважати один одного, культури інших, де можуть бути неприйнятні ті чи інші компенсаторні методи релаксу та подолання криз. Виділимо системні параметри деяких концепцій періодів, які ми досліджуємо. Ми бачимо, що вони змінюються з часом.

Розглянемо концепцію М. Шелера та проведемо системне моделювання системи «істота любляча» по М. Шелеру.

Німецький філософ і соціолог М. Шелер вбачає у XIX–XX століттях кризу західно-європейської культури, що впливає на особистість. За словами вченого, ніколи раніше людина не була настільки «проблематичною», як у XX столітті. «Приблизно за останні десять тисяч років історії ми – перша епоха, коли людина стала абсолютно «проблематичною»; коли вона більше не знає, чим вона є, але водночас усвідомлює, що їй це не відомо...» [71, с. 84]. Для вирішення проблем, пов'язаних з розумінням людської природи, дослідник запропонував створити наукову систему людинознавства – філософську антропологію. Нам імponує цей підхід до людини як первинного суб'єкта в системі «людина-суспільство», концептуальними властивостями якого М. Шелер визначає одиничність (унікальність), самовизначеність (свобода) та саморегуляцію (цілісність), а їх основою – любляче буття [72, 43–57].

Структурними елементами сутності людини, за М. Шелером, є «порив» (афекти) й «дух» (доброта, любов тощо). Однак ми не можемо не визнати той факт, що сучасна реальність показує нам наскільки людина беззахисна перед такою системою як суспільство. І для свого захисту людина вибудовує систему індивідуальних пріоритетів. Однак це не свідчить про те, що вона намагається відокремитися, сховатися, втекти від суспільства. Якраз навпаки, йдеться про нерозривний зв'язок між індивідуальністю та суспільством, який людина, обираючи пріоритети й ціннісні орієнтири, тільки підсилює і зміцнює. Сучасні дослідники, аналізуючи роботу представника історичної соціології Норберта Еліаса «Суспільство індивідів», підкреслюють, на наш погляд, дуже важливу та потрібну сучасному суспільству ідею: «з народження вона (людина), поставлена в певні функціональні зв'язки, має «вбудуватися» в систему зв'язків, що вже існує. Цей чинник визначає індивідуальні цілі, які людина ставить перед собою, та окреслює систему особистісного знання, створену нею для орієнтації в суспільному просторі... Обирати власний шлях людина може настільки, наскільки їй дає змогу система, де вона перебуває» [41, с. 42].

Дивовижним чином повторюються кризи суспільств. Шляхом подолання такої кризи у свою епоху М. Шелер вважає надання моральним, філософським і релігійним цінностям особливого для людини статусу. «Людина, посідаючи центральне місце у філософії М. Шелера, є духовною істотою, а основними принципами буття людини є могутній, але сліпий життєвий порив і всеосяжний, але немічний дух» [www.philsci.univ.kiev.ua]. Щось подібне знаходимо в дослідженнях сучасників, які зауважують, що позитивний розвиток спільноти можливий лише тоді, коли цілі індивіда будуть первинними щодо цілей самого суспільства. «У цьому концептуальному вимірі виступає у видимій, але не іманентній парадоксальності осмислюваний феномен: кожна людина в соціумі має індивідуальні цілі, будує свою систему пріоритетів, але водночас саме реалізація індивідуальних інтересів призводить до здійснення інтересів соціуму, до розбудови системи соціальних пріоритетів» [41, с. 43]. Ще одну

версію про те, ким є людина в цьому світі, знаходимо в лекціях «Особистість і світ» С. Франка. Учений описує людину терміном «невідсвітність», який означає, що людина ніби в цьому світі, але вона позбавлена волі і не є його продовженням, «людина – це вигнанець, «біженець», за своєю сутністю є творінням, що не належить цьому світу; вона – «спадкоємець престолу» Божого, покликана очікувати Царства Небесного» [13, с. 156]. Така позиція підтверджує кризи особистості цієї епохи. Досягнення суспільства, зокрема наука й техніка, ніколи не вирішують головних питань буття особистості. Але необхідно зрозуміти, що ми знаходимося на початку чогось зовсім нового для всього людства.

На початку розвитку філософії Франкфуртської школи в 60-тих роках ХХ ст. стояв не тільки Макс Шелер (1874–1928 рр.), а й Гельмут Плеснер (1892–1987 рр.). Друга світова війна глибоко проникає в європейське несвідоме, вона трансформує уявлення європейського суспільства про власну ідентичність і рівень гуманізму. Ці ідеї підхопила епоха Модерну. Мистецтво, література, філософія Постмодерну впроваджує через образи епохи біль і розкаювання суспільства після геноциду. В ідеях К. Ясперса, Т. Адорно, Х. Арндт, Б. Беттельгейма, П. Леві виділено чотири основні типи суб'єктивності Іншого: «того, хто є потенційною жертвою згідно зі своїм расовим, національним, релігійним, політичним статусом; того, хто є агресором; тих, котрі відіграють роль «спостерігачів» стосовно перших двох категорій і чий вчинки визнають «моральними» залежно від їх активних дій по порятунку жертви. Пізніше набував розвитку четвертий тип Іншого – людини, яка фізично належить до іншого покоління, проте переживає почуття провини за свою націю (державу) і тому стає учасником проекту контркультури» [53].

Якщо концептом (Р) в філософії ХVIII–ХІХ ст. вважались раціоналістичні здібності людини всупереч почуттям, які ніяк не дають можливість проникнути та розкрити сутність людини та її буття, то пізніше натуралістичні (біологізаторські) концепції, домінуючою рисою яких, тобто концептом (Р) є уявлення про людину як переважно природну істоту, чий

життя і поведінка, індивідуальні і суспільні якості, духовні властивості зумовлені біологічними чинниками. До таких концепцій відносяться соціобіологія, соціал-дарвінізм, евгеніка, теорія Мальтуса та неомальтузіанство, фрейдизм, ідеї расово-антропологічної школи тощо. Продовженням ідей в сучасній філософії є розвиток концепцій про спільну еволюцію космосу, біосфери і людського суспільства. Згідно з концепцією космічного походження людини (Чижевський, Вернадський, Тейяр де Шарден). «Наприклад, в сучасній космології та фізиці існує так званий «антропний принцип», згідно з яким в підґрунті нашої Метагалактики закладені тенденції до появи людського буття у світі. Основні константи, фундаментальні параметри фізичного світу такі, що з необхідністю викликають появу фізико-хімічних і біологічних умов існування людини у Всесвіті. Тому природне в людині не зводиться лише до безпосередньо біологічного, а містить в собі нескінченність космосу. Людина постає як природно-космічна істота» [53].

Зовсім іншим концептом системи «буття людини» є концепт в теорії марксизму й трудовій теорії. Замість пасивного пристосування організму до навколишнього середовища, виникає новий спосіб життєдіяльності – соціальна практика – концепт системи (P), а головними чинниками виникнення людини є соціальність (суспільний характер життєдіяльності), здатність до мовного спілкування, поява свідомості (усвідомленого і доцільного характеру діяльності). Розвиток людини, яка себе самостворює і саморозвиває в процесі історичного і культурного життя – це реляційна структура (R). Атрибутивний концепт та реляційна структура реалізуються на субстраті – людина.

Якщо систему «буття людини» та її онтологію визначити як відкриту систему, то філософські історичні концепції з їх крайнощами будуть складати одну систему, яка сама скомпенсує ці крайнощі в кожному новому історичному періоді. Всі питання, на які намагається відповісти філософія та інші науки, створюють підґрунтя для розуміння того, що є людина.

Антропологія має турбуватися про екзистенційну долю людського буття. Концептуальні складові – взаємовідносини людського буття з буттям тварин та з буттям електронних роботів і комп'ютерних планетарних мереж, які поступово інтелектуалізуються, визивають біфуркації сучасної людини, які виникають з цих взаємовідносин та які будуть розглянуті в наступних главах.

Висновки до розділу II

Одним із найпліднішим для окреслення буття людини в Давньосхідній філософії – виявлення онтологічної сутності й конкретних форм існування людини, є діалектичний закон єдності і боротьби протилежностей, але саме дана єдність протилежностей у філософії Буддизму та низці інших Східних шкіл фактично виступає у якості визначення нормального системно-біфуркаційного стану буття людини.

Традиційні уявлення у Давньосхідній філософії виходять із положень, що людина перебуває в пошуках сенсу буття, і нерозривно пов'язана з природою та суспільством. Особливістю положень Давньокитайської філософії є те, що людина розуміється як частина Космосу і вона поєднує Ін (темрява) і Ян (світло), з'являючись на світ, розколотий навпіл; людина безліччю ниток пов'язана з Природою та суспільством, розчиняючись у цій єдності, а Природа загалом тлумачиться як весь Космос, де людина – це тільки його частина; людину неможливо уявити без суспільства, що впливає на всі рівні буття особистості, формуванні тієї частини її сутності, що не є інваріантною, а становить зовнішній – біфуркаційний по суті бік життя, тобто те, ким виявляється людина, як член суспільства в контексті співбуття; людина розглядається з погляду її звернення до «Вищих цінностей» – гармонії існування, де вже не діють біфуркаційні важелі до трактування і самого буття.

На засадах системно-параметричної експлікації – онтології Давньої філософії (Індія, Китай), показано, що у філософії Буддизму та низці інших Східних шкіл біфуркація фактично виступає у якості визначення нормального системно-біфуркаційного стану буття людини.

Виокремлено основні положення із онтології людини в Античних та Середньовічних Західноєвропейських концепціях.

В Західній філософії людина більшою мірою звернена до суспільства, у взаємодії з яким і відбувається перетворення світу. Кожен акт самотрансцендування (виготовлення знаряддя, вимовлення фрази, вчинення морально важливого вчинку тощо) є для людини лише кроком до приведення реальності у відповідність до належного, а не просто досягненням якоїсь часткової конкретної мети.

Уявлення про належне формується в людському родовому бутті в результаті перетину, взаємодії двох «вимірів» – життєвого й духовного початків.

У ранній філософії Давньої Греції, а ми маємо на увазі мілетську, піфагорейську школи, людина все ще бачиться як частина природи, космосу, протиріч і розриву. Цей зв'язок («людина – природа», «людина – суспільство») можна простежити в Античній філософії Стародавньої Греції, де сама філософія стає зразком наукової та громадської думки. В Середньовічних західноєвропейських концепціях, незважаючи на позитивні зміни у вирішенні проблеми людини, християнство втратило значну частину досягнень античності в людинознавстві. Це ствердження цінності розуму і заміна його вірою, зведення людини, як істоти космічної, до рівня її земного буття, постійна роздвоєність людини на істотну тварну (тілесну) та божественну, що викликає постійний внутрішній конфлікт, оскільки, за християнською догмою, своєї величі людина досягає в приниженні, а радості – у стражданні. В Середньовіччі – в європейському та східному (візантійському) християнстві антропологічна проблематика занурюється в богословську, її філософський рівень зводиться до тлумачення Святого Письма.

У результаті аналізу виявлено, що в Античних та Середньовічних Західноєвропейських концепціях «буття особистості» має певні біфуркаційного рівня важелі, незважаючи на те, що людина у своїй сутності визначена як істота, яка універсальна і в можливості відтворення свого буття, і людину можливо розглядати як істоту, яка здатна до самостійного переходу в певну якість буття.

Нами представлено зображення декілька об'єктів та їх компонування у системи, такими об'єктами стали філософські онтологічні теорії особистості в епоху Відродження – Ренесансі та Новому часі. Звернена увага, що у положеннях епохи Відродження проявляються специфічні модифікації аристотелізму й платонізму, стоїцизму та епікурейства, а в процесі переходу від геоцентризму до ренесансного антропоцентризму інтерес філософської думки переміщується від уявлень про сутність Бога, як центру всього суцього, до Людини, як проявленого центру, і сутність якої розкривається без проникнення в трансцендентне пізнання. Одним із напрямів філософської проблематики епохи Відродження є Бог та Його ставлення до Світу і людини, то другим напрямом стає соціально-політичний.

У процесі переходу від теоцентризму до ренесансного антропоцентризму інтерес філософів переміщується від Бога до людини, сутність якої можна розкрити без проникнення в трансцендентне пізнання.

Німецьке Просвітництво прагнуло до компромісу між знанням та вірою, наукою і релігією. У Франції епоха Просвітництва формувала зміни суспільства за допомогою зміни установ, у Німеччині вважали, що перевиховувати необхідно окремих особистостей, і, якщо у французькій філософії увага акцентується на властивості людини діяти розумно, то німецька – відрізнялася більшою щирістю із виокремленням естетичних, чуттєвих натур, що слідує із концепцій німецьких просвітителів.

В концепціях Відродження та Нового часу моделюється двоїсте визначення системи буття особистості, представлені дві різні системи з різними концептами та структурами, проте із одним і тим самим субстратом,

що не суперечить правилам визначення системи в системно-параметричному аналізі, а потому виокремленні властивості, можливо прийняти за атрибутивну структуру, що реалізується саме на субстраті «особистість».

Якщо систему «буття людини» та її онтологію визначити як відкриту систему, то філософські історичні концепції укладаються в одну систему, що сама компенсує труднощі набуття уявлень про людину в кожному історичному періоді. Всі питання, на які намагається відповісти філософія епохи Відродження та Нового часу, створюють підґрунтя для розуміння того, що є людина, а антропологія, при цьому, має турбуватися про екзистенційну долю людського буття.

Концептуальні складові – взаємовідносини людського внутрішнього – особистісного буття і буття в суспільному просторі, визивають біфуркації для людини.

Українська філософія, як феномен, висловлювала риси національного характеру та світосприйняття українського народу.

Виявлено, що історично українська філософська думка формувалася на засадах поєднання таких рис, як синкретичність, теїстичність, історіософічність.

Показано, що синкретизм як різновид еkleктизму, притаманна історична риса в просторі української філософської думки, достатньо специфічно окреслює проблеми «буття людини» із підкресленням постійного – перманентного «біфуркаційного стану» існування людини не тільки в Природі, а і в суспільстві.

Звернено увагу до основних історичних сформованих національних рис українського менталітету та виокремленні структурні елементи української моделі «буття людини» як цілісного комплексу, що включає певні історично – стійкі архетипи: любов до землі (архетип Природи); автономність (незалежність) (архетип Серце); індивідуалізм (самобутність) (архетип Слово); презентація себе як унікальності в усьому світі (архетип Софії). Розкривається, що у сучасності дані Архетипи як Знаки створюють

біфуркаційного рівня принципи буття людини у суспільстві, і тільки на засадах створюваних «соціальних міфологем» та маніпуляційних операцій (з постмодерністською структурно-текстовою основою) із використанням історично сформованих національних архетипів відбувається певного рівня «погашення біфуркаційного по суті буття людини».

На підставі концепцій XIX–XX століть, проведеного системно-параметричного аналізу сучасних теорій, виявлені наступні положення: концепція «людина як істота любляча», але сучасна реальність показує нам наскільки людина беззахисна перед такою системою як суспільство (М. Шелер); ставиться питання про те, ким є людина в цьому світі, і людину описують терміном «невідсвітність», що означає, що людина ніби в цьому світі, але вона позбавлена волі і не є його продовженням, «людина – це вигнанець, «біженець», за своєю сутністю є творінням, що не належить цьому світу (С. Франк «Особистість і світ»); в ідеях виокремлюють чотири основні типи суб'єктивності Іншого, що може виступати як реляційний концепт, або реляційна структура. Такі визначення параметрів є двоїстим системним моделюванням (К. Ясперс, Т. Адорно, Х. Арндт, Б. Беттельхейм, П. Леві); концепції про спільну еволюцію космосу, біосфери і людського суспільства (Чижевський, Вернадський, Тейяр де Шарден); концептом системи «буття людини» є і концепт в теорії марксизму й «трудовій теорії», де зазначається, що замість пасивного пристосування організму до навколишнього середовища, виникає новий спосіб життєдіяльності – соціальна практика (концепт системи (P)). Головними чинниками виникнення людини є соціальність (суспільний характер життєдіяльності), здатність до мовного спілкування, поява свідомості (усвідомленого і доцільного характеру діяльності). Із нашого положення, розвиток особистості, яка себе само створює та саморозвиває в процесі історичного і культурного життя – це реляційна структура (R), а атрибутивний концепт та реляційна структура реалізуються на субстраті – особистість (К. Маркс).

У зв'язку з кардинальними змінами в системі освіти необхідні нові методики викладання гуманітарних дисциплін. У методиці, запропонованій автором дисертації, засадничими є системно-параметричний аналіз і метод системного компонування-декомпонування систем. Показано, як можна ефективно застосовувати системний метод для вивчення філософських концепцій. У цій частині роботи звертаємося до історії філософії й висвітлюємо методику її вивчення. Вона полягає в тому, що історичні періоди, концепції та ідеї можна розкладати і компонувати в системи й підсистеми на підставі дескрипторів: концепту, структури і субстрату; формувати їх у блоки, виділяючи концептуальні властивості або відношення. Названі блоки дають можливість представляти матеріал на лекціях та семінарах, додатково давати завдання з формування таких системних блоків. Спосіб формування системних блоків показуємо на прикладах історії філософії в підрозділах другого розділу. Спочатку автор поетапно демонструє, як виділяти дескриптори системи, потім – алгоритми формування системних визначень. На третьому етапі розглядаємо шляхи компонування систем у складніші системи. Такий підхід ефективний в умовах зменшення академічних годин на викладання філософії (можна використовувати й для інших предметів). Він дає можливість глибше вивчити матеріал та виробити цілісне бачення дисципліни.

Водночас показана двоїста сутність системного моделювання за допомогою формули визначення системи (за А. Уйомовим). У цих визначеннях прослідковуються суб'єктивний і об'єктивний складники представлення будь-якого об'єкта, що розглядається як система. Системно-параметричний метод сприяє конкретній систематизації, побудованій на параметрах системи першого та другого роду. Перший етап дослідження об'єкта пов'язаний зі створенням моделі, наступний – із вивченням властивості представлених систем. У такий спосіб відбувається нарощування якості знань про об'єкт.

У процесі компонування й декомпонування системних моделей філософських концепцій та напрямів, а також їх визначень у двох варіантах

системного моделювання (атрибутивний концепт і реляційна структура; реляційний концепт та атрибутивна структура) ми певним чином наблизилися до недостатньо вивчених частин самого системного підходу. На думку К. Райхерта, зображення об'єкта пізнання як системи з реляційним концептом і атрибутивною структурою має високий рівень евристичності та світоглядного потенціалу, тому що може відкривати нові аспекти досліджуваних об'єктів [54, с. 135]. Нами представлено зображення декілька об'єктів та їх компанування у системи, такими об'єктами стали філософські онтологічні теорії людини в Ренесансі, Новому часі та Просвітництва.

Якщо систему «буття особистості» та її онтологію визначити як відкриту систему, то філософські історичні концепції з їх крайнощами будуть складати одну систему, яка сама скомпенсує ці крайнощі в кожному новому історичному періоді. Всі питання, на які намагається відповісти філософія та інші науки, створюють підґрунтя для розуміння того, що є людина. Антропологія має турбуватися про екзистенційну долю людського буття. Концептуальні складові – взаємовідносини людського буття з буттям тварин та з буттям електронних роботів і комп'ютерних планетарних мереж, які поступово інтелектуалізуються, визивають біфуркації сучасної особистості.

Список літератури до розділу II

1. Августин Святий. Сповідь. Київ: Основи, 1997.
2. Аквинский Фома. Сумма против язычников / Пер. и прим. Т. Ю. Бородай. М.: Институт философии, теологии и истории Св. Фомы. Кн. 1, 2004; Кн. 2, 2004.
3. Альбедиль М. Ф. Буддизм. СПб.: Питер, 2007. 224 с.
4. Аристотель. Категории. ба 35. М.: Наука, 1939.
5. Аристотель. Про душу. Книга II, гл. 1. С. 394.

6. Арвон А. (фр.) русск. Буддизм. М.: Астрель, АСТ, 2005. 159 с. (Cogito, ergo sum: «Университетская библиотека»).
7. Андросов В. П. Будда Шакьямуни и индийский буддизм. Современное истолкование древних текстов. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 508 с.
8. Боецій Розрада від філософії /пер. з лат. Київ: Основи.2002. 145 с.
9. Бэкон Ф. Соч. в 2-х т. М., 1971–1972.
10. Вандишев В. М. Філософія: екскурс в історію вчень та понять: навч. посіб. К.: Кондор, 2005. 474 с.
11. Виндельбанд В. От Канта до Ницше: история новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками. М.: Канон-пресс, 1988. – 496 с.
12. Вирго, Р. Э. Характерные особенности восточной философии. Молодой ученый. 2016. № 12 (116). С. 1538–1540.
13. Гапоненков А. А., Цыганков А. С., Оболевич Т. «Личность и мир»: Последний лекционный курс С. Л. Франка. The Philosophy Journal. – 2018, Vol. 11, No. 4, pp. 153–159, DOI: 10.21146/2072-0726-2018-11-4-153-159\$.
14. Гегель, Георг Вильям Фридрих. Наука логика. В 3-х т. АН СССР. Ин-т философии. Философское наследие. Москва: Мысль, 1970.
15. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа. Соч. в 14 т. М., 1959. Т. 4. 440 с.
16. Гоббс Т. Левіафан. Пер с англ. Р. Димерець, Н. Иванова, Є. Мирошниченко, В. Єрмоленко. К.: Дух і літера, 2000.
17. Горфункель А. Философия эпохи Возрождения: учебн. пособ. – М.: Высшая школа. 1980. 368 с.
18. Гринченко Б. «П.А. Кулиш. Биографический очерк». Чернигов: Типография губернского земства, 1899. 100 с.
19. Дандарон Б. Д. Буддизм. Сб. статей. СПб: Дацан Гунзэчойнэй, 1996. 144 с.
20. Декарт Р. Сочинения в двух томах. М.: Мысль, 1989.

21. Ерофеева К. Л. Онтология человека в информационном обществе: сущность и существование. Выдержки из автореферата, специальность: 09.00.01 – онтология и теория познания, 2009, С. 4.
22. Ерофеева К. Л. Философия человека: антропология и аксиология: учеб. пособ. ФГБОУВПО «Ивановский государственный энергетический университет имени В.И. Ленина». Иваново, 2013. 216 с.
23. Захара І. С. Українська філософія: навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 354 с.
24. Кант И. Критика чистого разума / В переводе Н. Лосского. Киев: Эксмо, 2014. – 736 с.
25. Кант И. Критика практического разума / Пер. с нем. СПб.: Наука, 1995. 528 с.
26. Кант И. Первое введение в критику способности суждения. Соч. в 6-ти томах. Т. 1. 1980. С. 65–305.
27. Калмыков В.Н. Основы философии: учеб. пособ. 2-е изд., перераб. и доп. Мн.: Выш. шк., 2003. 541 с.
28. Кузанский Н. Об ученом незнании. Пер. В. В. Бибихин, Академический проект, 2015. 161 с.
29. Куліш Пантелеймон: Матеріали і дослідж. ред.: М. Г. Жулинський; НАН України. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Львів. від-ня. – Л.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 413 с.
30. Куличенко В., Черныш А. Философия: учебник для высших учебных заведений. Тернополь: Підручники і посібники, 2008. 576 с.
31. Лавриненко Владимир Николаевич Философия: «Философия. Серия: Institutiones»: Юристь; 1998. 408 с.
32. Ламетри Ж. О. Человек-машина. Сочинения. М.: Мысль, 1983. (Электронна версія: URL: adverbium.org/ru/node/345).
33. Лега В. П. Философия нового времени. Иммануил Кант. Электронный ресурс: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/431793/>.

34. Лессинг Готхольд. Воспитание человеческого рода. «Лики культуры»: альманах / Пер. М. Левиной. – М.: Юристъ, 1995.
35. Лок Дж. Розвідка про людське розуміння. У 4-х книгах. К.: Акта. 2002.
36. Лузан А. О. Вступ до філософії: навчальний посібник для ВНЗ . Київ: Центр учбової літератури, 2013. 136 с.
37. Марсель Г. Буржуазная философская антропология XX века. М.: Наука, 1986. 296 с.
38. Минков Александр. Учение о человеке и обществе. Электронный ресурс: <http://murzim.ru/nauka/>, вход доступа 19.01.2019.
39. Мор Т. Утопия. / Пер. с латин. Ю. М. Каган. Вступ. ст. И. Н. Осинковского. М.: Наука, 1978. 416 с.
40. Мышкина М. С. «Педагогика и психология», «Филология и искусствоведение». 1(3), Самара. (электронный ресурс: <http://cyberleninka.ru>, 12.01.2019).
41. Надибська О. Я. Соціальні пріоритети України в глобалізаційному просторі: монографія. Одеса: Астропринт. 2017. 248 с.
42. Нерубасська А. О Людська сутність у філософії Ренесансу та Нового часу. «Перспективи». Соціально-політичний журнал, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». №3, 2006. С. 76–81.
43. Нерубаская А. А. Системно-параметрический анализ сущности. III Міжнародна науково-практична конференція «Науковий потенціал світу – 2006». Днепропетровск. 2006. С. 7–79.
44. Нерубасська А. О., Байдан Ю. Концепція буття у філософії Г. Сковороди: системна експлікація / Матеріали 69-ї Міжнародної науково-технічної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів (3–5 грудня 2014). Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2014.
45. Нерубаская А. А. Нагруженность факта существования человека в философии Л. Фейербаха. Нерубасська А. О., Макаренко В. О. Матеріали 69-

ї Міжнародної науково-технічної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів (3–5 грудня 2014). Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2014.

46. Нерубасська А. О. Системно-параметричний аналіз деяких ідей філософії Відродження. Наукове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 1–2 лютого 2019 р.). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2019. С. 83–87.

47. Нерубасська А. О. Метод системного компонування і подвійне системне моделювання філософських ідей представників німецької філософії XVII–XIX ст. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Вип. № 22. 2019. С. 71–77.

48. Нерубасська А. О. Системне моделювання буття особистості на прикладі української філософії. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Вип. № 23. 2019. С. 74–81.

49. Нерубасская А. А. Системное компонование философских идей бытия человека на примере эпохи Ренессанс. Наукове пізнання: Методологія і технологія. Філософія. Держ. закл. «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Вип. № 2(43) 2019. С. 69–75.

50. Петрарко Франческо. Избранное. М., 1974. 241 с.

51. Платон. Федон, Пир, Федр, Парменид / Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. ТахоГоди; Примеч. А. Ф. Лосева и А. А. ТахоГоди; пер. с древнегреч. М.: Изд-во «Мысль», 1999. 528 с.

52. Помпонаци П. Трактаты «О бессмертии души», «О причинах естественных явлений, или О чародействе». М., 1990.

53. Пустовіт С. В. Філософська антропологія: передумови виникнення, сутність, проблематика. Соціокультурні та філософські передумови «антропологічного повороту» у європейській філософії XX ст.: лекція: https://nmapo.edu.ua/images/FakPidVik/KafFilos/03_01_17-12.pdf.

54. Райхерт К. В. Філософсько-методологічні засади двоїстого системно-параметричного моделювання: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Одеса. 2013. 177 с.
55. Ротар Н. Бекон Ф. Політична енциклопедія /редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови). К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 54.
56. Роттердамский Эразм. Философские произведения / Пер. и коммент. Ю. М. Каган. М.: Наука, 1986. 704 с.
57. Русо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Про принципи політичного права. – «Rotr- Royal», 2001.
58. Салій А. В., Зінченко Н. О., Біланов О. С. Історія філософії: навчальний посібник. Вид. 2'є, доповнене. Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с.
59. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів. В 2-х томах. / ред. С. М. Перевертун. Київ: Наукова Думка, 1973. Т. 1. 531 с. Т. 2. 574 с.
60. Спиноза Б. Избр. произв.: В 2 т. Т. 2. М.: Политиздат, 1957. 726 с.
61. Удод О. А., Грузін Д. В. Куліш Пантелеймон Олександрович Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2009. Т. 5 : Кон – Кю. С. 468.
62. Уёмов А.И. Системные аспекты философского знания / Уёмов А.И. Одесса: студия Негоциант, 2000. 160 с.
63. Уёмов А., Терентьева Л., Чайковский А., Тихомирова Ф. Философия науки: системный аспект: учеб. пособ. для преподавателей, аспирантов, магистров философских и нефилософских специальностей. Одесса: Астропринт, 2010. 360 с.
64. Фролов И.Т., Гуревич П.С. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения. М.: Политиздат, 1991. 461 с.
65. Фейербах Л. Полное собрание сочинений в 10 томах вышло в 1846–66 гг.

66. Храповицкая Г. Н. О развитии интеллектуализма в немецкой просветительской драме Лессинга // Проблемы метода и жанра в зарубежной литературе: Межвуз. сб. науч. тр. М., 1982. Вып. 7. С. 139–161.

67. Чайковский А.В. Некоторые проблемы синтеза и анализа систем. Логика и методология системных исследований. К.; Одесса: Вища школа, 1977. С. 125–133.

68. Челышев Павел Валентинович Ф. Шиллер об эстетическом воспитании человека. Издательство «Грамота» № 8 (46) 2014, ч. 2. С. 195.

69. Чепурин К. В. Антропология. Христология и эсхатология Гегеля. Вестник ПСТГУ: Богословие. Философия. Вып. 2 (40). С. 95–100.

70. Шиллер Ф. Эстетика. Київ: Мистецтво, 1974. 360 с.

71. Шелер М. Положение человека в Космосе. Мир философии. М., 1991. С. 84.

72. Шелер М. Особое метафизическое положение человека. Топос: философско-культурологический журнал. 2004. № 1 (8). С. 43–572.

73. Ярошевич В., Бичко І.В., Бугров В.А. та ін. Історія філософії: підручник. К.: ПАРАПАН, 2002. 774 с.

74. Большая советская энциклопедия. Т. 25, Явление и сущность. С. 320.

75. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. Л. В. Губерського. Київ: Знання, 2009. 624 с.

76. Выдающиеся биологи: Рене Декарт. Электронный ресурс: <https://biology.ru>, вход доступа 19.01.2019.

77. История современной зарубежной философии: компаративный подход. СПб.: Лань, 2007. 448/329 с.

78. 100 найвідоміших українців / під ред. Гнатюк М. А., Громовенко Л. П., Ламонова О. В. та ін. 2-ге вид. К.: Орфей, 2002. 592 с. Також: 100 найвідоміших українців / 3-є вид., випр. і доп. К., 2005.

Електронні ресурси:

79. Античная философия / Электронный ресурс:
<http://cyberleninka.ru/article/n/antichnye-filosofskie-predstavleniya-o-dushe-platono-aristotelevskaya-traditsiya-i-stoitsizm-kak-istochnik-svyatootecheskoj-mysli#ixzz4emhvJrja>.

80. Антропогенные и природные экосистемы
https://studbooks.net/1245142/ekologiya/antropogennye_prirodnye_ekosistemy
дата обращения 18.12.2018.

81. Антропологическое направление
<http://eurasialand.ru/txt/frolov1/110.htm>, дата обращения 10.08.2016.

82. Биографии <https://biography.wikireading.ru/51503>.

83. Буддизм <http://sr.artap.ru/buddhism.htm>.

84. Дрогобыч Юрий Михайлович <http://heroes.profi-forex.org/ru/donat-kotermak-drogobich-jurij-mihajlovich>.

85. Духовный кризис через призму Буддизма
<https://www.sunhome.ru/psychology/16959>.

86. Зірка Ренесансу в Україні <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/zirka-renesansu-v-ukrayini>.

87. Исторические личности <https://history.vn.ua/book/person/14.html>.

88. Мареев С., Мареева Е. Сократ о человеке и сути добродетели /
<http://www.mgarsky-monastery.org/kolokol/2777>.

89. Кантиана/<https://www.kantiana.ru/about/kant/page10.php><https://www.kantiana.ru/about/kant/page10.php>.

90. Конспект лекцій дисципліни «Людина і світ» / Электронный ресурс: youarebest.jimdofree.com file:///C:/Users/Alla/Downloads/Konspekt_lektsiy_z_distiplini_LYuDINA_I_SVIT.pdf.

91. Конфуций / Электронный ресурс: <http://lunyu.ru/1Конфуций>.
Беседы и суждения (Перевод А. Е. Лукьянова) дата обращения 27.07.2016.

92. «Культура Италии в эпоху Возрождения». М., 1996, с. 306.
Электронный ресурс: https://gufo.me/dict/philosophy_encyclopedia/.

93. Лессинг / Электронный ресурс:
http://www.lib.ru/INOOLD/LESSING/lessing.txt_with-big-pictures.html.
94. Лессинг [https://vikent.ru/author/471/? Ljcneg](https://vikent.ru/author/471/?Ljcneg) 3.02.2019.
95. Личность в средние века / электронный ресурс: <https://finances.social>.
96. Механистическая концепция рефлекса Рене Декарта / Электронный ресурс:https://studme.org/156622/meditsina/mehanisticheskaya_kontseptsiya_refleksa_rene_dekarta#167.
97. Наука <https://banauka.ru/2209.html>.
98. Немецкая классическая философия https://pidruchniki.com/70219/filosofiya/nemetskaya_klassicheskaya_filosofiya.
99. Пантелеймон Куліш як дзеркало української суперечливості <http://incognita.day.kiev.ua/pantelejmon-kulish-yak-dzerkalo-ukrayinskoyi-superechlivosti.html>.
100. Проблема человека в философии / Электронный ресурс:
<http://chzhendzhu.weebly.com/blog/problema-cheloveka-v-filosofii>, вход доступа 14.01.2019.
101. Про Канта <https://www.kantiana.ru/about/kant/page10.php><https://www.kantiana.ru/about/kant/page10.php>.
102. Религия и мораль / Элект.ресурс. <http://sr.artap.ru/buddhism.htm>.
103. Русо Ж.-Ж. <https://otherreferats.allbest.ru/>
104. Бенедикт Спіноза: розум. Природа і воля / <http://sitekid.ru/filosofiya/>, вхід доступу 19.01.2019.
105. Філософія http://stud.wiki/philosophy/2c0a65625b3bc79b4d53b88421316c37_0.html.вход доступа 13.01.2019.
106. Філософія www.philsci.univ.kiev.ua/ обращение к сайту 19.10.18.
107. Философия Августина Блаженного http://www.philosoff.ru/rus/philosophy/history/midages/filosofij_avgu/filosofij_75.shtml.
108. Философия Гегеля <https://mystroimmir.ru/filosofiya/gegel.html><https://mystroimmir.ru/filosofiya/gegel.html>.

109. Философия Гольбаха / Электронный ресурс: <http://rushist.com/index.php/philosophical-articles/2641-filosofiya-golbakha-kratko>.
110. Философия Канта для гуманитариев https://pikabu.ru/story/filosofiya_kanta_dlya_gumanitariiev_5384038.
111. Философия Киевской Руси <http://cheloveknauka.com/filosofiya-kievskoy-rusi#ixzz5f9dSAbM8>.
112. Философская мысль Киевской Руси https://studref.com/353396/filosofiya/filosofskaya_mysl_kievskoy_rusi.
113. Философская мысль Украины https://pidruchniki.com/70224/filosofiya/filosofskaya_mysl_ukraine.
114. Філософія реферат https://otherreferats.allbest.ru/philosophy/00644537_0.html.
115. Философия Фейербаха <https://germanexpert.ru/filosofiya-fejjerbaha>.
116. Философия эпохи Возрождения / Электронный ресурс: <http://fb.ru/article/160852/filosofiya-epohi-voztrojdeniya-kratko-predstaviteli-filosofii-epohi-voztrojdeniya>.
117. Фролов / <http://eurasialand.ru/txt/frolov1/110.htm>, дата звернення 10.08.2016.
118. Что такое буддизм / электронный ресурс: <http://www.astrostar.ru/articles/ezoterika/ucheniya-inapravleniya/chto-takoe-buddizm-zarozhdenie-osnovnye-ponyatiya-i-sut.html>, дата обращения 26.07.2016
119. Эпоха Возрождения / Электронный ресурс: <https://studopedia.org/1-53165.html>, С.41, обращение 15.01.2019.
120. Эмпиризм философии Нового времени: Лекции / Электронный ресурс: <https://lektsii.org/6-90289.html>.
121. Штурм и дренг <http://rushist.com/index.php/tutorials/kareev-tutnewtime/625-sturm-und-drang>.
122. Явление и сущность https://search.yahoo.com/search;_ylt=A0LEV1xg26VXbpkA.i6l87U, дата звернення 26.07.2016.

123. Vivekanada, p. 115.; Электронный ресурс:
<https://images.search.yahoo.com/yhs/search>; дата обращения 26.07.2016.

Іноземні джерела

124. Johnson Todd M. Religious Adherents of the World by Continent and Region. Religions of the World: A Comprehensive Encyclopedia of Beliefs and Practices / J. Gordon Melton, Martin Baumann. – Oxford, England: ABC CLIO, 2010. – С. lix. – 3200 с.

125. Herder et les Lumières: l'Europe de la pluralité culturelle et linguistique / Éd. P. Pénisson. P., 2003.

126. Narski I. Introdution zur Arbeitsgruppe «Feuerbach». Die Akten des XIV. Internationalen Kongresses für Philosophie, Bd. V. Wien, 1970.

127. Wartofsky M. W. Feuerbach. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. 460 p.

РОЗДІЛ III

БІФУРКАЦІЙНА ОСОБИСТІТЬ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ СКЛАДНОСТІ ДО ВИЯВУ ЇЇ ХАРАКТЕРИСТИК

3.1. Філософсько-психологічні аспекти біфуркаційної особистості та порівняння її типів

Людина за своєю природою конфліктна, вона може конфліктувати не тільки з навколишнім світом, але і з самою собою. У цьому підрозділі розробимо біфуркаційну модель буття особистості з її системно-параметричним представленням, що враховує можливі варіанти її біфуркаційних станів та онтологічних характеристик.

«Традиційні підходи до розуміння сутності людини спиралися на ідею про її статичність, наявність в людині певної незмінної субстанції, відкриття якої давало ключ до розуміння людського існування. Однак стало зрозумілим, що сутність людини визначається факторами, створеними нею самою. У цьому сенсі людина, дійсно, є творцем себе і своєї сутності» [20, с. 71]. Це було показано в попередньому розділі у процесі визначення дескрипторів систем буття особистості в різних епохах і концепціях.

Постнекласичний етап розвитку раціональності в науці дає можливість розширити методологію філософії, зокрема й синергетичний підхід до аналізу процесів та явищ природної й соціальної дійсності. «Сучасний цивілізаційний процес характеризується зростанням обсягу інформації в режимі з загостренням, унаслідок чого з'являються фрагментарність сприйняття світу, криза самовизначення особистості й соціальних груп, напруженість у міжнаціональних та міжконфесійних стосунках, відносинах людини і природи, культури природничо-наукової та гуманітарної» [60, с. 233]. Ця криза настільки затягнулася, охопивши не тільки окремі країни, а й усю світову систему, що подолати її на нинішньому етапі не вдається навіть добре

розвиненим країнам. Однак виходом стало використання деякими провідними європейськими країнами ідеї співробітництва, взаємодопомоги тощо, які виникають між людьми, поступаючись зовнішнім зносинам держав. Це, наприклад, Швеція. Але є країни, які головною своєю політикою вважають орієнтир на розвиток в загальносвітовому конгломераті. Так професор О. Пунченко говорить про Китай, який успішно адаптувався до певної загальносвітової тенденції. Балансуючи між Заходом та Сходом і «сьогодні Китай дивиться на проблему глобалізації крізь призму об'єктивних тенденцій її розвитку, мислить глобальними соціально-економічними категоріями, визначаючи атрактори її руху з урахуванням неминучих флуктуацій. На світовій арені Китай поступово перетворюється на лідера глобалізації, успішно інтегруючись у цей процес, при цьому відтісняючи США... Проаналізувавши розвиток США після 1974 року (коли інформаційне виробництво склало 51%, потіснивши матеріальне), у Китаї виявили, що з цього моменту збільшилася інфляція долара і почав зростати фінансовий борг країни, який сьогодні становить 20,5 трлн. доларів, та усвідомили, що виробництво й розвиток інформатизації – процеси ідеальні... У пріоритеті формування інформаційного суспільства на Заході та в США Китай побачив негатив – зниження матеріального виробництва у порівнянні з інформаційним. Тому в КНР сфері матеріального виробництва приділяється особлива увага. Інновації в науці, техніці, освіті більше враховують потреби цієї сфери...» [59, с. 29; 107]. Глобалізація так сильно поглинула сферу людського, індивідуального, особистісного, що розглядати людину як незалежну систему, з високим ступенем свободи, достатньо складно, точніше, неможливо, а може, і не потрібно.

Що ж робити людині, яка так чи інакше відчуває внутрішню потребу виходу на новий етап свого особистісного розвитку, її мета – досягти гармонійного існування, зростання духовності, економічної грамотності, політичної активності, соціальної свідомості, творення тощо? Як наблизити «Я» й «МИ»? Де ж це «Я» чи сьогодні існує тільки «МИ»? А якщо так, то

людина перебуває в глибокій кризі, біфуркації, і просто чекати, що система сама організується, – значить не встигати за цією глобалізацією. Що робити? Багато розвинених країн обрали шлях випередження, тобто йти на крок попереду сьогодення. А чи не стануть такі перегони фатальними для людини? Спробуємо знайти характеристики людини в системі її біфуркаційного існування, які, з одного боку, є руйнівними для системи, а з іншого – можуть стати її новою фазою розвитку. У цьому пошуку ми в жодному разі не претендуємо на єдино правильний варіант відповіді, проте системно-параметричний та синергетичний підходи, запропоновані в нашому дослідженні, можуть стати відправною точкою для розвитку онтологічних, антропологічних, аксіологічних і соціальних теорій.

Усе життя сучасної особистості, як ми знаємо, являє собою низку нестабільностей, що часто призводять до фізичного й психічного її нездоров'я. За таких умов цілі гармонійного існування стають примарними і недосяжними. Названа ситуація ускладнюється необхідністю задовольняти свої первинні потреби. «Якщо в доперевбудовний період держава брала на себе задоволення основних потреб громадян, то нині, у зв'язку з появою приватного підприємництва, відносної незалежності особистості від держави, зростає різноманітність потреб, частину з яких індивід має задовольняти самостійно, ураховуючи розширення сфери діяльності, поєднання різних її видів. Однак держава, недержавні організації покликані створювати умови для приватної ініціативи. Ці умови повинні характеризуватися політичним, економічним, правовим характером» [13, с. 26]. З кожним роком ці потреби стають усе витонченішими, навіть дещо збоченими. Іншими словами, людина через зростання можливостей перенаситилася та почала вигадувати потреби, які поставила на той же рівень, що й потреби в їжі, воді і т.д. Наприклад, коли раніше існувала потреба у продовженні роду, то тепер, скоріше, говоримо про прагнення людей взагалі не мати дітей. Але якщо для чоловіків – це просто особистий вибір, то для жінки – це якимось протиприродно. Переконані, що вибір не мати дітей, можна назвати потребою, оскільки чимала частина суспільства

свідомо робить усе, щоб не зачати або не народити дитину. З іншого боку, ці тенденції розвинулися внаслідок біфуркацій суспільної системи. Саме тому науці знову доводиться шукати відповіді на нові запити від усе вимогливішого інформаційно перенасиченого суспільства.

В умовах складних політичних, економічних, соціальних криз тандем природничих та гуманітарних наук дає абсолютно несподівані результати, незважаючи на кризи, які супроводжують ці процеси. «Ідея нестабільності не тільки до певної міри теоретично потіснила детермінізм і, крім того, дала можливість включити в поле зору природознавства людську діяльність, таким чином уможлививши повніше включення людини в природу. Відповідно, нестабільність, непередбачуваність та, зрештою, час як суттєва мінлива відіграють тепер важливу роль у подоланні тієї роз'єднаності, що завжди існувала між соціальними дослідженнями й науками про природу» [58, с. 47; 110]. Усі названі фактори (нестабільність, непередбачуваність) відчутно впливають на життя людини, якій доводиться не просто адаптуватися, а знаходити своє «місце», що дає їй відчуття захищеності, впевненості в завтрашньому дні, можливість контактувати з мікроспільнотами, перебувати поза індивідуальним простором без шкоди для здоров'я. У синергії соціальних наук та наук про природу ведуться пошуки відповідей на запитання, поставлені сьогодні перед людством загалом і особистістю зокрема. Відомим є дослідження системи «зовнішнє середовище – особистість, що долає» [62, с. 300], де показана зміна людини внаслідок зміни зовнішнього середовища, викликаній переважно кризою. Наприклад, звичайний переїзд на іншу квартиру створює для людини не просто незручності, а часто стає причиною стресу. Зібратися, сортувати чи викинути якісь речі, організувати перевезення, ще й витратити чималі кошти на організацію всього виснажують людину фізично і психологічно. Однак стрес – це ще не криза. Для того, щоб стресори не спричинили криз та біфуркацій, необхідно виробити механізми, стратегії їх подолання. У теоретичних дослідженнях психологи проводять системно-параметричний аналіз системи «навколишнє середовище –

особистість, що долає» [62]. Сучасними психологами розробляються стратегії, які називаються «копінг-стратегії» [123; 124; 126; 127]. Для об'єктивної моделі, що відображає подолання криз, необхідна ще одна – модель особистості, яка під впливом соціального середовища загартовується. Чому говоримо про загартовану особистість? Тому що долаючи всі труднощі буття, людина зміцнює свою силу волі, нарощує фізичні сили й моральні ресурси тощо.

У філософії XX-XXI століть з'являється чимало праць, присвячених проблемам людини та її адаптації до все більш ворожого соціального середовища. У психології висвітлені різні аспекти багатогранної особистості. Про них можна прочитати у О. Леонтєва, С. Рубінштейна, Л. Божович [10, с. 112-113; 106; 68] і т.д.

У роботі «Основи онтології, логіки та психології» відомий психолог С. Рубінштейн представив оригінальну філософсько-психологічну концепцію людини як суб'єкта, розроблену на основі детермінізму [63]. «У творчості твориться і сам творець, – підкреслює Рубінштейн. – Є тільки один шлях – якщо є шлях – для створення великої особистості: велика праця над великим творінням. Особистість тим визначніша, чим більша сфера її дій, той світ, у якому вона живе...» (Справж. изд. С. 443) [Цит за: <https://www.klex.ru/bmh>]. Можна сказати, що в цих словах звучить заклик до дії, причому це дія, пов'язана з будь-якою діяльністю, яка розвиває людину як особистість протягом усього життя.

У працях знаменитого психолога XX століття О. Леонтєва знаходимо теорії еволюції психіки у філо- й онтогенезі, що дотепер не втратили свого наукового значення, тексти присвячені вузловим методологічним та теоретичним проблемам психології. Учений робить спробу вивчити вищі психологічні функції людини з погляду їх історичного розвитку. У книзі «Діяльність. Свідомість. Особистість» О. Леонтєв обґрунтовує низку положень, які по-особливому розкривають евристичний потенціал нинішньої, нової культурно-історичної ситуації. У контексті своїх теорій дослідник

виходить передусім з розгляду, як він сам пише, «суспільної людини... окремого індивіда – людини, що не існує поза суспільством. Він стає людиною лише в результаті процесу освоєння ним людської дійсності. Діяльність сприйняття і є однією з форм реалізації цього процесу» [36, с. 13].

Усі вказані ідеї вчений обговорює на основі розробок марксизму, де, як він зауважує, створюються засади «для адекватного осмислення тих численних наукових фактів і концепцій, які стали результатом психологічного вивчення розумових процесів в останні десятиліття», при цьому вважаючи, що буржуазна психологія гальмує дослідження багатьох питань, пов'язаних з людиною [37, с. 14]. Своєю чергою, Л. Божович розкриває поведінкові основи особистості, досліджує мотиви, закладені в понятті «багатоплановість» особистості. Як наголошує дослідниця, ця багатоплановість полягає не тільки у свідомих та несвідомих мотивах і переживаннях, пропонуючи низку категорій самих мотивів. «Є система безпосередніх спонукань, пов'язаних з органічними потребами суб'єкта, з його інтересами (тобто з потребами настільки ж безпосередніми, але не органічного порядку – духовними, інтелектуальними), звичками, етичними настановами. Водночас існує система опосередкованих мотивів, що виникає з усвідомленням ситуації, у зв'язку з рішеннями, прийнятими суб'єктом, його цілями, завданнями, намірами й бажаннями. Нарешті, є спонукання, які впливають із особливостей особистості – її досвіду, якостей особистості, структури характеру» [9; 10]. Автор підсумовує, що цими мотивами визначаються вчинки особистості.

Відзначимо значний внесок В. Слободчикова та Є. Ісаєва в антропологічні дослідження, пов'язані з вирішенням завдань розвитку людської суб'єктивності в освітніх процесах, формування цілісного психологічного погляду на проблему [28].

У філософії від початку до сьогодення проблема людини – це центр всієї філософської антропології. У ХХ столітті ці питання вивчали А. Бергсон, М. Шелер, П. Тейяр де Шарден, М. Бердяєв, Ж. П. Сартр і т.д. У своїх дослідженнях, зауважимо, В. Слободчиков та Є. Ісаєв часто цитують

названих філософів: «Людина, – пише М. Бердяєв, – це принципова новизна в природі» [5, с. 56.; 68, с. 11], або «Тільки людина – оскільки вона особистість – може піднятися над собою як живою істотою і, виходячи з одного центру, ніби по той бік просторово-часового світу, зробити предметом свого пізнання все, зокрема, й себе саму» [90; 68, с. 15], чи, на думку П. Тейяра де Шардена, «справжня фізика та, яка коли-небудь зуміє включити всебічно людину в цілісне уявлення про світ» [70, с. 40.; 68, с. 32]. Такі паралелі міждисциплінарних проблем вимагають усе нових аналізів та синтезів. Хід сучасної науки полягає не в демаркації гуманітарного, природничого, технічного, інженерного знання, а в синергії їх новітніх ідей і розробок. Тому наступні розділи були написані на підставі не тільки філософських знань, а й на підставі інших наук.

Розглянемо типи біфуркаційної людини: є вона прагматиком, егоїстом, пристосованцем чи «люблячою істотою».

Усе частіше філософські вчення звертаються до вирішення проблем, пов'язаних із кризовими ситуаціями. У відповідь на такий запит з'являються нові науки та парадигми. У філософській антропології цією новою парадигмою стає кіборгізація. Повертаючись від антропологічної парадигми і синергетичного підходу, проаналізуємо низку ідей сучасної науки.

У сучасній українській філософії відомі роботи І. Єршової-Бабенко, яка на підставі синергетики розробляє концепції й моделі особистості, людино-просторово-тимчасового центрування [23]. До того ж І. Єршова-Бабенко підкреслює важливість збереження духовної рівноваги в конфліктах, що супроводжують особистість, пов'язуючи ці проблеми з принципами самоорганізації системи психічної реальності. «Шляхи вирішення проблеми соціальної та інтелектуальної адаптації людини у мінливому світі, збереження духовної рівноваги в морі конфліктів, на наш погляд, тісно пов'язані з принципами самоорганізації системи психічної реальності і розуміння з цих позицій поведінки пізнавальної системи перетворення інформації особистістю, з необхідністю переходу на пізнавально-творчий рівень, який

враховує нелінійність психічних процесів та спрямовує увагу на цінність психічного вектора особистості...» [23, с. 5]. У своєму дослідженні автор доходить висновку про те, що розгляд психіки як синергетичного об'єкта і запропонована методологія (системно-синергетична) можуть використовуватися для отримання нових знань у сфері психічній «надскладній», відкритій системі, а також поряд із нерівноважними фазовими переходами [23, с. 76]. Верхні критичні точки цих фазових переходів і є тими точками біфуркації особистості, що розглядаються у нашому дослідженні.

З одеської філософської школи назвемо професора І. Доннікову. Як підкреслює дослідниця, специфіка культурогенного синтезу в індивідуальному бутті людини виявляється через «взаємодію людини й культури та здійснюється за принципом «ціле в цілому»: людина в цілісності сутнісних її властивостей самовизначається в цілісному соціокультурному контексті» [20; 21]. На наш погляд, цілісність утворює і Загальна параметрична теорія систем (ОПТС) з її розглядом будь-якого об'єкта як системи на підставі трьох дескрипторів (концепт, структура та субстрат). У системному відношенні і взаємозв'язку між дескрипторами можна визначити все смислове навантаження аналізованого об'єкта. Щоб знайти цілісну модель, Н. Родіна розбирає систему «зовнішнє середовище – особистість, що долає» на два її складові частини, підсистеми: «зовнішнє середовище» та «особистість, що долає». На наш погляд, це не зовсім правильний шлях, оскільки в цих підсистемах закладені зовсім інші, відмінні від головної системи, дескриптори. І, до речі, сама авторка до цього теж схиляється, коли аналізує системи за параметрами. «Наведена система «зовнішнє середовище – особистість, що долає» таких змін (зміни структури системи без її руйнування загалом: стабільні-нестабільні системи) не допускає без руйнування цілого, вона є нестабільною. У цій системі не можна змінювати відношення – це буде вже інша система, побудована на іншій теоретичній парадигмі» [62, с. 306].

Відзначимо дослідження О. Медянової, яка представила аналіз передумов цілісності людини та її особистості, розкривши функціонування

категорії «цілісність» у психології, де (як з'ясовує автор) спостерігається різноманітність розуміння поняття «цілісність» [39, с. 136-143]. У своїй роботі автор звертається до концепцій цілісності людини, зокрема теорії В. Ключка і Е. Галажинського, де цілісність людини представлена такою ієрархією: «1. Цілісна людина насамперед включає в себе дивовижний світ. 2. Багатовимірний світ людини – це місце дислокації її Духу. 3. Незавершеність, тотальна неповнота людини виступає джерелом її саморуху, саморозвитку. 4. Услід за П. Флоренським, автори цілісність трактують як непохитність, норму буття, можливість ставати знову цілим з нецілого, здоровим із хворого, ушкодженого. 5. Цілісність людини є мірою гармонії між двома органічними (нерозривними) частинами: її «Я» і простором життя, у якому «Я» реалізує себе, свою місію та призначення» [39, с. 138; 33, с. 70-77]. Резюмуючи працю, О. Медянова робить висновки про те, що в психології та інших науках існує значна кількість підходів у застосуванні й розумінні поняття «цілісність», зокрема і поняття «цілісність людини», яке вимагає подальших філософських переосмислень та узагальнень. Виникає запитання, що відбувається з цілісністю людини в нестабільні періоди її розвитку і розвитку суспільства? А можливо, цілісність – занадто ідеальна властивість, притаманна людині лише теоретично? Тому І. Пригожин застерігає людину від точок біфуркації. «Якщо природі як сутнісній характеристиці властива нестабільність, то людина просто зобов'язана обережніше й делікатніше ставитися до навколишнього світу, хоча б через нездатність однозначно передбачати те, що станеться в майбутньому», – пише І. Пригожин. Уявлення про людину не буде цілісним без ще двох понять. У натурфілософських міркуваннях з'являється місце для понять «ризик» і «відповідальність»: «У детерміністичному світі ризик відсутній, бо ризик є лише там, де універсум відкривається як щось багатоваріантне, подібне сфері людського буття». Тут з'являється й ідея «нерівноважності, що веде не тільки до порядку й безладу, але також відкриває можливість для виникнення унікальних подій, оскільки спектр можливих способів існування об'єктів в

цьому разі значно розширюється» [58, с. 46-52]. Чи означає це, що цілісна особистість – це унікальна людина? Її унікальність полягає в усьому: подарованому природою і в тому, що людина здатна вижити у складних умовах, у які вона поставлена сучасним суперінформаційним суспільством. Людина просто зобов'язана створити свій цілісний образ, відповідний сучасним запитам зовні, не дозволити втратити свою ідентичність, знеособити себе, вона просто повинна стати творцем, бо творчість дає змогу подолати будь-яку біфуркацію. Незважаючи на те, що така система, як «зовнішнє середовище – особистість, що долає», – не унікальна [72; 62], але її підсистема «людина» є, безумовно, унікальною. Однак...

Сучасна особистість визначила для себе мету власного існування та стала прагматиком, егоїстом і пристосуванцем. Сучасні дослідники називають особистість «ною економічною людиною», підкреслюючи багатофакторність її моделі [55]. Вона все більше наближається до невтішних ідей трансгуманізму. Це зовсім не сумісне з уявленнями М. Шелера про людину як «істоту люблячу». А в єдності з любов'ю воління й мислення характеризують унікальність та самосвідомість особистості.

На сучасному етапі розвитку науки особистості приписали синергетичні характеристики. Вона в певних умовах отримує назву «передкризова». Передкризова людина «Homo praecrisimos – це соціально-психологічний синдром, що прогресує, викликаний порушенням балансу між технологічним потенціалом суспільства і якістю регуляторних механізмів духовної культури. Першими ознаками дисбалансу стають ейфорія, відчуття всемогутності, вседозволеності й безкарності, уявлення про світ як невичерпне джерело ресурсів...» [87, с. 342; 87]. Друга синергетична характеристика – це особистість біфуркаційного типу (універсальний тип особистості, народжений в перехідні періоди розвитку цивілізацій і культур різних народів та світу загалом... це людина, чю свідомість і поведінку можна було б назвати надзвичайно нестабільними, невизначеними, ... який перебуває у стані ментальної кризи...» [87, с. 322; 89]). Аргументи вченого доводять, що

глобальною проблемою стає не тільки проблема відносин в системі «Особистість-Суспільство», як зазначено в нашому дослідженні, (В. Шалаєв і ці відносини виділяє в контексті небезпеки «антропогенної катастрофи»), але й складніша – стосунки в системі «Людина-Людина». «До них можуть належати такі: зростання уніфікації та спрощення етнокультурного поля світу, зменшення його внутрішнього різноманіття; руйнування системи моральних цінностей і регулятивів у людському суспільстві шляхом витіснення їх механічно-споживчими підходами до життя» [86, с. 83]. Зрозуміло, що на різних рівнях виховання й освіти сучасного покоління, необхідно вибудовувати стратегії подолання цих криз. Однією з таких стратегічних основ може стати мистецтво й культура.

Для подолання криз необхідно звернутися до понять «творчість», «талант» і «геніальність», які нестандартним чином можна включити в систему «особистість» та розглянути як можливості людини в будь-якому доланні.

Порівняємо та проведемо аналогії типів особистості: біфуркційні, флюгерні, харизматичні, одновимірні, багатовимірні та інші.

Сучасне українське суспільство, особливо сьогодні, характеризується високим ступенем нестабільності. Це пов'язано з процесами глобальної трансформації, що торкнулися України майже 30 років тому. Тоді в точці біфуркації опинився весь СРСР. Ця біфуркація призвела до розпаду системи та утворення п'ятнадцяти нових систем, однією з яких була незалежна Україна. Росія, незважаючи на правонаступництво СРСР, також, з погляду синергетики, як і чотирнадцять інших республік, стала новою системою. Точкою біфуркації вже однієї з нових систем – незалежної України – виявляються Помаранчева революція, потім революція і війна 2014 року. Протягом 27 років нашу державу лихоманить від різних політичних, економічних, соціальних та культурних біфуркацій. Сьогодні Україна прагне стати частиною європейської спільноти, чому перешкоджає військовий конфлікт на Сході країни. Дослідники зазначають, що в періоди соціальної

нестабільності й суспільних криз значно зростає роль випадкових факторів, які впливають на всю суспільну систему. «Найчастіше в ролі такої випадковості виступає діяльність тієї чи іншої особи. Зазвичай, реальний вплив на систему здійснює не проста, середньостатистична людина, а той, хто має видатні особистісні якості. До таких людей можна віднести так звану «харизматичну особистість, ... особистість, що відрізняється реальними або приписуваними їй незвичайними здібностями, винятковою обдарованістю, богообраністю в певній сфері людської діяльності. Змістовна сторона харизматичної особистості визначається унікальним поєднанням внутрішньоособистісних якостей (успішності, цілеспрямованості або телеологічності, креативності в діяльнісній активності, інтелектуальності і зовнішнього вигляду) та показників (наявність adeptів, команди, послідовників)» [24]. У періоди нестабільності в державі внаслідок нестійкого стану суспільної системи з'являються особистості, здатні адаптуватися до нових умов життя, скористатися ситуацією. І не просто адаптуватися, а й реалізувати свій внутрішній потенціал, знайти нові горизонти власного професійного зростання, особистісного росту, реалізувати амбіції, але й гармонійно існувати з навколишнім середовищем.

Сьогодні в Україні склалися складні соціальні, політичні, економічні, культурні, ідеологічні умови. Обговоримо риси характеру, життєві розуміння, образ сучасної особистості, які формуються в негативному полі названих сфер життя і моменти адаптації до цього поля.

Слово «харизма» походить із грецької мови та означає «привертати до себе увагу». У науковий обіг цей термін увів М. Вебер [11], зауваживши, що «харизматиком» може бути кожен, хто здатен впливати на маси з великою емоційною силою – пророки, мудреці, демагоги. Проте існують і інші джерела походження цього терміна. Так, у статті П. Авдєєва згадується критика М.Вебера релігійним напрямом, який вважав, що вчений запозичив вказаний термін зі словника раннього християнства, підтверджуючи це посиланням самого Вебера на Р. Зоома та його церковне право [2, с. 1].

У релігійній концепції (К. Фрідріх, Д. Еммет) харизматичному лідеру приписується властивість екстраординарності, дарованої Богом. Цей напрям «критикує виведення спершу теологічного поняття харизми за межі релігії, а також байдужість до питань лідерської духовності і моралі. У результаті стверджується або несумісність сфер релігії та політики, або вживання категорії «харизма» в політиці лише до обмеженого кола представників влади. Крім того, Дороті Еммет (Dorothy Emmet) критикує Вебера за невизнання ціннісної орієнтації двох типів лідерів:

«1. Лідера, що має гіпнотичну владу над іншими й отримує задоволення від цього.

2. Лідера, здатного підвищити силу волі та стимулювати послідовників до самореалізації» [2].

У теорії Хауса (1977) відзначається зв'язок лідера і його послідовників. До рис лідера віднесено: потребу у владі, більшу впевненість у собі, переконаність у правильності своїх уявлень тощо, – які є концептуальними в певному сенсі.

Серед сучасних робіт назвемо дослідження С. Шалагінової («Психологія лідерства»), С. Зінева, Р. Ітвела («Відродження харизми? Теорія і проблеми операціоналізації понять»), Н. Фреїк («Політична харизма: огляд зарубіжних концепцій») та ін. Під харизматичною особистістю представлена особистість, «наділена, з погляду обивателя, незвичайними здібностями, що сприймалися як божественні; у результаті подальший хід історії, якщо не прямо залежить від дій такої людини, то значною мірою модифікується нею» [24]. У період Помаранчевої революції в Україні такою особистістю була Юлія Тимошенко. Її харизма виявилася на порядок вищою за харизму нового Президента, у команді з яким відвойовувалася зміна влади (йдеться про В. Ющенка). Але вона не змогла завершити те, що планувала, оскільки політична харизма часто створюється штучно. На жаль, новій владі не вдалося знайти компроміс між собою. Змінилися чинні лідери, які претендували на харизматичне виконання своїх ролей, і вже інші команди реалізують свої

плани. Для сучасної політичної арени, де події змінюються блискавично, будь-якому політику може загрожувати «політична смерть», але «відновитися з попелу» дано не всім, лише обраним та сильним особистостям. Вибори Президента України в 2019 році показали, що Ю. Тимошенко досить сильний, безумовно, харизматичний лідер. Вона посіла третє місце, на кілька відсотків відставши від чинного Президента П. Порошенка. Але кредит довіри народу був занизьким, порівняно з новим обранцем (йдеться про В. Зеленського). І можна вже говорити про штучно створену харизму нового лідера. Повернемося до аналізу політтехнологій. У цьому контексті слід вести мову про харизму не як про вроджені якості, а як про набуті.

За словами С. Зінева, «харизматична ідентичність сучасного політичного діяча в сучасному світі найчастіше є штучним феноменом та складається на основі сучасних політичних технологій, із використанням розробок у сфері політичного консалтингу, PR-технологій, іміджології. Політична харизма сприяє трансформації політичної, а потім соціальної системи суспільства за допомогою процесу інституалізації створених харизматичною особистістю громадських і політичних органів» [24]. Такі технології використовувалися новобраним Президентом України В. Зеленським та його соратниками. Медійне обличчя стало запорукою успіху цілої команди. Водночас недовіра народу до чинного Президента зіграла вирішальну роль на виборах 2019 року. Харизматична особистість повинна бути нестандартною не тільки у своїх рішеннях, але й мати велику підтримку суспільства. Сучасні харизматики здебільшого висувуються елітами, або, як в Україні, олігархами. Це харизматики, створені, як уже сказано, штучно, за допомогою спеціальних технологій. На сучасній світовій арені такими особистостями вважаються американський актор А. Шварценегер, що став губернатором штату, український боксер В. Кличко – мер м. Києва і т.д. Вчинки харизматичних особистостей важко прогнозовані. Саме тому «для стабільної життєдіяльності суспільства необхідно виявляти таких людей, вивчати й передбачати їхній вплив на суспільний процес» [24]. Більше того –

на світову громадськість та обстановку загалом. Наприклад, усім відомі факти про президента Білорусі О. Лукашенка, який, без сумніву, відрізняється харизмою. Наприклад, коли очільник Білорусії перевіряв фермерські господарства і за неприйнятне ставлення до тварин (мається на увазі погане утримання) звільнив міністра сільського господарства. Але така харизма, як показує історія, буває й корисною для суспільства. «Знання предметного змісту оперативних образів харизматичної особистості дає змогу з'єднання та з'ясувати трансцендентно-регулювальну поведінку людини в ситуаціях реформування способів самоспостереження майбутнього професіонала, щоб сформуванню вміння чітко аналізувати сенс буття в аспекті і патріотизму, і впливу на орієнтири цивілізованого професіоналізму, тоді легко можна сприймати харизматичні сигнали інформаційного поля (символи, знаки, значення)» [3]. У цьому контексті треба розглянути ще одну концепцію, у якій з'являється поняття «синтетичної харизми», Р. Лінг (R. Ling) досліджує проблему в засобах масової інформації. «Відмінність синтетичної від штучної харизми полягає в тому, що перше з понять передбачає розуміння харизми як інструменту ЗМІ. Синтетична харизма базується на поділі суспільства на тих, хто виграє від виборчої кампанії, і всіх інших. На відміну від перших, виборці отримують лише символічні дивіденди: почуття гордості, радості чи смутку, зміцнення відчуття власної ідентичності тощо. Своєю чергою, Дж. Голдхабер (J. Goldhaber) створив харизматичну модель комунікації, базуючись на тому, що телебачення більше впливає на емоції, ніж на розум, тобто успіх залежить від тієї особистості, яку глядач бачить на екрані, та її харизми» [1].

Харизматичність особистості, особливо якщо це перша особа в державі, може зіграти як позитивну, так і негативну роль у розвитку суспільної системи країни. Остання не особливо схильна до нестабільних періодів, їй некомфортно перебувати постійно в точці біфуркації, тому суспільна система обов'язково вибере атрактор та свій оптимальний шлях розвитку. Аналізуючи історичні процеси, розуміємо, що кризи й революції в різні проміжки виникають у будь-яких суспільствах. Біфуркацію теж можна розглядати по-

різному. Біфуркація – це не завжди погано, часто стара система руйнується, а нова з'являється. Суспільство – це самоорганізована система. Її концептом є не харизматична особистість, а взаємозв'язок усіх інститутів влади, закону й Конституції. Проводячи паралелі поступу суспільства і науки, насамперед хочемо звернутися до дослідження американського методолога науки Томаса Куна. Учений виділяє революції та «нормальні періоди» в процесі розвитку наукової теорії [34]. Хтось із дослідників обов'язково стає причиною наукової революції, пропонуючи щось нове в науці. У такий спосіб він її збагачує. Але нове, зазвичай, відразу складно сприймається або й узагалі не сприймається: нелегко прийняти те, що може поставити під сумнів давно доведене й звичне. У розвитку суспільства аналогічно: харизматичність може мати як позитивний, так і негативний наслідок. Рішення харизматичних особистостей часто дуже неординарні, незрозумілі й здатні викликати протести. Але в науці військових конфліктів не буває, на відміну від суспільства. У громадських системах наслідки виявляються набагато руйнівними, ніж у наукових. Проте суспільство схильне довіряти харизматичній особистості більше, ніж державі. Такої думки представники теорії модернізації (Д. Ептер, І. Валлерстайн). Харизматик – це провідник змін у соціумі. За У. Фрідландом (W. Friedland), «імовірність появи «харизматиків» є функцією культури, у якій існує харизматична особистість. При цьому для актуалізації харизми місія, постульована лідером, повинна співвідноситися із соціальним контекстом» [116; 1].

«Можна припустити, що харизма є своєрідною збірною якістю... Наприклад, у випадку кризи в організації, лідером може стати людина, яка знає конкретну методику виходу з кризи і готова її впровадити. Однак специфічними можуть бути не тільки знання, але й модель поведінки: в одній групі ця людина буде прийнята як лідер, в іншій – ні. Звичайно, специфічні якості, знання та навички лідера доповнюються й загальними рисами, властивими будь-якому лідеру, як-от: ораторська майстерність, упевненість у

своїй цілі і місії тощо. Загалом специфічні й загальні якості, правильно застосовані в конкретній ситуації, можна назвати харизмою [1].

Порівняємо окремі властивості «незвичайних» людей: харизматичних, біфуркаційних, надособистостей та ін. – і проведемо аналогії між ними (У цьому дослідженні для зручності ми формально всі «різновиди» особистостей називатимемо загальним терміном «незвичайні» або «нестандартні»). Нагадаємо, що аналогія у філософії – це метод мислення, умовивід, у якому через зовнішню подібність предметів за одними ознаками робиться висновок про їх подібність за іншими [84, с. 171]. Проаналізуємо ці ознаки та проведемо аналогію між харизматичними, біфуркаційними, передкризовими й іншими нестандартними особистостями.

Порівняння вважається найдавнішим видом інтелектуальної діяльності. За визначенням М. Фуко, порівняння (схожість) – «найуніверсальніший, найбільш очевидний, але водночас найприхованіший елемент, який належить виявити, що визначає форму пізнання... і гарантує багатство його змісту» [81, с. 66]. А. В. Сеченов вивів психологічну основу порівняння: «все, сприйняте людиною органами чуття, і все, що є результатом її розумової діяльності (від цілісних картин світу до окремих ознак та властивостей, відірваних від реалій, до розчленованих конкретних вражень), може поєднуватися в нашій свідомості асоціативно» [67, с. 190]. Якщо розглядати сам метод порівняння, то у філології він означає один із видів тропа, у психології – процес мислення, а у філософії – це найпотужніший вид пізнання світу, людини та ін. Скористаємося цими методами.

У філософії з'являється все більше і більше характеристик нестандартних особистостей. Ми пропонуємо порівняти окремі з них, застосувавши розглянуте філософське розуміння. Важливо зазначити, що, хоча порівняння може давати зовнішню характеристику, реальний, видимий образ, нам для філософського дослідження дуже важливо виявити внутрішні якості порівнюваних об'єктів.

Продовжимо детальніше вивчати різновиди харизматичної особистості. Наведемо цікаві висновки сучасних дослідників, за якими «філософсько-антропологічні аспекти феномена лідерства стосуються не тільки і не стільки типових проявів поведінки та впливу лідера на його прихильників і послідовників, як формування й удосконалення цих якостей на тлі загального розвитку своєї особистості. Очевидно, що майже кожному лідеру, як кожній людині, притаманні не тільки почуття, але й переживання. Його рішучість поєднується із сумнівами, а сильні вольові риси – з певними людськими вадами, відчуттям фізичної та нервової втоми, бажанням відпочити тощо. Лідерові також далеко не байдужа громадська оцінка його дій і поведінки, успіхів, досягнень і невдач, включаючи думку безпосереднього оточення» [122, с. 70]. Існує й зворотній зв'язок, що полягає у впливі лідера-харизматика на соціум. Зокрема, С. Зінев пропонує типологію харизматичної ідентичності на підставі виділення характеру впливу особистості на громадське життя: харизматик-месія, харизматик-мілітарист, харизматик-популіст, харизматик-інтелігент, харизматик-маргінал. Харизматик-месія – тип харизматичної ідентичності носія харизми від народження, який відрізняється пасіонарністю; харизматик-мілітарист – тип, маніфестований у військовому середовищі та спрямований на ендегенне руйнування; харизматик-популіст являє собою найконфліктніший тип, який має штучну харизму; харизматик-інтелігент – тип штучного характеру і маніфестований у гуманітарній сфері суспільства; харизматик-маргінал – актуалізується в пороговому соціальному середовищі або в період порогової екзистенціальної ситуації [24]. Про це вже йшлося. Тобто з цієї типології видно позитивних харизматиків та харизматиків із негативною поведінкою. Причому С. Зінев виділяє й три сфери виявлення особливостей таких особистостей: насамперед це політична, потім він називає військову і релігійну сфери. Але не тільки харизматичність характеризує нестандартних людей – революціонерів, першовідкривачів, провокаторів та ін. Четвертою сферою, де виявляються особливості нестандартних особистостей

є економіка. По суті, наша економічна цивілізація сама вирощує новий старий тип особистості. З'явилася така характеристика людини, як «біфуркаційна». Доктор філософських наук В. Шалаєв «всепроникну економічну цивілізацію» ототожнив із глобалізацією, де переважає принцип внутрішньосвітового поділу праці не тільки між регіонами окремих держав, а й країнами [87; 88]. За таких умов найбільше страждає сектор культури (традиції, звичаї, релігія, етика праці, обов'язок, колективізм, альтруїзм тощо). Риси, здатні змінити перераховані вище, на думку В. Шалаєва, – це егоцентризм, індивідуалізм, прагматизм, якими давно вже вирізняються люди Заходу. Однак не кожна особистість із біфуркаційною свідомістю має харизму, лише окремі, особливо креативні в реалізації своїх цілей. «Більшість дослідників феномена лідерства вважають, що джерелом і одночасно одним з яскравих проявів є харизма лідера як визначальна риса його особистості. Не заперечуючи цього, ми вважаємо за необхідне підкреслити неабияку роль лідера в успіху та ефективність його впливу на людей, рівень професійної й соціальної компетентності, професійно важливі особистісні якості. Саме в них поєднуються біологічні і соціальні корені лідера як людини. Суперечність між ними проявляється як джерело складності й парадоксів, характерних для багатьох лідерів, що проступають в їхніх діях, рішеннях поведінці, способі життя, стосунках з людьми та характері спілкування з ними» [122, с. 70]. У проблемі дослідження харизми як явища виникло багато питань, починаючи із самого визначення харизматичної особистості і закінчуючи загальною ототожненням понять «харизма» й «лідер». В атрибутивній теорії, яку розвивали Конгер і Канунго (Conger and Kanungo), лідера його послідовники наділяли харизматичними характеристиками, як-от: упевненість у собі; виражені управлінські навички; когнітивні здібності; соціальна чутливість та емпатія [115]. Такі якості можуть належати й особі з біфуркаційною свідомістю. Тому в цій теорії лідера доречно назвати не харизматиком, а лідером з біфуркаційною свідомістю.

Дуже подібний до біфуркаційного типу особистості вже існував у філософії – це «передкризовий» тип [87, с. 342]. Визначення, якого ми вже навели вище. Ця характеристика передкризової людини схожа на опис людини біфуркаційного типу. За словами В. Шалаєва, під цю категорію потрапляє чимала частина сучасного російського суспільства (Н.А.: сучасного українського також), будучи «найзручнішим і потрібним за своїми якостями людський будівельний матеріал нової соціально-культурної форми» [88]. У 80-х роках ХХ-го століття Г. Дилигенський вводить поняття, що нагадує передкризовість та біфуркаційність, – «флюгерний» тип особистості [44]. Водночас, за В. Шалаєвим, «це різновид біфуркаційної людини, важливий складник людського ресурсу сучасної глобальної цивілізації» [88, с. 357]. Як пояснює Г. Дилигенський, флюгерний тип особистості – це людина, невід’ємними рисами якої є маргінальність (пограничність свідомості і цінностей), орієнтація на швидкий, максимально можливий та вигідний успіх за мінімальної витрати власних сил... Духовна бідність, утилітаризм, прагматизм і егоцентричність – ось його окремі основні риси [88]. Біфуркаційних людей не завжди можна назвати духовно бідним (духовна деградація – це лише один з атракторів системної організації людини в післябіфуркаційні періоди життя), якраз навпаки, вони бувають високодуховними, інтелектуальними, хоча й опинилися в зоні нестійкості суспільної системи, розгойданій флуктуаціями, з непередбачуваними й неконтрольованими процесами розвитку економічних, політичних, соціальних і культурних факторів зі стресорами, які від них ідуть. Крім того, повертаючись до поняття харизматичної особистості, відзначимо, що в пізніших концепціях особистість представлена здатною розвинути харизму за допомогою різних практик. Ці концепції склали опозицію теоріям про харизму як унікальний небесний дар. Тут питання набагато складніше, адже, перш ніж сформувати якість, треба зрозуміти, чим вона є. І будь-який теоретик, розуміючи харизму як дар небес, може заперечити тренеру харизматичного лідерства, зауваживши, що той навчає людей окремих навичок, але не харизмі

[1]. Проте самі тренери сприяють розвитку біфуркаційної свідомості, біфуркаційної особистості, яка згодом може розвинути й певну харизму, нехай штучну або синтетичну, як у Н. Лінга та Дж. Голдхаберга. Навіть якщо особистість не стане харизматичною, вона хоча б матиме змогу навчитися пристосовуватися й адаптуватися до біфуркаційного середовища і, звичайно, виробити біфуркаційну свідомість. Прискорення глобалізації, що в основі, на думку широкого кола громадськості, має так зване «тиражування» елементів західної культури, значну кількість джерел інформації, які формують у певному сенсі непередбачувані комбінації поверхневих знань, а також інтенсифікація темпів життя індивіда загалом зумовлюють об'єктивну необхідність виникнення абсолютно нового типу особистості. Особистості, здатної та, головне, охочої якнайшвидше пристосуватися до умов постійних метаморфоз. Звичайно ж, ідеться про людей із біфуркаційною свідомістю.

Одна з постмодерністських наук, що сьогодні активно розвивається, тобто соціальна синергетика, визначає подібний різновид ментальності комплексним поняттям «біфуркаційна людина». Однак варто уточнити: проблеми адаптації особистості в періоди активних змін порушувалися задовго до появи синергетики як міждисциплінарної сфери знання. Особливо активно, наприклад, звертає на це увагу представник екзистенціалізму Ж.-П. Сартр, вагомі зауваження також містять праці Х. Ортеги-і-Гассета й багатьох інших філософів, соціологів і психологів.

Усе ж чи є готовність до різного роду змін позитивним явищем? Відповідь неоднозначна. У своїй статті «Біфуркаційна людина в глобалізованому світі» В. Шалаєв наділяє новий тип особистості такими характеристиками, як: «одномірність, маргінальність та уречевленість», відзначаючи при цьому, що біфуркаційна людина відіграє роль своєрідного трампліна для розвитку вищих форм ментальності [88, с. 121; 88]. Звернемося до концепції Герберта Маркузе і його розуміння «одновимірної людини» [37; 103], проведемо аналіз їхніх подібних характеристик.

Як пише Г. Маркузе, людина в сучасному суспільстві, а сьогодні воно ще проблематичніше, стає заручником раціональності, продуктивності, технізації, додаємо, ще й інформатизації. Свідомість індивіда заражена впливом суспільних ідеалів. Вона не може від них позбутися, у чому і полягає її одномірність. У своєму філософському висновку вчений наголошує на істинних та хибних потребах людини, а точніше – їх розрізненні. «Хибними» є потреби, нав'язані індивіду особливими соціальними інтересами в процесі його гноблення, що закріплюють тяжку працю, агресивність, злидні й несправедливість. Реалізуючи їх, індивід може відчувати значне задоволення, але це не те щастя, яке слід оберігати і захищати, оскільки воно (у цього та інших індивідів) сковує розвиток здатності розпізнавати хворобу цілого й знаходити шлях довилікування. Результат – ейфорія в умовах нещастя» [104]. У цьому розумінні можна розпізнати формування біфуркаційної свідомості, котра ґрунтується на задоволенні описаних вище потреб, особливо якщо вони виникають у кризові моменти буття особистості. «Більшість панівних потреб (розслаблятися, розважатися, споживати і поводитися відповідно до рекламних зразків, любити й ненавидіти те, що люблять і ненавидять інші) належать саме до категорії «хибних». Такі потреби мають суспільний зміст і функції визначаються зовнішніми силами, контроль над якими індивіду недоступний» [104]. У їх задоволенні може знадобитися й здатність людини сформувати біфуркаційну свідомість. Принагідно доречно говорити про «копінг-стратегії». Від особистості вимагається формування спеціальних механізмів, щоб виробити методи захисту від кризи. Як уточнює Г. Маркузе, щоб людина не зробила, ці потреби залишаться помилковими, тобто нав'язаними суспільством, «репресивними». З іншого боку, незважаючи на, здавалося б, безвихідність ситуації вчений вірить у можливість людини в подоланні цих криз. «Право на остаточну відповідь на запитання про потреби правдиві та помилкові належить самим індивідам – але тільки на остаточну, тобто в тому разі і тоді, коли вони вільні настільки, щоб дати власну відповідь. До того часу, поки вони позбавлені автономії, до того часу, поки їхня

свідомість – об’єкт навіювання та маніпулювання (аж до глибинних інстинктів), їхня відповідь не може належати їм самим» [104]. Якщо перейти на мову синергетики й запропонувати скористатися смисловим розумінням біфуркаційної свідомості Г. Маркузе, то, напевне, ця позиція буде «проти» такої свідомості, бо вона не дасть змоги витіснити хибні потреби істинними і відмовитися від репресивного задоволення, а тільки сприятиме постійному задоволенню хибних потреб, формуючи все нові й нові короточасні механізми подолання криз. Замислюючись над тим, яким чином визначає помилкові та справжні потреби Г. Маркузе, ми не відразу зрозуміли, як їх все-таки можна розрізнити і наскільки людина має розуміти свободу від залежностей суспільства. Тож не випадковий пошук привів нас до «випадкового» відкриття поняття «LAGOM» [94, с. 204]. Воно, на наш погляд, може пролити світло на думку Г. Маркузе про справжні потреби та їх визначення. Слово «Lagom», каже автор, у перекладі зі шведської мови – «якраз, помірно, у міру, рівновага, баланс, золота середина, відповідний, достатній, придатний, доречний, належний, точний, здоровий, гармонійний...» [94, с. 14]. Однак переклад і синоніми не розкривають справжній зміст цього терміна, тому що, крім сухого переказу, він має певне емоційне забарвлення. За поясненнями автора, «Лагом – це досконалість не в буквальному сенсі слова, оскільки воно недосяжне, а оптимальне рішення, найгармонійніша хвиля, на яку ми можемо й повинні налаштуватися. Це позначення найкращого для особистості або групи вибору, зробленого вами чи мною в певній ситуації або в певній взаємодії» [94, с. 14]. У цьому зв’язку Лола А. Екерстрем підкреслює індивідуальне досягнення «лагома», подібно до Г. Маркузе, що говорить про індивідуальні досягнення певної свободи від суспільства і лише тоді з’явиться можливість задоволення дійсних потреб. «Прагнення знайти ідеальну рівновагу, яке, якщо його застосувати до всіх аспектів життя, допоможе знайти природність та свободу» [94, с. 5]. На наш погляд, Г. Маркузе й Л. А. Екерстрем мають протилежні вектори розуміння шляхів задоволення справжніх потреб чи досягнення «лагом». Так, Г. Маркузе вважає

можливим щасливе існування тільки після здобуття свободи, а шведський автор говорить про те, що ви вільні і тому у вас є можливість задовольняти свої потреби. Як виявилося, Л. А. Екерстрем описує не просто слово, а поняття, яке сформувало культуру цілого народу – шведів. Воно зовсім не сумісне з поняттям «біфуркаційна свідомість». Пояснимо це. Шведам взагалі характерна особлива поведінка й спосіб життя, пов'язані з «лагомом» та поміркованістю. Вони уникають будь-яких конфліктів, зокрема і з самим собою, виховуючи стриманість у всьому. А шведський уряд уже багато років намагається знизити фактори стресу. Причому для цього, наприклад, шведам надана можливість збалансовувати роботу й особисте життя. Це також мінімізує біфуркації. «У 2016 році Швеція, набравши 90 зі 100 балів, посіла шосте місце світового рейтингу задоволення базових потреб, доступу до знань та інформації, якості довкілля» за розрахунками некомерційної організації Social progress imperative [94, с. 28]. Мислення шведів можна віднести, імовірно, до «багатовимірного», а не одновимірного, оскільки шведи по-особливому ставляться до особистого простору. І таке формування особистого простору зменшує стрес, що мінімізує бажання формувати біфуркаційну свідомість. «Поняття про особистий простір: шведи ретельно його охороняють, часто сприймаючи за кокон власного психологічного благополуччя. Усе зовнішнє, здатне проникнути всередину чи скоротити цю зону персонального комфорту, посилює стрес. Лагом націлений на усунення непотрібного стресу за будь-яку ціну» [94, с. 72]. Сама культура поведінки шведів – це і є задоволення справжніх потреб, тому що вони взагалі всі потреби зводять до помірності в: їжі, спілкуванні, комунікації тощо, – не доводячи до якихось крайнощів. Якщо познайомитися зі шведською культурою оглядово, то може здатися, що вони задовольняють лише «хибні» потреби, сформувавши колективний шведський спосіб думки, тобто те, що Г. Маркузе називає «репресією» з боку суспільства. Насправді ж культура та поведінка шведів настільки вищі за культури багатьох інших, навіть європейських, народів. Їхня свідомість уже далеко не біфуркаційна, тому можна

стверджувати, що йдеться про задоволення справжніх потреб, за трактуванням самого Г. Маркузе. «Це усвідомлення й розуміння того, як слід жити в суспільстві і як будувати власне життя, щоб не створювати незручності іншим людям» [94, с. 26]. У цьому контексті ми й заговорили про багатомірність мислення шведів.

Відстоюючи неоднозначність розуміння терміна «особистість з біфуркаційною свідомістю», проаналізуємо концепцію «багатовимірного мислення» та, відповідно, «людини з багатовимірним мисленням», досліджену українською докторкою філософських наук Л. Богатою [6].

Автор окреслює історію виникнення терміна «багатовимірність», який прийшов у філософію з фізики разом з іменами Б. Рімана, Ю. Плюккера й вивченням багатовимірних просторів. Порівнюючи ці позиції, Л. Богата зауважує, що Б. Ріман розглянув цей простір як неперервну сукупність точок, а Ю. Плюккер, своєю чергою, переніс це розуміння з точок на інші елементи (прямі, кола, сфери). «Залежно від вибору просторового елемента простір може мати різне число вимірювань, завжди рівне числу координат, необхідних для однозначного визначення цього окремого елемента. Це і є принцип Плюккера. Координати, необхідні для однозначного встановлення елементів цих просторів отримали назву «плюккерових координат». Осмислення принципу Плюккера дає можливість перенесення уявлень про багатовимірні простори у сферу мови. І в такий спосіб виявляється вихід на абсолютно новий рівень тлумачення багатомірності» [7, с. 138]. Від смислів мови Л. Богата переходить до визначення багатовимірної людини, яка гіпотетично «має здатність до одночасного усвідомленого розгляду різних різномірних локальних просторів сенсу» [7, с. 141]. Цитуючи Г. Гакена: «За належної інтерпретації результатів синергетики ми можемо розглядати виникнення сенсу як появу нової якості системи, або, інакше кажучи, як самонародження сенсу», Л. Богата доповнює її розумінням того, що будь-які сенси без самої людини не набудуть закінченого стану або повноти сенсу. «Сенс не може виникнути без людини, без її розумової діяльності. Сенс це, дійсно, нова якість

системи, але системи людиномірної. І саме багатовимірна людина, здатна до одночасної актуалізації відкритої множини локальних просторів сенсу з різною динамікою смислотворення, у результаті багатовимірних розумових актів, спроможна виявляти нові сенси, смисли, які не могли б бути виявлені в результаті її заглиблення в один конкретний локальний смисловий простір. Багатовимірна людина є носієм нового типу неklasичної раціональності, пов'язаної зі здатністю до породження смислів. Багатовимірна мисляча людина отримує суттєві когнітивні переваги перед людиною одновимірною, що існує тільки в межах одного локального простору» [6, с. 222–235]. Багатовимірне мислення і біфуркаційне мислення так починають проявляти подібні риси. Людина з біфуркаційною свідомістю може спокійно, без шкоди для себе, пристосуватися до будь-якого навколишнього середовища, до будь-якого простору. Однак треба визнати, що багатовимірне мислення як поняття ширше за біфуркаційне. Біфуркаційне мислення, на наш погляд, поверхневе, воно більше стосується предметного світу, якогось тимчасового механізму, тоді як багатовимірне, будучи «мисленням про мислення», це вже зауважували, передбачає одночасність, взаємозв'язок та взаємозумовленість предметного і смислового мислительних зрізів. Але й одновимірним біфуркаційне мислення теж не назвеш. Воно вже ширше за своїм змістом, оскільки вплетене в наше життя як механізм опору або захисту. Біфуркаційне мислення може формуватися в повсякденній адаптації суб'єкта, у його професійному та позаіндивідуальному просторах, а також, поставши як масова свідомість, впливати на самого суб'єкта. За словами Л. Богатою, «на відміну від лінійного мислення, орієнтованого на загальні знання, мислення багатовимірне має досить особистісний характер. Концепт глибоко пов'язаний із гносеологічним суб'єктом, його розвитком. Наприклад, концепт хаосу, вибудований Ж. Дельозом, і концепт хаосу, сформований В. Пригожиним, – це принципово різні концепти, їх можна співвідносити, з ними можна одночасно працювати, але визнаючи при цьому їх принципову авторську унікальність» [6, с. 142-144]. У цьому контексті зрозуміла й наша позиція щодо

шведів та їхнього багатовимірного мислення. Навіть якщо швед потрапить в іншу культуру, відчувши тиск так званої масової свідомості шведської культури, яка обмежує особистісну реалізацію, він виробить тимчасові риси біфуркаційної свідомості, проте саме біфуркаційна свідомість його і поверне в рідне середовище. Повернувшись до Швеції, він поводитиметься, як інші шведи. На думку Л. А. Екерстрем, ці якості ґрунтуються на лагоме, як ми розуміємо, воно вже стало певним генетичним кодом, притаманним кожному справжньому шведу як частині та носієві шведської культури. «Якщо ми доберемося до сутності лагома, залишивши лише основні потреби, і найповніше їх реалізуємо, з найвищою якістю, котру тільки можемо собі дозволити, то вже закладемо основи для задоволення. Звільняючись від сміття і надмірностей, ми знаходимо свободу, навздогін за своїми бажаннями, й одночасно вчимося задовольнятися меншим, діючи свідомо» [94, с. 196].

Особистість зі сформованою біфуркаційною свідомістю може змінювати старі культурні цінності, тобто обрані нею атрактори з часом допоможуть сформувати нові цінності, які, імовірно, стануть загальнокультурними. «Порівнюючи концепт із атрактором, слід розуміти, що концепт насамперед подібний до внутрішнього атрактора, спроможного спрямовувати, упорядковувати смисли, котрими сповнений та живе Автор. І тільки потім найцікавіші авторські концепти виконують свою культурну функцію. Тенденцію переосмислення гносеологічних можливостей концепту геніально передбачає Ж. Дельоз. На його думку, «філософи повинні не просто приймати дані їм концепти, щоб начищати їх та додавати блиску; передусім слід самим їх виробляти, творити, утверджувати й переконувати людей користуватися ними». «Очищення» і «додавання блиску» передбачають не тільки роботу з власне концептом, але й виявлення того понятійно-категоріального корпусу, у контексті якого концепт може бути асимільований, підготовлений для загальнокультурного «перетравлення». Очищення концепту, експлікація нововиявлених смислів дають змогу по-іншому бачити проявлений світ» [94, с. 142-144]. Складну задачу формулює Л. Богата,

називаючи її «великотрудними завданнями», що постали перед багатовимірною людиною, тільки їх вирішення та практична реалізація допоможуть не втратити цей новий статус – «багатовимірна людина». А нам прийшла ще одна аналогія: «багатомірності» і «навантаженості» факту [47]. Навантаженість факту як поняття (емпірична й теоретична) впливає з концепцій позитивістів (О. Конт та ін.) і постпозитивістів (Т. Кун, П. Фесрабенд та ін.), подібно до багатовимірності, передбачає n-у кількість смислів, причому одних і тих же артефактів. Але в критичному аналізі існує розуміння навантаженості як певної інтерпретації, а точніше, суми різних інтерпретацій, що дає можливість вибирати те чи інше. У своїх дослідженнях ми аналізували різні типи навантаженостей наукового факту та запропонували їх класифікацію на основі системного синтезу (реїстичний, атрибутивний, реляційний). У цій теорії з'являється ще одне супутнє поняття – «перенавантаженість» [47]. Поняття «багатовимірність» у теорії багатомірності не може бути перенавантаженим. До того ж багатовимірне мислення спроможне вирішити й проблему з перенавантаженістю фактів у філософії, розглянувши її у форматі інших концептів. Поняття «особистість з біфуркаційною свідомістю» має кілька смислів, а значить – і кілька концептів. Пропонуємо з'ясувати, які смисли складуть її навантаженість.

Підкреслимо, що біфуркаційна людина не є новим типом особистості, а являє собою, певно, невизначений стан індивіда, який виникає в період інтенсивних перетворень різних сфер життя. На прикладі політичної поведінки пострадянського суспільства середини 90-х років ХХ ст. Г. Дилигенський намагається показати недовговічність таких станів: «Ця амбівалентність пояснюється не якимись інтелектуально-психологічними властивостями людей середнього класу, але розривом між тими суспільними очікуваннями, які пробудила лібералізація та її офіційно декларовані цілі («ідея була хороша», як висловився один із респондентів), та реальними наслідками викликаних нею процесів» [19]. Однак сталість змін зробила константною і біфуркацію індивіда. Таким чином, більшість людей,

народжених на рубежі нового тисячоліття, що не знають стійкості в будь-якій сфері життя, можна з упевненістю віднести до нового типу особистості. Можливо, цей тип назвуть постбіфуркаційним чи багатовимірним [43; 46]. Зазвичай, не знаючи, як функціонує ідеальна система, неможливо виправити неполадку в даній. Парадоксальність же біфуркаційних людей полягає здебільшого в тому, що вони здатні швидко «перепрограмувати» себе на новий лад та фактично наосліп орієнтуватися в просторі політичних, соціальних, побутових та ін. проблем. Проте орієнтація не означає правильність знаходження рішення. «Прикладом слугує поведінка головних героїв роману «На голці» І. Уелша [75]. Усі вони, з погляду історичних обставин (революція в Шотландії, перші спалахи СНІДу), – біфуркаційні люди. Люди, безперечно, відчувають нові віяння і підвладні їм, люди, однак, страждають від власної чутливості й намагаються забути за допомогою героїну. Не виключено, що їм певною мірою притаманні риси, визначені В. Шаласвим, проте їхня маргінальність та девіантність сприймаються громадськістю особливо гостро» (аналіз проводився авторкою зі студенткою Соколовою Ю.). Неприйняття людини, названої біфуркаційною, в соціумі Х. Ортега-і-Гассет пояснює так: «Суть прагнення відокремитися в тому, що кожна окремо взята група перестає вважати себе частиною суспільства і тому вже не в змозі розділяти настрої інших. Їх більше не хвилюють потреби або очікування інших, вони відмовляють їм у солідарності й ніяк не допомагають. Оскільки нікого не хвилює біда сусіда, той залишається з нею наодинці, нещасний і слабкий. Навпаки, у цій ситуації зростає й загострюється увага до власних проблем та труднощів» [54].

Не можна не погодитися, що зосередження на собі (певна частка егоїзму) все ж таки стосується опису біфуркаційного індивіда; повна відособленість між тим характерна йому меншою мірою. Такі люди, виходячи з край суперечливого набору особистісних якостей, що допомагають їм швидко адаптуватися до умов зовнішнього середовища, просто не можуть відокремлюватися від соціуму, хоча, цілком можливо, не приймають його

таким, яким він є на цьому етапі. Отже, любов до маскультури, названа В. Шалаєвим однією з характерних рис нового типу особистості, можна порівняти зі своєрідною мімікрією – способом пристосуватися, злитися із сучасним суспільством.

Біфуркаційна – це людина, що сумнівається і, здавалося б, загубилася у пластах неструктурованих, перемішаних знань. Але ж іще Р. Декарт стверджував: «Dubito ergo cogito, cogito ergo sum», тобто «Я сумніваюся – значить мислю; я мислю – отже існую» ... Можна спостерігати дисбаланс позитивного і негативного у розвитку особистості [85].

Розглянемо вид біфуркаційної людини, запропонований світу Ф. Ніцше, названий «Надлюдиною». Ідея дуже схожа з трансгуманізм. Звичайно, Ф. Ніцше характеристику «Надлюдина» не пов'язував із тривалістю життя. Безумовно, у XIX столітті ще не розвивалася така наука, як синергетика, тому і термінологія тоді вживалася інша, але за змістом навіть схожа. Відчуття щастя або підсвідоме бажання стати щасливим, думаємо, знайомі й Ф. Ніцше.

У XIX столітті написана книга «Так говорив Заратустра. Книга для всіх і ні для кого» [52], надрукована в період 1883-1885 рр. У ній Ф. Ніцше пропонує суспільству «Надлюдину». Надлюдиною, на думку німецького філософа, був кожен з таких історичних осіб, як: Олександр Македонський, Юлій Цезар, Чезаре Борджія та Наполеон (тобто харизматики-мілітаристи). Надлюдина – це радикальний егоцентрик, котрий благословляє життя в найекстремальніших його проявах, а також творець, могутня воля якого спрямовує вектор історичного розвитку [52]. Можна припустити, що такі «надособистості» виводять систему з рівноваги і можуть привести її в різні кризи, зокрема військові, тобто занурюють систему в стан біфуркації. Це підтверджують події Македонії, Риму, Франції і т.д., приклади з історії яких черпав сам Ніцше. Суб'єктивні погляди на ніцшеанську надлюдину зумовили появу її культурологічної (М. Блюменкранц), релігійно-християнської (В. Іванов), расової (Третій рейх та ідеал арійців) інтерпретацій і, по суті, спотворили головні риси теорії. Говорячи мовою синергетики, названі погляди

– це можливі варіанти розвитку історії, на яку вплинули «Надлюди», це їхні атрактори. «Надлюдину» Ф. Ніцше уявляв типом «найвищої удачливості, на противагу сучасним людям...». Сучасників філософ описував як «добрих», християн (Ніцше виступав проти християнства), нігілістів загалом. Надлюдина несе іншу, нехристиянську мораль, таким способом посягнувши на усталені тогочасні європейські цінності. Тому вона стає руйнівником чинної християнської моралі XIX століття. На наш погляд, можна говорити про революційність такої особистості з розвиненою біфуркаційною свідомістю, що перебуває в ментальній кризі. Самого Ф. Ніцше, кажучи мовою сучасної науки, у певному сенсі можна назвати різновидом харизматичної і біфуркаційної особистості. Цитуючи Ф. Ніцше, «будьте схожими на вітер, коли він виривається зі своїх гірських ущелин. Благословен цей добрий, неприборканий дух, який є ворогом усім реп'яхам, усьому збляклому листю та бур'янам» [25]. Таким чином він закликає людей до звершень, створення нестабільності, пошуку свободи від громадських устоїв. Але, з іншого боку, зазначає С. Знаменський, навколо себе Ніцше бачив тільки застій, рутину, вульгарність, безвольних людей, серця яких звузилися від вульгарної обмеженості, занурення в дрібні життєві проблеми. Тобто сам розірвати це хибне життєве коло філософ не міг. Можливо, тому Ф. Ніцше в ранні й пізні періоди своєї творчості дуже суперечливий. Творчість Ф. Ніцше говорить нам про його часткову біфуркаційну свідомість, яка «невизначна з погляду її внутрішніх смислів, ... розуміння реальності та поведінки в ній, унаслідок нестійкості і невизначеності така свідомість надзвичайно чутлива до зовнішніх, що йдуть від суспільства й природи, та внутрішніх, що йдуть від почуттів і емоцій, малих впливів, ... здатних докорінно змінити загальну спрямованість життя людини, її погляди та вчинки» [87, с. 146]. Схоже, що це той стан, у якому перебував і Ф. Ніцше. Наприклад, у ранніх творах І. Канта філософ називає «німецьким генієм, породженим Шопенгауером», а в останні роки – «павуком» та «ідіотом».

Отже, Ф. Ніцше складно вважати одним із маси, що характерно для біфуркаційних людей, а точніше, «флюгерних» особистостей. Водночас його «маленька людина, ... стала центром нового, створеного нею культурного світу». Тобто Ф. Ніцше – це щось нове у філософії. З нього починається новий напрям, під великим його впливом перебували філософи Шпенглер і Гайдеггер, представники «філософії життя» теж тяжіли до нього. Здається, це можна порівняти з формуванням багатомірності мислення у філософських традиціях. У результаті діяльності Ф. Ніцше все-таки вдалося знайти атрактор біфуркаційного стану власної складної свідомості. До того ж слід констатувати, що філософ усвідомлював свою велич, а значить – подолав «маркузевську» одномірність. Тому Ф. Ніцше підпадає під характеристику харизматика-інтелігента як різновиду біфуркаційних людей. Однак, незважаючи на сказане, Ф. Ніцше все ж стає ідеологом кризовості соціокультурного життя людини, маргінальності, девіантності й аутоагресії. Поняття «Надлюдина» перетворюється на ідеологічне гасло філософії Третього рейху, расистської теорії, де арійська раса оголошується вищою. Заперечуючи і навіть проклинаючи християнство, філософ стає людиною, що, «подолавши усталені соціальні та культурні зразки життя народів і станів», прагне до створення своєї надлюдини, боголюдини. Свого часу Ф. Ніцше написав записку Р. Брандесу, який почав читати лекції про нього в Копенгагені: «Відтоді, як ти відкрив мене, уже не важко буде знайти мене. Складність полягатиме в тому, щоб втратити мене» [112]. У такий спосіб ніби натякаючи на свою «надлюдність».

Розглядаючи «надлюдину» як певний різновид біфуркаційної особистості, проводимо аналогію з особистостями, що відрізняються харизмою. Причому, за прикладами самого Ніцше, такі особистості – це харизматики-мілітаристи. Подібні люди атракторами вибирають військові конфлікти з непередбачуваними наслідками. Але якщо харизму людина не втрачає протягом життя, хоча її ступінь може як знизитися, так і розвинутися, то вироблену рису – біфуркаційність – особистість намагатиметься перевести

в постбіфуркацію, тобто стабільний стан, пов'язаний з отриманням результату своєї діяльності та реалізованістю в різних сферах життя. Інакше людина нарешті може нервово виснажитися, власні досягнення вже не радуватимуть її, як і життя без улюблених речей. Проте це вже аналіз інших станів індивіда, що переходять у царину психології чи й психіатрії.

Пропонуємо проаналізувати біфуркації особистості за системною класифікацією А. Уймова [48] та виявити силу цих біфуркацій.

3.2. Сила біфуркації особистості в системній типології А. Уймова

Потреба особистості в самореалізації залишається серед найважливіших, коли особистості доводиться завойовувати цей світ, не завжди доброзичливо настроєний. Для кожного з нас відсутність або обмеження можливостей самореалізації може обернутися відчуттям неповноцінності, навіть безглуздості існування. Щоб мінімізувати наслідки ворожості навколишнього соціального середовища, наука почала виробляти різні методи, методики, механізми попередження та подолання стресів тощо. А також знадобилося глибоко проникнути в сутність людини, укласти чимало типологій і класифікацій особистості. Вивчаючи наслідки кризових станів людини, ми скористалися системно-параметричною типологією. У ході невеликого екскурсу в історію розвитку психологічної й філософської науки простежимо деякі паралелі у вивченні цього питання. Психологія відображає різні аспекти, що характеризують багатогранність особистості. Про них можна прочитати в Гіппократа, Галена, К. Юнга, Е. Кречмера, У. Шелдона, О. Леонтєва, С. Рубінштейна, Л. Божович, В. Слободчикова, Є. Ісаєва та ін. У філософії віддавна і до сьогодення проблема людини – центр усієї філософської антропології. У XX столітті ці питання досліджують А. Бергсон, М. Шелер, П. Тейяр де Шарден, М. Бердяєв, Ж.-П. Сартр і т.д., як уже

детальніше говорили. Назвемо й окремих сучасних українських філософів: Л. Бевзенко вивчає духовний вимір у соціальних процесах саморегуляції; С. Петрушенко людину бачить антиподом соціуму та історії; К. Хвойницька з'ясовує, ким є постлюдина – кіборгом чи надсвідомістю; Є. Бистрицький ставить на один щабель особистість, екзистенцію і культуру; В. Даренський розглядає діалог людини і природи у світлі екзистенціальності; І. Доннікова представляє людину й культуру через призму соціального порядку, визначає інтегративну роль культури у формуванні цілісного людського буття; О. Князева в особистості виділяє та досліджує динамічну структуру.

В історії філософії і психології зустрічається досить багато різних класифікацій типів особистості. Наприклад, учень З. Фрейда К. Юнг виділяє три основні типи особистості: екстраверти, інтроверти та амбіверти [109]. Усе це представлено в його книзі «Психологічні типи» [98]. Пізніше вказані типи він розширює до восьми, а далі – до шістнадцяти типів. «Резюмуючи, я б хотів підкреслити, що кожна з двох загальних настанов, інтроверсія й екстраверсія, проявляється в індивіді особливим чином, через переважання однієї з чотирьох основних функцій. Строго кажучи, не існує чистих і нерозкладних інтровертів та екстравертів, а є тільки інтровертні й екстравертні функціональні типи (функції-типи), як-от: розумові типи, чуттєві типи та ін. Існує, таким чином, принаймні вісім типів, які чітко розрізняються. За бажання, очевидно, це число можна збільшити, якщо, скажімо, кожну з функцій розкласти на три підгрупи, що було б можливим емпірично. ...наприклад, легко розділити мислення на три добре відомі форми: інтуїтивне і спекулятивне, логічне та математичне, емпіричне й позитивне. Подібні підгрупи утворюються і для інших функцій, приміром, у разі інтуїції, яка має інтелектуальний, емоційний та сенсорний аспекти. На цьому рівні можна утворити велику кількість типів, кожен новий підрозділ стає все витонченішим» [96].

Між тим К. Юнг підкреслює, що він не наполягає на цій класифікації як єдино правильній, інший класифікатор теж здатний бути ефективним у цьому

питанні. У своєму дослідженні ми наведемо приклад з використанням іншого класифікатора. Скориставшись системно-параметричною класифікацією, де типи особистостей відповідають параметрам системи першого роду. Ці типи класифікував А. Уйомов. Спробуємо визначити силу біфуркацій кожного з цих типів і виявити, який із них більше схильний до біфуркації. У цій частині дослідження використовуємо системний, біографічний та синергетичний методи. Системний метод застосовуємо до аналізу типів особистості. Маємо за мету глибше проаналізувати типи особистості за системною класифікацією, зробленою А. Уйомовим. Біографічний метод допоможе простежити на конкретних прикладах автобіографічні біфуркації історичних персонажів й оцінити атрактори цих біфуркацій. Синергетичний метод застосовуємо до критичних ситуацій у бутті особистості.

У системно-параметричній класифікації для людей-конструкторів у житті важливе конструювання системи (тип особистості відповідає концепту в системній моделі). Другий тип бере участь у реалізації систем. Виділено підтип другого типу – структурні організатори (розробляють структури системи) та субстратні організатори (організують субстрат системи), наприклад: міністри, директори підприємств, менеджери і т.д. Третій клас – це субстратні люди, які представляють «гвинтиків» системи, залежних від неї. За словами А. Уйомова, таким усе подобається [73]. Усі названі типи особистості вчений не вважає за окремі системи, вони – частина системи мікро- або макроспільноти. У нас з'явилася можливість схарактеризувати кожен тип окремо. Встановимо точки біфуркації та атрактори запропонованих типів особистості.

З одного боку, біфуркаційну особистість можна віднести до негативного типу, розглянувши її як руйнівника, причому не тільки свого внутрішнього «Я», але й усього, що оточує. З другого – маючи такі риси характеру, як індивідуалізм, прагматизм, ця особистість виступає конструктором системи. «Вони (конструктори-індивідуалісти), – на думку А. Уйомова, – можуть жити незалежно від колективу і поза ним. Вони люблять свободу» [73, с. 161]. Такі

особи отримують велике задоволення від своєї роботи. З цього приводу в нас виникає запитання до професора А. Уймова: що означає «незалежно від колективу та поза ним», коли раніше йшлося про всі типи як частину мікроспільнот? У свою чергу, В. Шаласв пише, що люди з біфуркаційною свідомістю здатні руйнувати традиційні норми й цінності, прагнучі до нового [87]. Вони також люблять свободу. Проте, на наш погляд, усі свої дії такі люди спрямовують на колективи і діють всередині них. Без колективу їхні творіння не будуть визнані й оцінені, тобто втратять будь-який сенс. Нам здається, особистості-концептуалісти спроможні сформувати біфуркаційну свідомість.

Поява біфуркаційних людей знаменує необхідність переходу та зміну свідомості суспільства, вони шукають ґрунт, де зможуть реалізуватися як особистості, змінити усталені, але застарілі моральні цінності (про це зазначалося вище). Біфуркаційних людей не часто можна віднести до типу конструкторів, тому що головною їхньою рисою є матеріальна реалізація в нестійких і нестабільних життєвих умовах. Найменший зовнішній чинник впливає на поведінку біфуркаційних особистостей. Тому такі люди переважно належать до другого типу системної класифікації, оскільки для них важливіше реалізувати системи, а не конструювати їх. Перший тип найчастіше стабільний у своїх діях та діяльності. Другий тип, без сумніву, – це кар’єристи. До таких обставин найпростіше пристосовуються люди з біфуркаційною свідомістю. У третьому типі також рідко зустрінеш особистість із біфуркаційною свідомістю, оскільки вона дуже вразлива і нестабільна, через те буде шукати шляхи переходу в інший тип, щоб стати або субстратним, або структурним організатором.

Для людей-конструкторів (1 тип) біфуркація інколи означає розвал їхньої системи буття. Яскравий приклад цього типу – Наполеон Бонапарт, що заклав основи сучасної французької держави. Тому ми визначаємо його як концептуаліста. Здійснивши державний переворот 1799 року, ставши консулом, Наполеон зосереджує всю владу у своїх руках. У 1804 році він проголошений імператором, для якого війна 1812 року стає точкою біфуркації

та початком краху імперії. Така біфуркація відіграє величезну роль у житті не тільки однієї людини (наприклад, Наполеона), але й цілої держави на різних рівнях її виходу з кризи. Сила біфуркації в цьому типі має найбільш руйнівний характер, оскільки можна говорити не лише про якість існування людини, безпеку для її життя чи ймовірну смерть, але й про подальший розвиток усєї державної системи. Складно стверджувати й те, що в таких фігур сформується стійка біфуркаційна свідомість. Як відомо, Наполеону вдалося знайти власний атрактор, нехай і негативний. У 1814 році він відрікся від влади, але вже в березні 1815 р. знову обіймає французький престол, розвернувши атрактор свого життя в протилежний бік. Поразка при Ватерлоо стає ще однією біфуркацією Наполеона, після якої позитивного атрактора в життя цієї історичної постаті вже не буде. Він доживає свої роки бранцем англійців на острові Св. Єлени.

Конструктором системи був Аристотель Онассіс у процесі створення своєї імперії. Це один з найвідоміших мультимільйонерів минулого століття, який також належить до першого типу за класифікацією. Спираючись на біографічні відомості, можна сказати, що він створив імперію власними руками. «Потрібно було лише десятиліття, щоб капітал Онассіса став майже нечуваними. Він був власником судноплавної компанії, торгував тютюном, керував нафтовими заводами і придбав авіакомпанію. А в 1953 році купив контрольний пакет акцій «Товариства морських купань» у Монако й отримав практично всі розважальні заклади в невеликій державі» [105].

Чи мав Онассіс біфуркаційну свідомість? Звичайно, так. Причому біфуркаційна свідомість Онассіса формується внаслідок його аморальної поведінки. Це підтверджує пройдений ним шлях до багатства. «Незабаром на головній вулиці Буенос-Айреса з'явилася тютюнова лавка з гучною назвою «Імпорт східних тютюнів». Вироби на продаж пересилав батько Аристотеля. Аби позбутися конкурентів, Арі підкупив кількох працівників інших фабрик, щоб ті додали до своїх виробів смердючої рідини. Покупці почали брати товар Онассіса. Тоді молодий підприємець і зрозумів, що для досягнення мети всі

засоби згодяться. Довів це перший мільйон, зароблений ним у віці 25 років. Розбагатівши, Аристотель легко купив собі місце грецького консула в Буенос-Айресі, це давало змогу вирішувати питання на вищому рівні» [105].

Як зауважує найближче оточення, в Онассіса не було ніяких моральних принципів, наприклад: він постачав нафту країнам, що воювали, під час Другої світової війни мав справи з нацистами. Ми бачимо зовсім іншу особистість із вираженою біфуркаційною свідомістю, відмінною за своєю суттю від Наполеона. Однак останні роки життя Онассіса закінчуються великою біфуркацією. Він – пацієнт французької клініки в Нейї, Аристотель Онассіс нічого не потребував: дорога палата, кращі лікарі, цілодобовий догляд. Ось тільки медсестри дивилися на нього з неприхованим жалем – у хворого майже не було відвідувачів. «Таки не все купиш за гроші», – перешіптувалися між собою [105]. Сила біфуркацій для особистостей першого типу максимально руйнівна за своїм характером.

Біфуркації особистості другого типу бувають різними. Не кожна особистість, як зазначалося вище, зможе формувати свій біфуркаційний тип свідомості. Але серед цього типу їх дуже багато. Візьмемо для прикладу міністра або прокурора як структурного реалізатора системи. У цього типу особистості, на наш погляд, найгнучкіша свідомість та найбільша ймовірність безболісного перетворення її на біфуркаційну. Якщо проаналізувати відкриті відомості з декларацій міністрів і чиновників різного рівня в Україні, то стає зрозумілим, що ця ланка активно збагачується за рахунок держави й народу, часто маючи сумнівні джерела прибутків та приховуючи їх. Таких мало хвилюють цінності і почуття людей, а, головне, після того, як їх переоберуть, вони вже матимуть заздалегідь підготовлений ґрунт для свого подальшого процвітання. Їхня біфуркаційна свідомість дає змогу не відчувати докорів сумління та продовжувати реалізовувати нові плани. Такі особистості легко знаходять свій позитивний атрактор. Водночас, за таких умов, вони утворюють масову біфуркаційну свідомість з негативним вектором, спрямовуючи ціле суспільство в точку біфуркації. У цьому контексті не

зайвим згадати й сучасний цинізм. «Апелюючи до буденної свідомості суб'єкта, цинізм виявляється формою наукового та соціального виміру кризи, її методологічних засад, вихідним положенням яких є відкидання, приниження й неповага до науково обґрунтованих та перевірених практикою вимог суспільного буття» [60, с. 79]. Сучасна інформаційна ера і сформувала новий тип циніків – «інформаційні циніки». Як відзначають дослідники, біфуркаційна людина відрізняється інформаційним цинізмом. Розуміючи перспективи хаотичного стану суспільства та будучи недурними, циніки формують біфуркаційну свідомість, що допомагає їм збагачуватися не завжди законним способом. Біфуркаційну особистість і особистість циніка поєднують фундаментальні настанови, які вони наділяють новими тактичними формами, як-от: пристосуванство (у кращому разі) або схиляння до світоглядних переконань маргіналізму, фашизму, неонацизму, – відверто нехтуючи морально-правовими настановами суспільства» [60, с. 84]. Особливо небезпечно, якщо такі люди обіймають високі посади й мають можливості впливати на маси. Мета та завдання дослідження не потребують аналізу нинішньої політичної ситуації в Україні, ми хотіли показати, що біфуркаційна свідомість у другому системному типі (реалізатори систем) може мати сумнівні атрактори. Це необхідно змінити в системі, бо вона буде позбавлена процвітання, побудованого на культурних цінностях і новоевропейському гуманізмі держави, якою прагне стати Україна в майбутньому.

Яскраві приклади другого типу особистості з позитивними атракторами – це талановиті менеджери, на роботі та таланті яких тримаються цілі корпорації і які навчилися правильно реалізовувати можливості біфуркаційної свідомості й здобувати корисні для професії навички. Третій тип особистості – субстратний. Біфуркації особистості такого типу непомітні для соціальної системи. Належить звернути увагу на внутрішні біфуркації людини, тобто такі, що вибивають її з повсякденного ритму життя. Людина може впасти в депресію, у неї можлива відраза до життя. Усе це відбувається під впливом, скажімо, неблагополучних сімейних відносин, нездорової обстановки на

роботі, криз власного внутрішнього «Я», схильного до саморуйнування тощо. Але такого виду біфуркації і подолати найлегше, перенаправивши атрактор особистісної системи. Інколи без втручання фахівців нічого не виходить, але здебільшого людина й сама знаходить правильний шлях: розлучається з дружиною або чоловіком, будує нові стосунки, змінює роботу та ін. Негативними наслідкам можуть бути божевілля, пиятика, вживання наркотиків, самогубство і т.д. У середовищі акторів часто трапляються важкі долі. Люди творчих професій глибоко переживають свої падіння й невдачі та переважно не вміють формувати біфуркаційну свідомість, яка змогла б допомогти вижити в нашому соціумі та знайти себе в новій ролі.

Наведемо приклад із книги засновника Інституту щастя в Копенгагені Майка Вікінга «Lykke. У пошуках найщасливіших людей» [12]. Автор нагадує нам про недооцінювання ваги психічного здоров'я. І те, що здається неконцептуальним значенням, а субстратним, може виявитися не менш важливим у житті людини, навіть якщо сила біфуркації не така велика, хоча міру встановити не завжди можливо професійно. «Щоб боротися зі стигматизацією психічних розладів, нам потрібно більше слухати й більше знати. Слід покласти край непорозумінням та упередженням. Припинити шептатися про хвороби духу за зачиненими дверима. Ми повинні промовити жакливі слова вголос – і тоді вони втратять силу, і нікому не доведеться боротися з хворобою мовчки» [12, с. 155]. У книзі наведено рейтинг боротьби зі стигматизацією та підвищення обізнаності з психічними розладами (Economist Intelligence Unit), за яким, наприклад, Великобританія і Данія займають 1-е й 3-є місце відповідно. А ось Південна Корея посідає 27-е місце в статистиці споживання антидепресантів. Це свідчить про те, що жителі цієї держави отримують допомоги і лікування значно менше, ніж у Великобританії та Данії, яка, зокрема, посідає 7-му позицію. «За даними британського Фонду психічного здоров'я, близько половини дорослих жителів країни вважають, що протягом життя мали діагностовані проблеми з психікою, але тільки один з трьох отримав діагноз» [12, с. 157]. Як бачимо, ми, дійсно, недооцінюємо

силу цих біфуркацій. «Упродовж ХХ століття зареєстроване екстенсивне зростання депресивних розладів у всіх розвинених країнах світу. Якщо на початку століття вони зафіксовані в популяції з частотою 0,2%, то до середини 50-х рр. цей показник зріс до 4,3–5,7%. До середини 60-х рр. він збільшився до 11,2–14%, а в 90-і рр. депресія трапляється вже у 15-20% населення. При цьому кількість депресивних хворих, які отримували стаціонарне лікування, збільшилася з 8% у 1914 р. до 34% у 1996 р. Подібний ріст захворюваності неможливо пояснити одним лише поліпшенням діагностики депресій. Мабуть, ця динаміка відображає глобальний процес загальної трансформації психічної патології» [56, с. 118–124]. Автори статті доходять невтішних висновків, один з яких нам здався досить важливим. Він потребує й філософського осмислення зокрема. Зауважимо, що, характеризуючи «біфуркації особистості», ми дещо в іншому контексті, але дуже близькому до психології, побачили цей висновок як проблему. Прочитуємо його: «Різке зростання депресивної патології виникло з кінця 50-х рр. ХХ ст. і збіглося з трансформацією «західного суспільства» з індустріальної в постмодерністську культуру. Цей збіг ми вважаємо не випадковим. Адже епоха постмодерну характеризується руйнуванням традиційного стилю життя. Відбувається поступове витіснення людини з реального спілкування до віртуальних світів, яке, очевидно, сприяє формуванню в неї депресивного світогляду» [56, с. 118–124].

Розглянемо психоаналітичну теорію особистості Г. Саллівана як можливий варіант негативного атрактора особистості з біфуркаційною свідомістю. У сучасному глобалізованому просторі людина має навчитися встигати адаптувати власну свідомість і діяти надзвичайно швидко. Чому людство створило такі складні умови для свого існування, зрозуміло, прагнучі спочатку спростити власне життя? Перша й основна причина – це щорічне зростання темпів розвитку техніки та технологій, що перетворилося на самостійний процес, майже незалежний сьогодні від людей. Він став системою, у якій людина – маленький гвинтик. По-друге, усі потреби людства зростають і вимагають задоволення. Тому створюються все нові й нові

технології, проте не тільки найнеобхідніші для виживання (наприклад, технології з виробництва їжі). Наші потреби вже давно стали набагато ширшими. Так, для спілкування створили не просто телефон, а надтонкий і надфункціональний, бездротовий тощо. А нанотехнології дають можливість виробникам взагалі творити дива, які стають нашою буденністю. Тепер головним фактором розвитку людства визнаний економічний чинник. За цих умов людина з біфуркаційною свідомістю має змогу реалізувати позитивні атрактори, а відповідно, поліпшити своє матеріальне становище і вдосконалити духовний складник буття.

Негативні атрактори – ті, що впливають на психоемоційний стан особистості. Неофройдист Гарі Стек Салліван, будучи автором міжособистісного підходу та наголошуючи на соціологічному й міжособистісному розвитку особистості, створив теорії психосоціального конфлікту [65; 64; 49]. Учений досліджує проблему занепокоєння людини. Підкреслимо, що будь-яка біфуркація приводить особистість до цього стану. За словами Г. Саллівана, «на рівні організму індивід прагнучиме до досягнення гомеостазу, тобто динамічного стану «ейфорії», при якому має місце задоволення всіх потреб. На психологічному рівні людина намагається безболісно пристосуватися до навколишнього середовища» [102]. У біфуркаційні моменти соціальне середовище вибиває людину з рівноваги. Як зазначає Г. Салліван, людина з низькою самооцінкою стан «ейфорії» зведе нанівець і внесе у своє життя тривогу, нервозність, неспокій. Унаслідок цих станів з'явиться негативний атрактор – душевна хвороба. Її корінь учений вбачає саме в неспокої. Тому він великого значення надає формуванню особистості ще на ранніх стадіях. Комунікативні блоки, зумовлені проблемами у спілкуванні між людьми, здатні й надалі викликати почуття занепокоєння. Обізнаність із цими блоками, за Г. Салліваном, веде до розуміння причин неспокою та шляхів його подолання. Особистість з біфуркаційною свідомістю виробила її, щоб досягти своїх цілей і вибратися зі стану напруги, спричиненої не завжди самою людиною, але й зовнішніми факторами. У цьому разі вже

йдеться не про напругу, а про тривогу: «Салліван вважає, що будь-яка напруга – потенційна можливість діяти, яка може бути як свідомою, так і несвідомою» [102]. А тривога «є невизначеною і не спонукає до якихось послідовних дій» [102]. Отже, сучасній особистості необхідно навчитися долати почуття занепокоєння та тривоги, незважаючи на те, що сучасні соціальні системи вибиватимуть нас із зони комфорту. Біфуркаційна людина в процесі реалізації планів часто відчуває абсолютну безкарність за свої дії, вона егоїстична (за В. Шалаєвим [89, с. 96–105]) і може «йти по головах», ламаючи всі принципи нинішньої культури. Для позитивного розвитку суспільства й людини як частин світової культури необхідно на державному рівні створювати програми виховання молодого покоління. Великим помічником у цьому може бути система освіти та комунікації в сім'ї. На думку Г. Саллівана, розлади психіки пов'язані із системою міжособистісної комунікації, тому розлади такого типу слід лікувати за допомогою терапії, спрямованої на поліпшення взаємин один з одним. Причому вчений у своїй медичній практиці досяг значних успіхів.

Ще раз зазначимо, що біфуркаційна свідомість у нашому столітті – це, імовірно, адаптаційний механізм особистості перед мінливою дійсністю, де біосутність стала набагато слабшою і менш важливою, ніж соціосутність людини. У сучасному світі «бути Людиною» – це теж мистецтво, жодні біфуркації не повинні ламати їй долю, необхідно мінімізувати негативні атрактори та максимально зосередитися на позитивних векторах власного буття. У цьому плані цікава політика низки європейських країн, які прагнуть своїх жителів зробити щасливішим, акцентуючи на комунікативних взаєминах у соціумі, що в сучасній дійсності відіграють одну з провідних ролей в житті особистості. Ми навмисно зараз не говоримо про особистісний розвиток, а живимо слово «життя» як поняття ширше, яке включає і соціальну взаємодію (соціосутність), і біологічну сутність, зокрема здоров'я, людини. Своєю чергою, М. Вікінг пише: «Як дослідник щастя я не бачу дієвішого способу поліпшити якість життя, ніж політика загальнодоступної охорони здоров'я. У скандинавських країнах, кожна з яких регулярно займає перші

місця у списку десяти найщасливіших країн світу, безплатна система охорони здоров'я, доступна кожному...» [12, с. 126]. У цьому контексті згадуємо про екзистенціаль здоров'я як провідний у системі буття людини, невід'ємний структурний елемент «біосутності». Пропонуємо до біфуркації змінити ставлення. Це процес постійного існування з сучасним людством, тому можна його назвати креативною біфуркацією. «Креативна біфуркація» вказує на трансформацію визначень на основі уявлення про те, що біфуркації в суспільстві – це постійний перманентний процес, який містить елементи самоорганізації як для суспільства, так і для особистості: як змодельована структура соціально – духовної синергії буття та образно - символічна структура стилю буття. «Креативна біфуркація» - це процес творчої самореалізації певного суспільства та особистості, можливий на засадах осмислення та використання штучно створеної системи – моделі кризового буття, принципів взаємодій та взаємовідносин, що надають особистості можливість синтезу подій – для неї негативного і позитивного; для особистісного творчого розвитку в її бутті - проявленню гнучкості до біфуркаційної свідомості, що необхідна в сучасності в процесі соціалізації і самоідентифікації.

3.3. Біфуркаційність як параметр системи «буття особистості»

На цьому етапі пропонуємо провести системно-параметричний аналіз буття особистості – об'єкта, що розглядається як система [72], і визначити, до якого з трьох дескрипторів увійде властивість «біфуркаційність» або «мати біфуркаційну свідомість».

Буття особистості можна уявити у вигляді системи, що має свої концепт, структуру й субстрат, в іншому варіанті саму людину можна розглянути як частину соціокультурної системи, загальнішої, яка складається зі своїх

дескрипторів. Почнемо з першого варіанту. Шукаємо дескриптори системи «буття особистості», насамперед – концепт.

Певна фіксована властивість буття особистості – наявність у неї свідомості й несвідомого (атрибутивний концепт). Переважно ця властивість виділяє людину з тваринного світу. «Сучасна парадигма розглядає свідомість як атрибут усього універсуму. Але мозок, провідник інформаційних потоків, не вважається бездоганно досконалим пристроєм» [18, с. 460]. Досі наука не визнає наявність свідомості у тварин. Особливе значення цієї властивості підкреслювали відомі представники психоаналізу. Звертаючись до останніх сучасних досліджень, робимо висновок про те, що не тільки свідомість людина має за своє виняткове багатство, але й мозок. «Свідомість у цій системі (система «свідомість-розум») виявляється не єдиною можливістю пізнання реальності. Розум як загальне поняття відрізняється безліччю засобів, які дають змогу осмислювати й засвоювати навколишню дійсність. У цьому сенсі поняття «свідомість» та «розум» не збігаються. Свідомість лише відображає зовнішню реальність, досягаючи або не досягаючи належної точності. А розум – це особливий дар, кристалізація глужду, мітка людського творіння, здатність до логічної вивіреності думки» [18, с. 458]. Проблема свідомості і несвідомого яскраво представлена філософією, психологією та медициною, однак ця сфера людського залишає в собі метафізичний аспект, частину, недосяжну для допитливого розуму людини. Системна модель дає змогу елементи концепту залишити в такому вигляді, якими вони відомі сучасній науці, оскільки до наявного концепту можна додати нові уявлення, якщо такі з'являться в науці (сам концепт – відкрита система). На наш погляд, це вже відбувається, про що свідчать дослідження ментальності як особливої властивості не тільки окремої людини, але й людей, які належать до різних культур, народів та ін. Ідеться про ментальні ознаки. З історії філософії відомо, що ще І. Кант ментальну зрілість, тотожну самій собі за будь-яких умов, тлумачив як розумність [31, с. 566].

Звертаючись до історії філософії і психології, не слід оминати відповідні праці З. Фрейда. За визначенням ученого, психоаналіз – це не стільки метод лікування, скільки спосіб самопізнання й дослідження несвідомих психічних процесів. У біфуркаційній моделі важливим поняттям може виявитися «переживання». Дуже глибоко його досліджує Г. Салліван [65]. Хоча саме ці знання якраз і не ввійшли до концептуального апарату класичного психоаналізу, де головними стали поняття: «лібідо», «потяг до смерті», «ід», «его», «супер-его» тощо. Біфуркаційній моделі та феномену «переживання» присвятимо наступний підрозділ. Зараз зауважимо, що несвідоме як елемент концепту становить невід’ємну частину людини. Його значення не можна недооцінювати нарівні з поняттям «свідомість». Про несвідоме З. Фрейд у своїх «Лекціях зі вступу до психоаналізу», прочитаних ним у 1932-33 рр., зазначає: «Психічні процеси самі по собі несвідомі, свідомі лише окремі акти та сторони душевного життя» [80, с. 11]. Як відомо, учений несвідоме вивів на перше місце щодо свідомості в діях людини. У біфуркаційній моделі важливим стане факт появи флуктуацій, здатних привести людину до точки біфуркації, яка, у свою чергу, спричинює психоемоційне порушення. У наведеному визначенні важливий сам факт наявності в людини цих характеристик – свідомості й несвідомого. Особливо цінною властивістю в біфуркаційній моделі виявляється власне розумність, про яку вже йшлося. «Те, що ми звикли називати свідомістю, являє собою, образно кажучи, айсберг, більшу частину якого займає несвідоме. У цій нижній його частині і знаходяться основні запаси психічної енергії, спонуки та інстинкти. Передсвідомість – та частина несвідомого, що може стати свідомістю, розташована між несвідомим і свідомістю. Передсвідоме подібне до великого складу пам’яті, якого свідомість потребує у процесі виконання своєї повсякденної роботи [106]. Передсвідоме залишимо як частину свідомого та несвідомого, й окремо у цьому концепті виділяти не будемо (хоча в інших дослідженнях це доречно зробити). Якщо б ми розглядали свідомість і

несвідоме як систему, то рівень підсвідомості зайняв місце одного з дескрипторів, ставши елементом структури.

Дещо інакше побачив свідомість та несвідоме в людині К. Юнг, послідовник З. Фрейда. За визначенням ученого, гармонія – це якась співпраця двох сфер – свідомого і несвідомого [96]. Він підкреслює концептуальне значення цих властивостей людини: «Під свідомістю я розумію співвіднесеність психічних змістів із нашим «єго», оскільки «єго» відчуває цю співвіднесеність, як таку. Ставлення до «єго», оскільки його, як таке, людина не відчуває, залишається несвідомим. Свідомість є функція або діяльність, що підтримує зв'язок між психічними змістами й «єго». Свідомість для мене не тотожне психіці» [97, с. 563]. Водночас К. Юнг надає величезного значення несвідомому, адже ми не знаємо, як далеко воно сягає [98]. Учений особливо підкреслює не індивідуальне, а колективне несвідоме. Своєю чергою, Р. Лазарус взагалі схиляється до того, що процеси оцінювання індивідом відбуваються несвідомо, неусвідомлено [119]. Особливо важливо це враховувати у формуванні поведінки подолання стресів особистістю, де якраз і спрацьовує несвідоме.

На відміну від З. Фрейда і К. Юнга, Е. Фромм уводить ще одне розуміння несвідомого – «соціальне несвідоме». «Соціальне несвідоме», на думку науковця, це «...ідеї, настрої, переживання людини, норми та правила поведінки, сформовані під впливом суспільства» [103].

Підсумовуючи наукові бачення елементів концепту системи «буття особистості», можемо зупинитися на поглядах Декарта, який зміст свідомості (у нього – психіка) пояснює так: «види мислення, названі мною почуттями й уявленнями» [53], – а також це пізнання речі, оволодіння нею. Несвідоме стає чимось, позбавленим цієї активності. Крім того, Декарт уперше очевидно формулює означену проблему, яка свій подальший розвиток знаходить у новоєвропейській філософії, феноменології та аналітичній філософії. Сучасні джерела наводять таке визначення: «свідомість – стан психічного життя

організму, вираженого суб'єктивним переживанням подій зовнішнього світу і тіла організму, а також у звіті про ці події» [35]. Несвідоме ж як елемент концепту можна представити у вигляді його різновидів, за З. Фройдом, К. Юнгом та Е. Фроммом, що зробили, мабуть, найбільший внесок у вивчення цих процесів. Услід за концептом, необхідно у визначенні системи «буття особистості» виділити структуру.

Структурою буття особистості можуть бути її біосоціальні відносини (подібно до системи «особистість творча», яка буде представлена у розділі 4), які розвиваються в процесі життєдіяльності в соціумі і прогноуються нею в індивідуальному розвитку, що й визначає буття людини (реляційна структура). Пропонуємо ці відносини проаналізувати глибше, оскільки вони часто можуть конфліктувати один з одним, спричинюючи біфуркації буття особистості. В основі мети будь-якого дослідження таких проблем лежить вирішення цього конфлікту, оцінювання складності впливу соціального середовища на організм і свідомість людини, розроблення механізмів подолання стресів та біфуркацій [50].

У відомій праці «Походження людини і статевий відбір» (1871) Ч. Дарвін надав незаперечні докази тваринного походження людини. Причому він підкреслює схожість людиноподібних мавп з людиною, близькою за походженням. Пізніше це підтвердили факти таких наук, як фізіологія, біохімія, цитологія, генетика, молекулярна біологія, палеонтологія та ін. Інформація ДНК в індивідуальному розвитку людини становить унікальний комплекс структурних і функціональних ознак, що виділяють людину зі світу живих організмів. Інший вид інформації несе історія розвитку соціуму або її ще називають «соціальною спадковістю», характерною тільки людському суспільству. «Біологічний вид Людина розумна (*Homo Sapiens*) являє собою унікальну життєву форму, яка сполучає в собі біологічну й соціальну сутність. Це поєднання зумовлене тривалим процесом біологічної еволюції та історичного розвитку людства... Життєдіяльність людського організму ґрунтується на фундаментальних біологічних механізмах, що є біологічною

спадщиною людини. Саме тому вона включена в систему природи, сформовану протягом більшої частини історії розвитку планети незалежно від соціального... Із соціальної сутності людей випливають закономірності й напрями історичного розвитку людства... Так, природний відбір – рушійний чинник еволюції живих організмів – втратив своє значення в розвитку людини (наприклад, у видоутворенні), поступившись провідною роллю соціальним факторам» [113]. З'ясовуючи, що важливіше в людині – біологічне або соціальне, – ми відштовхувалися від досягнень сучасної науки. Біологічне в людині, без сумнівів, виявляється унікальною системою. Зі списку системних параметрів ми виділили б «сильні – слабкі системи» [72] і біологічне віднесли б до «сильної системи», оскільки в ній усі елементи функціонують досконало. Маємо на увазі органи та системи організму. Із цієї системи нічого не можна забрати або додати без руйнування її загалом. Соціальне в людині ми б визначили як слабку систему, оскільки, на відміну від сильних, такі системи допускають додавання і вилучення елементів без її руйнування. Проте наведені твердження були цілком справедливими, поки людина в історії свого розвитку не створила науку. Завдяки соціальному (наука також є соціальним інститутом) людина сьогодні навчилася не просто видаляти будь-які органи (елементи системи), скажімо нирку, але й замінювати їх аналогічними. Якщо зазирнути в майбутнє, то незабаром повсюдне використання 3-D-органів зможе врятувати чимало людей від смерті. Тому біологічне сьогодні перестає бути сильною, завершеною системою, а перетворюється на відкриту, слабку, але не менш унікальну систему. Унікальність людського організму полягає в його здатності відновлюватися в синергії із сучасними досягненнями науки, продовжуючи життя. Тому нині соціальне важливіше за біологічне настільки, наскільки людина, замінивши елемент (зокрема біологічний), стає кращою, ефективнішою, функціональнішою, і це набагато більше, ніж поняття «здатність до відновлення» у психологів. На наш погляд, сказане додало ваги небіологічному. Трансгуманізм та рух кіборгізації людства загалом концептом

майбутньої людини утверджують і доводять заміненість органів, частин тіла організму, покликану продовжити й поліпшити якість життя багатьох людей чи спроможну замінити їх біороботами типу Софії.

Носієм такої структури або субстратом досліджуваної системи вважається людський організм (сам індивід). Яким же чином у цій системній моделі можна відобразити біфуркаційну людину? Вичерпно пояснити причини появи та механізми процесів у точці біфуркації особистості сьогодення наука ще не готова. Спробуємо окреслити головні моменти. Практичні дії соціального суб'єкта (особистості) приводять його до власних флуктуацій, біфуркації і т.д. Покажемо біфуркацію в системі «буття особистості». Уже традиційно біфуркацію ми розглядаємо як концептуальну властивість у системі «буття особистості», а людину визначаємо як «особистість з біфуркаційною свідомістю». Щоб знайти реляційну структуру такої системи (другий дескриптор), потрібно врахувати причину, що привела людину до формування біфуркаційної свідомості. Необхідно врахувати й момент, здатний перешкодити виробленню біфуркаційної свідомості, – наприклад, віра в Бога. «Людина не завжди миттєво відповідає на зовнішні впливи, стимули. Між зовнішніми стимулювальними впливами та відповідною реакцією постає цілий внутрішній світ людини. Він може містити в собі: цілі, програми, плани, моральні правила, релігійні переконання чи звичайні правила етикету інтелігентної людини (на хамство не відповідати тим самим). Скажімо, кожна релігія пропонує людині низку моральних принципів, які спрямовують її до праведного життя. Християнину варто пам'ятати, що не все залежить від Бога й не все Він вирішує, кожен має можливість вибору між добром і злом [84, с. 683]. За умови сформованості біфуркаційної свідомості структурою можуть бути види криз (точки біфуркації та атрактори), викликані характером відносин людини і навколишнього середовища (природного й соціального). Такі кризи доцільно назвати соціальними та індивідуальними. Соціальні кризи можуть привести людину в точку біфуркації через обставини, які не залежать від людини і вимагають від неї нових рішень, часто

нестандартних, переформування життєвих принципів, перегляду своїх фундаментальних життєвих точок опори тощо [46]. Зазвичай, такі кризи зумовлюють формування біфуркаційної свідомості або часткову її появу. «Людина відповідальна за свої вчинки. Християнство повчає людину, як не збитися з дороги спасіння, і найнебезпечнішим вважає самовільний гріх, тобто зло за своїм бажанням, вчинене добровільно. Сучасний європейський Захід пройнятий секуляризацією. Для масової культури як псевдокультури характерний моральний релятивізм, моральна вседозволеність, що ведуть до нігілізму. Панують примітивні моделі людини, зокрема людини, яка споживає, розважається, постійно прагне видовищ (спортивних, мистецьких тощо), забав. Соціологи встановили зростання в Інтернеті числа порнографічних сайтів з 14 млн. у 1998 до 260 – у 2003 році (ріст на 180%). Як бачимо, живемо за Фройдом, секс захоплює нас. Падає морально-інтелектуальний рівень людини. Нею оволодівають руйнівні сили (диявольські, за постулатами християнства), аморальні норми, свобода від відповідальності. Людина шукає порятунку не тільки в релігії, але й у реальних духовних авторитетів нашого часу [84, с. 683]. Такі біфуркації людина приймає самостійно, маючи вибір – погодитися чи ні. Це індивідуальна криза. Однак, підкреслимо, що масштаби цієї кризи стають загальносоціальними, загальнокультурними чи, точніше, безкультурними та спричинюють загальну бездуховність. Є й інша думка з приводу таких змін. Вона якнайкраще описує саме постбіфуркацію [43], тобто той стан, що виникає внаслідок переживання формування біфуркаційної свідомості як тимчасової, перехідної і призводить до утворення нової системи з поліпшеними якостями. Такою якістю стає «антикрихкість» [69]. Автор порівнює сенс цієї властивості з народною мудрістю, за якою труднощі загартовують наш характер, «якщо життя дало тобі лимон – зроби з нього лимонад» [69, с. 73]. Крім того, Н. Таліб підкреслює особливу різницю між «антикрихкістю» та «еластичністю», «гнучкістю», «невразливістю», тобто якщо система, пройшовши випробування, залишилася без змін, то вона не «антикрихка», а гнучка, еластична, невразлива тощо. Ці наслідки атрактора в

постбіфуркації можна вважати позитивними, але не найкращими. А ось атрактори, пов'язані з поліпшенням системи в постбіфуркаційні періоди, доречно назвати «антикрижкими». Вони найбажаніші для біфуркаційної моделі особистості. «Цю властивість має все те, що змінюється з часом: еволюція ідеї, революції, політичні системи, технічні інновації, культура й економіка, які процвітають, уціліла фірма, хороші кулінарні рецепти (наприклад, курячий суп або татарський біфштекс із краплею коньяку), розвинуте місто, система права, екваторіальні ліси, стійкість бактерій до антибіотиків... Навіть людство як вид на цій планеті... Завдяки унікальності антикрижкості ми маємо змогу працювати з невідомістю.... – і досягнути успіху» [69, с. 20]. Для особистості у формуванні біфуркаційної свідомості та духовному вдосконаленні бажане вироблення антикрижкої постбіфуркаційної свідомості. Синергія постбіфуркаційності та антикрижкості, близьких за змістом властивостей, посилюють адаптивність людини.

Інтерес до феномена духовної синергії різко зростає в часи суспільної нестабільності й соціокультурного вибору. Схожий період переживає і сучасна Україна. Саме тепер особистість демонструє такі риси сучасного буття, як цілераціональність у соціальних діях, стихійність у реалізації своїх здібностей, що загалом впливають на суспільні процеси та події. Поява людей з біфуркаційною свідомістю [87] знаменує необхідність переходу і зміни свідомості суспільства, оскільки вони шукають ґрунт, де зможуть реалізуватися як особистості. Що більше, стати кращими. Автор бестселера «Чорний лебідь» Нассім Ніколас Талеб пише про вироблення такої якості, як «антикрижкість» (згаданої вище) в контексті кризових переходів суспільства й людини. «У якийсь момент натовп видозмінюється, його засліплюють злість та жага насильства, розпалює героїзм тих небагатьох, хто став жертвою заради ідеї (нехай вони самі до кінця не усвідомлювали цієї жертви). Багато з натовпу бажають прославити власне ім'я, ставши мучениками. Ось чому політичні хвилювання і бунти бувають дуже антикрижкими, а спроби придушити їх з використанням грубої сили не мають сенсу...» [69, с. 84]. Отже, автор

підкреслює максимальну мобілізацію людей у відповідь на стресори, травми, а також породження гіперреакції та гіперкомпенсації. Чи означає сказане, що стреси корисні для деяких систем, на противагу негативному ставленню до них у психологів? На це запитання Нассім Талеб дає ствердну відповідь. Водночас така позиція зовсім не заперечує низки наших уявлень про біфуркації людської системи. Синергетика теж доводить, що хаос може бути корисним, а руйнування однієї системи веде до утворення нової.

Сьогодні не тільки окрема людина, але й усе людство перебуває в стані нестабільності. «Людство знаходиться в полі точки біфуркації. Звідси впливає значення та роль зусиль з прогнозування, попередження й пом'якшення наслідків природних, техногенних, соціогенних лих і катастроф, а також вага державних інститутів, які цим займаються. Вибір подальшого шляху, зміна алгоритмів розвитку є надзавданням для всього людства» [114]. Проте дослідники додають, що системи, позбавлені потрясінь, криз, біфуркацій, флуктуацій ніколи не отримують властивості «антикрихкість», яка робить їх сильнішими, здоровішими й адаптивнішими, «ми не зможемо стати здоровішими, не борючись із хворобою, ми не зможемо стати багатшими, не зменшивши витрат, ... позбавляючи ці системи впливу мінливості, випадковості та стресу, ми їм, по суті, шкодимо. У результаті такі системи ослабнуть, помруть або почнуть руйнуватися» [69, с. 21-23]. Наступний розділ присвятимо системі суспільства, частиною котрої є людина. Такий підхід допоможе розкрити й проаналізувати параметри системи «біфуркаційне суспільство» і співвіднести його з підсистемою «буття особистості» та «біфуркаційна особистість» з її параметрами. У системі «особистість» з атрибутивним концептом і реляційною структурою, що відображає зв'язок біологічного й соціального в людині, це співвідношення взаємовпливу середовищ дуже важливе в процесі моделювання біфуркаційної моделі особистості. Ми вже зазначали негативне ставлення психології до стресів. Звернемося до цієї науки за низкою відповідей на запитання про точку

біфуркації і вектори розвитку особистості після неї, психологи назвали ці процеси «копінг-поведінкою» та «подоланням» [50; 51].

Сучасна психологія підкреслює безпосередній вплив навколишнього середовища на людину. Так, Н. Родіна пише, що середовище й особистість протистоять одне одному, середовище виявляється іншою системою щодо особистості. Ми у своїй атрибутивній системі-моделі особистості біосоціальне розглядаємо як єдину структуру або навіть концепт. «По-перше, зовнішнє середовище формує несвідоме індивіда, впливаючи на його розвиток в онтогенезі, по-друге, висуває актуальні вимоги до індивіда, які впливають на детермінацію несвідомим рівнем свідомого рівня, по-третє, стресор взагалі або кризова ситуація зокрема, впливають на індивіда, формуючи в нього поведінку подолання. Відповідно, особистість, що долає, – відкрита система. Вона взаємодіє із середовищем (іншими індивідами, групами, громадськими інститутами і т. д.). Результатом цієї взаємодії є копінг» [62, с. 301]. Якщо відношення «навколишнє середовище – особистість, що долає» розглянути як концепт системи «людина з біфуркаційною свідомістю», то це вже буде реляційний концепт. Тоді необхідно знайти атрибутивну структуру. Цією структурою стають властивості людини, набуті в результаті досвіду подолання кризових ситуацій та біфуркацій різної сили. Це властивість адаптивності, гетерогенності, відкритості або закритості залежно від індивідуальності, унікальності, наявності біфуркаційної свідомості тощо. Таким структурі й концепту відповідає субстрат, на якому вони реалізуються. І цим субстратом є сама особистість у точці біфуркації або яка перебуває в її полі. Формально, адаптивні властивості особистості можливо відобразити за допомогою формул системного синтезу:

$$\mathbf{m(P)} = \mathbf{m} + \mathbf{P},$$

де $\mathbf{m(P)}$ - особистість з низкою властивостей, $\mathbf{m}$ – особистість, $\mathbf{P}$ – адаптивні властивості.

Якщо властивостей кілька, наприклад біфуркаційність та антикрихкість, можливо записати так $P_1 + P_2 + P_n = P$, тоді можна формулу переписати як:

$$m(P) = m + P_1 + P_2 + \dots + P_n.$$

Адаптивні параметри особистість формує все життя, тому P_n показує на можливість розширювати їх.

Пропонуємо провести порівняльний аналіз понять «біфуркаційний стан особистості» у філософії та «копінг-поведінка» у психології. Нагадуємо, що філософське поняття «біфуркаційна свідомість особистості» ми беремо з праць В. Шалаєва [87; 88]. Серед негативних атракторів такої особистості назвемо її деградацію через алкоголізм, наркоманію, бездоглядність (наприклад, безхатченки) та ін. Існують і позитивні атрактори (про них ми вже говорили), які сприяють просуванню особистості на новий рівень усвідомлення дійсності, особистісному зростанню, збереженню здоров'я тощо. Форму можемо запропонувати таку: в якості концепта беремо ідею біфуркаційності буття (P); біфуркаційними повинні бути відношення (реляційна структура R) між особистістю та соціальним середовищем, які реалізуються на субстраті m , котрим виступає особистість в біфуркаційній точці:

$$\{[R(*m)]P\} = L_b,$$

де L_b - особистість з біфуркаційною свідомістю.

В суспільстві це спостерігати можна в глобальному впливі на особистість. Так ситуація, яка склалася в Україні з прийняттям «мовного закону» двоїста. Для одних – це перемога в боротьбі за повну культурну незалежність від Росії, для інших біфуркація, яка пов'язана з неможливістю працювати, наприклад, в системі освіти. Виходів з такої точки біфуркації є декілька. По-перше, позитивним атрактором може бути вивчення української мови та адаптація до нових вимог, по-друге, – звільнення з роботи, або зміна роботи, де непотрібно використовувати державну мову, або втрата роботи, як негативний розвиток події.

Але слід згадати й про спірні атрактори. За В. Шалаєвим, людина з біфуркаційною свідомістю «готова для збереження досягнутого рівня задоволення сформованих потреб підтримати будь-яку ідею, систему

цінностей, навіть аморальну, що гарантує їй стабільне існування. Це в деякому сенсі егоїстична, безпринципна, але цивілізована у своїх потребах людина...» [89, с. 99]. Як бачимо, людина в біфуркаційні моменти шукає зручні власне для неї як індивідуальності атрактори, щоб подолати складні ситуації або взагалі не потрапити в них. У контексті поняття антикрихкості такі сумнівні атрактори теж можна вважати позитивними. Психологія названою проблемою зацікавилася недавно, тому подібних праць ще мало, зокрема й в Україні.

Українські дослідники відзначають, що в психології проблема «копінгу» з'являється в другій половині ХХ століття [62, с. 13], а вводить цей термін Л. Мерфі, який досліджує «способи подолання дітьми умов, висунутих кризами розвитку, ... термін «coping» у цьому разі розумівся як прагнення індивіда вирішити певну проблему» [62, с. 13]. Психологи акцентують свою увагу на складності таких досліджень через те, що люди по-різному долають труднощі (у філософії – кризи, біфуркації) і реагують на ті чи інші стресори, тому виникають труднощі з їх класифікаціями. Так, Р. Лазарус у контексті стресу розглядає копінг як основну ланку. Концептами цієї моделі стали апіорні зміни, процеси медитації й результати [121]. Особистість зі сформованою біфуркаційною свідомістю – це вже не та особистість, яка потрапила в точку біфуркації свого буття, а та, що вибрала свій атрактор і в результаті вибору з позиції «добре-погано-неоднозначно» отримала, можливо, не тільки позитивний, але й сумнівний вектор свого подальшого існування. У психології також зазначається, що людина, яка відреагувала на стресор (фізичні, хімічні та психічні навантаження, котрі може відчувати організм [126, с. 7-17]) і пережила в результаті цього стрес, отримує видимі і не завжди видимі зміни. Психологи пішли ще далі й роз'єднали поняття «подолання стресу» та «копінг-поведінка», вважаючи їх «різними формами активності» людини, що охоплюють взаємодії суб'єкта із завданнями і проблемами зовнішнього та внутрішнього плану» [62, с. 13–14]. Поняття «біфуркаційний стан особистості», яке включає і сам момент виникнення стресу, потрапляння особистості в точку біфуркації, і атрактор особистості, тобто процес

подолання стресу й виходу з біфуркації як позитивний результат або потрапляння в нову біфуркацію як негативний результат, а також і передбіфуркаційний стан, різномірні флуктуації, ближчі до синтезу (поєднання) психологічних понять «подолання стресу» та «копінг-поведінка», або їх можна розглянути як два різні атрактори біфуркацій. В одному разі особистості необхідно вибрати як стратегію атрактор «подолання стресу», а в іншому – «копінг-поведінку». Відмінність цих понять полягає в тому, що «подолання стресу» виникає, коли «складність завдання перевищує можливості звичайних реакцій, робить недостатнім нормативне пристосування, вимагає нових ресурсів, за необхідності – змінити поведінку в складних життєвих ситуаціях, ...хронічному впливі стресорів і негативних повсякденних подіях. Подолання ... з'являється на когнітивному, емоційному та повсякденному рівнях у формі різних стратегій протидії стресогенним чинникам або стресових реакцій» [8, с. 122–133]. Тобто основна взаємодія відповідає за взаємодію людини й зовнішнього середовища. Тимчасом «копінг» спрямований на «індивідуальний спосіб взаємодії із ситуацією відповідно до власної логіки, значення в житті людини та її психологічних можливостей» [цит. по 8, с. 14]. Спрямований «копінг» на «забезпечення і підтримку благополуччя людини, фізичного й психічного здоров'я та задоволеності соціальними відносинами» [127, с. 17–27].

Узагальнимо наші висновки. Якщо розглядати поняття «біфуркаційний стан особистості» - воно ширше, ніж поняття «подолання» і «копінг» у психології. А ось «біфуркаційна свідомість», що сформувалася, може бути як наслідком стресових ситуацій у вигляді захисного механізму до сучасної дійсності, а може стати причиною, яка потребуватиме «подолання» або «копінгу». Процес «подолання ситуації» та процес «копінгу» – це атрактори біфуркаційного стану особистості, що виникли внаслідок соціальної взаємодії або будь-яких природних катаклізмів і вимагають від людини певних рішень. В історії розвитку психологічних теорій знаходимо й інші види копінгу. Ми вже аналізували копінг, де концептуальним значенням був психологічний

стрес. Теорії, де концептом виступають емоційні стани, називаються когнітивно-мотиваційно-міжособистісними [121], а також існують ресурсні, що з'явилися наприкінці ХХ століття і спрямовані на вивчення людських ресурсів у процесі адаптації до стресу в соціумі. Наприклад, таким адаптаційним ресурсом буває оптимізм [117; 118]. Якщо зважити на ці види копінгу, то з поняттям «біфуркаційний стан особистості» вони стають більше схожими й ближчими, оскільки розширюють можливості людини та підвищують її життєстійкість і адаптивність, а не тільки працюють у стані стресу з умовами та механізмами його подолання.

У контексті цих досліджень додамо про важливість понять раптового й прихованого, тривалого, тихого стресу: у першому разі – людина здатна на швидкі реакції та неординарні рішення і в постбіфуркаційному формуванні своєї нової свідомості у неї сформується властивість «антикрихкість» як якість системи, що стала сильнішого й кращою; у другому – тихий стрес спроможний руйнувати повільно і зруйнувати систему особистості повністю, підірвати її здоров'я, зробити вразливою, тендітною, причому навіть не йдеться про формування «антикрихкості» як зовсім іншого атрактора післякризової ситуації. Тому надзвичайно важливо, на нашу думку, у біфуркаційній моделі виділити її параметри, оцінити можливості й виробити оптимальні та ефективні способи поведінки з погляду індивідуальних маркерів. Отже, ми не ставимо за мету знайти єдиний ефективний механізм або спосіб поведінки в передкризових, кризових і післякризових ситуаціях, які становлять рівні біфуркаційної моделі, а пропонуємо читачеві виробляти індивідуальні маркери свого особистісного біфуркаційного образу. В такому контексті надзвичайно важливим є процеси збереження здоров'я. Тому в розділі 4 особу увагу буде приділено модусу здоров'я.

3.4. Атрибутивні параметри систем «людина – навколишнє середовище», «буття особистості» та «біфуркаційної особистості»

Як відомо, А. Уйюмов доводив існування будь-якої множини системних параметрів, аж до нескінченності. Про це він згадує в одній зі своїх останніх книг [74, с. 55]. Оберемо низку системних властивостей або параметрів для того, щоб проаналізувати буття людини, розглянуте як система.

Вибір особливо важливих параметрів у процесі аналізу певних систем залежить від тієї галузі знання, у якій перебувають ці системи. Системні параметри можуть бути багатозначними, лінійними та багатовимірними. В А. Уйюмова переважна більшість атрибутивних параметрів є бінарною, тобто має два значення і свій номер у класифікації. Атрибутивні системні параметри з'являються в результаті з'ясування відносини між дескрипторами системи. Відповідно, параметри характеризують систему саму по собі. Встановлювати відношення однієї системи з іншими теж можливо. У цьому разі йдеться про реляційні системні параметри.

Параметр № 1 – впорядковані й неупорядковані системи. На наш погляд, для системи «буття особистості» дуже важливою є властивість впорядкованості. Невпорядкованість може привести систему до станів, про які філософствували екзистенціалісти: невпевненості, страху, віддалення тощо. У системі «зовнішнє середовище – особистість, що долає» виявлено властивість упорядкованості, що стосується хронологічної послідовності або взаємної залежності [62, с. 303]. У методології науки неупорядкованість властива революційним періодам (термін американського методолога науки Т. Куна), а теорія стане впорядкованою, коли вона здобуде визнання наукового співтовариства [34]. Невпорядкованість системи «буття особистості» можна розглянути в момент екзистенціальної кризи, або «межової» ситуації, як її розумів К. Ясперс [100]. У такому разі слід говорити і про біфуркації особистості, тобто йдеться вже про систему біфуркаційну. «Межові» ситуації

– загроза життю, страждання, боротьба, беззахисність перед волею випадку, глибоке почуття провини – можна назвати полем точки біфуркації. Сама точка – це пік ситуацій, після якого відбувається переродження свідомості та її впорядкування. Але до цього моменту, до точки біфуркації, особистість відчуває екзистенціальну кризу. Найскладніше – вибрати атрактор, тобто знайти рішення своєї проблеми. Один з можливих атракторів, що приводить до неупорядкованості системи, – це нерозуміння людиною об’єктивності, призначення свого буття. Як наслідок, депресія та інші негативні наслідки, можливий і летальний. Наприклад, А. Камю самогубство як результат екзистенціального існування, абсурдного існування, вважає боягузливим, відкидаючи його. Подолати абсурд, знайти межу Абсурду – «філософське самогубство», теж не кращий атрактор, оскільки він веде до вбивства розуму. У А. Камю є третій атрактор – прийняття Абсурду [30]. Але й воно зрештою може знову привести людину в поле точки біфуркації або до точки біфуркації.

Своєю чергою, В. Франкл уводить поняття «екзистенційного вакууму» [76]. Термінами цього дослідження – це один із негативних атракторів, оскільки розвивається цей вакуум на ґрунті депресій від безвиході, беззмістовності життя, внутрішньої порожнечі, вікової кризи тощо. З іншого боку, маски екзистенційного вакууму людини при виході з кризи – це і є вид біфуркаційної свідомості, яка виробляється або не виробляється як реакція на події. Розглянемо механізм формування біфуркаційної свідомості на прикладі, запропонованому В. Франклом. Механізм полягає в заміщенні зниклої волі до сенсу життя іншим смыслом, яким стає воля до влади чи грошей. За інших обставин місце пригніченої волі до сенсу займає воля до задоволення. Таким чином, механізм формування біфуркаційної свідомості полягає в заміщенні одних відчуттів іншими, досить нищими з погляду людських цінностей. Але таке заміщення запропонував В. Франкл. Ми можемо запропонувати й інше. Позитивний і цілком імовірний атрактор – це ідентифікація себе зі щасливими, що мають сенс життя, позитивними, оптимістичними людьми, тобто вибір світоглядної системи, якою може бути релігія, культура, спорт та ін. Таке

заміщення людини виводить на новий, вищий особистісний рівень. У теорії В. Франкла знаходимо позитивний атрактор: він пропонує перебороти екзистенційний вакуум любов'ю та служінням іншій людині, і в цьому бачити сенс життя. У такому служінні проявиться можливість до реалізації себе [77; 78]. На наш погляд, людина, яка у такий спосіб шукає вихід із біфуркаційної ситуації, нарешті сформує НЕ біфуркаційну, а постбіфуркаційну свідомість. Можливо, постбіфуркаційну свідомість можна буде назвати системно-синергетичною, з більш адаптивною здатністю до буття, більш широкою лінійкою властивостей. Особистість зможе впорядкувати свою систему буття, тобто самоорганізуватися, або піде іншим (зворотним) шляхом, який ми також допускаємо в розглянутих механізмах, – самоорганізуватися і впорядкувати.

Параметр № 2 – структурно-точкові, структурно-лінійні та структурно-багатовимірні системи. Систему «буття особистості» відносимо до структурно-багатовимірних систем, оскільки структура, виражена відношенням біологічного й соціального в особистості, робить це відношення багатовимірним через своє розмаїття. Окреслена ситуація багатомірності стосується як індивіда, так і різноманітних криз. «Різні форми поведінкових актів, що характеризують цю взаємодію, можуть виявлятися одночасно та з різною інтенсивністю» [62, с. 303]. Структурна багатовимірність формує і цілісність людини, яка охоплює всі життєві позиції: сім'я, навчання, робота, хобі та ін. Багатовимірне мислення допомагає вибрати правильні, прийнятні для кожної людини атрактори в післябіфуркаційні періоди, ефективно існувати у ворожому соціумі. «На відміну від тварин, людина завжди розуміє, що умови її життя можуть бути ще кращими, а тому ніколи не зупиняється у своїх прагненнях до нового, ... загальний напрям прогресу людського духу й усі його можливі прояви визначаються у взаємодії людини, суспільства і природи та залежать від внутрішніх законів кожної із зазначених сторін, а також цілісної системи їх взаємозв'язку» [71, с. 210]. Зрозуміло, що ворожість соціуму може так і не сприйматися, люди навчилися адаптуватися до середовища проживання й шукати можливості подолання криз та біфуркацій.

Крім того, для багатьох ворожість соціуму – це взагалі не ворожість, а можливість вийти на новий рівень задоволення своїх потреб. У сучасної людини їх дуже багато: прагнення розуму до пізнання, діяльності, поваги і любові до себе, самоствердження, потреби в повазі до себе з боку людей, спілкуванні, прагнення до волі, користі, статевої любові, життя, безпеки, благополуччя й щастя, потреба користуватися тим, що подобається, прагнення до власності, потреба в красі, бути в єдності з навколишнім світом тощо [71].

Конфуцій говорив про себе: «У п'ятнадцять років я звернув своє серце до навчання. У тридцять – зміцнився. У сорок позбувся сумнівів. У п'ятдесят – пізнав Волю Неба. У шістдесят – уже був підкорений (цією Волею). У сімдесят – міг слідувати велінням серця, не переступаючи межі (належного) [26, с. 19]. В людини в ході всього життя відбуваються зміни, пов'язані не тільки з фізіологією, а і з особистісними сприйняттями. Часто ці зміни людина не відразу помічає, або не звертає на них уваги, вони багатомірні. І тільки тоді, коли вони (ці зміни) починають виводити людину зі звичайної рівноваги, робляться спроби осмислити причини нового стану. І знову багатомірне мислення сформує потрібні атрактори або не дасть потрапити в біфуркацію. Одним із механізмів можуть бути мистецтво, творчість, спорт та ін., як зазначалося раніше. Справа в тому, що за своєю сутністю людина дуже чутлива до образ, принижень чи іншого зла. Будучи структурно-багатомірною системою, вона виробляє механізми захисту від ворожості, якими погрожує соціум, що стають частиною буття і нормою життя особистості.

Параметр № 3 – системи опосередковані і безпосередні. Система «буття особистості» з її елементами – система опосередкована, у ній усі елементи взаємодіють і функціонують саме один через одного. «У дослідженні системи «зовнішнє середовище – особистість, що долає» встановлені взаємовідношення медитації між її елементами (медитаторами є несвідоме, свідоме), ... тобто елементи цієї системи як такі лише опосередковані» [62, с. 303]. Однак, якщо розглянути не медитацію, а відносини особистості та

соціального середовища у кризовій ситуації, то така система може стати системою безпосередньою, оскільки криза, зазвичай, вносить непередбачувані стосунки між елементами: особистістю і ворожим соціальним середовищем. Як говорилося вище, людина – це самоорганізована система, тому опосередкованість вона відновить. Система «буття особистості» опосередкована ще й через властивості цілісності. У цілісній особистості існує ієрархія елементів. Ці елементи взаємодіють один з одним таким чином, що створюють єдину систему з опосередкованою взаємодією. «Цілісність людини є мірою гармонії між двома органічними (невідривними) її частинами: її «Я» і простором життя, у якому «Я» здійснює себе, свою місію та призначення» [33, с. 70-77]. Людина загалом здатна сформувати певні підстави власного свідомого існування, де природне й соціальне, індивідуальне, об'єктивне і суб'єктивне у розвитку індивіда поєднуються в цілому» [15] та взаємодіють одне через одного, зміцнюючи цілісність.

Параметр № 4 – регенеративність. Система називається авторегенеративною за елементами, якщо вона здатна спонтанно відновлювати (повністю або частково) свої елементи (субстратна регенеративність). Коли особистість розглядається в біфуркаційні моменти буття (біфуркаційна модель особистості), ми можемо говорити про спонтанне відновлення елементів. Скажімо, людина впоралася з наслідками своєї біфуркації без допомоги інших, виробила біфуркаційну свідомість (одужала, наприклад) тощо. Якщо ж ідеться про відновлення структури, то ми маємо справу із системою, авторегенеративною за відношеннями. Якщо система здатна відновлювати свої елементи не самостійно, а лише за допомогою інших систем, то такі системи називаються зовні регенеративними за елементами (за субстратом або, відповідно, за структурою). Для прикладу: не зрозумілим для себе чином людина вийшла з точки біфуркації. Такою ж «незрозумілою» для неї може бути допомога з боку, тобто з позаіндивідуального простору: незнайомих людей, випадкових друзів, будь-якої соціальної спільноти і т.д. Буття сучасної особистості можна розглядати, імовірно, як

авторегенеративну систему за елементами та відносинами. Авторегенеративність здатна проявлятися у відновленні елементів за допомогою фізичних і духовних складників людської сутності, ресурсу самого індивіда, свідомості, несвідомого, духовних практик тощо. Коли говорити про стосунки, то це ставлення людини до свого тіла, гігієна, здоров'я та ін.

Треба відзначити, що з параметром «регенеративність» висновки не завжди однозначні. Велике значення мають індивідуальні підходи. У дослідженнях психологів ми знаходимо висновок для системи «зовнішнє середовище – особистість, що долає»: така система частково регенеративна. «Повна регенеративність неможлива, оскільки не можна відновити такий елемент системи, як несвідоме або такий – як вплив навколишнього середовища в ранньому онтогенезі на формування особистості, що потім вступить у взаємодію подолання зі стресором» [62, с. 303]. І дійсно, говорити про спонтанне відновлення елементів або відносин у сучасному суспільстві, тобто в тому середовищі, де існувати без взаємозв'язків з іншими, однозначно неможливо. Винятком може бути сама людина, яка вирішила стати самотником, не взаємодіяти із соціумом. Та навіть у такій ситуації людина взаємодіє з природою, контактує з тим, що їй необхідно для життя. З погляду сучасних підходів до людини як істоти функціональної цей параметр дуже актуальний. У контексті розвитку науки, яка намагається створити механізми продовження людського життя, відбувається інтеграція технічних наук і їхніх винаходів у здоров'ї людини, параметр авторегенеративність втрачає значення. Людина стане системою неавторегенеративною, тому що за допомогою наукового прогресу буде можливою заміна її органів та інших частин. Інакше кажучи, людина поступово втрачає властивість авторегенеративності, усе більше покладаючись на медицину і технічні науки. Орган повинен «прижитися», це залишає за системою «буття особистості» характеристику самоорганізованої системи. Соціальні ресурси стануть частиною самоорганізації.

Параметр № 5 – розчленованість (системи бувають розчленовані, тобто складаються не менше ніж з двох елементів, або нерозчленовані, що складаються тільки з одного елемента. Системоутворюючі стосунки в нерозчленованих системах завжди рефлексивні, тобто є ставленням до самого себе). Розчленування можливе за субстратом та структурою. Буття особистості – це розчленована система і за субстратом, і за структурою. Людина як субстрат системи включає в себе всі сутнісні характеристики. Людині належить сутність, що складається з множини властивостей, вроджених та набутих нею протягом життя. Такими змінними елементами системи можуть бути характер, психіка і т.д., незважаючи на те, що характер – це природний дар. Однак під впливом середовища характер змінюється. Його людина виховує в собі, виробляючи стійкість та силу. Психіка, наприклад, може ставати стійкою й нестійкою під дією зовнішнього середовища. Природа людини вважається до певної міри постійною, на відміну від самої сутності людини, яка динамічна і не просто біосоціальна. «Як стверджує багато сучасних філософів, вона ще багатогранніша та складніша – за своїм генезисом, змістом і функціональніша, вона є антропосоціоприродною» [71, с. 28]. Якщо ж розглядати біфуркаційну модель особистості, то розчленування за субстратом (індивід в точці біфуркації) та структурою (на біологічний і соціальний складники) також можливе, а значить – ця система теж розчленована. Індивід, потрапляючи в точку біфуркації, повинен її подолати. Тобто індивіда можна представити в трьох іпостасях: перша – це причинна, яка допустила потрапляння в біфуркацію, друга – кризова, здатна шукати аттрактори, шляхи виходу з біфуркації, і третя – післякризова, що може бути з позитивним, негативним або зі спірним аттрактором. Розчленування за структурою аналогічне попереднім поясненням.

Параметр № 6 – надійність. У системах, які можна назвати невсецілонадійними, завжди існує певна кількість елементів, їх вилучення ліквідує систему. Усецілонадійні системи зберігають свій характер навіть у

тому випадку, якщо буде знищено будь-яку кількість їхніх елементів, за винятком одного. Буття особистості невсецілонадійна система. Людини не існує поза суспільством та природою. Можна змінити всі зовнішні взаємозв'язки, внутрішні властивості, змінити умови існування, навіть дати інше ім'я людині, але й у цьому разі вона буде жити, існувати як система. Проте поза суспільством цей елемент сьогодні не розглядає жодна наука і тому буття особистості з новими властивостями й відносинами можна вважати вже іншою системою, однак і вона буде невсецілонадійною.

Біфуркаційна модель особистості – невсецілонадійна система, тому що вилучення з неї елементів зруйнує цю систему. Особистість після точок біфуркації – це вже інша система з новими якостями. Прикладом може бути історичний розвиток людства, а саме один з його етапів: погіршення кліматичних умов... створювало загрозу виживанню біологічного виду Номо, який формувався, через порушення наявного балансу забезпечення їжею, інші дискомфортні та деструктивні зовнішньоприродні впливи. Від дії цих факторів не могло захистити лише вдосконалення кам'яних знарядь і прийомів полювання. Потрібно було щось інше. Цим іншим виявилось використання вогню, поява одягу й підготовлений попереднім розвитком знарядної діяльності стрибок у спорудженні житла [2, с. 131]. Така історична біфуркація привела до нової стадії розвитку людини як нової системи з новими якостями.

Параметр № 7 – елементарні та неелементарні системи. Буття особистості й біфуркаційна модель особистості – неелементарні системи, оскільки жоден з елементів не є системою в тому ж значенні і з тим же концептом, що й ці системи. У системі «буття особистості» концептом вважається найголовніший екзистенціал – життя. У системі «життя» концептом є сукупність систем життєдіяльності. Безумовно, безглуздо їх порівнювати за концептами.

Однак, якщо уявити індивіда системою, а в системі «буття особистості» індивід – це субстрат, то концептом в обох системах буде життя. Чи означає

це, що названі системи елементарні? Ні. Як каже А. Уйомов, не тільки концепт, але й значення інших дескрипторів повинно бути одним і тим же в елементарних системах. А, як ми вже переконалися з попереднього вивчення вказаних систем, в ієрархії дескрипторів збігів немає. Система «буття особистості» змістовніша, ніж система «індивід». Це стосується розглянутих систем, якщо подати їх з одним і тим же атрибутивним концептом, яким є атрибут «наявність свідомості та несвідомого».

Параметр № 8 – детерміновані й недетерміновані системи. Буття людини, на наш погляд, можна віднести до детермінованих систем, тому що цей папаметр передбачає визначення одних її елементів на основі знання інших. Так, властивість «наявність свідомості й несвідомого» свідчить про елемент субстрату, яким є сам індивід. Зовсім по-іншому відбувається з біфуркаційною моделлю особистості. Її можна назвати частково детермінованою або навіть недетермінованою. За елементом «криза» або «біфуркація» можливо визначити не тільки людину, а й суспільство як іншу систему. Навіть якщо ми будемо говорити про такі елементи, як «наявність біфуркаційної свідомості», то також такою свідомістю, тільки масовою, визначається вид сучасних суспільств.

Параметр № 9 – центровані – нецентровані системи. Перші – це ті, у яких існує такий об'єкт, відносини між усіма іншими елементами системи можуть встановлюватися лише за допомогою ставлення до цього об'єкта як центру.

Якщо центр належить самій системі, то вона називається внутрішньо центрованою, якщо ж він знаходиться поза нею – зовні центрованою. Буття людини може бути зовнішньо- і внутрішньо центрованою системою, оскільки центр, про який ідеться, – це людське «Я», без якого не можуть виникнути відносини із зовнішнім та внутрішнім світом. «Я» наче поєднує ці відносини, роблячи людину гармонійною особистістю, за умови адекватної її реакції на внутрішні і зовнішні зміни, що відбуваються в житті. Біфуркаційна модель особистості також є центрованою системою, оскільки цей центр «Я», навіть

якщо він знаходиться в біфуркаційному стані, вибудовує будь-які відносини із зовнішнім середовищем та внутрішньою сутністю. Для прикладу пропонуємо звернутися до літератури. Людина неоднорідна за своєю сутністю, вона співіснує з усім, що в ній є. «Я» контактує з «Іншим», що знаходиться поза ним, але й взаємодіє з «Іншим» у собі, де зароджуються конфлікт і біфуркація. Література відображає цей внутрішній конфлікт через кризи героїв. Так, у «Братах Карамазових» Ф. Достоєвського божеволіє один із братів – Іван. Він не витримав внутрішньої біфуркації через контакт із зовнішнім світом, не заглиблюючись у себе, як це відбувається з героями Ж.-П. Сартра. У романі «Нудота» персонаж безмежно самотній, віддалений від суспільства, він не шукає ні з ким спілкування. Головний герой Антуан Рокантен існує як сторонній спостерігач. Відчуваючи себе зайвим, він придумує вихід зі своєї вільної самотності – самогубство [66].

У всіх випадках «Я» може виступати центром.

Параметр № 10 – однорівневі та багаторівневі системи. Буття особистості – однорівнева система, тому що всі її елементи не можуть бути розбиті на групи з однаковими компонентами системотвірного відношення. Аналогічна до біфуркаційної моделі особистості система «зовнішнє середовище – особистість, що долає» – вони однорівневі. Системотвірним є відношення біологічного й соціального в людині. Саме це відношення, як говорилося в інших розділах, дуже складне та неоднозначне, але абсолютно нормальне для життя сучасної людини в усьому його різноманітті. «Я» – множинне і неоднорідне в стосунках зі своїм внутрішнім та зовнішнім світами.

Параметр № 11 – внутрішні й зовнішні системи. Системотвірні відносини можуть бути внутрішніми або зовнішніми щодо до своїх корелятивів. Система «буття людини» стосовно свого кореляту, тобто людини, є зовнішньою. «Множинність навколишнього світу та множинність власного «Я» повинні взаємодоповнювати і взаємокорелювати один з одним» [23, с. 204]. Системоутворююче в розглянутій системі – це відношення біосоціального в людині. Неоднорідність людських сторін актуалізується в

здатності продуктивно взаємодіяти й використовувати свій біосоціальний ресурс. «Людина може поводитися відповідним чином в академічній спільноті – і між тим ставати до самозабуття пристрасним та щирим уболівальником на стадіоні» [23, с. 207]. Людина багатогранна, відкрита світу, по-різному, але відкрита. Тому біфуркаційна модель – також зовнішня система, особливо якщо біфуркацію розглядати з боку зовнішнього середовища, так званих «Інших». Як уже зазначали, унаслідок взаємодії біосоціального в людині аттрактором біфуркації в цьому контексті може бути, за Г. Марселем, «творча відкритість іншому» [38, с. 38-46], де особистість відкрито взаємодіє з «Іншим», не замикаючись у собі. Тому зміст розглянутого параметра настільки важливий.

Параметр № 12 – завершеність. Завершені системи не допускають приєднання нових підсистем без того, щоб система не перетворилася на іншу. Система «буття особистості» повинна бути незавершеною, відкритою, щоб будь-які взаємовпливи, відношення біологічного і соціального збагачували її внутрішній світ. До того ж незавершеною можна назвати біфуркаційну модель особистості, яка передбачає постійне «перезавантаження» свідомості та переорієнтування людини у відповідь на дію ворожого соціального середовища. У феноменології Б. Вальденфельса відкритість Іншого, Чужого визначається через наявне за межами Я [38, с. 38-46]. «Відкритість іншому, природі, людині чи Богові, означає не розчинення в ньому, а спосіб розкриття власної суверенності – не замкнутої в собі і на собі, а саме відкритої та неоднорідної» [23, с. 214].

Параметр № 13 – іманентність (іманентні системи мають таке системотвірне відношення, що охоплює тільки їхні елементи. Неіманентні – це системи, у яких системоутворююче відношення охоплює також речі, що виходять за межі цієї системи). Буття людини – неіманентна система, оскільки воно включає в себе не тільки відносини людини із самою собою, тобто внутрішні, але й стосунки з іншими людьми з позаіндивідуального простору.

Біфуркаційна модель особистості – іманентна система, тому що точки біфуркації можуть бути наслідком впливу на індивіда будь-яких інших систем (соціальне середовище), а також і вихід із цих точок може пов'язуватися з допомогою, яка надходить від інших систем (інших людей та ін). Погодимося з тим, що важко уявити елементи поза межами системи з такими субстратами, як індивід і позаіндивідуальне середовище, це дає нам змогу припускати іманентність розглянутої системи «зовнішнє середовище – особистість, що долає [62, с. 306]. Елементом субстрату в біфуркаційній моделі є особистість у точці біфуркації, а не людина як біологічна істота (саме так розглядається людина – субстрат системи «буття особистості»). У точці біфуркації з людиною неодмінно взаємодіють інші, впливають на елементи навколишнього середовища. Тому системоутворююче відношення слід розглядати ширше.

Параметр № 14 – мінімальність (якщо із системи не можна прибрати жодного елемента структури, щоб не зруйнувати її, то вона називається мінімальною. В іншому разі система – немінімальна. Вважається, що цей параметр протилежний параметру «завершеності-незавершеності». Буття людини, імовірно, – немінімальна система, оскільки з неї можна видаляти елементи, які формують сутність людини і її саму (скажімо, організм (органи)). За Аристотелем, такими елементами виявляється вміння писати: коли людина осліпла, то вона не може виконувати низку дій, позбувається деяких властивостей, притаманних їй раніше, але набуває нових тощо. Звичайно, це стосується не всіх властивостей та органів. Отже, біфуркаційну модель особистості необхідно назвати мінімальною, тому що видалення елементів або підсистем все зруйнує. Так, якщо з цієї моделі прибрати точки біфуркації, кризи, ми вже не зможемо назвати її біфуркаційною.

Параметр № 15 – унікальність. В унікальній за субстратом системі системоутворююче відношення реалізується тільки на даних елементах (субстраті), а в неунікальній воно може реалізовуватися на різних субстратах.

Параметр унікальності характеризує й два інші дескриптори – структуру і концепт. Про унікальність свідчать іменні позначення систем, наприклад: роман «Війна і мир» Л. Толстого, картина «Темна вечір» Леонардо да Вінчі та ін. Буття особистості – це унікальна система. Її унікальність пов'язана з тим, що буття людини позначене характеристиками (характер, свідомість, думки, виховання, любов, щастя тощо), притаманними лише їй. Водночас існує інша унікальність, не субстратна, – це буття Леонардо да Вінчі або буття якоїсь іншої надзвичайно відомої постаті. У такому контексті, на нашу думку, можна говорити про суперунікальність буття особистості. Біфуркаційна модель особистості як система, у якій структура – це біосоціальне (однак воно не має того змісту, який у нього вклали самі люди), не унікальна. Унікальність концепту, тобто біфуркаційної свідомості, сумнівна, оскільки її здатне сформувати і суспільство. Інакше кажучи, системоутворюючі відношення реалізуються на іншому концепті, а значить – система, певно, неунікальна.

Параметр № 16 – стабільні системи допускають ті чи інші зміни своєї структури без руйнування системи загалом. В іншому разі це будуть нестабільні системи. Буття особистості – стабільна система, оскільки зміни, скажімо, соціального середовища, буття особистості як системи найчастіше не руйнують. Такою зміною може виявитися переїзд людини в іншу країну з іншою культурою. Навіть вплив клімату на людину ніяк не може зруйнувати саму її сутність. Нестабільною система буття стає, коли людині загрожує реальна небезпека, але тоді необхідно вже обговорювати біфуркаційну модель. Однак ми схильні вважати таку систему стабільною, оскільки особистість має інстинкт самозбереження, адаптуючись у різних ситуаціях та умовах життя. Біфуркаційна модель особистості найчастіше будується для збереження системи «буття особистості», але сама вона найчастіше нестабільна, адже в ній складно змінити відношення без зміни системи загалом. Якщо ж біфуркацію подолати, то система перетворюється на небіфуркаційну і приходимо до моделі буття особистості.

Звернемося до біографії В. Франкла, відомого австрійського психіатра, психолога, філософа й невролога, творця логотерапії, який активно досліджував депресії та самогубства на початку своєї діяльності. У подальшому став лікарем у галузі неврології і психіатрії. Із загальнодоступних даних його біографії відомо, що в 1924 році вчений став президентом школи Sozialistische Mittelschüler Österreich. У 1933-1937 рр. В. Франкл очолює так званий Selbstmörderpavillon, відділення із запобігання самогубствам однієї з Віденських клінік. Пацієнтами В. Франкла були понад 30 тис. жінок, схильних до самогубства. Біфуркацією його життя виявляється період з 1938 року, коли до влади приходить нацистська партія. Ученому забороняють лікувати пацієнтів через його єврейське походження. Але це було тільки околиця цієї точки біфуркації. Пік настав 25 вересня 1942 р. з депортацією його та всієї сім'ї до концентраційного табору Терезієнштадт, де В. Франкл і доктор К. Флейшман надають психологічну допомогу новоприбулим в'язням. Тоді, звичайно, знадобилися і знання психології самогубств. «Що було робити? Ми повинні були будити волю до життя, до продовження існування, до того, щоб пережити ув'язнення. Але в кожному разі мужність жити або втома від життя залежали тільки від того, чи мала людина віру в сенс життя, у своє життя. Девізом всієї психотерапевтичної роботи, яка проводилася в концтаборі, можуть служити слова Ніцше: «Той, хто знає, навіщо жити, може витримати будь-яке «як» [101]. Щоб відчутти й зрозуміти силу біфуркації науковця достатньо навести такі факти його біографії: «19 жовтня 1944 р. В. Франкла переведено до концентраційного табору Аушвіц, де провів кілька днів і далі був направлений у Тюркхайм, один з таборів системи Дахау, куди прибув 25 жовтня 1944 р. Тут він провів наступні 6 місяців як чорнороб. Його дружину перевели до концентраційного табору Берген-Бельзен, де стратили. Батько Франкла помер у Терезієнштадті від набряку легенів, матір убили в Аушвіці» [101].

Ми прагнемо довести фактами цієї біографії гіпотезу про те, що біфуркаційна модель буття може створюватися для збереження моделі буття

особистості загалом. Вживши в концентраційних таборах (27 квітня 1945 р. вчений звільнений американськими військами), В. Франкл продовжує свою діяльність, описує власне життя й почуття в книзі «Сказати життю «ТАК». Психолог у концтаборі» [76; 77]. Влаштувавши особисте життя, він шанував традиції не тільки своєї релігії. У післявоєнний час В. Франкл опублікував понад 30 книг, перекладених різними мовами і став володарем 29 почесних докторських ступенів за наукову діяльність в тому числі книга-автобіографія «Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі» [77]. Читав лекції й семінари в різних країнах світу. Його творчий шлях показує силу людської волі, яка є моделлю життя для будь-кого із сучасників.

Параметр № 17 – стаціонарні – нестаціонарні системи (якщо системні характеристики зберігаються в разі зміни субстрату – це стаціонарна система, інакше – система нестаціонарна). Буття особистості – нестаціонарна система, оскільки неможливо змінити одного індивіда як елемент субстрату на іншого, щоб не змінилися структура і концепт, утворивши нову систему, бо кожна особистість індивідуальна. Біфуркаційну модель особистості ми також відносимо до нестаціонарних систем, тому що, змінивши індивіда, який перебуває в точці біфуркації, можемо не отримати описаних концептів.

Параметр № 18 – валідність (сила). Коли входження до складу системи істотно змінює речі, що стають її елементами, то маємо приклад сильної системи, в іншому разі система – слабка. На наш погляд, буття особистості – це сильна система, адже входження нових елементів помітно змінює її складники. Скажімо, входження до системи «буття особистості» того ж хлопчика – Маленького принца [93] – відношення (або властивості) «відповідальність за тих, кого приручив» змінює його світогляд. Тому таку систему слід віднести до сильних.

Системна модель біфуркаційної особистості також сильна. Уже неодноразово ми згадували стан людини в кризові моменти, пов'язаний зі зміною соціального середовища, його комфортності тощо. А це і є той новий елемент, який вносить зміни в аналізовані системи. «Особистість істотно

змінюється, входячи до складу цієї системи (зовнішнє середовище – особистість, що долає), зокрема, у неї формується поведінка подолання. Одночасно певним чином може змінюватися й середовище в процесі взаємодії з особистістю, яка долає» [62, с. 307].

Параметр № 19 – варіативність. Системи бувають варіативними, тобто допускають зміни свого стану, що містять якісь інші, крім системотвірних відносин у своїй структурі, і неваріативними – які станів не змінюють. Особистісне буття являє собою варіативну систему. Сучасну людину важко уявити поза соціальним середовищем. Воно, відповідно, вносить зміни в буття особистості: психологічні, моральні та навіть фізичні. Звичайно, можна пофантазувати й уявити людину поза соціумом, таким собі «Маленьким принцом» на іншій планеті, як це зробив великий письменник А. Екзюпері [93]. Така людина (Маленький принц) сама формує свій зовнішній і внутрішній світ, проте з'являється Лис та вносить у систему нове відношення. Загалом система не змінюється, але вона доповнюється новою властивістю – «відповідальністю за тих, кого приручив». Спочатку ця «відповідальність» за дружбу хлопчика з Лисом проявляється як відношення, але потім вона перетворюється на властивість системи буття Маленького принца. В Аристотеля – це ті сутності, які є вторинними щодо перших, типу вміння писати й читати. Першою сутністю є Маленький принц, а вторинною – «відповідальність за тих, кого приручив». У цьому разі система варіативна. Однак лише тоді, коли цю властивість не розглядати як системотвірну. Біфуркаційна модель людини – теж варіативна система.

Параметр № 20 – елементноавтономні й елементнеавтономні системи. Елементноавтономні – це системи, у яких кожному елементу властиві основні характеристики системи загалом, тоді як в елементнеавтономних системах такі характеристики не визначаються. Система «буття особистості» і «модель біфуркаційної особистості» – системи елементнеавтономні, тому що їхні елементи не мають характеристик усієї

системи. Наприклад, елемент системи «свідомість» не має характеристик системи «буття особистості».

Параметр № 21 – гомогенні – гетерогенні системи. Гомогенні – це системи з однорідними елементами, гетерогенні – системи з різнорідними елементами. Ці параметри стосуються властивостей системи. Система «буття особистості» – гетерогенна система, оскільки її елементи не можуть бути однорідними. Навіть на рівні концепту: свідомість та несвідоме різнорідні за своєю сутністю, що ж говорити про біологічне й соціальне в людині, які мають різну природу. Біфуркаційна модель особистості так само – гетерогенна система. Навіть якщо врахувати властивість «впливати на особистість», то і ці впливи можуть бути різними та негомогенними. На одних людей стресор впливає сильно, що приводить до біфуркації, інші – цей самий стресор можуть і не помітити, скажімо, завдяки сформованій біфуркаційній свідомості.

Параметр № 22 – однорідність – різнорідність функціонування системи. У цьому разі розглядаються системи функціонально гетерогенні, адже визначаються ставленням до позаіндивідуального простору або зовнішнього середовища, відношення з «Іншим».

Параметр № 23 – ланцюгові та неланцюгові системи – реляційна структура співвідносить кожен елемент не більше ніж з двома іншими елементами. Буття особистості може бути ланцюговою системою, тому що співвідноситься внутрішнє «Я» людини і зовнішній світ, цей зв'язок називають «Я та Інший». Але, на наш погляд, правильніше цю систему характеризувати як неланцюгову, оскільки її структура співвідноситься з великою кількістю елементів. Цими елементами може бути людська свідомість, несвідоме, «Понад – Я» тощо. Про це говорять і психологи: «несвідоме співвідноситься з більш ніж двома іншими елементами: зі стресором, з факторами, що впливають на онтогенез, зі свідомим рівнем» [62, с. 308]. Тому й біфуркаційна модель особистості – не ланцюгова система.

Параметр № 24 – часткові і повні системи, виділення яких, на наш погляд, необхідне для дослідження структури буття особистості. У першому

разі відношення встановлене не за всіма властивостями елементів системи, а лише за деякими. Повні – це фундаментальні відношення, встановлені за всіма властивостями об'єктів, що співвідносяться. Тільки схарактеризувавши особистісне буття як повну систему, можна говорити про всі інші її властивості. Водночас ми можемо говорити про часткову повноту біфуркаційної моделі, оскільки відношення особистості в ній розглядається в кризові моменти, а не будь-які моменти, як для системи «буття особистості».

Висновки до розділу III

Проблему біфуркації особистості та її цілісності в контексті сучасності розглядаємо в проблематиці двох наук: філософії і психології. У психології представлена модель «особистість-навколишнє середовище», копінг, а у філософії ми пропонуємо точку біфуркації та поле, яке її оточує. Психологи намагаються знайти способи, методи, клінічні підходи до проблеми людини, а філософія створює всеохопну картину буття як можливість запобігання або хоча б адаптації до криз. Принаймні ми доходимо висновку про суміжність проблем і робимо спробу розв'язати окремі з них.

У психології проблеми біфуркації людини пов'язуються із її можливостями адаптації – до все більш ворожого соціального середовища, можливість запобігання або хоча б адаптації до криз, окреслюються різні аспекти багатогранної особистості із її певними біфуркаційними станами. В сучасній українській філософії виокремлюють чинники становлення та буття «біфуркаційної людини»: на підставі синергетики, із розроблених концепцій і моделей особистості, «людино–просторово–тимчасового центрування», підкреслюється важливість збереження духовної рівноваги в конфліктах, що супроводжують особистість, пов'язуючи ці проблеми з

принципами самоорганізації системи психічної реальності (І. Єршова-Бабенко).

На засадах проведеного порівняльного аналізу понять «біфуркаційний стан особистості» та «копінг-поведінка» у психології виявлено та встановлено, що якщо розглядати поняття «біфуркаційний стан особистості», то воно ширше, ніж поняття «подолання» та «копінг» у психології. Виокремлюємо уявлення про «біфуркаційну свідомість», що сформувалася. Вона може бути як наслідком стресових ситуацій у вигляді захисного механізму до сучасної дійсності, а може стати причиною, яка потребує «подолання» або «копінгу». Процес «подолання ситуації» та процес «копінгу» – це атрактори біфуркаційного стану особистості, що виникли внаслідок соціальної взаємодії або будь-яких природних катаклізмів і вимагають від людини певних рішень.

У процесі компонування й декомпонування системних моделей філософських концепцій та напрямів, де фактично провідне місце займають «примітивні» моделі – до сучасної особистості, системно-параметричний метод сприяє конкретній систематизації, побудованій на параметрах системи першого та другого роду, де перший етап дослідження об'єкта пов'язаний зі створенням системно-структурної форми моделі, наступний – із виявленням і задіянням необхідних компонентів, і у такий спосіб відбувається інформаційне прирощення до розуміння сутності про предмет дослідження.

Висвітлюємо такі характеристики особистості, як прагматик, егоїст, пристосованець. Знайшли дослідження, де названими характеристиками наділяють сучасну особистість, говорячи про біфуркаційність свідомості цих особистостей. З іншого боку, йдеться про людину як «істоту люблячу» (М. Шелер). Що переможе: кіборгізація й трансгуманізм чи антропологія і почуття – проблема з безліччю запитань. Одне зрозуміло однозначно: сучасна особистість потрапила в затяжну кризу, ускладнену біфуркацією всієї соціальної системи. Необхідний розвиток механізмів для її адаптації та подолання.

У третьому розділі проведені аналогія та порівняльний аналіз біфуркаційних, харизматичних, передкризових, флюгерних, одновимірних, багатовимірних особистостей і ніцшеанської надлюдини. Це дало змогу глибше зрозуміти саму біфуркаційну особистість, її свідомість та образ.

Аналізуючи особистість із біфуркаційною свідомістю за допомогою системної класифікації особистості А. Уймова, робимо висновок, що ця особистість може мати як негативний, так і позитивний особистісний розвиток, незалежно від її типу. Вона, можливо, з'явилася як перехідний тип для формування не тільки людини, але й суспільства нової формації, адже сучасна техно-нано-інформаційна цивілізація реалізує себе через економічний та політичний фактори як визначальні. Тому гнучкість біфуркаційної свідомості, особливо сьогодні, необхідна сучасній людині в процесі її соціалізації і самоідентифікації. Серед завдань сучасної людини є подолання наслідків економічної цивілізації.

Із системної типології українського вченого А. Уймова, виокремлюється поняття «сила біфуркації», що відображає сутність кризи в бутті людини на різних рівнях, і в системній моделі - це рівень концепту, структури та субстрату. Уявлення про силу біфуркацій ґрунтуються на положеннях: сила біфуркацій для особистостей першого типу (концептуалістів) максимально руйнівна за своїм характером; біфуркації особистості другого типу (структуралісти) бувають різними (А. Уймов). «Сила біфуркації» особистості пов'язана із наступними характеристиками: біфуркаційних людей не часто можна віднести до типу конструкторів, тому що головною їхньою рисою є матеріальна реалізація в нестійких і нестабільних життєвих умовах. Найменший зовнішній чинник впливає на поведінку біфуркаційних особистостей. Тому такі люди переважно належать до другого типу системної класифікації, оскільки для них важливіше реалізувати системи, а не конструювати їх. Перший тип найчастіше стабільний у своїх діях та діяльності. Другий тип, без сумніву, – це кар'єристи. До таких обставин найпростіше пристосовуються люди з біфуркаційною

свідомістю. У третьому типі також рідко зустрінеш особистість із біфуркаційною свідомістю, оскільки вона дуже вразлива і нестабільна, через те буде шукати шляхи переходу в інший тип, щоб стати або субстратним, або структурним організатором; усі типи особистості не вважаємо за окремі системи, вони частина системи мікро- або макроспільноти; поява біфуркаційних людей знаменує необхідність переходу та зміну свідомості суспільства, так як вони шукають ґрунт, де зможуть реалізуватися як особистості, змінити усталені, але вже застарілі моральні норми та цінності.

Виокремлюємо уявлення про «біфуркаційність» на засадах порівняльного аналізу її із властивістю «антикрихкість» (Н. Талеб). Для особистості у формуванні біфуркаційної свідомості та духовному вдосконаленні бажане вироблення антикрихкої постбіфуркаційної свідомості; синергія постбіфуркаційності та антикрихкості, близьких за змістом властивостей, посилюють адаптивність людини.

Запропоновані варіанти виходу людини з біфуркаційних станів.

З'ясовуючи, що важливіше в особистості: біологічне або соціальне, ми відштовхувалися від положення, що біологічне в людині, без сумнівів, виявляється унікальною системою. Зі списку системних параметрів виокремлюємо «сильні-слабкі системи», і біологічне відносимо до «сильної системи», оскільки в ній усі елементи функціонують досконало. Маємо на увазі органи та системи організму. Із цієї системи нічого не можна забрати або додати без руйнування її загалом. Соціальне в особистості визначаємо як слабку систему, оскільки, на відміну від сильних, такі системи допускають додавання і вилучення елементів без її руйнування. Проте наведені твердження були цілком справедливими, поки людство не створило науку, яка може в людині замінити не тільки органи, а й стать.

Сьогодні не тільки окрема особистість, але й усе людство перебуває в стані нестабільності. Людство знаходиться в полі точки біфуркації. Звідси впливає значення та роль зусиль з прогнозування, попередження й пом'якшення наслідків природних, техногенних, соціогенних лих і катастроф,

а також вага державних інститутів, які цим займаються. Вибір подальшого шляху, зміна алгоритмів розвитку є надзавданням для всього людства. Проте констатують, що системи, позбавлені потрясінь, криз, біфуркацій, флуктуацій ніколи не отримують властивості «антикрихкості», яка робить їх сильнішими, здоровішими й адаптивнішими. У результаті такі системи ослабнуть, помруть або почнуть руйнуватися. Зазначаємо, що особистість, вже як ознака соціальності, завжди припускатиме біфуркаційність її буття, так як сама соціальність несе біфуркацію щодо кожного.

Дано авторське визначення поняття «креативна біфуркація» .

Список літератури до розділу III

1. Авдеев П. С. Обзор теорий харизматического лидерства в менеджменте и политике. Психология, социология и педагогика. 2015. № 1 [Электронный ресурс]. URL: <http://psychology.snauka.ru/2015/01/4047> (дата звернення: 25.05.2019).
2. Андреев И. Л. Происхождение человека и общества. 2-е изд., перераб. И доп. М.: Мысль, 1988. 415 с.
3. Аксьонова В. І. Творчість харизматичної особистості в інтенціях патріотизму молодого фахівця. Перспективи. Соціально-політичний журнал. Серія: Філософія. № 2–3 (68–69). Одеса. 2016. С. 6–12.
4. Аристотель. Сочинения в 4-х т. - М.: Мысль, 1975–1983.
5. Бердяев Н. А. О назначении человека. - Мир философии. М., 1991. С. 5.
6. Богата Л.Н. На пути к многомерному мышлению: монография. Одесса: Печатный дом, 2010. 372 с.

7. Богата Л. Н. Многомерное мышление в контексте развития представлений о многомерности. Статья опубликована в монографии: *Философия мышления: [сборник статей]* / ред.кол. Л. Н. Богатая, И. С. Добронравова, Ф. В. Лазарев; отв. ред. Богатая Л. Н. Одесса: Печатный дом, 2013. С. 131–163.
8. Бодров В. А. Проблема преодоления стресса. COPING STRESS и теоретические подходы к его изучению. *Психол.журнал*. 2006. Т. 27. № 1. С. 122–133.
9. Божович Л. И. О многоплановости личности. *Культурно-историческая психология*. Московский государственный психолого-педагогический университет. 2008. № 4. С. 112–113.
10. Божович Л. И. Проблемы формирования личности. / Под. ред. Д. И. Фельдштейна. 3-е изд. М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК». 2001. 352 с.
11. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий. Попытка сравнительного исследования в области социологии религии. Введение. Избранное. *Образ Общества*. М., 1994.
12. Викинг Майк. Лykke. В поисках самых счастливых людей. / Пер. с англ. В. Степановой. М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2018. 288 с.
13. Гансова Э. А. Показатели состояния общества. Кризис, стабильность, развитие. «Перспективи» *Соціально-політичний журнал*: Серія: Філософія. № 2–3 (68–69), Одеса. 2016. С. 26–30.
14. Гапоненков, А. А. Цыганков А. С., Оболевич Т. Личность и мир: Последний лекционный курс С. Л. Франка. *The Philosophy Journal*. 2018, Vol. 11, No. 4, pp. 153–159, DOI: 10.21146/2072-0726-2018-11-4-153-159\$.
15. Гейко Э. В. Психологическая природа целостности личности как существенная методологическая проблема исследования социализации личности / *Елект. ресурс*: <http://vuzlib.com/content/view/655/>

16. Голубович И. В. Биография: методология анализа в гуманитарном знании. Журнал «Эпистемология и философия науки», Т. 33. №3. 2012. С. 84–97.

17. Голубович И. В. Язык «историй жизни» и ренессанс биографического метода. Мова і культура (Науковий щорічний журнал). / К.: Вид.дім Дмитра Бураго, 2003. Вип. 6. Т. 1. Філософія мови і культури. 344 с. С. 114–121.

18. Гуревич П. Классическая и неклассическая антропология: сравнительный анализ. СПб.: Центр гуманитарных инициатив, Петроглиф, 2018. 496 с.

19. Дилигенский Г. Г. Люди среднего класса. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2002. 284 с.

20. Донникова И. А. Культурогенная сущность социальной самоорганизации: монография. / Ред. Верников М. Н. Одесса: Печатный дом, 2011. 280 с.

21. Доннікова І. А. Культура як феномен антропологічної складності. Матеріали 13 міжнародних пригоженських читань: (14 вересня – 26 січня – 2 червня 2017. р. Одеса: Друкарський дім, 2017. 296 с.

22. Дорофеев Д. Под знаком философской антропологии. Спонтанность и суверенность в классической и современной философии. монография. СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2012. 464 с.

23. Ершова-Бабенко И. В. Методология исследования психики как синергетического объекта: монография. Одесса: ОДЭКОМ, 1992. 124 с.

24. Зинев С. Н. Харизматическая личность: идентификация и манифестация в трансформирующемся мире: дис. канд. филос. наук: 09.00.13. РГБ ОД, 61:05-9/603. Ставрополь, 2005. 148 с.

25. Знаменский С. П. «Сверхчеловек» Ницше: Из-во Русского христианского гуманитарного института, С.-П. 2001; <http://www.nietzsche.ru/look/century/znamenski/>

26. Ильин В. В. История философии: учебник для вузов. СПб.: Питер, 2003. 732 с.
27. Исаев Е. И. Учебное пособие для вузов. М.: Школа-Пресс, 1995. 384 с.
28. Исаев Е. И., Слободчиков В. И. Психология образования человека: Становление субъектности в образовательных процессах. Москва: Издательство ПСТГУ; 2013. 256 с. Текст предоставлен правообладателем http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=8588274
29. Итвел Р. Возрождение харизмы. Теория и проблемы операционализации понятий. Социол. исслед. 2003, № 3. С. 9–19.
30. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство : пер. з фр. А. Камю. М : Политиздат, 1990. 416 с.
31. Кант-Зёммерингу (17 сентября 1795 г.). Собр. Соч.: В 8 т. Т.8. М.: Чоро, 1994.
32. Киссель М. А. Метафизика в век науки: опыт Р. Дж. Коллингвуда. С.-П.: Искусство-СПБ, 2002. 304 с.
33. Ключко К. Е., Галажинский Э. В. Системная антропологическая психология. Методологическое введение. Целостный человек как предмет психологического. Психология инновационного поведения. Томск, 2009. С. 70–77.
34. Кун Т. Структура научных революций. М.: Прогресс, 1977. 300 с.
35. Лекторский В. А. Сознание. Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В. С. Стёпин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. 2-е изд., испр. и допол. М.: Мысль, 2010.
36. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975. 115 с. [Электроний ресурс: https://www.koob.ru/leontjev_a_n/dejatelnost_soznanie_lichnost, вход доступа: 25.09.2019]

37. Маркузе Герберт. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества. Перевод на русский язык: А. Юдин. М., 2003. / Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. – 10.06.2012. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5440>

38. Марсель Г. Опыт конкретной философии. М.: Республика. 2004. С. 38–46.

39. Медянова Е. В. Философско-методологические и психологические основания исследования целостности человека и личности. / Материалы 13 международных пригоженских чтений: (14 сентября – 26 января – 2 июня 2017. Одесса: Печатный дом, 2017. С. 136–143.

40. Мельничук М. Суспільство «незнання»: футурологічні горизонти епістемології. Тези Міжнародної конференції «28-мі Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського», 11–12 лютого 2016. Львів. 2016. С. 239–241.

41. Надібська О. Я. Соціальні пріоритети України в глобалізаційному просторі: монографія. Одеса: Астропринт. 2017. 248 с.

42. Нерубаская А. А. Системная классификация личности и бифуркационный человек. Доклад на III Научные чтения памяти профессора А. И. Уёмова. Одесса, ОНУ им. И. И. Мечникова, Философский факультет, 3–4 апреля, 2015.

43. Нерубаская А. О. Бинарные аттракторы личности с бифуркационным сознанием. Научно-практический журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології», Національний університет «Одеська юридична академія», Вип. 15, м. Одеса, 2016. С. 99–101.

44. Нерубаская А. А. Предкризисный, бифуркационный или одномерный человек. Интеллектуальная культура Белоруси: когнитивный и прогностический потенциал социально-философского знания/ Материалы международной научной конференции (14-15 ноября 2019 г.) Минск: Четыре четверти. В 2-х томах. Т. 1. 328 с.

45. Нерубасская А. А. Личность с новыми типами сознания. The International multidisciplinary congress “Knowledge is power, power is knowledge!”, 27 July, Viena (Austria), 2015. – P. 246–248.

46. Нерубасська А. О. Бифуркации как испытание личности в ее профессиональном росте. Матеріали міжкафедрального круглого столу «Стратегія майбутнього: соціально-філософський вимір», Одеса: ОДУВС. 19 листопада 2015. С. 204–206.

47. Нерубасська А. О. Анализ системной нагруженности факта и доказательство субстратной нагруженности. Сборник статей научно-информационного центра «Знание» по материалам 12 международной заочной научно-практической конференции : «Развитие науки в 21 веке», Харьков: сборник со статьями. Харьков: научно-информационный центр «Знание», 206. С. 60–65.

48. Нерубасская А. А. Бифуркации личности в системной классификации А. Уёмова. «Перспективи». Соціально-політичний журнал, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Серія: Філософія, № 2–3 (68–69), 2016. С. 48–54.

49. Нерубасская А. А. Психо-аналитическая теория личности Г. С. Салливана как возможный вариант отрицательного ат трактора личности с бифуркационным сознанием. Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук», 3–4 лютого 2017, Київ: громадська організація «Київська наукова суспільнознавча організація», 2017. С. 72–75.

50. Нерубасская А. А. Анализ философского понятия «бифуркационное состояние личности» и «копинг-поведения» в психологии. Наукове пізнання: Методологія і технологія. Філософія. Держ.закл. «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. Вип. № 2 (41). 2018. С. 54–59.

51. Нерубаская А. А. Бифуркационное состояние личности и копинг-поведение: системно-логический аспект. Матеріали VII Наукових читаннь пам'яті А.Уйомова, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Факультет історії та філософії. / від.ред. К. В. Райхерт. Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 2019. 139 с. С. 61–64.
52. Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. – М.: Мысль, 1990.
53. Олешкевич В. И. Рождение новой психической культуры. М., 1997. С. 352.
54. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс: сборник статей. М.: АСТ, 2008. 352 с.
55. Петинова О. Б. Теоретико-методологические основания конструирования многофакторной модели нового экономического человека / Cyberleninka. ru , Философия, этика, религиоведение. 2014.
56. Подкорытов В. С., Чайка Ю. Ю. Депрессия и резистентность / Журнал психиатрии и медицинской психологии. 2002. № 1. С. 118–124.
57. Понаморов О., Квасник О., Чала Ю. Філософсько-антропологічні основи феномену лідерства. Теорія і практика управління соціальними системами № 2. 2018. С. 65–74 doi: 10.20998/2078-7782.2018.2.07
58. Пригожин І. Філософія нестабільності. Питання філософії. 1991, № 6, с. 46–52.
59. Пунченко О. П. Фронтиры евро-азиатской глобализации: синергетический анализ. Журнал «Век глобализации». № 3. Белоруссия. 2018. С. 28 (С. 26–38).
60. Пунченко О. П. Информационный цинизм – культурное отчуждение личности в условиях информатизации. Сборник научных трудов. Философские исследования. Вып. 5. Минск: «Беларуская навука», 2018. С. 78–86.
61. Пунченко О. П., Пунченко Н. О. Образование в системе философских ценностей. Одесса: Печатный дом, Друк Південь, 2010. 506 с.

62. Родіна Н. В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання: монографія. Одеса: видавник Букаєв В.В., 2011. 364 с.
63. Рубинштейн С. Л. Избранные философско-психологические труды. Основы онтологии, логики и психологии. М., 1997. 463 с.
64. Салливан Г. С. Неумелая жена. Знаменитые случаи из практики психоанализа. М.: Refl-book, 1995. С. 228–235.
65. Салливан Г. С. Интерперсональная теория психиатрии / пер. с англ. О. Исаковой. СПб.: Ювента; М.: КСП+, 1999. 347 с.
66. Сартр Ж.-П. Тошнота / Пер. с фр. Ю. Я. Яхниной, М.: ООО Издательство «АСТ», 2004. 317 с.
67. Сеченов И. М. Кому и как разрабатывать психологию: Психологические этюды. СПб., 1873. 225 с.
68. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология людини: Введення в психологію суб'єктивності: навчальний посібник для вузів. М.: Школа-Прес, 1995. 384 с.
69. Талеб Нассим Николас. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса. / Перевод с англ. Н.Караева. М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2016. 768 с.
70. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М., 1987. С. 40.
71. Трибулёв Б. С. Природа и сущность человека. Трибулёв Б. С. Минск: Технопринт. 1999. 256 с.
72. Уёмов А. И. Системный подход и общая теория систем. М.: Мысль, 1978. 272 с.
73. Уёмов А. И. Системные аспекты философского знания. Одесса: студия Негоциант, 2000. 160 с.
74. Уёмов А., Сараева И, Цофнас А. Загальна теорія систем для гуманітарієв. Польша, 2001. 276 с.
75. Уэлш И. На игле / Электронное издание. Перевод Нугатов В.В. Издательство: АСТ. 2003. 382 с. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=16259

76. Франкл Виктор. Сказать жизни да! Психолог в концлагере / Пер. Д. Орлова, Д. Леонтьев. Изд. : Альпина Паблишер. 2018. 240 с.
77. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу / Пер. Елена Замојская. Вид. Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля". 2020. 160 с.
78. Франкл Виктор. Воля к смыслу / Пер. Любовь Сумм. Изд.: Альпина Паблишер, 2018. 228 с.
79. Фреик Н. Политическая харизма: обзор зарубежных концепций. Социолог. обзор., 2001, Т. 1, № 1.
80. Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции. М.: Наука, 1991. 456 с.
81. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб.: А-сад, 1994. 408 с.
82. Ханжи В. Б. Концепция антропного времени: «монстр» на стыке общей параметрической теории систем и синергетики. Материалы 13 международных пригоженских чтений: (14 сентября – 26 января – 2 июня 2017. Одесса: Печатный дом, 2017. 296 с.
83. Цимбрикевич Й., Фреїк Н. Природничо-філософське тлумачення протидії ентропії у живому світі. Фізика і хімія твердого тіла. Physics and chemistry of solid state Т. 15, № 3 (2014) С. 680–683.
84. Цофнас А. Ю. Гносеология: учебное пособие. Изд. 2-е., испр. и доп. Одесса: Наука и техника, 2011. 248 с.
85. Цибра М. Ф. Дисбаланс позитивного і негативного у розвитку особистості. Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія. 2018. Вип. 1. С. 136-142.
86. Шалагинова Л. В. Психология лидерства. С.-П., 2007. 464 с.
87. Шалаев В. П. Синергетика в пространстве философских проблем современности: монография. Йошкар-Ола: МГТУ. 2009. 360 с.
88. Шалаев В. П. Бифуркационный человек в глобализирующемся мире. / - Мат. IV ВСК. М.: РОС, 2002.

89. Шалаев В. П. Глобализация, постмодерн, бифуркационный человек – маркеры переходной истории. /Социологические теории общества // Журнал Сервис Plus. № 2, 2008. С. 96–105.
90. Шелер М. Положение человека в Космосе. Мир философии. М., 1991. С. 84
91. Шелер М. Человек и история. Человек: образ и сущность: (Гуманитарные аспекты). Ежегодник. М., 1991. С. 133–159.
92. Шелер М. Особое метафизическое положение человека / Топос: философско-культурологический журнал. 2004. № 1 (8). С. 43–572.
93. Экзюпери Антуан де Сент. Маленький принц / переклад Леонид Кононович. Вид-во «Рідна Мова», 2015. 96 с.
94. Экерстрём Л. А. Lagom. The Swedish secret of living well / Секрет шведского благополучья / Пер. с англ. Ю. Гольдберга. М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2017. 204 с
95. Юнг К. Г. Психологические типы. / Перевод Е. И. Рузера. М.: Государственное издательство, Оформление. Издательское предприятие «Алфавит», 1992. 105 с.
96. Юнг К. Г. “Psychologische Typen”. Лекция, прочитанная на Международном Конгрессе по Образованию, Территет, Швейцария, 1923, и опубликованная под названием В “ZeitschriftfurMenschenkunde” I:1 (май 1925), pp. 45–65. Настоящий перевод сделан с английского издания Собрания Сочинений К. Г. Юнга (Collected works of C.G.Jung, v.6. pp.510-523). Перевод Валерия Зеленского).
97. Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуации. М.: Наука, 1966. 269 с.
98. Юнг К. Психологические типы. СПб., М.: Прогресс-Универс, 1995, 284 с.
99. Юнг К. Г. Тэвистокские лекции. Аналитическая психология: её теория и практика / пер. с англ. В. И. Менжулина. – М: АСТ, 2009. 252 с.

100. Ясперс К. (трёхтомная книга) Философия. Книга 1. Философское ориентирование в мире ; Философия. Книга 2. Просветление экзистенции ; Философия. Книга 3. Метафизика / Пер. с нем. А. К. Судакова. М.: Канон+РООИ «Реабилитация», 2012.

Електронні ресурси:

101. Виктор Франкл https://ru.wikipedia.org/wiki/Франкл,_Виктор

102. Гарри Салливан. Межличностный анализ. Елект.ресурс: / m.vk.com/pages

103. Концепция человека и проблема бессознательного в учении Эриха Фромма . Елект. рес.: www.solecity.ru/philosophy/erich-fromm

104. Маркузе Г. Одномерный человек. https://www.e-reading.club/bookreader.php/86627/Markuze_-_Odnomernyyi_chelovek.html

105. Онассис Аристотель: биография / электронный ресурс <http://www.biography-life.ru/country/93-aristotel-onassis-biografiya-lichnaya-zhizn-rasplata-za-bogatstvo.html>; дата обращения 5.11.2018

106. Портал психологических изданий PsyJournals.ru <http://psyjournals.ru/kip/2008/n4/29287.shtml>, DOI: <http://dx.doi.org/10.17759/cp>, ISSN (печатная версия): 1816-5435 . ISSN (online): 2224-8935

107. Учение Фрейда и психоанализ <http://pslogos.narod.ru/assets/texts/psychotherapy.htm>

108. Фронтиры евро-азиатской глобализации: синергетический анализ <https://cyberleninka.ru/article/v/frontiry-evro-aziatskoj-globalizatsii-sinergeticheskiy-analiz>

109. Юнг К.Г.: Лекции <https://leksi.org/12-71993.html>; дата обращения 8.11.2018.

110. <http://ec-dejavu.ru/i/Instability.html>

111. www.philsci.univ.kiev.ua/ обращение к сайту 19.10.18

112. Интернет-ресурс: Цит. по лекції В. Лупандіна www.proza.ru/2011/07/03/777

113. Человек <http://biofile.ru/chel/1685.html>

114. Философия http://www.filosofy.vuzlib.su/book_o056_page_8.html

Іноземна література:

115. J.A. Conger and R.M. Kanungo (eds.). *Charismatic Leadership: The Elusive Factor in Organisational Effectiveness*. – San Francisco, Jossey-Bass, 1988

116. Friedland W. For a sociological concept of charisma / *Social forces*. 1964. Vol. 43. № 112.

117. Frydenberg E. *Beyond Coping. Meeting goals, visions and challenges*/ E. Frydenberg. Oxford University Press, 2002. 176 p.

118. Frydenberg E., Lewis R. Teaching Coping to adolescents: when and to whom? / *American Education Research Journal*. 2000. N 37 (3), P. 727–745.

119. Lazarus R. S. Toward Better Research on Stress and Coping / *American Psychologist*. 2000. № 55. P. 666–673.

120. Lazarus R. S. *Psychological stress and the coping process* / New York: McGraw-Hill, 1966. 466 p.

121. Lazarus R. S. *Emotion and adaptation* / London: Oxford University Press, 1991. 572 p.

122. Ponomariov Olexandr, Olga Kvasnyk, Yuliia Chala Philosophical and anthropological bases of the leadership's phenomena //doi: 10.20998/2078-7782.2018.2.07/ пер. с англ. Нерубаской А. А. Філософські та антропологічні парадигми сучасної освіти/ № 2, 2018, p. 65–74.

123. Schwarzer R., Knoll N *Positive coping: mastering demands and searching for meaning* / New-York: McGraw-Hill, 2003. – 468 с.

124. Schwarzer R. *Stress, Resources, and Proactive Coping* / *Applied Psychology: An International Review*. – 2001. – № 50 (3). – P. 400–407.

125. Simon H. A. *Model of Man / Social and Rational* / N.Y.: John Wiley&Sons. – 1957. – 279 p.

126. Selye H. *History of the stress concept* / *Handbook of stress: Theoretical and clinical aspects* / L. Goldberger, S. Breznitz. New York: Free press, 1993. P. 7–17.

127. Scheck C.L. Identifying the antecedents of coping with an organizational acquisition: A structural assessment. *Journal of Organizational Behavior*. – 2000. N 21. – P. 627–648.

128. Weber H. Belastung sverarbeitung / Fur Klinische Psychologie. – 1992. № 21(1). P. 17–27.

РОЗДІЛ IV

ТВОРЧИСТЬ ЯК СКЛАДОВА БІФУРКАЦІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

4.1. Творчість, талант і геніальність: демаркаційні лінії й системно-параметрична експлікація

Кожна особистість дуже індивідуально сприймає все, що з нею трапляється. Тому механізмів подолання криз та біфуркацій, соціальних практик може бути багато. Духовність, частиною котрої є мистецтво, будь-яка творчість та здоров'я – це модуси кожної особистості, які можливо представити в певному контексті як механізми подолання криз та біфуркацій. В даному дослідженні зроблена спроба проаналізувати ці механізми та дослідити їх системно-параметричні моделі. Учені різних напрямів діяльності (філософія, педагогіка, психологія, соціологія, історія, медицина тощо) намагалися зрозуміти, де в людині творче начало, її талант і, нарешті, хто такий геній. В аспекті соціальних проблем, зокрема значного зростання наукових відкриттів, ця проблематика постала в новому світлі [35]. Сучасне глобалізаційне, інформаційне, фактично біфуркаційне суспільство людині не залишає вибору. Вона стає частиною системи, яка може зруйнувати в емоційному, чуттєвому, психологічному та фізичному планах. Але при цьому особистість все ж є самоорганізованою системою, яка має високий ступінь адаптивності. «Підходи до реалізації творчості (тобто як до діяльності, до процесу) й до результатів творчості (наприклад, до творів мистецтва, до продуктів масової культури), а також до розуміння феномену творчості та її похідної – мистецтва (у різних його формах) в епоху інформації та постмодерну змінюються» [7].

Більша міра вияву сучасних проблем активно привертає увагу до того, що на різних рівнях виховання й освіти сучасного покоління необхідно вибудовувати стратегії подолання комунікативних криз. На наш погляд, однією з таких стратегічних основ може стати мистецтво. Іншим варіантом є масова культура. «Будучи мобільною і «чутливою» до вимог сьогодення, масова культура сприяє соціалізації й життєстійкості суб'єкта в ненадійному та нестійкому соціальному і культурному середовищі. Вона здатна формувати нові смаки й стандарти поведінки, задовольняти художні та естетичні потреби» [70, с. 29].

Досить актуальним вважаємо питання нестандартного включення понять «творчість», «талант» і «геніальність» у систему «особистість» як можливості людини в будь-якому переборюванні. Аналізувати поведінку людей в різних ситуаціях, особливо якщо ці ситуації складні, кризові, непередбачувані, погано прогнозовані, навіть наукам, що спеціалізуються в цій галузі, непросто. На допомогу науці приходять інші сфери життя. За таких умов та впливів мистецтво стає відображенням чуттєвого й емоційного в людині.

Дослідники, які вивчали особистість у контексті розглянутих проблем, – це Ф. Бертлет, Дж. Гілфорд, Дж. Берклі, І. Кант, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон, В. Дильтей, М. Шелер, Г. Гегель, К. Юнг, Т. Адорно, Е. Кречмер, Е. Фромм, А. Маслоу, А. Ейнштейн, Дж. Беккер та ін.

Кількість філософських досліджень особистості і її творчості в останні роки суттєво зменшилася. Перевагу вчені надають різним аспектам філософії мистецтва, аналізу історичних видів мистецтва та їх трансформації, співвідношенню мистецтва й естетики.

Щоб показати демаркаційні лінії властивостей «творчий», «талановитий» і «геніальний», пропонуємо системно-параметричний аналіз системи «творча особистість». З'ясуємо й покажемо роль мистецтва і культури в житті людини, моментів буття, пов'язаних із кризами та біфуркаціями; виділимо творче начало в сучасній особистості; представимо системне

дослідження особистості, розглянутої як біологічний вид і особистості, яка за своєю природою є істотою творчою, бо тільки творча діяльність в усіх сферах життя допомагає їй подолати кризи, пов'язані із впливом соціального середовища. Тобто в другій системі, безумовно, йдеться про особистість.

Розглянемо творче, талановите і геніальне начала в людині та виявимо підстави їх супідрядності й прояву. Обґрунтуємо їх демаркацію в системному вимірі.

Мистецтво порівнюють із дзеркалом людської душі, що одночасно закриває та відкриває світові свої почуття. Виявлена реакція людини на події, за певної ідеалізації нею реалій, може стати і виходом із кризи. Як зрозуміти, де в особистості творче начало, де її талант і, нарешті, хто такий геній? В аспекті антропо-соціальних проблем, зокрема помітного зростання наукових відкриттів, ця проблема зазвучала по-іншому. Знайти демаркаційний кордон між поняттями «творчість», «талант» та «геній» можна. Ця межа існує: десь вона чітка, а подекуди розмита. Відмінності в названих поняттях, розглянутих у системі «особистість», ми побачимо тоді, коли збудуємо ієрархію дескрипторів, тобто визначимо концепт, структуру й субстрат кожної із систем. Ієрархія дескрипторів являє модель досліджуваного об'єкта.

«Мистецтво не підміняє навколишнє життя, не дублює зображену дійсність, а створює ідеальне уявлення про належний стан життя творчою волею художника» [13, с. 42]. Таку позицію займали романтики кінця VIII-XIX століть (у філософії – брати Шлегели (Август-Вільгельм і Фрідріх), Новалис, Гельдерлін, Шлеєрмахер, Кант та ін.; у живописі, наприклад, Франсіско Гойя, Антуан Жан Мрв, Теодор Жеріко, Ежен Делакруа, Карл Брюллов і т.д.). Як відмічають дослідники, це була позиція утопізму, яка однак дає надію на краще життя. Прекрасною є сама ідея краси, що врятує світ. У романтизмі на мистецтво покладалася місія порятунку соціуму. Таку ідею підхопили символісти й авангардисти. Проте наше дослідження присвячене не мистецтву взагалі, а людині, для якої воно може бути реалізацією себе в соціумі, порятунком від нього, «ліками» від кризи або справою всього життя,

різною мірою поєднавши все перераховане. Чим би мистецтво не було для людини, воно стає частиною її буття. Це і є інший погляд. Мистецтво й філософія по-різному підходять до проблеми людини. Про це пише Б. Марков [30, с. 5–11]. Дослідник підкреслює різницю: коли мистецтво створює портрет, образ людини, а філософія створює ідею про людину. Мистецтво керується почуттям прекрасного, смаком, а філософія – істиною. У дослідженні автор звертається до Канта, Ніцше, К'єркегора, Дельоза, Беняміна та ін. Посилаючись на віденського культуролога К. Лиссмана [25], він пересвідчується, що сучасну культуру визначає не сам твір мистецтва, а кількість зірок, рейтинги, плітки, скандали, презентації і все те, що збагачує організаторів. Здається, саме це й зумовило кризу в цій сфері. Людина перестала «наповнювати» себе змістом. Якщо звернутися до Г. Гегеля, то він ще в 1820 році пише про «смерть мистецтва» [59]. «Сам твір мистецтва як продукт художньої діяльності стає непотрібним: і несуттєвим, і не обов'язковим. Художнику важливо показати самого себе в процесі творення твору...» [59, с. 76]. Взагалі біфуркацією сучасності є недооцінювання змісту. Важлива картинка, об'єкт як явище. Але ж сутність – це глибше й набагато змістовніше!

Праця К. Прозументика «State iniperosy: поетика бездіяльності Джорджо Агамбена» (2018 р.) присвячена аналізу книги Дж. Агамбена «Людина без змісту» [3], яка обрала центром своїх ідей розкол між генієм і смаком, творцем та критиком, мистецтвом і естетикою [58]. Автор наводить термін «смерть мистецтва», чиє значення й причина полягають у кризі людського «роблення». «Якщо оригінальність та автентичність зробити імперативом для творів мистецтва, то відтворюваність – критерієм для технічної продукції», – переказує думки Дж. Агамбена автор статті [58, с. 7]. Сьогодні відбувається гібридизація цих видів, тобто творів мистецтва й технічної продукції. Тим самим ми спрощуємо і внутрішнє людське наповнення, зміст.

У статті С. Блекбарна (Simon Blackburn, 2019) «On Reading Scruton: Art, Truth, and Temperament» описано зв'язок мистецтва, правди і людського

характеру. У «пристрасті вистави» вона бачить можливість розслабитися за допомогою мистецтва. Мистецтво – це спосіб сховатися від буденності, сусідів, суєти, соціальних правил, стандартів. Тільки в мистецтві пристрасті виправдані виставою, «в інших місцях наші пристрасті зумовлені та збентежені» [99, с. 367]. Виставу та пристрасті обговорює й інший автор – Санем Соярслан (Sanem Soyarslan, 2019), причому в концепції «вільної людини» Спінози. Критикуючи і не погоджуючись з інтерпретацією Стівеном Надлером концепції Спінози про пристрасті людини, які вона завжди нібито контролює в усіх діях, Санем Соярслан стверджує, що «становлення мудрої людини полягає не в подоланні людського рабства, а в тому, щоб зрозуміти себе як остаточне вираження Божої сили» [105, с. 357].

Продовжуючи традиції Ф. Шеллінга та ін., М. Хренов у статті «Філософія мистецтва в ситуації виникнення концепту культури» (2016 р.) робить спробу визначити концепт філософії мистецтва, який сучасністю повинен бути ціннісне переорієнтований, оновлений [76]. Далі автор намагається обґрунтувати думку про перехід епохи модерну в постмодерн і допускає можливість нового визначення наступної стадії, яка не тотожна «посткультурі», але вже й не зовсім постмодерн. Постає ще гостріше запитання: чи здатне мистецтво взагалі створити альтернативні уявлення про майбутнє в глобалізаційних руйнівних процесах? У невідворотному русі до постлюдської естетики закріплюється висновок про те, що прагнення повністю зрозуміти людину зовсім не правильне. Необхідно переглянути поняття «людина», «суб'єкт», «життя» [103].

На думку О. Скоркіна, художня мова одвічно змінюється. «Якщо попередні століття були насичені зміною напрямів авангарду, своєрідних мод – імпресіонізм, постімпресіонізм, кубізм, примітивізм, фовізм, футуризм, супрематизм, орфізм, експресіонізм та ін., то сьогодні взагалі не існує якоїсь провідної тенденції в живописі. Сучасний живопис сприймає всі попередні напрями і їх поєднання, природне гасло «нехай цвітуть усі квіти», не у формі справа» [67, с. 15–38]. Це нам нагадало позицію відомого постпозитивіста

П. Фесрабенда, що запропонував анархізм у науці [109]. Невтішні висновки про сучасне мистецтво робить О. Скоркін. Основним принципом часу стало – «купи-продай», тому й образотворче мистецтво за допомогою сучасних засобів комунікації підкорилося електронній культурі, де шедеври з'явитися не можуть. Більше того, як уже зазначали на початку підрозділу, страждає навіть міжособистісна комунікація, думаємо, і діалог із самим собою теж може бути песимістичним та сумним, навіть депресивним.

Одна з недавніх праць, що з'явилася у відкритому доступі, – це монографія Ю. Клейберга «Креативна девіантологія» (2016). У цій роботі висвітлені проблеми, дотичні до теми нашого дослідження. На переконання автора, його розвідка стосується розділів психології. Водночас він закликає дослідників соціології, філософії та інших сфер гуманітарного знання об'єднатися у вивченні цієї теми. Так, Ю. Клейберг стверджує, і ми з ним цілком згодні, що все наше життя має девіантологічну основу. Можливим позитивним виходом із соціальної нестабільності, конфліктів, незадоволеності є творчість. Негативний вектор – це алкоголізм, наркоманія, «хіппізм». Автор розглядає психологічну природу творчості, творчість як прояв девіантності, мотиваційний конфлікт, творчий безлад, епатаж, маніпуляції та брутальність у мистецтві. «Суперечливість і агресивність соціального середовища визначає ставлення кожної людини до нього, соціальних норм, мотивації вчинків та відносин, традицій, культури й до самого себе. І якщо це ставлення стало результатом соціально важливого усвідомлення себе в цьому світі та світу (речей, вчинків, відносин) у собі, то ми маємо справу з цілеспрямованою, творчою працею людини над собою, зі стійким соціально-психологічним імунітетом до негативних соціальних відхилень» [22, с. 5].

У нашому дослідженні людина представлена як система. При цьому ми порівнюємо дві системи: де людина розглядається як біологічний вид, творіння Природи, і як людина творча, тобто особистість. Такий підхід дасть нам змогу чіткіше розмежувати в людині творче, талановите і геніальне або,

навпаки, показати їх взаємозв'язок та дотичність. До цього ми будемо повертатися і в наступних розділах.

Розглянемо першу систему – людина як біологічний вид. Визначимо її дескриптори. Найважливішими екзистенціалами вимірювання «живої особистості» вважаються: розум, воля, віра, сумнів, страх, надія, любов, відчай, ненависть, голод, спрага, солідарність тощо. Зазначено, що всі вони пов'язані з глибинними структурами людського організму» [59, с. 3]. Інтегративним екзистенціалом, услід за іспанським філософом Х. Ортега-і-Гассетом [52, с. 288], вибираємо життя. У нашій системі «людина як біологічна істота» життя, будучи центральним, інтегративним екзистенціалом людського буття, виступить концептом системи. Однак це буття розумілося в історії філософської антропології по-різному.

Людина, по суті, має дві природи: біологічну й соціальну. Буття індивіда як цілісної істоти виражається в тому, що людина постає у єдності трьох основних складників – біологічного, психічного та соціального. Відповідно до біологічної теорії Чарльза Дарвіна, підкріпленої величезною кількістю емпіричних фактів, людина та людиноподібні мавпи виникли від спільного предка. У Х. Плеснера «людина живе тільки тоді, коли веде життя» [56, с. 268], тобто підкреслюється значення штучно створеного нею місця проживання, освіти, культури. Поняття «веде життя» своєю підставою має діяльність, зокрема творчу, у різних її проявах. За А. Геленом, людина найменш пристосований до природних умов вид. Природне в людині він зводить до поняття «недорозвиненого» виду. Представник філософської антропології підкреслює наскільки людина за своїми біологічними, природними характеристиками не здатна захиститися від самої ж природи. Усе, чим відрізняються тварини, – це «елементарні рухи, що полягають у переміщенні, пошуку їжі, притулку і т.д., набуває закінченого вигляду в усіх тварин надзвичайно рано, у межах від декількох годин до декількох тижнів... Рух людини підпорядкований зовсім іншій закономірності. Дві умови помічаємо відразу: рухи повинні мати виняткову, нетваринну, неспеціалізовану

різноманітність комбінацій саме для того, щоб відповідати безмежному розмаїттю обставин та ситуацій, наданих людині, якими індивід має оволодіти. Тому вони не повинні бути пристосовані до певних обставин, мати особливу, фіксовану форму. До того ж необхідно, щоб вони не були «вродженими», бо особливі комбінації рухів завжди вроджені. Але в позитивному сенсі це означає, що людина розвиває їх і розвиває відповідно до досвіду...» [16, с. 151-201]. Недосконалість людини в цій концепції параметр «природне» зводить до мінімуму. Отже, людина включається в природу, котру починає перетворювати і до якої обов'язково має пристосуватися, будучи її частиною. За словами А. Гелена, людину «тягне за межі просто біологічного мінімуму потреб» [17, с. 198]. Навіть Дарвін підкреслив важливість зв'язку біосоціального в ній. «Поширивши на людину основні положення еволюційної теорії в книзі «Походження людини і статевий відбір», ... Дарвін віддав належне специфіці біосоціального в природі людини, докладно описуючи ті обмеження в дії біологічних законів, що склалися й розвиваються в антропогенезі соціального інституту людини» [10, с. 16]. Визначившись із концептом системи «людина – істота біологічна», перейдемо до пошуку та розгляду інших елементів цієї системи. У системі «людина – біологічна істота» ми ніяк не зможемо абстрагуватися від навколишнього середовища, причому це докільля не тільки Природа, а її перетворення в культуру для задоволення потреб. Структуру як елемент у визначенні розглянутої нами системи являтиме собою взаємодія, взаємовплив, взаємозв'язок біологічного і соціального в людині. Відображаємо формально це визначення:

$$(LB)S = \text{def } R((LB^*)P,$$

де (LB – людина – біологічна істота (m в формулі Уйомова)), R- довільне відношення (реляційний концепт), P – деякі властивості, котрі знаходяться в даному відношенні (R) та є атрибутивною структурою.

Субстратом виступлять діяльна особистість та її потреби. Причому тільки потреби, покладені А. Маслоу в основу своєї піраміди – фізіологічні: голод, спрага, статевий потяг тощо [31, с. 400].

Розглянемо другу систему – «творча особистість». У духовному плані творчість покликана до діяльності, невичерпна, хоча у фізичному – може відбуватися якесь вигорання [62, с. 273]. Творчістю можна й лікувати. Сьогодні медицина, наприклад, розробила концепцію терапії творчим самовираженням. «Нині в Одеському регіональному відділенні науково-методичного центру Терапії творчим самовираженням (керівник Є. Поклитар) обговорюється питання про формування в розвитку концепції Терапії творчим самовираженням самостійної дисципліни («Гуманітарно-культурологічна терапія»), спрямованої на вирішення лікувально-профілактичних, педагогічних, культурологічних і соціологічних завдань на основі клінічного підходу, шляхом використання арсеналу сучасних медичних, психологічних, педагогічних технологій і засобів духовної культури» [9, с. 31]. Автор методики розвивав її в Одесі, використовуючи знання та досвід у педагогіці та медицині. Творчість настільки незвичайна, важлива, нестандартна категорія в нашому житті, що до неї звертається навіть медицина.

Творчість для особистості може мати ще й захисний характер. У драматургії зону, де приховується те, що необхідно заховати від очей глядача, називають «залаштунками». У підході В. Гофмана – це «зона заднього плану» [20, с. 148]. Загалом метою «залаштунків» є приховування реальності, щоб не зіпсувати емоційно-чуттєве враження глядачів від вистави. До того ж «залаштунки» захищають і актора, який ніби проживає два життя – своє та свого героя. Дослідники пишуть про те, що в драматургічному підході специфічною особливістю «є синтез театрального й повсякденного життя» [66, с. 165]. Таким чином, важливе середовище, у якому перебуває людина, – основа, що керує ситуативною дією суб'єкта. До навколишнього соціального середовища ми ще повернемося. Зараз належить з'ясувати демаркаційні лінії між творчим, талановитим і геніальним в особистості.

Центральна нервова система, мозок людини – це матеріальна база розвитку творчих процесів особистості. «Мозок людини, наче посудина, здатний уміщати в себе різний зміст. Усе залежить від того, яке середовище

оточує індивідуума й відображається в його мозку» [60, с. 26]. Однак А. Маслоу привертає увагу вчених-теоретиків до того, що вплив середовища не слід перебільшувати: «не варто впадати в крайнощі, не варто перебільшувати роль середовища та бачити в організмі лише один з об'єктів середовища... і об'єкт-мета, і перешкода на шляху до неї, породжені не лише середовищем, але й створюються самим індивідуумом, ... обговорювати їх потрібно в термінах, які враховують той і інший впливи» [31, с. 41]. А творчу перетворювальну діяльність та її зв'язок з розвитком особистості висвітлювали А. Арнольдів, Ю. Давидов, М. Каган і т.д. Коли ж говорити про музичні здібності, то можна згадати Л. Виготського, О. Леонтєва та ін. У сучасних роботах із психології пропонуються системні гендерні дослідження музичних здібностей підлітків [32, с. 298].

За аналогією до першої системи, концептом другої (творчої особистості) – залишаємо життя, тільки визначаємо його властивість, тобто концепт – це «життя з творчим самовираженням» (L(B+C)), де С – creation в перекладі з англ. «творчість». Життя сучасної особистості наповнене творчістю, щоб вона не робила, чим би вона не цікавилася. Ми ускладнюємо концепт атрибутом «творчий». Цей концепт не такий простий, як може здатися. Сама творчість багатогранна, особливо якщо говорити про духовну творчість. Таким, наприклад, вважається живопис. «Той, хто зневажає живопис, зневажає філософське й витончене споглядання світу, бо живопис є законною дочкою або, краще сказати, онукою природи...», – стверджував Леонардо да Вінчі [62, с. 304]. Творчість великий геній возвеличує до божественного, кажучи, що живопис – це «родич Бога».

Структурою у творчої людині виступить не просто взаємодія, взаємозв'язок і взаємовплив, а вся діалектика біологічного й соціального, діалектика природної сутності, задатків, таланту, геніальності, обдарованості, а також відносин «Я» та «Іншого», уся палітра трансцендування. «На відміну від тварини, людина повинна постійно «трансцендувати», виходити за свої індивідуальні межі за допомогою залучення (у різних формах ототожнення або

«занурення») до чогось більшого, ніж вона сама є...Світ матеріальної та духовної культури і є тим комплексом умов, завдяки яким реалізується і взагалі уможливується існування людини як людини» [23, с. 84]

Субстрат системи – це людина з різноманітним життєвим потреб (зокрема потребою у творчості), діяльністю та суспільними інтересами, які постійно зростають і розвиваються. Доречно перелічити всі потреби від рівня до рівня, за А. Маслоу: потреби в безпеці, любові, повазі, пізнавальні здібності, естетичні потреби, потреби в самоактуалізації. Сучасні вчені, зауважимо, відзначають, що «специфічні особливості суб'єкта творчості базуються на динамічних мозкових структурах, котрі фіксують властивості тих соціальних умов, які оточують суб'єкта в його онтогенетичному розвитку, ... різноманітна діяльність у складному середовищі створює багатоманітні зв'язки, їх психічний зміст визначається змістом діяльності суб'єкта, а не індивідуальними біологічними особливостями мозку, ... психічні властивості індивіда формуються під впливом соціального середовища та становлять основний зміст внутрішніх умов його як суб'єкта творчості» [60, с. 29]. На підставі цих тверджень із другої системи можна виділити підсистеми: 1) особистість творча й талановита; 2) особистість творча, талановита і геніальна. Проаналізуємо їх.

У структурі, де закладені задатки людини, імовірні відмінності. Особистість творча може бути просто творчою, тобто «основні компоненти і фактори розвитку творчого потенціалу суб'єкта групуються навколо двох «начал» її природи: біологічного та соціального» [60, с. 26]. Проте особистість може бути творчою й талановитою. Творчість «як складна, детермінантна, нелінійна система характеризується певними статистичними стабільними утвореннями – атракторами, і одним з таких є талант» [13, с. 26]. Коли людина може вміти малювати, співати тощо, вона вже не просто творча, а творча і талановита. Третій варіант – особистість є творчою, талановитою і геніальною. А геніальність вважається дуже рідкісною властивістю. «Геніальність – це вміння проявити універсальність у кожному відповідальному творчому

моменті, направити в потрібний момент весь творчий потенціал в єдиному напрямі» [60, с. 30]. Геніальними творіннями здатен захоплюватися будь-хто, зацікавлений мистецтвом, але зрозуміти їх зможе фахівець. Мистецтвознавець відповідь на запитання про стиль, метод, засоби творів мистецтва, навіть не маючи особливого таланту, не кажучи про геніальність. Достатньо бути творчою особистістю зі спеціальною освітою.

Проблема визначення самого мистецтва вже давно серед об'єктів досліджень. Панує думка, ніби необхідно розмежувати різні «форми мистецтва» для кращого його розуміння. «Останнє відповідає тому, що ми зазвичай називаємо мистецтвом, як-от: як живопис, спів і т.д. Перше відповідає формі, у якій вони знаходять втілення, рух, мову тощо. З урахуванням цієї відмінності стає зрозумілим, що мистецтво й естетика кореняться у властивостях «речі» таких, як колір, форма та текстура, а не в продукті самого творіння. Отже, майбутнє мистецтва принесе нову естетику, у якій ці властивості будуть визнані мистецтвом, і естетика повсякденного життя як така» [110, с. 84–94]. Із цим можна погоджуватися чи заперечувати. Хочемо відзначити одну ідею дослідника. У статті обґрунтовується думка про те, що твір мистецтва буде визнаний таким, коли відомі та враховані соціальні умови. Автор намагається знайти визначення мистецтва в нових реаліях сучасного світу. За його висновком, форма мистецтва взагалі не важлива, майбутнє за тими самими видами мистецтва. Естетичні зрушення в мистецтві спрямовані на розуміння життя без будь-якого естетичного наповнення. Словом, життя прекрасне саме по собі як найвища цінність, концепт людини. Можливо, він має рацію, оскільки мистецтво йде шляхом свого спрощення, маємо на увазі використання сучасних комп'ютерних технологій, які, на наш погляд, перетворюють мистецтво на тиражування, копії. Як ви вважаєте: чи є ідеальна копія шедевра, наприклад картини Леонардо «Темна вечір», іншим, новим шедевром? Так, вона бездоганна. Так, відмінності не помітні. Тільки спеціальні методи і фахівці зможуть відрізнити копію від оригіналу. Напевно, у нових реаліях, коли оригінали неможливо побачити, вони зникли

або з ними щось сталося, цей підхід не викликає негативних реакцій. Хтось може стверджувати, що це талановито, але не геніально! Наведу інший приклад, дуже поширений у сучасному науковому світі. Уявіть, що один учений повністю скопіював текст дослідження іншого, видавши його за своє. Безумовно, у науці це рівнозначно злочину, це плагіат. Тоді запитання про те, що є геніальним, взагалі не виникає. Звичайно, оригінал.

Скориставшись окремими атрибутивними параметрами ЗПТС, характеризуємо розглянуті підсистеми як «мінімальні». Зміна хоча б одного з елементів, таку систему руйнує. Приберемо «геніальність» із системи «особистість творча, талановита й геніальна» – отримаємо зовсім іншу систему «особистість творча і талановита». Коли вилучимо із системи «особистість творча й талановита» властивість «талановита», отримаємо систему «особистість творча» тощо. Усі ці системи є «сильними», тобто не допускають входження до свого складу жодних інших елементів, без зміни всієї системи.

У представлених системних моделях «людина – біологічний вид» і «творча особистість» виділені декілька підсистем, побудованих на відмінностях у розумінні творчості, таланту та геніальності. Використовуючи атрибутивні системні параметри «мінімальні-немінімальні» й «сильні-слабкі» системи, можна встановити, що система «особистість творча» мінімальна і сильна, а також складніша, ніж система «людина – біологічна істота». Система «творча особистість» включає інші сильні системи.

Будь-яка діяльність людини, закладена в субстраті, пов'язана з елементами індивідуальної творчості. Але в системі «особистість творча» вона ускладнюється діалектикою потреб та суспільних інтересів. Системний метод увиразнює демаркаційні лінії між розглянутими системами. Однак хочемо зазначити, що найслабша демаркаційна лінія в системі «особистість творча, талановита і геніальна», оскільки складно уявити геніальність без таланту, хоча талант без геніальності зустрічається в житті частіше. Цю частину

дослідження закінчимо глибокою думкою Миколи Бердяєва: «Вчення про людину як творця – це творче завдання сучасної думки» [99, с. 26].

4.2. Системно-параметричний аналіз творчої особистості: нові грані осмислення

У час глобальних революцій в науці, економіці, політиці, культурі, суспільстві людина потрапила в умови постійного вибору, який часто робить її сутність уразливішою, менш адаптивною. Перевантаженість інформаційними потоками, технічними нововведеннями, економічними кризами призводить до революцій не тільки у великих, наприклад, суспільних системах, але й у мікроспільнотах. Якщо ми хочемо виробити допоміжні механізми адаптації особистості до мінливої дійсності, то необхідно насамперед створити сучасний образ, модель особистості сьогодення й майбутнього. Одним з таких адаптивних механізмів є мистецтво та культура. Також культуру можна визначити як систему штучних методів, засобів та прийомів формування соціальних умов для розвитку людини [23, с. 84].

Уже було показано, як можна використовувати сучасні методи в дослідженнях. За допомогою системного аналізу продемонстровані також демаркаційні межі в окремих системах, серед них: «людина як біологічний вид» і «творча особистість». У системі «творча особистість» ми виділили підсистеми: «особистість творча й талановита» та «особистість творча, талановита і геніальна». З огляду на те, що сучасне біфуркаційне суспільство не дає людині вільного вибору, а нав'язує загальноприйняті норми і правила, творчий підхід стає для особистості можливістю самовиразитися, його, як ніколи раніше, потребують в усіх сферах для креативного виконання завдань.

Процеси подолання та копіngu активно вивчає психологія, але й філософський погляд на ці проблеми неодмінно розширюватиме можливості

вчених у виробленні актуальних механізмів і методів захисту. У контексті впливу суспільства на людину мистецтво стає трансляцією чуттєвого й емоційного в ній.

Дослідники, які вивчали проблеми людини в окреслених аспектах, – це С. К'єркегор, Ж. П. Сартр, А. Камю, М. Бердяєв, Л. Шестов, М. Шелер, К. Юнг та ін. Можна відзначити і психологів, що зробили низку відкриттів у сфері проблем людини в екзистенціальній психології – Р. Мей, Ю. Мінковський, Е. Страус, В. фон Гебсаттел, Л. Бінсвангер, А. Сторч, М. Бос, Дж. Беллі, Р. Кун, і т.д.

Як показує аналіз їхніх праць, увага зосереджується суто на проблемних стадіях людини і її буття. А методики, здатні попереджувати кризи, якщо і є, то досліджені недостатньо. Навіть сьогодні терапевтичні підходи до вирішення екзистенціальних станів людини не набагато просунулися у своєму розвитку. Із представлених дослідниками положень випливає, що йдеться переважно про абстрактну людину, без позначення її унікальності як «живої» інтелектуальної істоти, з усіма якостями, спрямованими на створення самої себе і свого середовища проживання.

Згідно із гіпотезою нашого дослідження, сучасне людство починає втрачати і все більше нівелює талант та геніальність людей. Розглянемо, які точки біфуркації чекають на особистість.

Створивши своє середовище проживання, людина перестала почуватися вільно. Штучно створене соціальне середовище стало чужим для його творця. Однак такий варіант – це ознака передкризового і кризового моментів буття. Автор статті «You Have to Become a Work of Art» (Original title: Musíš sa stať umeleckým dielom) Švihura Lukáš запропонував досліджувати у схожому контексті «мистецтво життя» [107]. Спираючись на уявлення античної філософії, З. Баумана, М. Фуко, У. Бека, він робить висновок про те, що вміння добре жити, а саме в цьому полягає «мистецтво життя» служить функціонуванню соціальної системи, взагалі не є моментом буття, яке відповідає за наше вільне самовизначення. «Те, що приємно, індивідуально

приємно, а те, що корисно, індивідуально корисно» [107, с. 232–233]. Причому, визначаючи естетизацію, автор зауважує про нав'язування нам своїх норм соціальністю. Проте ми вже настільки адаптовані до неї, і, по суті, звикли до цих несвобод, навіть не вважаючи їх такими [107]. Продовжимо з'ясовувати роль творчого компонента в житті особистості. В цій проблемі є дуже важливе питання – питання комунікації, яка є механізмом адаптації в соціумі, а й іноді може стати кризою особистості.

У масовій комунікації існує класифікація на доіндустріальний та індустріальний періоди. Доіндустріальний період поділяється на дописьмовий і письмовий. В індустріальному періоді виділяють друкований та аудіовізуальний [63, с. 16]. До жодного з них ми вже не належимо, перебуваючи в наступній – інформаційній – стадії розвитку масової комунікації. На наш погляд, інформаційний період можна розділити на період, коли реально передавалася інформація (через паперові носії, гінців, листонош), і період віртуального її передавання (через засоби масової інформації, електронну пошту, гаджети тощо).

Однією із загальносоціальних проблем ХХІ століття стала міжособистісна комунікація без гаджетів. Кіноіндустрія Америки показала картину «Вам лист» (1998), головні ролі в якому зіграли Том Генкс і Мег Райан. Фільм розповідає про любовне спілкування людей через електронну пошту. У фіналі виявляється, що герої мешкають на одній вулиці і в реальному житті неприємно ставляться один до одного. Наведемо цитату, яка розкриває всю трагедію відносин героїв: «Ця жінка – найпрекрасніше створіння з усіх, з ким мені доводилося спілкуватися. І якщо красою вона не поступається поштової скриньці, то я одружуся з нею» [cityatv.info]. Люди сьогодні приділяють мало уваги один одному й телефонні «смс» не можуть нічого змінити. Новий тип спілкування через гаджети затягнув людину в нову реальність. Цю нову реальність назвали віртуальною. Проблему віртуальної комунікації кінематограф порушує ще на початку ХХ століття. Різниця в тому, що на той час люди писали листи і відсилали їх у конвертах, а сьогодні –

електронною поштою. Так, попередником картини «Вам лист» став фільм «Shop Around The Corner» (1940 рік) – класична різдвяна романтична комедія Ернста Любича. Схожий сюжет у фільмі «Старим добрим літом» (1949 рік, режисери Роберт З. Леонард, Бастер Кітон). Роман головних героїв зав'язався через газетне оголошення про анонімне спілкування. Головні герої ніжно листувалися, але, зустрічаючись у реальному житті, відчували один до одного антипатію.

Мистецтво інакше, ніж наука, висвітлює та привертає увагу суспільства до таких проблем. Але вони співпрацюють у всіх напрямках, щоб вивчити й запропонувати людям виходи і стратегії.

Гуманітарні та природничі науки об'єднали свої зусилля у вирішенні спільних проблем. Важливо, що мета в них одна – створити людині комфортні умови для життя і мінімізувати ситуації, пов'язані з кризами. «Природничі науки не цікавляться надбіологічними утвореннями, яким, власне, і є культура. Для того, щоб науку зацікавили надбіологічні організми, потрібно було відкрити культуру та її роль в історії. Таке відкриття відбувається досить пізно і воно пов'язане з ХХ століттям. Лише після цього виникає необхідність вивчати мистецтво не тільки в руслі дезантропоморфізму, але насамперед як антропологічний феномен, що вигідно виділяється на тлі природничих наук» [76]. Як зазначає автор статті, гуманітарне знання – це «коли предметом вивчення є людина і світ з погляду людини» [76, с. 7]. Однак, на нашу думку, конкретно людському в людині – її таланту, геніальності чи просто творчому началу – присвячено не так багато досліджень, особливо за останні п'ять років. Якщо звернутися до європейських та американських видань з філософії, то в них можна знайти теми гендерної відмінності, одностатевих стосунків, гомосексуалізму, фемінізму тощо. Приклад – це стаття «we Can end the feminist 'sex wars' now? Comments on Linda Martín Alcoff, Rape and resistance: Understanding the complexities of sexual violation», що в перекладі «Можемо чи ні ми покласти край феміністським «сексуальним війнам» зараз? Коментарі до

Лінде Мартін Алькофф, Згвалтування та опір: Розуміння складності сексуального насильства» Сьюзен Брайсон (Susan J. Brison) [97]. Безумовно, кіноіндустрія, фото-, художнє й музичне мистецтво кожне по-своєму втілювало ці проблеми у своїх творах. Але генетично закладеним властивостями таланту і геніальності приділяється замало уваги. А саме вони є субстратом людських відкриттів та створених шедеврів у мистецтві, науці, технологіях та ін. Для зразка наведемо всесвітньо відому особистість Івана Павла II, який до всієї своєї популярності в служінні католицькій церкві був прекрасним поетом і письменником. Проводив дослідження в галузі лінгвістики й Слово вважав фундаментальним виміром духовного досвіду людини [104]. Усьому світу відомий внесок Папи Римського в розвиток релігії та взаємовідносин між державами, за який ми звично його шануємо, передусім як служителя церкви і соціуму. Водночас людина все ж є первинним, головним елементом в системі культури, штучного середовища, створеного нею. Мистецтво відкриває особистість як творчу, талановиту, а іноді й геніальну. Це дуже ефективний механізм захисту від біфуркаційних станів.

Життя сучасної людини постійно пов'язане з біфуркаціями, причому сила їх впливу на людину різна. У системній моделі біфуркація може торкатися будь-якого дескрипторного рівня. Щоб вийти з біфуркаційних точок свого буття, людина звертається до мистецтва. У книзі «Postmodernism: Philosophy and the Arts» Х. Сільверман аргументовано викладає філософський погляд на різні види мистецтва: архітектуру, живопис, літературу, театр, фотографію, кіно, телебачення, танець, моду, – а також представляє постмодернізм як культурний феномен, його політику й мову [101]. Недостатньо розкривається роль самої людини в ці епохи нових змін. Тому необхідно підкреслити і виявити роль мистецтва та культури для сучасної особистості в комунікаційних сферах її життя; виділити творче начало в сучасній людині; представити системно-параметричне дослідження людини, розглянутої не просто як біологічний вид, а як особистість, що за своєю природою є істотою творчою, здатною створювати і творити.

Підкреслюємо ще раз важливість сутності застосування системного підходу в процесі пізнання. Сам метод має властивість ієрархічності в аналізі об'єктів. «Ієрархічність пізнання вимагає багаторівневого вивчення предмета: вивчення самого предмета – власний рівень; вивчення цього предмета як елемента ширшої системи – вищий рівень; вивчення цього предмета у співвідношенні зі складниками, елементами названого предмета, – нижчий рівень [21]. У цьому дослідженні наголошуємо на власному і нижчому рівнях.

Застосуємо системний метод для вирішення поставлених завдань.

Покажемо значення генетичних властивостей людини, якими є творчість, талант та геніальність, виявимо нові системні параметри вказаного об'єкта.

В епоху інформаційних і технічних революцій, які з неймовірною швидкістю захопили людство у XX столітті й продовжують дуже активно розвиватися у XXI ст., гуманізація сфер життя стає невід'ємною частиною успіху будь-якої системи. «Труднощі цілісного наукового пізнання людини полягають у тому, що наука орієнтована на побудову ідеальних моделей, виявлення загальних закономірностей, опис типів, а людина – істота унікальна та неповторна. Хоча повною мірою ці обмеження характерні природничій парадигмі у вивченні людини. Але в людинознавстві існує гуманітарна парадигма, яка прагне подолати однобічність природознавства, орієнтуючись на цілісність і унікальність людини» [65, с. 17]. Сьогодні основним замовником та споживачем в Україні є дві сфери – це економіка й політика. На жаль, сфера культури і соціальна сфера відстають через певні запити суспільства. Новою біфуркацією є трансформація значення мистецтва для суспільства. Мистецтво, відображаючи сучасність, змінює свої функції. Яким же воно виявиться на етапі інформаційного розвитку суспільства? Чи не стане воно стандартизованим, спрощеним, створеним не людиною, а машиною? Питання дуже актуальні, оскільки сучасний технічний прогрес дає змогу створити і відтворити найгеніальніший шедевр. Про це ми вже говорили.

Не треба забувати, що мистецтво рятує нас від побутової метушні. «Мистецтво – єдиний куточок людського життя, у якому ми можемо розслабитися» [99, с. 367–381]. Прикро, але не кожна людина причетна до мистецтва. Зовсім інша справа – творча реалізація особистості. Через мистецтво, наприклад, кіно, літературу, в людині виховуються вищі людські якості: співпереживання, вміння любити, співчувати, доброта тощо. Однак навіть мистецтво не може вплинути на генетичні властивості людини бути талановитою або геніальною.

Геніальність вважається властивістю дуже рідкісною. Американський соціолог Дж. Беккер зазначає: «Геній, на відміну від талановитої людини, не задовольняється повтореннями і синтезом існуючих знань, а, спонукуваний таємницею та непереборною потребою, прагне до оригінальності» [60, с. 27]. Це прагнення виявляється абсолютно неймовірним у категоріях науки, стаючи справжнім осяянням. В А. Ейнштейна було поняття «стрибок наосліп» [78]. Малися на увазі ланка чи пазл, яких ученому не вистачає для великого відкриття, аж раптом він робить це відкриття так, ніби якась невідома сила осяяла науковця. Розмірковуючи про геніальність, А. Шопенгауер підкреслює, що «тільки дух чує дух, ... твори генія будуть зрозумілі й оцінені лише геніями» [79, с. 195]. Дозволимо собі не погодитися з філософом. Безперечно, загальну теорію відносності Альберта Ейнштейна міг відкрити тільки такий геній, як він сам. Але її основи, зміст, перспективи і т.д. сьогодні може оцінити не тільки звичайний фізик, а й будь-який студент вищої школи. Геніальними творами може захоплюватися кожен, хто цікавиться мистецтвом, проте зрозуміти зможе фахівець. Тому вислів А. Шопенгауера не зовсім відповідає дійсності. Загалом варто замислитися, який зміст він вкладає у слова «зрозуміти генія». Можливо, А. Шопенгауер має на увазі якийсь ментальний рівень, а не обізнаність із тим, до якого напряму належить певний твір мистецтва або що за стиль використовує автор та ін. Мистецтвознавець зможе відповісти на ці запитання, навіть не маючи особливого таланту, не кажучи про геніальність. Достатньо бути творчою людиною зі спеціальною освітою. І

це вважатимемо концептом системи «творча особистість». «Ознаками творчості є: свідома цілеспрямована активність віри–совісті–волі, уяви–інтуїції–розуму, любові–радості–надії; створення принципово нових цінностей; орієнтація на досягнення соціально важливих результатів. У творчій праці реалізуються всі наявні ноологічні здатності людини. Їй притаманні натхнення, осяяння, творчий порив, про що не раз писали й говорили вчені, інженери, поети, митці й мислителі» [50, с. 26]. Однак як не програти цей «бій» у майбутньому людині з її творчим началом, талантом і геніальністю, притаманною тільки кільком відсоткам людства, машинам, що всюди використовують та витісняють людину з трудової діяльності?! Отже, змінюються функції людини й техніки, створеної нею. Творче в людині може стати не концептуальною властивістю, а набути субстратного значення. Це істотно знизить його значення. У світлі прогресу технічної науки знову актуалізується напрям, названий у філософії трансгуманізмом, і розвиток його нової стадії – кіборгізації.

Нині питання кіборгізації людини ставиться дуже гостро. Відкриття в сучасній науці свідчать про прорив та швидкий розвиток цієї галузі. Сьогодні нікого не здивуєш роботами, різні їх моделі збирають навіть діти. Сучасні дослідники виказують жвавий інтерес не стільки до роботів, як до андроїдів, схожих на людину й навіть з почуттям гумору [100]. Це підтверджує створення кіборга Софії, представленого всьому науковому і ненауковому світу. Україй важливо довести, що людина не програє інтелектуальну битву кіборгам. У цій битві не останнє місце займають уміння людини творчо підходити до всього, що вона робить, а талановиті та геніальні люди стоятимуть на щабель вище за будь-який механізм, створений ними ж. «Зростання ролі знань і, відповідно, людського капіталу в економіці через потребу підвищити продуктивність праці й забезпечити найефективніше функціонування цієї форми економіки вимагає формування творчих якостей у структурі особистості, ... забезпечення особистості – на людинотворчому етапі – можливості для досягнення загальної мети повністю розкрити власні здібності та реалізувати свій

потенціал на благо всього суспільства» [33]. Автори статті порушують проблему формування нових потреб, акцентуючи на потребі, яка з'явилася в процесі соціального розвитку людства – створювати в комунікації естетичні образи із зовнішнім і внутрішнім світом. Прикладом є поетичний образ, що характеризується системною властивістю в конструюванні та сприйнятті нових індивідуальних смислів.

Водночас О. Халапсіс попереджає про початок постлюдської історії, яка веде до визнання в майбутньому кіборгів особистостями, а значить – суспільству доведеться визначити закони й права нових сусідів людей [100, с. 78–90]. Цей процес не мине без біфуркації у спілкуванні людини і роботів. Щобільше, ці біфуркації матимуть концептуальне значення для систем «суспільство» та «творча особистість».

Проведемо двоїсте визначення системи «творча особистість».

Система «творча особистість», з її схильністю або потребою до перетворення й творення чогось нового чи необхідного, включає такі уявлення. У нашому дослідженні людина постає як система, причому двоїста, і не просто людина, а «особистість творча», тому з біфуркаціями в житті. Пропонуємо більш глибоко визначення вже з біфуркаційним впливом середовища. Виділимо дескриптори системи за другим визначенням А. Уйомова, тобто з атрибутивним концептом та реляційною структурою. Найскладнішим у визначенні системи вважаємо знаходження концепту. З головним атрибутом у системі «творча особистість» усе мабуть цілком зрозуміло: ця концептуальна властивість – атрибут «творчий як захисний механізм». Другим кроком стане знаходження відповідної структури з відношенням, що відповідає знайденому концепту. Для творчої людини необхідний прояв своєї творчої натури, а виявити її можна у відносинах із зовнішнім середовищем та в комунікативних контактах з Іншими. Тому структурою розглянутої системи пропонуємо позначити соціально-комунікативні відносини людини. Субстратом, третім дескриптором системи,

на якому реалізується структура і концепт, у нашому випадку буде сама діяльна особистість.

Двоїсте (до наведеного) визначення системи має реляційний концепт. Креативне ставлення до діяльності творчої людини як прояв та реалізація її здібностей є концептуальним в системі «творча особистість». Атрибутивна структура цієї системи включає в себе численні властивості. Ними вважаються: висока працездатність, розумність, вольовий характер (не завжди, але бажано), творчість, естетичність, етичність, комунікабельність, здатність до навчання, талановитість (не завжди), геніальність (рідко) тощо. Якщо ми маємо на увазі сучасну людину, то бажаним може бути властивість «біфуркаційність». Її визначення буде запропоновано в наступних розділах. Це ті властивості, які допоможуть самореалізуватися творчій особистості в соціумі. Субстратом названої системи є діяльна особистість. Обидві системи мають однаковий субстрат. Тобто вони тотожні за субстратом.

Може виникнути запитання: чи не описали ми одну і ту ж систему? Адже в одному й другому визначенні фігурує система з однаковою назвою «творча особистість»? Відповідь дає сам автор системно-параметричної теорії систем А. Уйюмов, коли характеризує визначення системи, а саме: це дві різні системи, як, наприклад, система «Пан раба» та друга система – «Раб пана». Вони знаходяться у відношенні доповнюваності. Принцип доповнюваності запропонував Н. Бор. Якщо використовувати тільки одне з визначень, модель залишиться однобокою. У визначенні системи двома способами полягає двоїсте системне моделювання, що розкриває сутнісний образ об'єкта, дає повне системне визначення об'єкта. Саме цю процедуру ми провели й застосували системний метод, створивши модель розглянутих об'єктів.

«Структура моделі характеризується наявністю супідрядних знань про об'єкт дослідження, виокремленням найважливіших для дослідження його аспектів, «інформативних точок», визначених взаємозалежностей. Саме ця підпорядкованість і забезпечує евристичну функцію моделі, де на основі невідомого виникають знання про інші сторони явища, які належить ще

пізнати. Виділення суттєвих ознак є одним з моментів, які підносять модель над формами звичайного чуттєвого пізнання» [14, с. 89]. Таким новим знанням у нашому дослідженні стає параметричний аналіз розглянутих систем.

Проведемо процедуру параметричного аналізу системи «творча особистість» із реляційним концептом і атрибутивною структурою.

У переліку атрибутивних параметрів їх близько 30. У межах цього розділу ми візьмемо вісім. Для нашого дослідження такий вибір суб'єктивний. Можна використовувати будь-яку кількість параметрів. Нам здається, саме ці параметри сприяють розкриттю сутнісних рис моделі творчої особистості.

Параметр № 1 – упорядковані та неупорядковані системи. Упорядковані – це такі системи, для яких суттєвим є порядок. В іншому разі ми отримуємо неупорядковану систему. Система «творча людина» упорядкована. На наш погляд, для творчої людини, яка прагне реалізації, вирішення проблеми або будь-якої нестандартної ситуації – основа впорядкованості. Ця впорядкованість більшою мірою стосується взаємодії людини і соціального середовища. Непорядкованість може привести систему до станів, про які філософствували екзистенціалісти: невпевненості, страху, відчуження та ін. Цілісна людина, особистість, завжди буде прагнути до впорядкованості.

Параметр № 2 – структурно-точкові, структурно-лінійні й структурно-багатовимірні системи. Систему «творча особистість» можна віднести до структурно-багатовимірних систем, оскільки структура, виражена переліченою кількістю властивостей, дає нам право віднести її до цього типу системних параметрів.

Параметр № 3 – розчленованість (системи бувають розчленовані, тобто складаються не менше ніж з двох елементів, або нерозчленовані, що складаються тільки з одного елемента. Розчленування можливе за субстратом і за структурою. Творча особистість – це система, розчленована за структурою (біо-психо-соціальні складники).

Параметр № 4 – надійність. У системах, названих «невсецілонадійними», завжди існує певна кількість елементів, вилучення яких ліквідує систему. Усецілонадійні системи зберігають свій характер навіть у тому випадку, якщо буде знищено будь-яку кількість їхніх елементів, за винятком одного. Розглянуту систему пропонуємо віднести до всецілонадійних. Наприклад, коли ми приберемо з цієї системи талант та геніальність, вона все одно може залишатися творчою. Якщо залишиться лише один її елемент (властивість) – творчий.

Параметр № 5 – завершеність. Завершені системи не допускають приєднання нових підсистем без руйнування першої системи. Система «творча людина» є незавершеною, по-іншому – відкритою. Це великий плюс для системи, яка відкрита до нових знань, нових культур, нових потреб, а саме такою і є творча особистість. Якщо геній може «вигоріти», «талант» – зникнути, то творчість – це те саме джерело натхнення, необхідне кожному, як повітря. Творчість багатовимірна й багатогранна. У цієї властивості є сила людини та її адаптивний потенціал.

Параметр № 6 – стабільні-нестабільні системи. Розглянута система вважається стабільною, оскільки певні зміни в структурі можуть відбуватися без зміни системи загалом. Наприклад, якщо в структурі замінити властивість «вольовий характер» на «невольовий», то людина імовірно залишиться творчою. Наступний параметр пов'язаний з цими поясненнями про елементи структури.

Параметр № 7 – мінімальні-немінімальні системи. Система «творча особистість» немінімальна, оскільки її структура не зруйнується під час видалення або додавання яких-небудь елементів.

Параметр № 8 – стаціонарні-нестаціонарні системи. Творча людина є нестаціонарною системою, тому що неможливо допустити, кажучи словами А. Уймова, «байдужості до субстрату», яким є сама ж діяльна особистість. Взагалі недіяльну особистість складно уявити. Навіть у казках Іван-дурень,

лежачи на печі, досягає успіху. Можна говорити про бажання людини щось робити.

Так чином, ми показали двоїсте системне моделювання та розглянули творчість як адаптивний потенціал особистості. Пропонуємо інші варіанти адаптації та системний розгляд їх параметрів. Таким варіантом є – уміння бути здоровим.

4.3. Здоров'я як екзистенціал існування творчої особистості у добу біфуркацій

Проведемо онтологічний аналіз здоров'я і хвороби. У дослідженні особистість, соціум і буття ніби пронизують одне одного – це єдине, багатовимірне, полісутнісне утворення, тобто система. Особистість настільки охоплена творчістю й діяльністю, що її допитливий розум знаходить усе нові проблеми або переосмислює давно відомі відповіді на нагальні запитання. Взагалі цей процес пізнання нескінченний. На наш погляд, одним з основних аспектів життя сучасної особистості, де чимало питань ще не вирішені чи знову виникають, є діяльність зі збереження здоров'я. Актуальність проблематики підсилюється щороку внаслідок мінливих соціальних, політичних, економічних і екологічних умов. Нині економічний рівень держави особливо впливає на формування здорового покоління. В Україні зазначене питання, на жаль, перебуває в площині можливостей кожного громадянина зокрема, державна політика підтримки в цьому плані заслабка. Закордонні дослідники підкреслюють зворотній зв'язок між економікою та здоров'ям людини. Економічний статус впливає на стан здоров'я населення через рівень доходів, що визначає спосіб життя кожної людини. З іншого боку, стан здоров'я населення позначається на економічному складнику завдяки працездатності, яка є важливим фактором зростання економіки країни [54].

Вражає той факт, що, на думку сучасних учених, до кінця ХХ століття науки про здоров'я взагалі не існувало. Одним з перших порушив питання про створення такої спеціальної науки закордонний дослідник В. Брехман. У 1980 році він уводить термін «валеологія». Сьогодні ця наука дуже поширена в різних країнах. Усе зумовлено шаленим ритмом життя сучасної людини, коли вона катастрофічно швидко виснажує організм (часто навіть не усвідомлюючи цього), цілком ігнорує закони природи, тобто соціальна сутність перемагає біологічну. «Стандартний ранок середньостатистичного громадянина починається не із зарядки й контрастного душу, а з паління цигарки натщесерце та чашки кави. Правда, деякі естети, демонструючи турботу про власний організм», ідуть «на подвиг» і знаходять у собі сили заварити каву з натуральних зерен, а не просто розбовтати в окропі розчинний сурогат. День більшості громадян теж не рясніє корисними прогулянками на свіжому повітрі й регулярними прийомами здорової їжі. На роботі рідко організуються фізкультхвилинки, а бізнес-ланч у найближчому кафе можна вважати межею мрій, рівнозначною «перекусам» безпосередньо на робочому місці. Увечері за півлітровою пляшкою пива з'являється час подумати про подорожі і великі досягнення [54]. Ми бачимо, що сучасна особистість просто не вміє жити за природними потребам, а живе як їй зручно, переважно завдаючи шкоди своєму організму.

Сьогодні проблеми валеології вивчають медики, біологи, фізіологи, філософи, психологи, нутриціологи та ін. Наприклад, Е. Вайнер визначає цю науку як «міждисциплінарний напрям знань про здоров'я людини, про шляхи його забезпечення, формування і збереження в конкретних умовах життєдіяльності. Як навчальна дисципліна вона являє собою сукупність знань про здоров'я й про здоровий спосіб життя людини» [11, с. 3].

Через те, що в Україні не навчають, як бути здоровими, навіть мало пропагують ідеї здоров'я, люди не вміють зберігати та відновлювати свої фізичні й духовні сили. Водночас слід констатувати збільшення числа охочих займатися в спортцентрах, відвідувати салони краси, робити масаж та інші

оздоровчі процедури. Валеологія якраз і має за мету формування знань про фізіологічне й психічне здоров'я. Незважаючи на те, що ця дисципліна викладалася в школах, а сьогодні в Україні вивчається курс «Основи здоров'я», усе виявляється малоефективним, оскільки бракує підручників у школах і націоналізації цих ідей. За відомостями, які знаходяться в загальному доступі, станом на 2011 рік теоретичні й практичні проблеми валеології досліджує низка академічних установ Росії, України, Білорусі, Казахстану та Чехії. Факультативне вивчення валеології збереглося в деяких російських школах, а також у кількох інших країнах СНД. У кінці 90-х років зростає популярність валеології. З'являється чимало літератури і підручників з валеології. Навчальні матеріали з валеології, перенасичені такими поняттями, як: «медитація», «їнь і ян», езотеричні практики, методи нетрадиційної медицини та психокультів – включали в себе матеріали, накопичені різними школами руху «Нью-Ейдж», вченням Порфирія Іванова, кабалістики тощо. Це викликало різку критику з боку академічної науки і православної церкви. У результаті в 2001 році Міністерство освіти Росії прийняло рішення про виключення предмета та спеціальності «Валеологія» з базового навчального плану освітніх закладів Росії, з Переліку напрямів підготовки і спеціальностей вищої професійної освіти» [91].

В Україні на початку 90-х років з'явилися відразу кілька центрів у Києві, Тернополі, Львові, Полтаві й Харкові, де здійснювалися валеологічні дослідження і широко оприлюднювалися їх результати. «На початку 90-х років відкрили кафедри валеології при державних інститутах та університетах, де готували фахівців-валеологів. Відповідні вказівки й приписи опубліковані вже в 1986 році Головним управлінням закладів освіти МОЗ СРСР, а також затверджений «Міжкафедральний план навчання валеології для студентів медінститутів».

Видатні особистості (О. Суворов, О. Пушкін, Л. Толстой, І. Рєпін та ін.) переконували в необхідності «дотримання основних принципів здорового способу життя: не нашкодь, не зловживай, будь поміркованим, що забезпечить

довголіття, хороше самопочуття, високу працездатність...» [29]. Від розвитку людського капіталу значною мірою залежить безпечне економічне зростання. Відомі економісти і теоретики А. Сміт, К. Маркс, Дж. С. Мілль та ін. підкреслювали важливість інвестування в освіту й охорону здоров'я. У 60-і роки ХХ-го століття Т. Шульц, американський учений, представник чиказької школи, пояснює термін «людський капітал» як набір знань, здібностей та кваліфікацій, які підтримують основну функцію виробництва, а результати вигідні як для людини, так і для організації й суспільства загалом [102, с. 1–17].

У контексті минулих і сучасних досліджень ми не знаходимо онтологічного аналізу цієї проблеми. Тому пропонуємо системно підійти до онтологічних основ здоров'я особистості. Крім того, нині, в час пандемії, окреслена проблема зазвучала з новою силою.

У даному дослідженні ми торкнемося філософських аспектів проблеми здоров'я й розглянемо його сутність з погляду його онтологічного розуміння. Звернемося до античної філософії та Стародавньої Греції як взірця філософської думки. Греки запропонували визначення форм утілення нашого мислення, відповідні поняття для загального вжитку, тобто сформували категоріальний апарат. Саме в давньогрецькому досвіді мислення буття пізнали розумом зміст, інтеріоризований потім як власна форма, що служить для наукового пізнання, освоює окремі предметні сфери як апіорне (загальне) розуміння культури [96].

У філософії відомого Сократа звучить заклик про пізнання самого себе. Здається, філософ на інтуїтивному рівні абсолютно правий: немає сенсу осмислювати й обговорювати проблеми здоров'я без розуміння того, що таке людина і її організм, як він функціонує, що для нього бажано й необхідно, аби добре почуватися. Філософія та валеологія має за мету допомогти людині бути здоровою, зберегти і зміцнити його. Тільки валеологія це робить з погляду фізіології людини, а філософія – з позиції внутрішнього розуміння самого себе, власної форми й змісту.

Звернемося до концепції класика давньогрецької філософії Платона, присвяченої пізнанню сутності поняття «здоров'я». Згідно з позицією Платона, світ речей, що сприймається за допомогою органів чуття, не є світом істинним, реальним: чуттєві речі безупинно з'являються та зникають, змінюються і рухаються, у них немає нічого міцного, зробленого і щирого. Але речі все ж якось «причетні» до справді наявного через свої причини. Причини – це форми речей, які досягаються тільки розумом, вони безтілесні. Свого часу Платон назвав їх видами, ідеями. Ідеї бачить розум. На нашу думку, можна експлікувати поняття «здоров'я» в ракурсі філософії Платона. Розуміння того, що людина має бути здоровою знаходиться у сфері видів або ідей. Адже з давнини, коли ще не були розвинені науки, у людей на емпіричному рівні вже формувалося розуміння. Як додає Платон, не всякий розум здатний побачити ідеї, а лише добре підготовлений до такого досягнення. Для кращого розуміння думки Платона про існування ідеї наведемо його ж приклад. Кожному класу предметів, наприклад класу «коні», відповідає в безтілесному світі певний вид, або ідея – вид коня, ідея коня. Цей вид уже не можуть досягнути почуття як просто коня, але спроможний споглядати підготовлений розум. Мабуть, тільки підготовлений розум може досягти розуміння того, що таке здоров'я та здоровий спосіб життя. Дотримання здорового способу життя забезпечує людині працездатність, довголіття, щастя і все, чого бажає кожний індивід.

Багато сучасників Платона не розуміли його підходу. Очільник школи кініків Антисфен навіть глузував з ідей філософа: «Цього коня перед собою я бачу, а ось «ідеї» коня, «законності», «кінськості», про які ти, Платоне, говориш, не бачу». Звичайно ж, Платон мав аргументи для опонування Антисфену: «Так, «ідеї» коня ти не бачиш, але це відбувається лише тому, що ти хочеш і сподіваєшся побачити її звичайними очима. На моє переконання, її можна побачити тільки «очима розуму», за допомогою інтуїції розуму». У діалозі «Федр» Платон вказав місцезнаходження ідей – це «занебесні простори»: «...Цю сферу займає безбарвна, безформна, невловима сутність, достовірно існуюча, зрима лише керманичеві душі – розуму...» [56, 245]. Види,

або ідеї, Платона – це не поняття нашого розуму, а передусім буття (Здоров'я – це буття). Небуття – не менш реальне, ніж буття, ототожнюється у філософа з матерією. Отже, платонівське буття – безтілесні, нематеріальні, пізнавані розумом види, а матерія – це небуття. Тобто небуття – це теж буття, але інше. Ми можемо припустити, що таким небуттям є хвороба. Здоров'я ми не відчуваємо, просто живемо й робимо звичні для нас справи. Але, якщо в людини щось починає боліти, то немає чутливішої матерії, ніж хворий організм. Платонівські ідеї абсолютно безмежні, не можуть виражатися в категоріях числа, простору і часу. Причому види, або ідеї, з'явилися раніше за матерію.

До того ж Платон мав рецепт правильного життя, сформульований ним як завдання педагогічної діяльності, спрямованої на виховання гармонійно розвиненої особистості. Цей філософський спосіб життя Платон описує таким чином: потрібно любити добродетель більше, ніж задоволення, відмовитися від чуттєвих насолод, зокрема, дотримуватися помірності в їжі, опанувати себе в щоденному житті. В Академії практикувалися й духовні вправи, до них можна віднести підготовку до сну, про яку Платон говорить, коли йдеться про неусвідомлені бажання, страшні і дикі спонукання до насильства, притаманні кожній людині. Щоб не мати подібних сновидінь, потрібно ввечері, лягаючи спати, щоразу готуватися, пробуджуючи розумне начало душі за допомогою внутрішньої мови та міркувань про піднесені речі, вдаючись до роздумів. Спати Платон радив небагато: «а хто з нас найбільше дбає про розумність життя, той нехай якомога довше не спить, дотримуючись при цьому того, що корисно його здоров'ю. Якщо це стане звичкою, то сон людей буде недовгим» [86]. Ось такий рецепт здоров'я за Платоном!

Розглянемо й експлікуємо поняття «здоров'я» у філософії Аристотеля. Масштаб діяльності Аристотеля значний. Це спадає на думку кожному, хто бачить перелік його праць: «Категорії», «Аналітика перша і друга», «Фізика», «Про небесні явища», «Про душу», «Історія тварин», «Політика», «Про мистецтво поезії», «Метафізика» тощо.

Порівняння трактувань буття у Платона та Аристотеля свідчить про те, що вони кардинально відрізняються. Так, Платон за все суще вважає тільки ідеї (скажімо, ідея здоров'я). Водночас Аристотель об'єднує сутність і те, кому вона належить (наприклад, людина та її здоров'я). Сутність не знаходиться поза предметом, вони одне ціле. Доходимо висновку, що здоров'я людини не можна розглядати поза розумінням її самої.

Наука, яка повинна вивчати буття, за словами Аристотеля, – це філософія. Саме вона може абстрагуватися від окремих властивостей буття (руху, кількості) й пізнати його сутність, покладену в основу: «в одному разі це означає матерію, у другому – поняття і форму, а в третьому – те, що складається з матерії та форми. При цьому під матерією мається на увазі щось невизначене, яке «само собою не визначається ні за сутністю, ні за кількістю, ні як таке, що має інші властивості, притаманні та виражені сущим». На наш погляд, Людина і Здоров'я – це третій варіант. Немає сенсу обговорювати людину й здоров'я окремо. За Аристотелем, матерія набуває визначеності тільки за допомогою форми. Без форми матерія є лише можливістю, тільки набуваючи форми, вона перетворюється на дійсність. Поставимо запитання: хвора людина та здорова людина – це матерія і форма? Так. А яку дійсність захоче для себе людина? Думаємо, відповідь очевидна. З огляду на те, що сутність, за Аристотелем, – це причина не тільки реально наявного, але й майбутнього буття: будучи здоровою, людина є носієм здорових генів, передає ідеї здорового способу життя, створюючи необхідні умови для збереження свого здоров'я та здоров'я своїх нащадків.

У вченні Аристотеля розрізняється сутність і суще [4; 5; 41; 42]. Зміст цього уявлення полягає в тому, що будь-який об'єкт або всяку річ можна розкласти на частини принаймні двома способами: 1) на частини; 2) на якісні елементи. Відмінність цих двох типів буття доцільно викласти таким чином: частини, наприклад складники меню в ресторані (суп, відбивні, риба і т.д.), здатні існувати окремо від самого меню, тобто від речі, а ось якості, скажімо вміння думати, читати, бути здоровим, не існують окремо від речі, але вона

(якість) спроможна перебувати в душі. Буття якісного елемента має дві ознаки: 1) перебувати в якомусь підметі; 2) розповідати про підмет (визначати його) [5]. «Що означає «перебувати в підметі»? Це слід розуміти так: не будучи частиною чогось, не можна існувати без цього. Наприклад, різні якості предметів. Білизна знаходиться в Сократі, не будучи його частиною. Білизна сама собою не існує, а тільки в снігу, Сократі чи в інших субстанціях... Але білизна не є частиною ні Сократа, ні снігу, ні білого одягу. Серце Сократа – це його частина... Розповідається про підмет все, що може вважатися його властивістю. Іншими словами, усе це становить присудок для якогось підмета» [74]. Скажімо, людина здорова. Людина – це підмет, а здорова – присудок, який розповідає про підмет (визначає його).

Аристотель виділяє чотири види буття: 1) буття емпіричної реальності (1 сутність); 2) буття родів та видів (2 сутність); 3 й 4 – буття третього і четвертого суцього [41, с. 33]. Перша сутність, за Аристотелем, це емпіричне існування сутності, тобто підмет, носій якостей, завжди відповідає на запитання «хто (що)?» й ніколи – на запитання «який?». Наприклад, людина.

Друга сутність характеризується тим, що не знаходиться в жодному підметі, але може визначати інші об'єкти, як-от: візьмемо певний біологічний вид тварин – котяті; тигр, леопард, лев та ін. відрізняються від родового поняття «кішки». Їхнє буття відмінне від буття першої сутності. І, за Аристотелем, їхнє буття вторинне. Так, наприклад, родове поняття «організм» містить у своєму складі всі системи органів, але організм відмінний від серця, легень або шлунка. «У вишні є солодкість, а плоду немає. «Плід» – це друга сутність. Це – рід, який повинен існувати окремо від вишні, тобто виходить, що загальне існує поза одиничним. «Плід» – це «ідея». Це платонізм. У «Метафізиці» з'являються матеріалізовані якості, які знаходяться в окремих предметах. І це відхід від платонізму» [74].

Окремо стоїть буття 3-го суцього. Специфіка його в тому, що воно міститься в підметі. Це означає авторство в науковій чи художній творчості. Наприклад, класична механіка Ньютона або будь-яка замкнута система, за

В. Гейзенбергом, «Перша симфонія Чайковського» тощо. Це можуть бути певні якості, наприклад бути здоровим, властиве кожному з нас, – тобто третя сутність, або суще. Нам здається, таке буття ослабленіше. Можна пояснити думку Аристотеля про те, що «буття притаманне всьому, але не однаковою мірою», як проблему сили буття. Згідно з трактуванням філософа, більшу силу буття має перша сутність. За Платоном, більшою силою буття характеризуються ідеї.

Четверте – це також категорія сущого, яка відзначається таким набором ознак: воно властиве певному підмету й позначає його. Скажімо, уміння писати та читати виявляється не в окремому конкретному об'єкті, а в цілій низці класів чи об'єктів [5; 74]. Наприклад, ідея здорової української нації звучить не тільки в українців, але і людей інших національностей, щоби більше, варто навіть говорити про здорове людство.

За вченням Аристотеля, «сутності, приймаючи протилежності, змінюються самі... Про сутність же йдеться як про здатну приймати протилежності, тому що вона сама їх приймає: вона приймає хворобу та здоров'я, блідість і смаглявість; оскільки вона сама приймає кожен з таких протилежностей, про неї говориться як про здатну приймати їх» [74]. Але яку протилежність має поняття «людина»? «Сутностям властива відсутність протилежностей; дійсно, що могло б бути протилежним першій сутності, як от: окремій людині або окремій істоті? Їм ніщо не протилежне» [74].

Як зазначає професор А. Уйомов, «учення про чотири типи буття можна покласти в основу одного з варіантів класифікації наук. Існують такі науки, для яких головним завданням є вивчення перших сутностей. Це історія, географія, геологія, літературознавство. Звичайно, тут теж не уникнути других сутностей, однак їх використання має допоміжний характер, вони потрібні для глибшого проникнення в перші сутності. Такі науки, як біологія та хімія перш за все цікавляться другими сутностями. Дослідження перших сутностей має допоміжний характер. Науки про першу й другу сутності в основному мають емпіричний характер. Науки з розвиненим теоретичним апаратом, прикладом

яких є математика і фізика, вивчають третій та четвертий типи суцього. Візьмемо для зразка фізичний закон « $F = ma$ ». Сила, маса і прискорення не існують окремо. Вони властиві певним підметам – фізичним тілам. Фізичні величини являють собою суще 4-го типу. Вони вказують на свої конкретні значення. Самі ж конкретні значення фізичних величин ні про що не свідчать, крім як про самих себе. Це суще 3-го типу» [74]. Яке місце в цій класифікації може зайняти валеологія? Думаємо, якщо повернутися на початок нашого дослідження і скористатися визначенням Є. Вайнера (валеологія – це сукупність знань про здоров'я та здоровий спосіб життя людини), то її доцільно віднести до емпіричних наук і других сутностей, для того щоб, як каже А. Уйюмов, глибше зрозуміти перші сутності (людей). Використання різноманітних методів оздоровлення можна зарахувати до четвертого суцього.

Отже, зроблена спроба проникнути в онтологічний зміст поняття «здорова людина», показати різні її форми за Платоном і Аристотелем, що для наукового пізнання є апріорною (загальною) культурою розуміння людини. Використовуючи класифікацію наук, запропоновану А. Уйюмовим, ми визначили місце в ієрархії аристотелівських сутностей науки про здоров'я – валеології.

Проведемо порівняльний аналіз концепцій здоров'я в стародавній та сучасній науках. Сьогодні стало модним обговорювати проблему здоров'я людини. А що може бути важливішим за це? Ви скажете – сім'я, робота, хобі тощо. Але ж ні, найважливішим екзистенціалом сучасної особистості після екзистенціалу життя є її здоров'я. Це підтвердив сучасний стан світу в пандемічному просторі. Сучасне покоління зустрілося з глобальними змінами у світі, які не можуть не позначитися на здоров'ї людини, особливо особистості, названої сьогодні «біфуркаційною», яка вибирає свій життєвий шлях в умовах нестійкості та зниження стабільності. Пандемії грипу, вірусних захворювань, раку, СНІДу та ін. – це маркери погано інформованого суспільства або, навпаки, суспільства, переобтяженого інформацією. Наслідком цього, як показує пандемія 2019-2020 року, стають панічні атаки,

до того ж масового характеру. Чи варто обговорювати імператив здоров'я у проблемному полі сучасного людського буття? Відповідь ствердна, оскільки від ступеня здоров'я людини залежить багато показників життєвої активності особистості. Сьогодні ця проблема постала дуже гостро і вирішити її непросто. Окреслену тему вивчає багато вчених з абсолютно різних наукових галузей: медицини, валеології, нутриціології, психології, філософії, соціології і т.д. Усі вони об'єднані єдиною метою – знайти оптимальні умови життя, методи профілактики та лікування хвороб або збереження здоров'я, винайти формулу здоров'я. Адже ця формула ніколи не була однозначною, але факти, на основі яких її виводили, в історії людства, по суті, залишаються одними й тими ж. Змінювалися цивілізації, філософія, наука, але здоров'я завжди мало свої константи.

Безперечно, сьогодні, як ніколи, потрібне філософське обґрунтування названої проблеми. Обраний підхід має універсальний характер і формує критичне мислення, покликане допомогти припинити потік дезінформації та фейквої інформації, що переполює медіапростір. Але здоров'я – це дуже не проста категорія й для розуміння мало знати тільки її визначення. Одне можна стверджувати: відсутність здоров'я може привести до кризи людини, але з другого боку – воно ж може бути підставою в знаходженні механізмів подолання біфуркацій, наприклад, використання wellness-індустрії, індустрії краси та спорт.

Як відомо, у межах медицини здоров'я осмислювалося набагато раніше, ніж у філософії. Значними медичними знаннями відрізнялася храмова медицина, ще раніше – магія. Здоров'я розуміли як природний стан людини, нормальний, споконвічний. Порушення здоров'я – це результат впливу злих духів, пізніше – богів, які насилають хвороби на людину, позбавляючи її здоров'я. У вигляді східної переднауки такі уявлення поширені в усіх стародавніх цивілізаціях [54, с. 35–38].

У працях сучасників знаходимо розробки різноманітних методик підтримання свого організму в гарній формі, технік харчування, механізмів

релаксації, діагностик тощо. Наприклад, Е. Вайнер, Б. Чумаков, В. Скворцова досліджують проблеми валеології, К. Айдаркин та Л. Іваницька розглядають питання вікового здоров'я і здоров'язберігальних освітніх технологій, О. Уголев вивчає особливості адекватного харчування й трофології, О. Петров, Ю. Александров – медико-біологічні та моральні аспекти повноцінного харчування і т.д. Водночас Т. Петрова та А. Каравашкин висвітлюють проблеми здорового способу життя молоді, аналізують уявлення про нього. У світлі сказаного автори вважають, що рівень здоров'я повинна підвищувати не медицина, а сама сучасна особистість, формуючи у власній свідомості розуміння того, як людина має розвивати й відновлювати свої життєві ресурси, а здоровий спосіб життя зробити потребою [53, с. 150]. О. Мартиненко, переймаючись проблемами здорового способу життя молоді, зазначає, що «спосіб життя втілює в собі синтез соціально-типового та індивідуально неповторного в поведінці, спілкуванні і складі мислення окремої людини» [29, с. 136].

У статті «Самозберігальна поведінка учнівської молоді: соціологічний аналіз» М. Полторак соціальний потенціал суспільства визначає за рівнем його соціального здоров'я, характеризує категорію «самозберігальна поведінка» й називає проблеми молоді, які руйнують її здоров'я [57, с. 89]. Своєю чергою, К. Колбасіна і А. Алімпієва вважають, що самозберігальну поведінку у сфері споживання слід вивчати з позиції соціальної та економічної психології, проводять емпіричні дослідження готовності студентської молоді приймати рішення на користь самозберігальної поведінки у сфері споживання продуктів харчування [24, с. 69]. Здоров'я має важливе значення для здатності людини чи суспільства здійснювати бажані дії або функції для економічного і соціального прогресу. Як зазначається, ефективність інвестицій в людський капітал відображається на тривалості життя населення, робочої сили та сфери діяльності людей і прямо пропорційна прибутку. Вплив цих інвестицій позначається на ВВП та стані здоров'я населення шляхом зниження витрат

держави на безкоштовні й компенсовані ліки, з одного боку, і виплат очікуваних пенсій через хворобу – з іншого [102, с. 189].

Дуже багато запитань та відповідей можна знайти у стародавній медицині й філософії. «Нині в очікуванні переходу охорони здоров'я України на ринкові умови господарювання, зокрема на страхову медицину, постає питання про виділення для всіх етапів життя інтегральних показників, здатних забезпечити спільні вимоги: і медичного страхування населення, і ресурсної підтримки становлення та розвитку страхової медицини» [68, с. 36]. Але поки що не зрозуміло, як це допоможе в подоланні кризи сучасної медичної системи.

Проаналізуємо наявні визначення поняття «здоров'я» і факторів здоров'я, виділених стародавньою медициною. За зразок медичної системи в давнину береться теорія, створена Авіценною (Ібн Сіна).

У процесі глибокого вивчення давніх джерел часто й не здогадуєшся, скільки нового можна дізнатися, особливо якщо ці тексти про медицину. Навіть сучасна медицина не використовує всього, накопиченого нею ж за історію існування. Розглянемо, що поєднує в понятті «здоров'я» найдавніший лікар Сходу Ібн Сіна, відомий як Авіценна (980–1037). За свого життя Авіценна був медиком, енциклопедистом, філософом, поетом і літературознавцем. Із 450 написаних ним праць до нас дійшли 274. Медицині присвячено 39 робіт, з приблизно 50-ти, написаних цим ученим. Одна з найвідоміших праць – «Канон лікарської науки». За кількістю перевидань ця енциклопедія змагалася з Біблією, настільки вона була популярною в Європі з XII століття. Латинський текст уперше створений 1473, а арабський – 1543 року. «Канон лікарської науки» складається з п'яти книг і являє собою, за словами В. Бочалова, «підсумок поглядів та досвіду грецьких, римських, індійських і середньоазіатських лікарів». Важко знайти талановитішого представника найдавнішої науки, ніж Авіценна [1].

Проведемо паралелі між ученнями давнини й досягненнями сучасних наук. Розглянемо поняття «здоров'я» з погляду нинішньої медицини і

порівняємо його з визначенням Авіценни, що розкриває онтологічну сутність, цілі медицини загалом та роботу лікарів зокрема.

На сьогоднішній день існує чимало дефініцій поняття «здоров'я». Ще у ХІХ ст. С. Боткін зазначає, що прояв життя в стані рівноваги його відправлень становить нормальне або здорове життя [8]. У Великій медичній енциклопедії: «здоров'я – це природний стан організму, що характеризується його повною рівноваженістю з біосферою і відсутністю будь-яких виражених хворобливих змін» [81]. Всесвітня організація охорони здоров'я визначає здоров'я як «стан повного фізичного, душевного й соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороби або фізичних дефектів» [82]. При цьому Артур Шопенгауер не знав трактування ВООЗ, зауважуючи: «Здоров'я – це не все, але без здоров'я все – ніщо», – і, безумовно, маючи на увазі фізичний аспект здоров'я [83].

У практичній діяльності лікарів гігієнічного та лікувального профілю найчастіше використовується визначення здоров'я як середньостатистичної величини. За допомогою такого підходу характеризується здоров'я групи осіб, які перебувають в ідентичних соціально-економічних умовах. «Основні положення комплексного підходу до здоров'я як до середньостатистичної величини можна коротко сформулювати так: 1) стан здоров'я визначається у груп осіб з ідентичними соціально-економічними умовами; 2) здоров'ям (нормою) вважається стан, що зустрічається в осіб, охоплених 95%-им довірчим інтервалом популяції; 3) довірчий інтервал – оптимальна зона, у межах якої організм не переходить на патологічний рівень саморегуляції» [82].

Наведемо найпоширеніші визначення «здоров'я»: «Загальнопатологічне поняття «здоров'я» (норма) – інтервал, у межах якого кількісні коливання психофізіологічних процесів здатні утримувати живу систему на рівні функціонального оптимуму (оптимальна зона, у межах якої організм не виходить на патологічний рівень саморегуляції). Популяційне здоров'я – умовне статистичне поняття, що досить повно характеризується комплексом

демографічних показників, рівнем фізичного розвитку, захворюваністю, інвалідністю певної групи населення. Індивідуальне теоретичне здоров'я – стан повного соціального, біологічного та психічного благополуччя, коли функції всіх органів і систем організму людини врівноважені з навколишнім середовищем, відсутні якісь захворювання, хворобливі стани й фізичні дефекти. Фактичне індивідуальне здоров'я – стан організму, коли він здатний повноцінно виконувати свої соціальні та біологічні функції. Для кількісного опису фактичного рівня здоров'я індивіда запропоновано багато різних критеріїв, наприклад: 1) функціональний стан основних органів і систем (серцево-судинна, дихальна, кровоносна, центральна нервова системи); 2) рівень фізичного розвитку та його гармонійність; 3) резистентність організму до несприятливих факторів навколишнього середовища (оцінюється за частотою й тривалістю захворювань упродовж певного періоду)» [82].

Згідно зі статистикою ВООЗ, причини багатьох хвороб (51%) не пов'язані з екологією, як про це часто повідомляється в пресі, а залежать від способу життя (до речі, ВООЗ недостатній рівень медичного обслуговування вважає причиною лише 8,5% захворювань) [81]. Доктор Уоллок (США), досліджуючи причини смерті людей і тварин, доходить висновку, що кожна людина й тварина, що померли природною смертю, загинули від неповноцінного харчування, тобто від дефіциту поживних речовин [74]. Він зробив 17500 розтинів, на підставі яких і дійшов такого висновку.

Сучасний учений, доктор П. Начев пише: «Вимовляння визначення «харчування» приводить розумовий орган до появи на своєму «екрані» образу продуктів найрізноманітнішого виду й характеру. Це в людини спонукає стартування механізму безумовних рефлексів у вигляді слиновиділення, вироблення шлункового соку, ферментів залоз, які стосуються травлення та ін. Останнє говорить про те, що слово «харчування» несе в собі у форматі Zip багато розширеної інформації. Що це означає? Харчування передбачає вживання продуктів харчування, механічну, хімічну їх обробку, розщеплення на продукти молекулярного, атомного і субатомного освоєння та виведення з

організму відхідних шлакових продуктів. До цього процесу залучений абсолютно весь організм, починаючи з органів травлення, залоз внутрішньої секреції, серцево-судинна й дихальна, нервова та м'язова системи... Усі системи, крім своїх безпосередніх функцій, у цей час починають працювати в режимі додаткового навантаження. Тому від того, яким чином людина харчується, залежить робота всіх систем організму, усього організму загалом [87]. Без сумніву, одним із факторів здоров'я є харчування. Зазвичай, із цього приводу ні в кого не виникає заперечень, але суперечки розпочинаються, коли треба виробити єдину правильну програму харчування. А чи можливо її виробити, якщо вченими й філософами встановлено, що кожна людина індивідуальна та по-своєму унікальна?! Однак існує те спільне, на основі чого вчені створюють різноманітні методики і правила харчування.

Вивчаючи науку предків, ми переконуємося, що вони знали значно більше за нас. «Медицина – це наука, яка пізнає стан тіла людини, наскільки вона здорова або втратила здоров'я для того, щоб зберегти ... і повернути його, якщо воно втрачене...» [1]. Думаємо, важливу роль Авіценна відводив профілактиці здоров'я. Одне з перших місць у ній займало харчування. Прочитуємо великого лікаря: «Поки ми живі, нам потрібна їжа, у ній сил джерело, дає нам зростання вона. Коли ж потрібної їжі не вистачає, ми слабшаємо і тіло наше тане...» [28]. До речі, в аспекті проблеми довговічності, східний лікар виділив кілька чинників: 1) гармонія (зміст темпераменту людини у спокої); 2) рух: фізичний та духовний рух, дотримання режиму сон/неспання (За Авіценною, «тіло, що рухається, не потребує лікування»); 3) дієта: пиття та їжа (водний режим і дієта); 4) очищення від шлаків; 5) нормальна вага; 6) дихання (чистота повітря); 7) одяг (відповідає погоді); 8) гімнастика, фізичні вправи (Інтернет zdor.gov.ua Здоров'я і здоровий образ життя). Загалом харчування як один із найважливіших факторів довговічності досліджується здавна. Нині, на перший погляд, винайдені й придумані всі закони правильного і дієтичного харчування. До того ж сьогодні людина має широкі можливості вибору різноманітних практик харчування, продуктів

харчування тощо, дієтологи підбирають останні, зокрема за групою крові. Наука не стоїть на місці, шукає новіші та ефективніші методи. Але чи меншає хворих людей? Треба сказати – ні. Імовірно, є причини, які не дають змоги вилікувати їх. Одним із таких чинників вважається фармакологія, що, з одного боку, спрямована на створення ліків, а з іншого – своїм пріоритетом зробила фінансове збагачення своїх власників. Причому до цього причетні й лікарі, які, замість ефективного лікування, призначають якомога більший перелік нібито «потрібних» хворому ліків, нерідко завдаючи цим ще більшої шкоди.

Часто з людьми трапляються нещастя, тоді питання одужання переходить уже в зовсім в іншу галузь медицини. Колись Авіценна запропонував класифікацію операцій, виділивши насамперед – пов'язані із судинною системою, потім операції на тканинах та третій вид – на кістках: «Такий порядок лікування. Скажу про хірургії. Коротко. Серед операцій, першими назвавши їх, – це на судинах великих і малих. Друге, що ми робимо, – на тканинах. І третє – на кістках, якщо постраждали» [12, с. 10]. Сьогодні в Україні розвивається корупційна хірургія, яка заробляє на пацієнтах, призначаючи операції навіть тим, кого можна вилікувати медикаментозно.

Доробок Авіценни доцільно розділити на: 1) твори загального характеру, що висвітлюють майже всі галузі медицини (теоретичні питання); 2) праці про конкретні хвороби та засоби їх лікування; 3) роботи з лікознавства. Свого часу Авіценна проводив експерименти, випробовуючи дію тих чи інших ліків спочатку на тваринах, а потім на людях. Експеримент і досвід сам учений вважав основним методом у досягненні результату лікування. Концептом власної медичної системи Авіценна обрав досвід. Дослідник навіть окреслив «умови, що забезпечують чистоту досвіду». Йому належить спроба впровадження емпіричного методу в патологію й лікознавство, затвердження природничо-наукової сутності медицини. Ось цей концепт. Субстрат медичної системи Авіценни – це суб'єкт, на якому реалізується концепт зі структурою, тобто сама людина. Структуру названої

системи становлять фактори довголіття, виділені великим лікарем Сходу та причини здоров'я і хвороб. Арабський лікар вважає за необхідне знання причин здоров'я й хвороби: «...пізнання якоїсь речі, якщо воно виникає, досягається і буває досконалим через пізнання її причин, коли вони є; тому в медицині слід знати причини здоров'я і хвороби», за Авіценною. Учений додає: «Немає безнадійно хворих. Є тільки безнадійні лікарі». Він був чудовим майстром своєї справи, зміг поєднати знання античних медиків та вдосконалити їх на основі власного досвіду, створивши працю, яка до XVIII століття залишалася настільною книгою здобувачів у всіх університетах Європи. Творчий доробок ученого містить понад 40 праць з астрономії й природознавства, 185 праць із філософії, 3 – з музикознавства. Безперечно, Авіценна, вивчивши досвід своїх попередників, доповнивши його власними відкриттями, знав про людину і навколишній світ більше, ніж сучасні вузькоорієнтовані фахівці. Щобільше, як свідчать філософські тексти науковця, він був чесним перед пацієнтами. А чим, крім медицини, цікавляться сучасні лікарі? Навряд чи вони можуть похвалитися такою кількістю різнопланових досліджень, які проводив Авіценна. Може, це гальмує духовність сучасної медицини. Вона нині здається більше бізнесом, ніж справою життя?! Очевидно, людина для лікаря має бути важливішою за власні інтереси. Тоді й «слово» стане ліками, адже підтримка лікаря, що викликає довіру, є авторитетом для хворого, його навіювання, переконаність у позитивному результаті – половина справи в боротьбі з хворобою. Але це вже інше питання з неоднозначними передумовами, наслідками та висновками.

Насамкінець хочемо звернути увагу на твердження професора, засновника української школи санології Геннадія Леонідовича Апанасенка: «Перед людством стоїть проблема, значення якої поки не усвідомлюється достатньою мірою ні громадськістю, ні наукою, – біологічна деградація виду *Homo sapiens*. Вона проявляється прискореним темпом старіння, зниженням «кількості» здоров'я (життєздатності), епідеміями хронічних неінфекційних захворювань, зниженням репродуктивної функції, народженням ослабленого

потомства тощо». Здається, не тільки біологічна, але й духовна деградація давно почалася в умовах економічних і політичних криз, що лихоманять наше суспільство. Немає людей, які не хочуть бути здоровими, щоб жити, як подобається, не замислюючись про наслідки. Але така споживацька культура, спрямована на насичення, задоволення найпростіших потреб та інстинктів, тільки шкодить людині. Слід констатувати, що нині людей легковажне розуміння здоров'я приваблює більше, ніж наукове або духовне ставлення до тіла як храму, даного нам, за який ми відповідаємо. І поки таке розуміння та ставлення не сформуються у свідомості та самосвідомості біфуркаційної особистості чи хоча б середньостатистичної людини, що визнає власне деградування, вона не зможе подолати точки біфуркації свого життя, стати стабільною (зокрема й у здоров'ї), вибираючи новий шлях розвитку. Проводячи паралелі між минулими досягненнями медичного знання й сучасними, хочемо розширити модус духовності особистості, що, безумовно, включає філософію здоров'я, сенсу життя чи будь-яку іншу філософію про людину. Психічно та фізично здорова особистість стабільна і стійка в різних ситуаціях. Вона здатна подолати точки біфуркації, використовуючи їх для особистісного вдосконалення й розвитку. А філософський підхід повинен допомогти побачити атрактори життєвих звершень і пошуків, які є перспективою подальших наукових пошуків із теми нашого дослідження.

Проведемо системно-філософський аналіз здоров'я. Однією з найголовніших тем філософії є осягнення сутності буття людини. У всі часи найважливішим у цій проблемі є питання феноменологічного плану – здоров'я. Учені завжди приділяли велику увагу біологічному й медичному аспектам названої проблеми, але недостатньо – її філософсько-соціальному обґрунтуванню. Здоров'я – це складний, багатовимірний феномен, що відображає модуси людської реальності: тілесне існування, душевне життя і духовне буття. За своєю актуальністю проблема здоров'я вважається однією з найважливіших та найскладніших у сучасній науці. Збереження та відтворення здоров'я безпосередньо залежні від рівня культури. Культура

здоров'я людини є індикатором культури здоров'я суспільства [27]. Або ще схоже визначення: Здоров'я – цілісний багатовимірний динамічний стан (його позитивні та негативні показники загалом) у процесі реалізації геному в умовах конкретного соціального та екологічного середовища, який дає змогу людині різною мірою здійснювати її біологічні й соціальні функції [80, 65]. Усі хвороби та порушення в організмі виникають не випадково, а лише внаслідок якогось значного відхилення в стані довкілля, що перевищує його адаптаційні можливості. Тобто можна запевнити: хворобі передуює процес, пов'язаний з різними факторами. Один із найголовніших чинників порушення здоров'я – неякісне або неправильне харчування. Актуальність проблеми здорового харчування зростає щодня. Причина цього цілком очевидна: люди хворіють через відчутну нестачу поживних елементів, гіподинамію і брак часу для дозвілля, релаксаційних заходів тощо, усього конче необхідного для здоров'я нашої нервової системи. Стреси спричиняють різні відхилення й захворювання, серед них: головний біль, втрома, хвороби серцево-судинної системи, шлунково-кишкового тракту, інфаркт, інсульт, рак і т.д. Уперше в історії людства з'явилася проблема ожиріння. За науковими даними, огрядних стало вдвічі більше, ніж людей з недостатньою вагою. Видатний письменник Михайло Булгаков у творі «Собаче серце» словами свого героя професора Преображенського говорив: «Їсти треба вміти, а уявіть собі – більшість людей не вміє. Треба не тільки знати, що їсти, але і коли і як...». Теоретичні та практичні аспекти проблеми лежать у площині гуманітарної й природничо-наукової думки.

Хочемо звернути увагу читача на важливість правильного харчування в розв'язанні перелічених проблем. Представимо аналіз системної моделі здоров'я, а також визначимо місце чинника живлення в цій моделі, що допоможе показати і підкреслити значення названого фактора. Проблема здоров'я пов'язана з поняттям «спосіб життя». Теорію «способу життя» вивчали Л. Абалкин, Е. Андреев, Л. Арутюнян, І. Бестужев-Лада, В. Брожник, А. Бутенко, С. Вишневський, Р. Глеруман, Е. Капустін, І. Левикін, Я. Рейзем,

М. Руткевич, Е. Стуков, В. Товстих, Ж. Тошенко, А. Ціпко, Р. Гималетдинова та ін. «Феномен здоров'я» – якість, що належить до найвищих цінностей кожного, так само є неоціненним джерелом для розуміння сутнісної природи людини. Спосіб життя і здоров'я – ці дві категорії утворюють динамічний союз, показуючи взаємозалежність та взаємовплив, відкривають для філософської науки нові шляхи для глибшого розуміння феномена людини, необхідного як науці загалом і, що не менш важливо, для розуміння й розкриття «Я» кожної людини», – стверджує сучасна дослідниця Р. Гималетдинова [19], з якою важко не погодитися. Звернемо увагу й на праці психологів А. Адлера, А. Маслоу, К. Роджерса, Е. Фромма, К. Юнга, Л. Виготського, А. Запорожця, В. Зінченко, О. Леонтєва та ін., присвячені проблемам природи людини та пізнанню її внутрішнього світу. Це стане надійним методологічним підґрунтям у дослідженні філософії здоров'я.

Визначимо дескриптори системи «здоров'я». Людина – той об'єкт, на якому реалізується структура. Що для «здоров'я» буде структурою? Звернемося до наукових визначень цього поняття, щоб за їх допомогою виділити необхідні нам структуру та концепт. Медицина вважає, що здоров'я здебільшого залежить від дотримання правил здорового способу життя. Тобто «дотримання правил здорового способу життя», довільно вибране нами ставлення – реляційний концепт системи «здоров'я», структура – низка властивостей, яким відповідає це довільне ставлення. Ці властивості названі в інтернет-статті «Здоров'я», з-поміж них: «функціонування людського організму в межах нормальних медичних показників, нормальна взаємодія всіх організаційних рівнів – клітинного, органного, гістологічного, гармонійна взаємодія фізіології і біохімії, що забезпечує життєдіяльність та здатність до відтворення, динамічну гармонійну рівновагу всіх процесів, які відбуваються в людському організмі, і факторів навколишнього зовнішнього середовища (гомеостаз), соціальну активність та спроможність адаптуватися до змін соціального середовища, відсутність фізичних дефектів і захворювань, інтелектуальну активність, душевна рівновага, прагнення до духовної

досконалості» [91]. Субстрат – це сама людина, оскільки поняття «здоров'я» ми розглядаємо саме в контексті здоров'я людини.

У вказаній публікації йдеться про системний розгляд чинників, що позначаються на здоров'ї й рості захворювань людини: «...вплив на здоров'я і тенденцію зростання числа захворювань справляють системні соціально-економічні, екологічні процеси та глобальні кліматичні зміни» [91].

У системі охорони здоров'я, на наш погляд, необхідно насамперед звернути увагу на такий фактор, як харчування людини. Що вживає сучасне покоління: їжу швидкого приготування, виморожену, висмажену, випарену, можна сказати – абсолютно непотрібну для клітинного живлення, якому необхідно багато поживних елементів. Але ще гірше, сучасна людина може не їсти цілий день, чим повністю припиняє надходження хоч якихось поживних елементів до організму, як наслідок – виснаження, розвиток хвороб і рання смерть. Загалом 75% здоров'я залежать від харчування, тільки 25% – від інших чинників (спорт, екологія тощо). Потрібно наголосити, що за значенням протилежним поняттю «здоров'я» є «хвороба». Здоров'я і хвороба як двійкові параметри, яких не вистачає в списку системних параметрів в А. Уйомова, для системи буття сучасної особистості. «Коли немає здоров'я – мовчить мудрість, не може розквітнути мистецтво, не грають сили, не потрібне багатство та хворий розум», – запевняє Геродот [17, с. 132]. Як кажуть, ці два поняття, наче «інь» і «ян», як чорне й біле, тобто одне без одного не існують. Однак лікарі визнають, що немає абсолютно здорових людей. На нашу думку, навіть якщо і так – це не настільки важливо. Головне – як ми ставимося до здоров'я. Що це за система – сильна (бінарний системний параметр другого роду) чи слабка? Яка система сильніша за системним значенням – «здоров'я» чи «хвороба»? Що нині потрібно людині, щоб збільшити силу здоров'я? Розглядаючи філософію як мистецтво лікування, Епікур стверджує: «Пусті Слова того філософа, які не лікують жодного страждання людини. Як від медицини немає

ніякої користі, якщо вона не виганяє хвороб з тіла, так і від філософії – коли вона не виганяє хвороби душі» [91].

Колись лікарі шукали фактори, що зберігають здоров'я, можуть перемогти хворобу. З цього приводу Гіппократ пише: «Наші харчові речовини повинні бути лікувальним засобом, а наші лікувальні засоби повинні бути харчовими речовинами» [64]. (З висловлювання зрозуміло, наскільки важливий чинник харчування, і про це знали вже в глибоку давнину. Харчування ми визначили як структурний елемент системи. Якщо виключити цей елемент із досліджуваної системи, то здоров'я із сильної стане слабкою системою, оскільки недостатня увага до цього структурного параметра призведе до появи захворювань, а в подальшому – до поступового руйнування всієї системи. Тут доречно поміркувати про ступінь сили здоров'я. Якщо система самовідновлюється, то ступінь валідності (сили) підвищується. Системи, здатні відновлювати елементи своєї структури, у системно-параметричній теорії називаються авторегенеративними за відношеннями. Але навіть, якщо система відновлюється за допомогою інших систем, то вона зветься зовнішньорегенеративною. Припустимо, здоров'я людини похитнулося внаслідок отриманої травми ноги (наприклад тріщина). Кістка може зростися без будь-яких зовнішніх втручань. Таку систему слід вважати авторегенеративною. Проте, маючи певні медичні знання, ми здатні прискорити відновлення здоров'я, скажімо, зменшивши рух людини, додавши до раціону харчування кальцієвмісні продукти тощо. У цьому разі система вже розглядається як зовнішньорегенеративна. Свого часу Авіценна радив: «Природу тіла хочеш змінити – іншу їжу треба їсти й пити. У їді не будь до всякої їжі ласий, знай точно час, місце та порядок». Здоров'я є головним екзистенціалом буття людини. Збереження здоров'я – це мета кожної людини для виключення біфуркацій, пов'язаних з його втратою. Тому додаткові програми для навчання здоровому способу життя повинні бути частиною дошкільних та шкільних систем освітнього процесу. Сучасні умови розвитку суспільства на державному рівні, нажаль, слабо фінансують спорт та здоров'я.

Тому, як варіанти виходу людини з кризових станів, це стає більш можливим приватним чином, за свої кошти.

Висновки до розділу IV

Гуманітарна сфера рідка використовує сучасні точні методи, на відміну від економіки, психології та ін. Застосування системно-параметричного методу до вивчення будь-якого об'єкта відкриває нові перспективи в гуманітарній сфері. У цьому розділі ми продовжили показувати приклад застосування системно-параметричного методу до проблеми людини. Крім того, системно схарактеризували об'єкт, яким є система «людина творча (особистість)». Розглянуті визначення двох систем під назвою «особистість творча», свідчать про відмінності в них. У такому їх розумінні розкривається один із найважливіших евристичних принципів, принцип квантової механіки – принцип додатковості (Н. Бор). Його сутність полягає в тому, що два взаємовиключних набори класичних понять дають вичерпну, цілісну інформацію про об'єкти.

Сьогодні філософія активно використовує сучасні методи й збагачується все більшою кількістю специфічних термінів. На наш погляд, це не є негативним фактором філософського знання, оскільки, як і інші науки, вона рухається вперед за новими відкриттями та тенденціями. Нагальним для сучасних учених залишається навчитися користуватися новими інструментами у своїх дослідженнях, тому що єдиного методу для вирішення проблем не існує і з'явитися не може, а вміння застосовувати нові, сучасні методи стає не тільки актуальним, але й необхідним для ефективніших досліджень. Однією з таких «модних» методологій у XX столітті вважалася системна, а в кінці XX на початку XXI-го – синергетична.

Сучасний науковий прогрес знецінює людину в соціальній системі. Це призводить до порушення її звичайного способу життя і веде до біфуркаційних точок буття. Екзистенціальна філософія та психологія виокремили головні маркери біфуркаційних станів: страх, депресію, віддалення, абсурд тощо. Можливим механізмом подолання криз стають мистецтво й творчість. У цій частині дослідження ми спробували показати, що важливим є не просто мистецтво, творчість і культура в житті сучасної особистості, але і її генетичні параметри: творчість, талант та геніальність. Ми представили системні моделі «людина творча», причому зробили це двома різними способами, використовуючи подвійне визначення автора загальної параметричної теорії систем А. Уймова. Виділили і коротко схарактеризували властивість «геніальність». Перше визначення системи «особистість творча» подане з реляційним концептом, а друге – з атрибутивним. У першому випадку – це креативне ставлення до діяльності творчої особистості як прояв та реалізація її здібностей. У другому випадку – атрибут «творчий». Були визначені відповідні структури та субстрати. Ці моделі відображають образ сучасної особистості в нових реаліях соціуму. Для моделі з реляційним концептом проведений атрибутивний аналіз і виявлено, що така система є впорядкованою, структурно-багатовимірною, розчленованою, всецілонадійною, відкритою, стабільною, немінимальною й нестационарною. За допомогою параметрів системного методу ми розширили розуміння творчої особистості та її комунікації із зовнішнім світом.

Результати стануть логічним доповненням до традиційних курсів «Соціальна філософія», «Філософська антропологія», «Естетика», «Культурологія», «Теорія мистецтва», «Філософія мистецтва» та ін.

У контексті системного аналізу проблеми особистості та її біфуркаційного буття виявляється екзистенціал, який може бути причиною однієї із найсильніших біфуркацій. Точніше, відсутність цього екзистенціалу робить життя людини неповноцінним. Ми говоримо про здоров'я. У розділі

проведений онтологічний аналіз екзистенціалу «здоров'я» і його протилежності – «хвороби».

Економічний рівень держави особливо впливає на формування здорового покоління. Наголошуємо на тому, що в Україні це питання лежить у площині можливостей кожного громадянина. Водночас державна політика залишається дуже слабкою. Ми порушили актуальну проблему – викладання валеології як науки про правильний спосіб життя, підкресливши негативний вектор її розвитку в Україні. Правильний спосіб життя й здоров'я – категорії, що на сьогоднішній день стосуються кожного, є важкодосяжними в ритмі століття інформаційних технологій з одного боку в наслідок нехватки часу, та у особистості є все можливості, щоб підтримувати своє фізичне та психологічне здоров'я, з другого боку.

Також авторка пропонує онтологічний аналіз проблеми на основі давньогрецьких концепцій, докладно розкриває погляди Платона та Аристотеля. На прикладі філософської концепції східного філософа Авіценни проводимо паралелі в підходах сучасної і стародавньої медицини, виділяємо негативні чинники нинішньої науки. Основними та болючими для кожного є проблеми взаємин пацієнта й лікаря, хабарі, недофінансування медичної галузі, науково-дослідницької діяльності тощо. Привертаємо увагу до вчення Авіценни про профілактичну систему охорони здоров'я, яка в нашій країні не набула загальнодержавного масштабу й залишається бажанням і можливістю кожного зокрема. Такий підхід не вважаємо ефективним для суспільства.

Водночас запропонована системно-філософська експлікація системи «здоров'я» та «хвороба», використовуються системні параметри першого роду (концепт, структура і субстрат). Ця експлікація виявляє головні системні підстави, покладені в основу нашого здоров'я та здорового способу життя.

Список литературы до розділу IV

1. Авиценна. Канон врачебной науки. В 10 томах. Энио. 2003 г. <https://knygy.com.ua/index.php?productID=9789667970130>.
2. Аврамова Н. Учения Аристотеля о сущности. М: Изд. Мос. ун-та, 1970. 68 с.
3. Агамбен Джорджо. Человек без содержания / пер. Ермакова. Новое литературное обозрение, 2016. 160 с.
4. Анахт Д. Толкования «Аналитики» Аристотеля / Пер. с древнеарм. Ереван: Изд. АН Арм.РСР, 1967. 155 с.
5. Аристотель. Твори в 4-х т. М: Думка, 1975. 1983.
6. Бодров В.А. Проблема преодоления стресса. COPING STRESS и теоретические подходы к его изучению / Психол. журнал. Т. 27. № 1. 2006. С. 122–133.
7. Борінштейн Є. Р., Стовпець О. В. Філософська проблематика співвідношення «інтелектуального» і «творчого» в сучасних інформаційних реаліях / Наукове пізнання: методологія та технологія, Одеса, 2(35), 2015. С. 40–46.
8. Боткин С. Об искусстве в медицине: (Из вступ. лекции, чит. студентам IV Курса Воен.-мед. акад. в 1887/8 акад. г.) / [Соч.] Проф. С. П. Боткина. Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, ценз. 1898. 17 с.
9. Бурно Л. И. О развитии концепции творческим самовыражением М.Е. Бурно. Научно-практический журнал «Новое в науке и технике». Одесса. № 4 (23). 2004. С. 31.
10. Бужилова А. П., Харитонов А. В. Перечитывая Чарльза Дарвина «Происхождение человека и половой отбор». Дарвин как антрополог. Вестник Московского университета. Антропология. Серия XXIII. № 4. 2009. С. 15–24.
11. Вайнер Е. Н. Валеология: учебник для вузов. М.: Флинта, Наука. 2001. 416 с.

12. Вахидов В., Калиш Ю. И. Хирургия в трудах Абу Али Ибн Сини. Международный журнал Узбекистану. 1980. № 8. С. 10–13.
13. Відьменко, М. О. Девіантність творчої особистості. / Журнал: Наукове пізнання, методологія та технологія. Одеса. №1(30). 2013. С. 25–31.
14. Ворников В. И. Природа гносеологического образа в науке: монография. Германия: LAP LAMBERT Academic Publishing ist ein imprint der. 2014. 216 с.
15. Воскресенская М. В. Символизм как мировидение Серебряного века: социокультурные факторы формирования общественного сознания российской культурной элиты рубежа XIX–XX веков: монография. М.: Логос, 2005. 236 с.
16. Гелен А.О. О систематике антропологии. Проблема человека в западной философии: Переводы. М.: Прогресс, 1988. С. 151–201.
17. Гелен А. Проблемы антропологии в западной философии. Сборник переводов с английского, немецкого, французского. Составление и послесловие П. С. Гуревича. Общ. ред. Ю. Н. Попова. М.: Прогресс. 1988. 552 с.
18. Геродот. История / Геродот. Ленинград (С.-П.). 1972, с. 132.
19. Гималетдинова Р. Образ жизни и социально-философские аспекты здоровья: монография. Уфа, 2000. 149 с.
20. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / пер. с англ. А. Д. Ковалева. М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2000. 304 с.
21. Исько А. П., Карнаушенко М. А., Федосеева Т. Л. Сущность системного похода / електор. вариант книги URL:http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Economics/66297.doc.htm Вход доступа 21.12.19.
22. Клейберг Ю. А. Креативная девиантология: монография. М.: ИИУ МГОУ, 2016. 160 с.

23. Кирилюк О. Світоглядні категорії граничних підстав в універсальних вимірах культури: монографія. Одеса: ЦГО НАНУ/Автограф. 2008. 416 с.

24. Колбасина К. Ю., Алимбиева А. В. Установка студентов ВУЗа на самоохранительное поведение в отношении питания: опыт эмпирического исследования. Вестник Балтийского федерального университета им. В. Канга. 2012. № 11. С. 69.

25. Лисман К. П. Философия современного искусства. Введение / Пер. с нем. А. В. Белобратова. Спб.: Гиперион, 2011. 248 с.

26. Лосев А. Ф., Тахо-Годи А. А. Платон. Аристотель. 2-е вид. М.: Молодая гвардия, 2000. 392 с.

27. Мавропуло О. С. Размышление о культуре здоровья / Гуманитарные и социальные науки. № 4. 2008. Интернет-ресурс: http://hses-online.ru/2008/04/09_00_13/01.pdf

28. Мансуров Х. Х. Авиценна о некоторых заболеваниях органов пищеварения и правильном питании. Душанбе: Дониш. 1980. 44 с.

29. Мартиненко А. В. Здоровый способ жизни молодёжи / Журнал Знания. Понимания. Умения. 2001. №4. 136 с.

30. Марков Б. В. Философия и искусства как практики образования человека. Вестник СПбГУ. Сер. 17: Философия и конфликтология. Вып. 1. 2013. С. 5–11.

31. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. с англ. СПб.: Питер, 2009. 352 с.

32. Мищенко, Л. В. Индивидуальность подростков в рамках системного исследования с позиции пола и gender: монография. Москва-Берлин: Direct MEDIA. 2015. 298 с.

33. Меерович М. И., Шрагина Л. И. Теория развития искусственных систем. Материалы Научных чтений памяти Авенира Уёмова 1–4 (2013–2016). Философский факультет. Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова. С. 155-164.

34. Мошков В. Н. Валеология здоровый образ жизни: учебник для студентов вузов / 1999. интернет-портал: <https://myvaleology.com>

35. Нерубасская А. А. Творчество, талант и гениальность человека: системная модель. Материалы Международной научно-практической конференции «Методология, теория и практика в современной педагогике, психологии, социологии, философии» (Новосибирск, Россия, 19 августа 2013 г.). Новосибирск: ООО агентство «Сибпринт», 2013. С. 111–115.

36. Нерубасська А. О. Системно-параметричний аналіз сучасної особистості. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Вип. №21. 2018. С. 65–71.

37. Нерубасська А. О. Концепт, структура і субстрат у біфуркаційній моделі особистості. Вісник Львівського університету. Серія філософські науки, Вип. № 23. 2019. С. 92–101. DOI: <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-12>.

38. Нерубасська А. О. Людина: системно-синергитична експлікація / Тези та доповідь на Міжнародній науковій конференції «28-мі Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського», 11-12 лютого, м. Львів, 2016. С. 63–66.

39. Нерубасська А. О. Образ особистості в сучасних реаліях // International Scientific and Practical Conference «Imperatives of development of civil society in promoting national competitiveness». – Batumi, Georgia, Volume II, December 13–14, 2018. С. 290–292.

40. Нерубасська А. О. Проблема щастя у інформаційному суспільстві / Матеріали XI Міжнародній науковій конференції «Культура та ринок», Люблінський католицький університет ім. Іоанна Павла II, Польща, 12–14 травня, Т. 2, 2008. С. 300–303.

41. Нерубасская А. А. Платоно-піфагореїзм і квалитативизм Аристотеля в рамках двоїстого системного моделювання. Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта 2004». Дніпропетровськ, 2003. С. 33–35.

42. Нерубасская А.А. Здоровье как один из главных экзистенциалов общественных систем древности и современности. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії, вип. № 56. Запоріжжя: ЗДІА, 2014, с. 83–92 .

43. Нерубасская А. А. Онтологический анализ экзистенциала здоровье. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Запоріжжя. Вип. № 58. 2014. С. 89–98.

44. Нерубасская А. А. Параллели в понимании факторов здоровья современной и древней науками. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Запоріжжя. Вип. № 59. 2014. С. 52–61.

45. Нерубасская А. А. Здоровье и его системно-философское значение // Матеріали 68 науково-технічної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів (4–6 грудня 2013 р.). Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2013. С. 91–93.

46. Нерубасська А. А. Системно-філософський аналіз Здоров'я та Хвороби. Міжнародний науковий форум: наука і практика в сучасному світі. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, Україна, 8 травня 2014 р.). К.: Центр Науково-практичних Студій, 2014. С. 143–147.

47. Нерубасская А. А. Экспликация понятия «здоровье» в концепции Платона. The international scientific and practical congress “Scientific resources management of countries and regions”. The international scientific association “Science & Genesis”. 18 липня 2014. м. Копенгаген, Данія. С. 61–63.

48. Нерубасская А. А. Онтология понятия «человек» і «здоровье» в категориях Аристотеля. The European scientific and practical congress “Global scientifically unity 2014”. The international scientific association “Science & Genesis”. 26–27 вересня 2014. Прага, Чехія. С. 63–66.

49. Нерубасская А. А. Системно-параметрическая модель медицины и некоторые ее свойства // Інтегративна Антропологія: медико-філософський журнал. № 2 (32). Одеса. 2018. С. 84–86.

50. Nerubasska Alla, Maksymchuk Borys. The Demarkation of Creativity, Talent and Genius in Humans: a Systemic Aspect / Postmodern Openings, Vol. 11, Issue 2 (2020), pp. 240–255 Doi: <http://dx.doi.org/10.18662/po/11.2/172>.

51. Онищенко В. Д. Людина і суспільство: навчально-методичний посібник для викладачів професійно-технічних навчальних закладів. К.: Педагогічна думка, 2012. 128 с.

52. Ортега-и-Гассет Х. Камень и небо / пер. с исп. М.: Грант, 2000. 288с.

53. Петрова Т. Е. Проблемы здорового способа жизни молодёжи / Т. Е. Петрова и А. А. Каравашкин. Журнал Интеграция образования. № 4. 150с.

54. Петрова М. В. Феномен здоровья в рамках философских интерпретаций. Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Социология. Психология. Педагогика» № 3, С. 35–38.

55. Платон. Федр / Пер. А. Н. Егунова. Собр. соч. в 4-х томах. Том 2. М.: Мысль, 1993. С. 245.

56. Плесснер Х. Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Пер. с нем. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 368 с. (Серия «Книга света»).

57. Полторак М. Н. Самоохранительное поведение ученической молодежи: социологический анализ / Журнал Общество: политика, экономика, право. 2009. № 2. С. 89.

58. Прозументик К. В. Siate iniregosu: поэтика бездействия Джорджо Агамбена. Вестник ПНИПУ. Серия Культура. История. Философия. Право. № 4. 2018. С. 7–19. DOI: 10.15593/perm.kipf/2018.4.01.

59. Перов Ю. В. Философская эстетика Гегеля / Г.В.Ф. Гегель. Лекции по эстетике. СПб.: Наука. 2001. С. 76.

60. Пунченко О., Дорошенко П. О естественных предпосылках творческой одаренности личности. Научно-практический журнал «Новое в науке и технике». Одесса. № 4 (23). 2004. С. 26–35.

61. Райхерт К. В. Філософсько-методологічні засади двоїстого системно-параметричного моделювання: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Одеса. 2013. С. 73–74.
62. Рерих Н. Жизнь вечная. С.-П.: Азбука. 2018. 448 с.
63. Різун В. В. Теорія масової комунікації: підруч. для студ. галузі 03 “журналістика та інформація”. К.: Видавничий центр “Просвіта”, 2008. 260 с.
64. Рошин Сергей. Гиппократ: отец медицины. Журнал «Личности» 12/2008 <https://persons-journal.com/journal/227/234>
65. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности: учебное пособие для вузов. М.: Школа-Пресс, 1995. 384 с.
66. Скалацька О. В. Мода, як соціальний феномен: перформативно-просторовий підхід: монографія. Одеса: Печатный дом, 2016. 242 с.
67. Скоркин О. А. Диалог художника и зрителя. Философская мысль. № 6. 2014. С. 15–38. DOI: 10.7256/2306-0174.2014.6.12575.
68. Таралло В. Л. Управління здоров'ям у ринкових умовах господарювання / Економіка охорони здоров'я № 1 (5), 2017. С. 36–40.
69. Терентьева, Л. Н. Тектология системы. Уёмовские чтения 1–4: Материалы научных чтений памяти Авенира Уёмова. Философский факультет ОНУ им. И. И. Мечникова. – Одесса: Печатный дом. 2013–2016. 310 с.
70. Туркина В. Г., Антонова Е. Л. Массовая культура в ее современных феноменах. Журнал: Наука. Культура. Искусство. № 3 (23). 2019. С. 28–44.
71. Уёмов, А. И., Цофнас А., Сараева И. Общая теория систем для гуманитариев: учебное пособие для гуманитариев. Польша: Uniwersitas Rediviva, 2001. 276 с.
72. Уёмов, А. И. Системные аспекты философского знания. Одесса: Астропринт. 2000. 124 с.
73. Уёмов А. И. Системный подход и общая теория систем. М.: Мысль, 1978. 272 с.

74. Уёмов А. И. Лекции по метафизики: метод. пособ. для студентов. Лекция № 4.

75. Уоллок (Dr. Wallach, BS,DVM,ND, 1991 Nobel Prize Nominee, Medicine) Умершие доктора не врут / Текст переведен на русский язык с фонограммы лекции, состоявшейся в 1994 году (<https://choice.ua/blog/dd>)

76. Хренов, Н. А. (2016). Философия искусства в ситуации возникновения концепта культуры / URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-iskusstva-v-situatsii-vozniknoveniya-kontsept-a-kultury-nachalo/viewer>

77. Холтон Дж. Тематический анализ науки. М: Прогресс. 384 с.

78. Шалаев В. П. Синергетика в пространстве философских проблем современности: монография / Йошкар-Ола: Марийский государственный технический университет, 2009. 360 с.

79. Шопенгауэр А. Собр. Соч.: в 6 т. Т. 6.: Из рукописного наследия / под ред. А. Чанышева. М.: ТЕРРА-Книжный клуб; Республика. 2001. 528 с.

80. Щедрина А. Г. Онтогенез и теория здоровья: Методологические аспекты. Новосибирск, 1989. 136 с.

81. Большая медицинская энциклопедия / гл. ред. Б. В. Петровский. – 3-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1974–1989. Т. 1–30.

Електронні ресурси:

82. Визначення здоров'я ВОЗ http://healthy-society.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=87:2011-05-30-04-20-42&catid=35:2011-04-19-08-30-36&Itemid=57

83. Визначення поняття та критеріїв здоров'я. <http://www.eurolab.ua/encyclopedia/3863/34966/>

84. Здоров'я і здоровий образ життя zdor.cov.ua

85. Здоров'я. <http://ilive.com.ua/health>

86. Лекции Уёмова по метафизике http://www.philosof.onu.edu.ua/elb/lectures/uemov/methaphysiks/lec_4.htm?

87. Начев П. І. Правильне харчування: <http://nachev-medical.od.ua/pravilnoe-pitanie23.html>

88. Проблема буття в давньогрецької філософії <http://www.dissercat.com/content/problema-bytiya-v-drevnegrecheskoi-filosofii-parmenid-sofisty-sokrat-platon#ixzz34nDgIzp9>

89. Платон/<http://www.newacropol.ru/Alexandria/philosophy/Philosofs/Plato/Academ/Plato2/>

90. Традиционное отношение к ЗО жизни пока не грядет <http://fiziolive.ru/html/raznoe/s/tradicionnoje-otnoshjenije-k-zozh-ili-poka-nje-grjanjet.htm>

91. Три кроки до здоров'я. http://www.fit-area.com/encyclopedia/3_steps_1.shtml

92. Фрагменты ранних греческих философов. Эпикур. URL: <http://philosophy.ru/library/antiq/index.htm>

93. Шопенгауер Артур. Афоризмы житейской мудрости / http://lib.ru/FILOSOF/SHOPENGAUER/aforizmy.txt_with-big-pictures.html

94. <http://vigeab40.livejournal.com/2139.html>

95. http://www.filosofy.vuzlib.su/book_o056_page_8.html

Іноземна література

96. Aristotle. The categories. T. Page et al. The Loeb Classical Library. London: William Heinemann Ltd.; Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1962. 553 p.

97. Brison, S.J. Can we end the feminist 'sex wars' now? Comments on Linda Martín Alcoff, Rape and resistance: Understanding the complexities of sexual violation. *Philos Stud* (2019) doi:10.1007/s11098-019-01392-z.

98. Berdyaev, Nikolai. THE PROBLEM OF MAN (Towards the Construction of a Christian Anthropology). *Journal Put'*, Mar./Apr. 1936, No. 50, p. 3–26.

99. Blackburn, S. On Reading Scruton: Art, Truth, and Temperament. / *Philosophy*, Volume 94, Issue 3. 2019. p.p. 367–381. doi:10.1017/S0031819119000251
100. Halapsis, A. (2019) Gods of Transhumanism. *Measurements of Philosophical Reserch*, 16, 78-90/ doi:10.15802/ampr.voi16.188397.
101. Hugh J. Silverman. *Postmodernism: Philosophy and the Arts* / Routledge New York Published March 12, 2019/ ISBN 9781138083295 - CAT# Y333465, 319 p.
102. Mihalache, I.-C. (2019). Health State of Human Capital in the Economic Theory. *Postmodern Openings*, 10(4), 182–192. doi:10.18662/po/102 P. 183.
103. Oancea R.I. Art and politics in posthuman paradigm. *Annals of the University of Bucharest. Philosophy series*. Vol. LXVII, no 1, 2018. p.p. 185–204.
104. Popiel Jacek. *The History of Editing Literary and Theatrical Works of Karol Wojtyła – John Paul II* / The Person and the Challenges*. Volume 9 (2019) Number 1, p. 127–153 DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/pch.3366>.
105. Sanem Soyarslan. Two Ethical Ideals in Spinoza's Ethics: The Free Man and The Wise Man. *Journal of the American Philosophical Association*. Volume 5, Issue 3. 2019. pp. 357–370. DOI: <https://doi.org/10.1017/apa.2019.19>.
106. Silverman Hugh J. *Postmodernism: Philosophy and the Arts* / Routledge New York Published March 12, 2019/ ISBN 9781138083295 – CAT# Y333465, 319 p.
107. Švihura, Lukáš. Musíš sa stať umeleckým dielom. *Filozofia*, 2019, vol. 74, No 3, pp. 223–237. DOI: <https://doi.org/10.31577/filozofia.2019.74.3.5>.
108. Schultz, T. W. (1960). Capital formation by education. *Journal of Political Economy*, 68(6), 571–583. doi:10.1086/258393 P.571-583; Schultz, T. W. (1961). Investment in human capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1–17.
109. Feyerabend P. K. *Against Method. Outline of an anarchistic theory of knowledge* / London: New Left Books, 1975.

110. Zachary, Isrow. Defining Art and its Future. / Journal of Arts and Humanities Volume 06, – 2017. Issue 06:84-94. DOI: 10.18533/journal.v6i6.1207.

- Formatted: Font: Times New Roman, 14 pt
- Field Code Changed
- Formatted: Font: Times New Roman, 14 pt
- Field Code Changed
- Field Code Changed
- Formatted: Font: Times New Roman, 14 pt

РОЗДІЛ V

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ СКЛАДОВІ БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ БІФУРКАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ

5.1. Соціальна навантаженість особистості

У попередніх розділах особистість розглядалася як система. Незважаючи на те, що її соціалізація, взагалі соціальні фактори входили до складу системи у вигляді одного з дескрипторів, до кінця модель не буде об'єктивною, якщо не подати людину в складі глобальнішої за масштабами системи «суспільство». Таке уявлення – це зовсім інша модель і вона має в собі позитивні й негативні фактори розвитку особистості. У третьому розділі ми говорили про рівні пізнання. Саме цей варіант дослідження предмета становить «вищий рівень», де предмет вивчається як елемент ширшої системи [28]. Раніше ми зосереджувалися на власному та нижчому рівнях.

Обов'язково слід зауважити, що соціальність передбачає наявність біфуркацій, тому відповідні адаптаційні заходи і механізми теж необхідно виробляти, частину з них уже описали в попередніх розділах. Чи є катастрофічною наявність цієї властивості в людини, чи це норма для людства, яка має сприйматися за належне? Пропонуємо дослідити соціальність в аспекті проблеми навантаженості факту [39; 40; 41], тому що соціальність – це факт життя, а, по-друге, особистість завжди навантажена всім тим, що містить в собі соціальність. Розглянемо деякі з підходів до визначення властивості «соціальність».

Тлумачний словник подає таке визначення: «Соціальність – сукупність набутих людиною якостей, які забезпечують їй здатність існувати в суспільстві та виконувати різноманітні соціальні функції в складі різних груп, будучи в цей час не суверенною особистістю, а виразником інтересів певної

спільноти...» [109]. У словнику іноземних слів – «соціальність (у пер. з лат. – socialitas, від socius – товариш, союзник, член товариства) – це громадськість, громадянськість, взаємні обов’язки громадського життя» [104]. Можна умовно розділити підходи до розуміння соціальності. Один з підходів, визначаючи соціальність, спирається, за словами дослідників, на пріоритет розкриття зовнішнього буття людей шляхом дослідження соціальних структур, а другий – скеровує на розуміння внутрішньої соціальності людей, коли в процесі буття вони самі усвідомлюють власну діяльність, перетворюють життєві цілі й смисли життя [100].

З історії випливає, що факт соціалізації особистості завжди має в собі як позитивне, так і негативне навантаження.

У світлі проблем біфуркаційних суспільств, зокрема й українського (суспільства кризового розвитку), можемо назвати чинники, які перешкоджають позитивній соціалізації особистості. Негативні фактори загострюють соціальні проблеми, до них віднесемо: соціально-економічну нестабільність, зниження рівня життя та зубожіння значної частини населення, проблеми із зайнятістю й житлом; неефективне функціонування соціальної і культурної сфер, обмежені можливості організації змістовного дозвілля; кризи систем захисту населення й освіти, проблеми з охороною здоров’я, порушення прав людини; криміналізація суспільства і т.д.; соціальні мікрофактори (несприятливі умови навколишнього середовища) – виховання в умовах конфлікту, кризи, проблем знедоленої сім’ї; неадекватні підходи до людини в установах освіти та на роботі, негативний вплив на суспільство неформальних груп асоціального типу; особисті (індивідуальні і психологічні) чинники – процес статевого дозрівання й нестабільність різних фізіологічних систем, насамперед нервової, психофізіологічні порушення, незадоволені потреби (фізіологічні, відсутність безпеки, брак любові, неможливість належати до груп, недостатність визнання, самоствердження й самореалізації); загострення окремих негативних рис характеру; відхилення в мотиваційній, емоційній, вольовій, когнітивній, комунікативній, міжособистісній, творчій сферах

особистості; акцентуації характеру; недружні орієнтації особистості, стереотипи асоціальної, що викликає звикання, поведінки; помилкові ідеї та переконання; невирішені особисті проблеми, невпевненість у собі, неадекватна самооцінка; зовнішній локус контролю; низький культурний рівень, несформовані суспільно корисні інтереси, вікові особливості тощо [145, с. 227–228].

До позитивних факторів передусім належать: безпека особистості, системна організація всіх інститутів управління й обслуговування та ін. Однак сьогодні низка факторів стає новою для людства чи окремої особистості, не завжди можливо оцінити їх, що також виявляється негативним чинником. Водночас не оцінені людиною фактори теж впливають на становлення біфуркаційної особистості, позначаються на ній.

На наш погляд, варто говорити про проблему недостатності термінології, смислів у межах нових інформаційних реалій. Ці реалії створили механізми маніпуляції свідомістю не тільки окремих індивідів, але й мас. Сучасні дослідники в контексті вказаних проблем привертають увагу до гібридних воєн, розпочатих людством, і вводять поняття «абераційна соціалізація». Термін «аберація» (від латинського «aberration» – відхилення), по суті, означає «зараження» людини помилковими та нав'язливими ідеями, які не відповідають реальності. У свою чергу, абераційна поведінка – це така, що не ґрунтується на свідомості і не пояснюється з погляду здорового глузду. Абераційна поведінка виникає в результаті аберації цінностей, настанов, мотивів і потреб, які є рушійною силою поведінки та дій [145, с. 233]. «Аберація» пов'язана з «біфуркацією». Абераційний період передусе біфуркаційному.

На підставі нашої концепції пропонуємо визначити термін «соціальна навантаженість» за допомогою системних дескрипторів концепту, структури і субстрату [148].

З історії філософської думки відомі поняття «емпірична» й «теоретична» навантаженості [62]. Прийнято вважати, що такий поділ з'являється в

концепціях позитивістів (О. Конт, М. Спенсер, Е. Мах) та постпозитивістів (Т. Кун, К. Поппер, П. Фесрабенд, В. Лакотос, С. Тулмін і т.д.), які визначали первинність та вторинність емпіричного й теоретичного знань. У філософських джерелах знання, навантажене теорією, почали трактувати як теоретично навантажене. Поряд із цим у системній експлікації виділяли кілька варіантів навантаженості та представляли схеми реїстичної, атрибутивної і реляційної навантаженості [43, с. 37, с. 38]. В ієрархії системних дескрипторів також існують навантаженості. Наприклад, субстрат системи навантажений структурою та концептом, тобто йдеться про подвійну навантаженість субстрату. Реляційна структура навантажена атрибутивним концептом, а атрибутивна структура – реляційним. Попередньо ми виділили й обґрунтували три види навантаженості наукового факту: субстратний, структурний, концептуальний – і їхні підвиди [40; 55; 59; 62]. У цьому дослідженні пропонуємо визначення соціальної навантаженості особистості [67].

Концепт системи «соціальна навантаженість особистості» реально не залежить від «живої» людини – це насамперед історично сформовані норми, правила, культурні цінності, закони, соціальні утворення та ін. Незважаючи на те, що названий перелік можна віднести до фактично сформованих стереотипів, їх наявність як властивість і становитиме атрибутивний концепт соціальної навантаженості. Названі феномени не залежать від окремої особистості, тому що, створені колись людиною, вони стали емерджентною системою, у якій з'являються властивості непритаманні її елементам (у цьому разі окремій особистості), тобто її характеристика не зводиться до суми властивостей своїх компонентів. У моделі соціальної навантаженості особистості потрібно врахувати нададитивний ефект. «Життєві успіхи кожної людини залежать від колективної енергії (сім'ї, класу, школи, академічної групи, трудового колективу і т.д.)» [120]. Якби ми говорили про індивідуальну психологічну навантаженість особистості, то цим ефектом можна було б знехтувати. У соціальній навантаженості особистості велике значення має результат колективу. Його частиною є особистість, а колективні досягнення

перевищують результат індивідуальної діяльності. Власне в цьому і полягає суть нададитивного ефекту. Представлена аберація може бути негативним атрактором особистості в процесі колективної взаємодії. Індивідуальність може стати розмитим поняттям, яке зазнало втрат в колективних досягненнях. З іншого боку, це дає індивідуальності реалізувати свої проекти на користь іншим.

Далі визначаємо реляційну структуру розглянутої системи. Вона повинна відповідати обраному концепту. Концептуальні властивості соціальної навантаженості також належать до результатів нададитивного ефекту, тільки колективи при цьому розглядаються як ті чи інші групи історичного минулого й сьогодення, які впливають та змінюють наявні норми, цінності тощо, формуючись, зокрема, і в результаті суспільних біфуркацій. Названі колективи – це «Інше», пов'язане з «Я-Інший».

Структурою можуть виявитися відношення «Я-Інший» як основні в системній організації будь-якого суспільства, без яких не можна уявити навантаженість, тобто вона не матиме значення. «Іншим» здатні бути всі соціальні інститути суспільства, а також люди, що оточують нас в житті, індивідуальний і позаіндивідуальний простір загалом, усіяка комунікація. Хоча взаємодія індивідуального й позаіндивідуального простору породжує чимало проблем. «Життя людини проходить на межі людського та антилюдського, причому межа ця – рухома й часто розмита внаслідок різноспрямованості індивідуальних життєздійснень – рівнозначних у своєму праві на реалізацію і нескінченних за діапазоном проявів. Ця спостережувана нескінченність схиляє нас до ціннісного релятивізму: якщо на вершині піраміди стоїть людська індивідуальність, то все, зроблене людиною, проявляє її унікальну сутність та культуру... У полісутності людини узагальнені культурне та антикультурне, творче і руйнівне начала» [24, с. 191]. Ще одне відношення «Я» й «Іншого» наводить І. Доннікова, коли цим «Іншим» є Природа. Причому йдеться про те, що Природа – не тотожна соціальному, вона не включена в нього, вона за межами, як «річ у собі», для людини.

Людина, що вступає в діалог з Природою, намагається зробити її співмірною своєму буттю. «Природа, будучи об'єктивним «іншомірним» світом, включаючись у буття людини, стає співмірною її багатомірності... Природа, таким чином, завжди постає перед людиною в антропоморфних та культуроморфних формах... Водночас взаємодія з природою завжди обмежена рівнем знань, технічного розвитку, культурної традиції, у межах яких формуються уявлення людини про себе і про світ, що переносяться на природу» [24, с. 229–230].

Об'єктом, на якому реалізуються структура й концепт розглянутої системи, вважаємо буття особистості. За допомогою наведених категорій доцільно говорити про двоїсту навантаженість буття особистості як частини соціальної системи, що полягає в навантаженості структурою та концептом. У такому контексті свобода особистості бачиться дуже сумнівною. Свобода... А чи є вона в особистості?! За варіант подолання та реагування на мінливу реальність сучасні дослідники пропонують модель «наполегливої поведінки». «Наполеглива поведінка дає змогу адаптуватися не тільки до мінливих умов, але і будувати відносини із зовнішнім світом, які сприяють творчому зростанню, розширенню свободи й саморозвитку на засадах відповідальності за почуття, дії та стосунки з іншими суб'єктами соціальної взаємодії» [148, с. 222]. Психологічна якість самостверджуватися як творча особистість допомагає їй у процесах самоідентифікації, самореалізації, самореференції тощо.

Людина завжди намагається визначити своє місце в навколишній дійсності. Її ніколи не влаштовує наявний стан речей. Причину цього ми вже вказували – це постійне зростання потреб людини і – сумнівна свобода. Є ще одна причина, незалежна від людини, – зростання потреб суспільства, яке й диктує людині напрямок її розвитку. Ці, нав'язані ззовні потреби, не завжди збігаються з бажанням самої людини. Доречно згадати античного філософа Аристотеля, що зауважував: «людина – це політична тварина», – у такий спосіб визначаючи її головну функцію в античному суспільстві – або бути у

владі, або служити їй. Владу розуміють як безумовну цінність, найповніше вираження тасмниці буття. Вона виникає незалежно від людини як відображення духу Всесвіту. Людина повинна свідомо підкорятися цій владі, навіть не претендуючи на осягнення її змісту. Тут індивід не розглядається як цінність, навпаки, всяка унікальність людини оцінюється як зло, як перешкода [124]. Концепт цієї системи – властивість використання політичної влади. Людина в Античності – це частина великої та головної системи, якою виявляється суспільство. У цих умовах вона, напевне, і не могла почуватися вільною особистістю. Не дуже змінилася її роль у сучасному суспільстві. Незважаючи на те, що людину не розглядають сьогодні як «політичну тварину», однак ступінь її свободи не збільшився. Постійне нав'язування самоідентифікацій, самовизначень, самоадаптацій та інших «само-» – призводить до біфуркації особистості. Сучасна особистість, як і в минулому, ніколи не зможе бути абсолютно вільною. Тому необхідні механізми, що допомагають їй подолати біфуркації, пов'язані з почуттями, викликаними залежністю чи невільним існуванням. Так, І. Бичко формулює тези про свободу як детермінанту духовного буття [15, с. 11]. «Людська екзистенція, у якій відбувається змагальна комунікація природної й духовної реальності, зумовлює унікальну контамінацію взаємодоповнюваних характеристик, серед яких – людська, обмежена ситуативним вибором та відповідальністю, свобода» [15, с. 12]

У науковій літературі України з'явилася стаття А. Гангала (2019) «Інтеріоризація як засіб здобуття і збереження ідентичності в сучасному інформаційному суспільстві». Відзначимо, що панівними у ХХ-ХХІ століттях стають поняття ідентичності й кризовості цієї ідентичності (Ерік Еріксон). В американського психолога Е. Еріксона еґо-ідентичність виявляється центральним поняттям і означає розуміння людини у вигляді Я-концепції та образу «Я». Особлива частина, обов'язкова для кожної людини, ґрунтується на культурі, у якій вона живе. Два атрактори, що супроводжують людину в кожному віковому відрізку, ставлять її перед вибором, необхідністю вирішити

вікові і ситуативні завдання. Від вибору позитивного атрактора залежить продуктивний напрям із розвитком сильних якостей особистості. При цьому виникає самоідентифікація й самототожність. Вибір негативного атрактора і деструктивного спрямування людину ослаблює, слабшає її почуття самоідентичності. В Еріксона таких точок вибору в житті людини, або, кажучи синергетичною мовою, точок біфуркації, – вісім [138]. Але, на наш погляд, їх може бути й більше, залежно від людини. Але їх може бути і менше, залежно від індивідуального сприйняття свого віку.

«Ідентичністю є феномен, який виникає з діалектичного взаємозв'язку індивіда та суспільства, ... сьогодні в усьому світі спостерігається криза індивідуальних і колективних ідентичностей, ... пов'язана з глобалізацією» [18, с. 19–25]. Автор підкреслює, що проблеми людини прямо залежать від проблем суспільства загалом. Як варіант адаптації сучасної особистості й збереження ідентичності пропонується інтеріоризація соціальних норм. Такі проблеми ускладнюються мінливістю соціально-політичних, економічних та культурних чинників. Однак описаний підхід нам здається несистемним, тому що він не враховує екстеріоризації. «Для актуалізації особистості важливі два процеси: зовнішній і внутрішній, екстеріоризації та інтеріоризації, інтеріндивідний й інтраіндивідний, – тобто, переносячи зовнішнє середовище у внутрішній простір особистості, людина повинна знову перейти від внутрішнього до зовнішнього, вступаючи у взаємодію із соціальним середовищем, яке дає змогу формувати своє внутрішнє життя» [76]. Тільки в системному взаємозв'язку інтеріоризації та екстеріоризації можна говорити про адаптацію до простору соціальності – соціального простору певних якості й рівня. Обговорювати ці процеси окремо один від одного немає жодного сенсу.

У дослідженнях європейських філософів трапляється вживання терміна «негативна антропологія» [152, с. 51–62]. Переконливим свідченням розвитку негативної антропології у XX столітті є приклад таборів смерті. Незважаючи на те, що з таборами смерті покінчено, але в прихованому вигляді знищення

людства триває в ліберальній демократії, автор називає це механізмами невидимого відношення. У ньому вбачається відношення цілого і керівної частини. «Керована, виключена частина передбачає наявність інших та є умовою можливості цілого; ця умова, однак, залишається прихованою, непоміченою» [152, с. 51]. Особливо підкреслюється, що керована частина залежить від керівної. Відповідно, керовані, залежні, частини прагнуть до автономії. У цьому й трагедія суспільних систем, де обов'язково буде керівна верхівка (влада) та підлегли (народ). Керована частина людей не зможе сублімуватися з цілим і вона вкрай гостро відчуватиме свої несвободи. У суспільстві це викличе ненависть до влади. Соціальна навантаженість особистості в такому разі має навантаженість політичною системою та перебуває під постійним її тиском [44]. Доречно сказати й про силу (валідність) системи, а не тільки про зв'язок елементів і підсистем. Ця сила збільшується зі зростанням надійності всієї державної системи, її інститутів та сфер суспільства. Надзвичайно впливає на цю силу економічна система, яка забезпечує надійний захист населення або навпаки. Скажімо, соціальна система європейських держав (Швеція, Чехія та ін.) і більшості країн Африки (Бурунді, Бенін, Ефіопія тощо). Зрозуміло, що краще соціально захищені громадяни європейських держав, де діють різні соціальні програми, норми та забезпечені умови гідного життя. Водночас на високому рівні здійснюється управління державою й народом на засадах поваги, утвердження правил і законів демократії.

Безперечно, соціальна система як самоорганізована відчуває не лише певне політичне та економічне навантаження. Політична соціалізація [20] має дуже сильну навантаженість на особистість, іноді перенавантажують її. До моделі соціальної навантаженості можна включити й релігійну політику держави [51]. Так у середні віки в європейські країни прийшло християнство. Як пише М. Бердяєв: «Християнство звільнило людину від влади космічної нескінченності, у яку вона занурилася в стародавньому світі, від влади духів та демонів природи. Воно поставило її на ноги, зміцнило її, поставило її в

залежність від Бога, а не від природи» [4, с. 159]. Цінності феодального суспільства сприяли розвитку теоцентризму. Таку навантаженість, назвемо її релігійною, має переважна частина людства. До неї належать не тільки християнство, а й інші релігії світу. За даними соціологів, вісім з десяти жителів планети ототожнюють себе з якоюсь релігійною конфесією чи групою [ZN, UA m.zn.ua]. Прогнози щодо розвитку релігійного руху в найближчі 40 років говорять про те, що християни залишаться найбільшою релігійною групою. Іслам має тенденцію до активного зростання, такі прогнози залишаться актуальними до 2050 року. Саме до цього часу передбачається вирівнювання числа мусульман і християн [Майбутнє світових релігій сайт: inosmi.ru]. «Нині доводиться констатувати неабиякий інтерес християнської спільноти до безпосередньої участі в соціальному житті, формуванні громадського суспільства та становленні демократичної і правової держави. Розвиток церкви в державі неодмінно приводить до появи благодійних організацій, навчальних закладів, політичних спільнот, які в основу своєї діяльності закладають власне моральні цінності, а саме – християнські чесноти суспільного життя» [9, с. 5]. В. Попков говорить про нову людину, як таємницю і сенс християнства [75]. Тому вважаємо за необхідне виділити релігійну навантаженість з духовної сфери суспільства та включити її як окремих компонент в модель соціальної навантаженості.

Ще один «кит» духовної сфери, який може бути й адаптивним механізмом в індивідуальних і соціальних біфуркаціях (про нього ми згадували в попередніх розділах), – це мистецтво та будь-яка діяльність, пов'язана з творчим самовираженням людини, її творчістю, що народжує нове. Назвемо цю частину соціальної навантаженості творчою. Звичайно, в історії філософської думки такою навантаженістю характеризувалися чимало періодів, кожен по-своєму. Але вершиною антропоцентризму, коли людина стає вінцем творіння і «мірою всіх речей», є Ренесанс [46]. Так, да Вінчі, Мікеланджело, Боттічеллі, Данте, Петрарка, Дюрер, Арчімбольдо, Шекспір, Сервантес, Монтень, Лютер, Джордано Бруно, Мор, Макіавеллі,

Роттердамський та ін. коротких два століття перетворили на цілу епоху. Творчості в нас присвячений цілий розділ, проте з акцентом на людських якостях (творчість, талант і геніальність). Тепер підкреслимо важливість цього складника для суспільства загалом. Наприклад, творчість учених подарувала світу книгодрукування, мікроскоп, підзорну трубу з триразовим збільшенням, вогнепальну зброю, механізацію в гірничій справі й металургії, розвиток картографії і мореплавання тощо. Три складники культури Відродження – індивідуалізм, суб’єктивізм та антропоцентризм – бажані параметри й для сучасного українського суспільства. Індивідуалізм – це самоцінність, свобода і неповторність творчої особистості. Суб’єктивізм тяжіє до розкриття світу через внутрішній світ людини. Антропоцентризм – параметр, що центром світу вважає людину як найвищу цінність будь-якого гуманістичного суспільства. Ідея гуманістичного суспільства донині не втілилася в життя, оскільки її повністю поглинув інший елемент суспільства – технізація, бурхливе та непередбачувано швидке зростання якої почалося з періоду Нового часу. У ці роки природознавство й наука затьмарюють ідею первинності особистості, ставши центром соціальної системи. Виділяємо ще один складник, який навантажує соціум, – це технічна навантаженість. Без розвитку освіти, науки й техніки прогрес сучасного суспільства просто не відбудеться.

У контексті нашого дослідження хочемо відповісти на ще одне запитання: чи навантажена соціальна система екологічним компонентом? На наш погляд, у сучасному світі, коли прогрес, зокрема і технічний, досяг такого високого рівня, ця проблема у XXI столітті вже мала б зникнути [60]. Але людство в гонитві за надприбутками почало ігнорувати екологічні питання. Діяльність світових організацій, як-от: «Global Nest (міжнародна асоціація вчених, технологів, інженерів та інших зацікавлених груп, що беруть участь у вивченні всіх наукових та технологічних аспектів навколишнього середовища, а також застосуванні методів, спрямованих на стійкий розвиток), Всесвітнє

товариство захисту тварин (ВОЗТ) (англ. World Society for the Protection of Animals (WSPA), Всесвітній фонд дикої природи (англ. World Wide Fund for Nature, до 1986 р. Всесвітній фонд дикої природи (англ. World Wildlife Fund, WWF) – міжнародна неурядова організація, яка переймається збереженням природи, дослідженням і відновленням природного середовища, Глобальний екологічний фонд (ГЕФ, англ. Global Environment Facility, GEF) – незалежний міжнародний фінансовий суб'єкт, чия діяльність реалізується через Програму розвитку ООН, Програму охорони навколишнього середовища ООН та Світовий банк, Громада Рибалок України (ГРУ) – Всеукраїнське громадське об'єднання рибалок-любителів та спортсменів – займається проблемами екології, охорони природи, стану водойм та боротьбою з браконьєрством, Грінпіс (англ. Greenpeace, у перекладі – «зелений світ») – міжнародна природоохоронна організація, заснована в 1971 році в Канаді [125] та ін., виконує значну роботу з вирішення екологічних проблем. Однак і їм не під силу змінити загальну катастрофічну для світової соціальної системи та окремих соціумів ситуацію. На нашу думку, людству бракує екологічного виховання, саме несформована екологічна свідомість не дає змінити ситуацію. У моделі соціальної навантаженості чільне місце має посісти екологічна навантаженість. Сучасний експоненціальний науковий розвиток світової економіки викликав антропогенне навантаження на біосферу, що призвело до локальних порушень процесів біотичної саморегуляції, які формують механізми забезпечення динамічної рівноваги ключового ставлення до біосфери, спричинивши розвиток глобальної екологічної кризи, яка загрожує сучасній цивілізації [105, с. 20–34]. Автор статті, і в цьому ми повністю її підтримуємо, вважає, що освіта – це така сфера буття, яка найбільше наближена до свідомості людей. За своїм прямим призначенням освіта діє на свідомість, але від того, яким чином та з якою метою вона формує (у дітей 2-3-річного віку) й розвиває (у дорослих) свідомість, залежать відносини в суспільстві, стосунки між спільнотами і ставлення до довкілля. Розуміння

складного комплексу цих відносин дає змогу розробити систему взаємодії суспільства та природи, планувати екологічну політику на глобальному, державному й регіональному рівнях, а також приймати необхідні для її реалізації закони і запускати механізми їх реалізації [105, с. 22–23]. Зазначимо, що у схемі автора статті соціальність знаходиться на вершині піраміди, навантажуючи два інших рівні – біологічний та психологічний складники. Однак ми цю схему бачимо інакше і пропонуємо включити в модель соціальної навантаженості екологічний компонент.

Представимо схематично синтез елементів (навантажених) соціальної навантаженості (рис. 5.1):

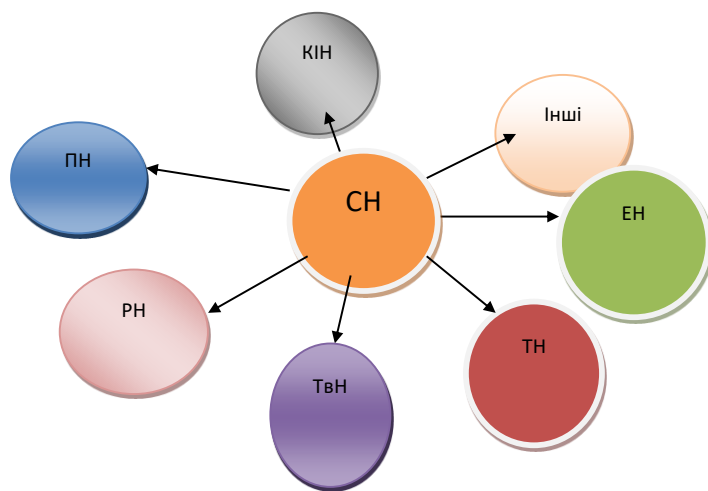

Рис. 5.1

де СН –соціальна навантаженість, ПН – політична навантаженість, ТвН – творча навантаженість, ТН – технічна навантаженість, ЕН – екологічна навантаженість, КІН – культурно-історична навантаженість, РН – релігійна навантаженість та Інші навантаженості, які можуть виникати в процесі розвитку суспільства.

За правилами класичної логіки відношення між поняттями можна позначити за допомогою кіл Ейлера (1707–1783) або діаграм Венна. «Між собою поняття перебувають у таких відношеннях:

- непорівнюваності;
- порівнюваності;
- несумісності;
- протилежності;
- суперечності;
- супідрядності;
- сумісності;
- тотожності;
- перехрещування, або часткового збігу;
- підпорядкування, або входження [74, с. 107–109] ».

Якщо використовувати кола Ейлера, то соціальна навантаженість як поняття включатиме всі представлені навантаженості, тобто перебуватиме з ними у відношенні включення.

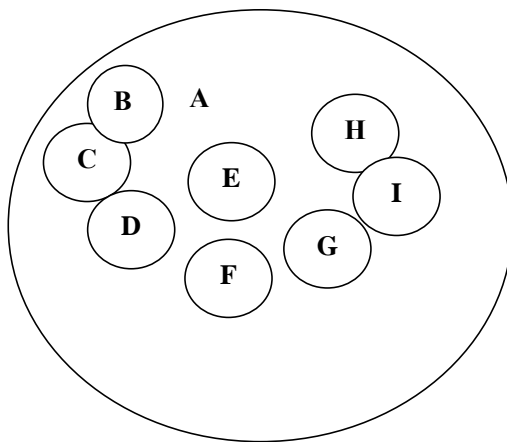

Рис. 5.2

Тут А – соціальна навантаженість, В – політична навантаженість, С – творча навантаженість, D – технічна навантаженість, Е – екологічна навантаженість, F – культурно-історична навантаженість, G – релігійна навантаженість, I – економічна навантаженість, Н – інші навантаженості.

Однак поняття всередині кола «А» не виключають одне одного, а перебувають у відношенні перетину, тобто їх обсяги можуть частково збігатися. Так, скажімо, спроможні перетинатися D і В, а I з В і D, F з G, а В з Е, а I з D.

Фактори, якими є інноваційність внутрішньої організації науки, розвиток техніко-технологічних основ нової цивілізації (інформаційної), темпи й ефективність процесів перебудови у фінансово-економічній сфері, модернізація сучасної освіти, становлять основу розвитку суспільства. «У своїй єдності ці складники інноваційного розвитку суспільства, за умови їх конструктивного вирішення, виявляться каталізатором усіх глобальних процесів» [101, с. 51]. Можна зробити висновок, що всі види соціальної навантаженості в системній моделі є каталізаторами розвитку соціуму та людини.

Як свідчить останній досвід світових пандемій, існує ще один вид навантаженості соціальної системи. Поки не можемо його якось назвати. Пов'язаний він зі світовою ізоляцією всіх держав. Ще місяць тому така ізоляція могла бути тільки теоретичною, але сьогодні ми маємо dokonаний факт. Унаслідок поширення коронавірусу COVID-19 відбулася повна ізоляція держав і суспільств [112]. Хоча цілковитою її й не назвеш, тому що соціальні мережі об'єднали весь світ під час повного транспортного колапсу. Через неправильне висвітлення інформації, фактів дійсності, а також їх спотворення виникла паніка. Безумовно, паніка в критичні моменти стає небезпечнішою, ніж сама катастрофа.

В історії Європи була не одна чума. Наприклад, у Європі 1347 року від чуми померла майже третина населення. Мистецтво відреагувало на цю біфуркацію сумною сюжетною лінією. Усім відомий образ лікаря в масці з

дзьобом, який рятує людей від чуми. Насправді в дзьоб маски закладали різні трави, що захищали від запаху й бактерій. З'являються сюжети смерті, страждань, жорстокості тощо як певна психологічна реакція переживання всього довкола. «В епоху «чорного мору» виникають алегоричні сюжети «Танець смерті», «Тріумф смерті», «Троє живих і троє мертвих», які з часом перетворилися на окремий синтетичний жанр. «Танець смерті» – найпопулярніший сюжет про нікчемність людського життя та рівність перед смертю, утілений в живописі, скульптурі, книжкових гравюрах, літературі (перші «танці смерті» являли собою римовані слогани до малюнків)» [116].

Пандемія коронавірусу показала всю абсурдність і неспроможність соціально-політичної системи багатьох країн, зокрема й України. Як відреагує мистецтво на цю кризу, можна тільки уявляти. У пік пандемії ми спостерігаємо розмальовки масок у вигляді добрих, веселих, іноді страшних образів, різних кольорів, попри те, що головна їхня функція – бути засобом захисту. Отже, люди вибудовують психологічний захист, прагнуть розвантаження в момент кризи. Водночас люди таким чином ще хочуть привернути увагу до проблеми, яка стає катастрофою. Напевно, інші види мистецтва також відобразять пандемію в образах. Виявилось, що перед «чумою» – рівні всі. Однак найстрашнішою стала неготовність української медицини до епідемії. Вона перебуває в стані недолугого реформування та просто захлинулася в півстолітньому недофінансуванні, злочинних рішеннях депутатів і уряду щодо утримання лікарень, лікарів й обслуговування населення. Таким злочином перед українським народом вважаємо вивезення з країни тонни масок, засобів першої необхідності напередодні самого піку епідемії, а потім продаж масок населенню за дуже високою ціною (у 10-20 разів більшою, ніж до пандемії), а також проєкт бюджету на 2020 рік, де зводиться до мінімуму фінансування медицини, освіти, науки, їх пріоритетних напрямів та ін. Наростає напруженість і невдоволення народу урядом та Президентом. Таку навантаженість можна віднести й до елемента політичної, і – економічної навантаженостей. Усе ж, здається, її слід виділити з усіх видів та назвати

«біфуркаційною». Поки що незрозуміло, як різні країни впораються з нею. Але Китай – перша держава, з якої розпочався рух коронавірусу, уже приборкала його, показавши всьому світові силу своєї соціальної системи. Італія, серце Європи, знаходиться на піку епідемії. Вона з високими економічними й політичними показниками не справляється з епідемією. У найнебезпечніший час на допомогу Італії приходять різні держави, підсилюючи лікарський та інші необхідні ресурси. Пострадянські країни – на початку процесу поширення вірусу, ще не йдеться про епідемію, але вона очікується через два-три тижні. В Україні в середині квітня приймають заражених співвітчизників, які повернулися з інших країн. Такі дії ґрунтувалися на довірі до громадян, що повертаються із зони ураження, їхній свідомості. Однак надії не виправдалися. Інший шлях захисту обирає Білорусь, повністю закривши кордон для всіх резидентів та нерезидентів на час пандемії. Різниця між українцями та білорусами полягає і в тому, що до нас поверталось набагато більше земляків (студенти, туристи, заробітчани). Такого відтоку населення, а, відповідно, й повернення в Білорусі не було. Своєю чергою, саме через Білорусь здійснюються транзитні транспортні перевезення, тому й там очікується поширення вірусу. Ця країна взагалі не оголосила карантин, продовжує транспортні перевезення до інших країн, провела святковий парад на честь Дня Перемоги та не пішла на ізолювання людей. У науковій літературі можна зустріти низку статей, які роз'яснюють саму ситуацію, а також на підставі фактів інформують нас про коронавірус і поведінку в разі зараження цим вірусом [155, с. 117–123; 152].

Щоб оцінити світову ситуацію з пандемією, необхідно запропонувати її системну модель [90]. Виділимо концепт системи «пандемія». Концептом пандемії чуми, епідемії є контакт і взаємодія людей. У сучасному світі йдеться не просто про взаємодію, а про численні безпосередні контакти між людьми різних національностей, соціального рівня та опосередковану взаємодію через предмети побуту, грошові купюри, спілкування з тваринами-переносниками інфекції тощо. Ситуація ускладнюється більшими сучасними транспортними

можливостями. Пандемії стають глобальною проблемою людства. Структурою, що відповідає цьому реляційному концепту, є властивості. До них ми відносимо: уразливість людства, чутливість до біологічних систем (віруси, бактерії), ослаблення імунітету внаслідок неякісного харчування, обмеженої рухливості, поганої екології і т.д., безвідповідальність, недостатність рівня освіченості, непоінформованість, перевантаженість неправдивою інформацією тощо. Субстратом у цій системі виявляється буття людини. Така модель, в основу якої покладена м'яка (нестрога) системна методологія, дає нам змогу виділити основні елементи біфуркаційної системи, зокрема епідемії чи пандемії. Надалі вузькі фахівці та жорстка системна методологія зможуть виробити стратегії подолання кризи людського й суспільного буття, а також створити превентивну систему.

5.2. Місце особистості в системі «сучасне біфуркаційне суспільство»

Розглянемо деякі сучасні небезпеки для суспільства: подолання і навички. Нові перспективи людства в пошуках і розробленні нових джерел енергії, гонка озброєння, перенаселення, екологічні кризи та ін. ставлять людину перед серйозним вибором [67]. Цей вибір може стосуватися подальшого існування людей на Землі. В умовах складних політичних, економічних, соціальних катаклізмів тандем природничих і гуманітарних наук дає абсолютно несподівані результати, незважаючи на кризи, які супроводжують ці процеси. Така тенденція зміцнюється в сучасній науці, що все більше перетворюється на міждисциплінарну матрицю, усе актуальнішим стає рівноправний тандем наук. Подібне міксування сприяє не лише накопиченню знань у теоретичному полі, але і їх реалізації на практиці. «Коли ми розкриваємо історичні причини змін у науці, ми неодмінно бачимо, що в науці ніколи не діє лише один фактор. Навпаки, фактори можуть бути різними

і іноді непередбачуваними» [22, с. 15]. У цьому напрямі рухається сучасна українська освіта, назвавшись STEM-системою. У перекладі цей термін означає «наука, математика, інженерія і технологія», а точніше, об'єднання цих наук. Однак важливо зазначити, що ця система неповна, вибираючи STEAM як стратегію, необхідно додавати елемент гуманітарної творчості, який відповідає за її використання і просування, а також за естетичне задоволення продуктом. По суті, компонент «А» (Art – в перекладі з англ. «мистецтво») відповідає за творчий розвиток особистості. Найбільший і повноцінний розвиток отримала методика STEAM. «Навички XXI століття – особливий напрям, що активно обговорюється зараз на різних рівнях. Суть концепції така: ключовими навичками, які визначали грамотність в індустріальну епоху, були читання, письмо й арифметика. У XXI столітті акценти зміщуються в бік уміння критично мислити, здатності до взаємодії і комунікації, творчого підходу до справи. Таким чином, сформувалися основні навички майбутнього – 4К:

- комунікація;
- кооперація;
- критичне мислення;
- креативність» [67].

Ці навички дають можливість швидко формувати біфуркаційну свідомість у кризових та післякризових ситуаціях. А отже, виводити систему на новий рівень.

«З упровадженням інформаційно-комунікаційних технологій в освітній процес виникає нова культура освіти – інформаційна, що передбачає вміння працювати з інформацією, використовувати її, обробляти, зберігати та передавати. Нова культура спілкування розкриває нові форми особистісних і професійних зв'язків за допомогою електронної пошти, WWW, телеконференцій, але в режимі діалогу... З'являються широкі можливості розвитку нових форм навчання. Ці нові форми ґрунтуються на ідеях

раціональності (тут вона розуміється як підвищення якості навчання за рахунок розширення передового досвіду), диверсифікації, інформатизації, демократизації. Інформаційно-комунікаційна технологія дає змогу конверсувати навчальний процес як школу діалогу матеріальних і духовних культур, робить своєю центральною ідеєю формування людини культури» [114, с. 125–126]. Людство перейшло на нову стадію свого буття – інформаційну з новими технологіями та технічними можливостями.

На кожному новому етапі історії суспільство змінює й саму особистість, а точніше, свідомість і рівень усвідомленості. Система буття особистості, ми показали її раніше як систему, а також як дескриптор більшої системи «соціальна навантаженість», включає соціальність до складу дескрипторів системи.

На нашу думку, абстрагуватися від навколишнього середовища неможливо, оскільки людина наповнена його повітрям – і цим живе. Теоретично можна максимально звільнити середовище від перешкод, зосередившись на внутрішньому світі, де все перетворюється за законами заломлення через якості людини. «Якість вільного громадянина, необхідна для активної участі в житті суспільства» [112]. Розмежовуючи умовно два середовища – навколишнє щодо людини та занурену в це середовище її тілесність і внутрішній зміст, увесь психофізіологічний комплекс можна звернути увагу на таке.

Дослідники відзначають важливість американської доктрини «soft skills» (у перекладі «м'які навички»), де велике значення надається навичкам роботи з людьми, які не працюють з технікою, а ефективно взаємодіють з іншими суб'єктами. «До цих навичок належать: планування, проектування, управління, контроль, соціальна грамотність, комунікативні здібності, мовні навички, особисті звички, емпатія, управління часом, колективна робота і лідерство» [27, с. 127]. Робиться висновок про те, що такі навички є адаптивним потенціалом людини, а також орієнтиром на навчання, креативність, відкритість новим ідеям та концептуальне мислення. Нам

здається, сучасна реальність доводить необхідність повернення досліджень до гуманітарної сфери, що дає змогу розширити нові м'які освітні парадигми й вивести системи освіти з кризи, зміцнити їх новий стан з новими якостями.

Підкреслимо значення індивідуальності, покликаної самоідентифікуватися в нових культурних умовах і не допустити свого знищення сильнішими особистостями. Принагідно зауважимо, що членами людського суспільства є не тільки здорові та сильні люди, а й особи з інвалідністю, які повинні мати рівні права і можливості. Якраз такі питання вирішують добре організовані суспільства, і слабо розвинена система адаптації людей з обмеженими можливостями в суспільствах зі слабким соціальним захистом. За ставленням до людей з інвалідністю можна оцінити рівень розвиненості культури того чи іншого суспільства.

Новий ступінь прояву нагальних проблем, привертає увагу до того, що на різних рівнях виховання й освіти сучасного покоління необхідно вибудовувати все нові й нові стратегії подолання соціально-комунікативних криз минулого, і на перспективу – можливих у майбутньому [55].

Як свідчать представлені дослідниками положення, ідеться здебільшого про абстрактну особистість, без зазначення її унікальності як «живої» інтелектуальної істоти, з усіма якостями щодо створення самої себе та середовища свого проживання [54]. Сучасність по-новому змушує переосмислити життєві ідеали людини. Вона, своєю чергою, перетворює себе саму на новий сучасний тип. У науковій літературі можна знайти такі назви, як-от: постлюдина, смартлюдина, надлюдина, кіберлюдина і т.д. Проте людина все ж залишається первинною, головним елементом у системі культури, саме того штучного середовища, яке нею створене й продовжує створюватися. Усі назви сучасної особистості, на наш погляд, лише звужують знання про цю особистість.

Проведемо системно-параметричний аналіз системи «сучасне суспільство» в контексті нових сучасних небезпек людства. Біфуркаційною

точкою, атрактор якої є небезпечним, може стати трансгуманістична трансформація.

В ідеях синергетики можна інтерпретувати життя людини після криз (біфуркації) як атрактор. Подолав точки біфуркації, умирає стара і народжується нова система. Фізично людина може й не померти, але в моральному, культурному, емоційному та ін. планах вона стає іншою. Особистість відроджується, не як птах Фенікс із попелу, а інакше – свідомо, насамперед емоційно й чуттєво. До того ж інколи змінюються і її зовнішні риси. У цьому контексті не можна оминати згадку про рух трансгуманізму.

«Уведення самого терміна «трансгуманізм» у 60-х роках минулого століття пов'язують з іменем Джуліан Гакслі (онука знаменитого пропагандиста еволюційної теорії Томаса Гакслі), англійського біолога, філософа науки та політика. Він активно виступає на підтримку й поширення гуманістичних цінностей, стає одним з ідеологів Міжнародного гуманістичного та етичного союзу (International Humanist and Ethical Union, рік створення 1952)» [29]. Доктор філософських наук В. Катасонов різко критикує принципи сучасного трансгуманізму як джерела з бездуховними тенденціями, що приведуть людство до великої кризи особистості і суспільства. Як одну зі схожих течій трансгуманізму автор наводить антигуманні принципи руху або, правильніше сказати, програми, які розвиваються в Росії під назвою кіборгізація (Росія–2045). З іншого боку, учений застерігає, якщо неможливо зупинити наукові й технічні досягнення цивілізації, а, відповідно, і бажання людей стати досконалішими в усьому, зокрема й у фізичних можливостях організму, то треба хоча б розвивати трансгуманізм не просто як якусь нову ідеологію з-поміж інших, «а проєкт, який ставить перед людиною фундаментальні питання її буття, і вимагає від неї найглибшої духовної чесності та відповідальності у відповіді на них» [29]. Основні цілі та принципи трансгуманізму, серед яких: «1. Постійне вдосконалення людини на основі відкриття в науці і техніці. 2. Людина – не кінцева ланка еволюції. 3. Тільки нові технології можуть вивести людину на новий, недосяжний рівень» [37], –

змушують замислитися про те, чи можна позбавити людину біфуркацій у житті, кіборгізуючи її. На нашу думку, поки що не вдасться зробити цього, оскільки неможливо забрати в людини палітру почуттів, а якщо в неї є почуття (неважливо які, головне – почуття), то біфуркації з людиною траплятимуться. У цьому контексті ставлення до біфуркації має зовсім інший, не негативний зміст. Стати кіборгом було б для більшості сучасних людей, якщо не катастрофою, то чимось дуже близьким до неї. Невідомо, яким буде майбутнє, може, цей процес стане нормою життя. Неймовірний прорив у таких технологіях уже зробив Гонконг, де компанією Hanson Robotics створений Гіноїд Софія – кіборг, здатний самонавчатися. До речі, вона вже відвідала Україну, Казахстан і багато інших країн. Якщо неможливо зупинити прогрес у науці й медицині, то потрібно побачити в цьому позитивні риси. Інженер-робототехнік, генеральний директор російської компанії з виробництва «розумних» протезів Ілля Чех вважає, що використання в медицині кібернетичних органів не страшніше, ніж застосування нових вирощених. Що більше, це практично одне і те ж. Головне, мати у вирішенні цього питання правильний підхід» [112]. Учені пишуть і про те, що треба чітко розмежовувати онтологію буття людини (мозок із проекцією на реальність) та кіборга (штучний інтелект), який є лише моделлю, хоча, відзначимо, близькою до ідеальної. Онтологія людини закладає в артефакт ідеї, цінності, інформацію, програми, розроблені нею на основі власного інтелекту. Саме людина закладає в кіборга програми, навіть якщо вони містять концепцію самовдосконалення подібного організму [35, с. 88].

Цікаві прогнози в цій сфері наукового прогресу [48]. Виходячи зі стадій кібернетичної революції, якими є початкова – науково-інформаційна (1950–1990 рр.), середня – модернізаційна (1990–2030–2040 рр.) та завершальна (інноваційна) [21, с. 6], ми знаходимося в епіцентрі розробок, дослідів і пробних примірників. У третій фазі планується використання самокерованих систем, де передбачена активна їх діяльність, тобто вони стануть членами суспільства. Це вимагає нового переоцінювання соціальної дійсності, етичних

норм, цінностей тощо, адже кіборги можуть витіснити людину з багатьох галузей діяльності, зумовити велику кризу суспільства й людини, віддаленої від реальності, викинутої зі звичайного, зрозумілого їй, способу життя, особливо, якщо суспільство не в змозі швидко самоорганізуватися. Це стосується і людини. «Трансгуманізм намагається об'єднати прориви в галузі високих технологій з проблематикою природних обмежень, властивих людині. Вони стверджують, що завершується повільний етап еволюції розуму у формі людини, у формі біологічного суб'єкта та починається новий прискорений етап еволюції розуму у вигляді інформаційно-кібернетичних систем. Прихильники трансгуманізму побачили в конвергентних технологіях практичний інструмент для створення наступного покоління, яке буде істотно відрізнятися від сучасного» [101, с. 108].

Досягнення суспільства – наука і техніка – ніколи не вирішать головних питань буття людини. Однак нинішнє століття вважається вже часом не фізики, а біології (Ф. Фукуяма). Саме тут приховані нові небезпеки для людини. «Перспективи застосування біотехнологій настільки вражаюче різноманітні, що вимагають постійного контролю з боку громадськості, а також створення спеціальних етичних комісій. Оскільки біотехнології сьогодні становлять не меншу небезпеку, ніж колись «мирний атом» [98, с. 211]. Усе це не дає надію на плавний новий перехід до антропології, імовірно, чекаємо жорсткий Hard-поворот. «Нанобіотехнології можуть задати нову стратегію розвитку людства. Вони створюють новітнє життєве середовище людини й здатні змінювати звичні способи орієнтації у світі та традиційні людські цінності. Світ людини багато разів змінювався і відрізнявся в різних культурах. Сьогодні під дією нових технологій «ламаються ці інваріанти» [101, с. 109].

У процесі біфуркаційного розвитку суспільства та людини необхідно виявляти проблеми, ставити завдання й для системи освіти, яка має виробити методики і стратегії адаптації до нової освітньої парадигми [150]. Навчальний процес у класі трансформується, набуває популярності дистанційне навчання,

зокрема онлайн-освіта. Навчання урізноманітнюють альтернативні сучасні технології, використання мультимедійних презентацій, а саме: презентації PowerPoint, віртуальні моделі, аудіо-, відеодемонстрації за допомогою проектора. Соціальні медіа повною мірою інтегровані в цей спосіб навчання як частина необхідної та цінної інформації [142, с. 131].

Нині нагальною є перебудова освітньої системи України. Не можна ігнорувати той факт, що освіта – це основний ресурс, здатний і покликаний забезпечувати стабільність та гнучкість розвитку національної економіки. Підготовка сучасних і майбутніх фахівців потребує зміщення акцентів на стимулювання творчої активності, зміну ідеалів «споживацького» суспільства на систему цінностей, які утверджують престижність освіти. Інакше кажучи, підготовка нових фахівців вимагає вчити їх по-новому, тобто освіта має бути «випереджувальною», орієнтованою на майбутнє, а не на минуле... Прийняті Верховною Радою рішення про її реформування актуальні, але їх реалізація через низький рівень фінансування недостатня... Однобічне вирішення такого реформування обов'язково спричинить низку соціальних проблем, зокрема й загрозу «відтоку мізків». Необхідне комплексне вирішення проблеми перебудови вищої школи, забезпечення конкурентоспроможності на європейському ринку праці [101, с. 50-51]. Сьогодні пандемія показала слабкі атрактори, до яких належать: недофінансування головних галузей, корупція, зовнішня і внутрішня безпека держави, недоброзичливість, ненависть та ін. До того ж необхідно починати з мотивації, причому як викладачів, так і учнів. Існують різні методи мотивації, але в Україні їх використання в освітній системі перебуває на низькому рівні. Дослідники переконують, що система освіти не ефективна, коли вмотивовується тільки один з учасників освітнього процесу. Мотивація повинна спрямовуватися на викладача й на здобувача. Причому студенти мають усвідомлювати цінність набутих знань, їх необхідність у житті, інакше інтерес до навчання втрачається [156, с. 91–93]. Теорію мотивації в українській системі освіти слід розвивати і цей атрактор дуже швидко дасть позитивні результати.

Визначимо дескрипторне місце особистості в системі «суспільство». У час глобалізаційних змін особистість може стати дуже психологічно вразливою. У повсякденному житті вона, зазвичай, переживає незначні неприємності й непорозуміння. Проте сьогодні все активніше порушують питання про кризу, біфуркації буття, які можуть привести людину до проблем не лише психологічного, а й фізичного плану.

Людину ми вже уявляли як систему, виділяючи дескриптори – концепт, структуру та субстрат [67, с. 65–71]. Концептом системи «людини» може бути головний екзистенціал, тобто життя [47; 54]. Структурою вважаємо біосоціальні зв'язки й відносини людини. Субстратом є саме буття людини, на якому реалізуються структура і концепт. Субстрат має подвійне навантаження, що визначає всі кризи людського буття. Інший спосіб – це розглянути людину як частину глобальної системи, якою виявляється суспільство. Долаючи крайнощі індивідуалістичних та колективістських, сформувалися системні підходи, а точніше, уявлення про суспільство у вигляді системної організації. Такі погляди мали О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, Е. Дюркгейм, М. Вебер, П. Сорокін, Т. Парсонс. У соціологічних трактуваннях людина постає не як біологічна істота, а як суб'єкт зі всіма зв'язками і стосунками з іншими, а значить – ідеться про особистість. Нагадаємо читачеві, що ми вживаємо поняття «людина» й «особистість» здебільшого як синоніми (у значенні «біфуркаційна людина», «біфуркаційна особистість»). Без сумніву, соціологія і філософія в теорії особистості визначають їх по-різному. Але для нашого дослідження це не несе концептуального значення.

У системному розумінні суспільство – складна система. Складною вважається така система, у якій взаємопов'язані елементи утворюють кілька рівнів або ступенів. Сукупність зв'язків у системі називається структурою. У складній системі структура має ієрархічну будову, це означає, що елементи одного рівня підпорядковуються елементам іншого [121].

Використовуючи уявлення про концепт, який буває атрибутивним чи реляційним, ми для концепту соціальної системи виберемо атрибут – мати голову, керівний центр. Таким центром може бути президент, уряд або якийсь лідер. Атрибутивному концепту властива реляційна структура. Пропонуємо це відношення визначити як відношення між інститутами влади, освіти, економіки, права, екології тощо і спільнотами розглянутої системи. Субстратом можна назвати культуру та політичну владу. «Культура задає зразки людської діяльності, підтримує й відтворює норми, перевірені досвідом багатьох поколінь, а політична система законодавчими та правовими актами регулює і зміцнює зв'язок між соціальними системами» [121]. У такому визначенні, з одного боку, все пронизане людиною як певним потенційним простором, без якого нічого не відбувається. З іншого боку – людина як унікальність втрачена за такого представлення, розчинена в просторі. У соціології подібне уявлення зорієнтоване на макросистемність. Основна увага макросоціології приділяється структурі (інститутам). Можливо, тому психологи активно вивчають систему «навколишнє середовище – особистість, що долає», зауважуючи трагічність та кризовість впливу довкілля на окрему особистість [79]. Скеровані на мікросоціологію, психологи для себе визначили первинність проблеми людини. І мікросоціологія, і психологія вивчають міжособистісні взаємодії й поведінку людей, використовуючи свої специфічні категорії. Індивідуальність, на наш погляд, необхідно розвивати, вона здатна існувати у вільному власному та вільному соціальному бутті. Цю свободу можна перейменувати на відкритість як параметр системи. Така відкрита система допускає глобальне впровадження в людський організм різних наукових імплантів, протезів тощо. Отже, сьогодні технічний прогрес у науці та техніці швидкими темпами наближає людство до трансгуманістичного стану. Якщо ж удосконалювати людину стане економічно не вигідно, існує ще один шлях сучасної науки – заміна людини кіборгами. У цьому контексті для людства безпечніше вважати людський організм завершеною, замкненою системою, до якої нічого не можна додати і з якої нічого не можна забрати без

руйнування системи загалом. Проте в гонитві за продовженням тривалості життя людина вже багато чому навчилася й давно перетворила свій організм на відкриту систему.

Якщо спробувати зіставити гуманізм і трансгуманізм, то відмінність між ними виявляється відразу. Гуманісти стверджують, що людина здатна за допомогою раціонального мислення змінити світ на краще, а трансгуманісти порушують питання про те, ким може стати людина в процесі її вдосконалення. Це, по-перше. По-друге, гуманісти пов'язують людину з розвитком соціальних програм і новацій, а трансгуманісти кажуть про необхідність використання технологічних методів для виходу за межі людського способу буття. По-третє, у гуманізмі ідентичність людини розглядається невіддільною від тілесності, а трансгуманісти через визнання інформаційної природи особистості відривають її від біологічної субстанції. Інформація – не субстанція, вона може бути пов'язана з будь-яким матеріальним носієм [101, с. 108].

У світлі обраної теми, тобто синергетичного представлення особистості і її біфуркаційної свідомості, очевидним стає питання про співвідношення знання та незнання. Наука сама по собі не створює етичних цінностей, вона продукує єдину цінність – знання, яке, долаючи незнання, упорядковує наші уявлення. Оскільки пізнання світу нескінченне, то й знання як цінність, створена наукою, відрізняється від усіх інших знань, народжених внутрішнім світом людини, саме цим своїм безперервним зростанням [107, с. 12].

Сучасні дослідники підкреслюють і вводять поняття «суспільство знання», «суспільство незнання» [36, с. 239–241]. Характеризуючи категорії «знання», «незнання» (за аналогією із Сократом), «наукове знання» (М. Кузанський), «знання про незнання» (Д. Дубровський), «незнання про незнання» (Д. Дубровський), М. Мельничук встановлює відмінності та робить спробу демаркації понять «знання про незнання» й «незнання про знання». По-перше, знання про незнання, оскільки проблема осмислюється в теперішньому або минулому часі, а тому допускається, що це вже щось dokonane, те, що сталося. По-друге, таке незнання тісно пов'язане з усвідомленням і

виявляється об'єктом уваги теоретичного розуму. «Незнання про незнання», навпаки, націлене на майбутнє та знаходиться поза фокусом свідомості. Воно, певніше, є потенцією знання, абсолютно непередбачуване, спонтанне, неймовірне і т.д. Таке знання, на погляд автора, відрізняється великим евристичним потенціалом [36, с. 240]. В аспекті розуміння терміна «суспільство незнання» М. Мельничук каже, що епістемологія, перебуваючи під впливом синергетики, надає цьому поняттю значення «нереалізованої можливості», а не інтерпретує його як перешкоду, та має на увазі здатність випадково призвести до несподіваних результатів [36, с. 240]. Дослідник підкреслює кілька моментів – насамперед перехід знання до незнання є нелінійним, стихійним, непередбаченим. По-друге, імплікація «знання-незнання» постійно переходить зі знання до незнання і далі в нове знання. Тому постлюдина, тобто людина сучасності, створюватиме не «суспільство знання», а «суспільство незнання», яке, за словами М. Мельничука, «символізує усвідомлення безмежного потенціалу людини та її інтелектуального зростання» [36, с. 241]. При цьому особистість з біфуркаційною свідомістю має великі можливості реалізації позитивних атракторів, а відповідно, покращення свого матеріального становища та піднесення духовного складника буття.

На наш погляд, таке розуміння сучасного суспільства («суспільства незнання») близьке до його інтерпретації як «біфуркаційного суспільства» за В. Шалаєвим. Стосовно свідомості людини і суспільства це означає, що біфуркаційна свідомість перебуває, по-перше, у ситуації крайньої нестійкості, нестабільності. По-друге, вона принципово не визначила шляхи свого подальшого розвитку. По-третє, така свідомість надзвичайно чутлива до зовнішніх, що йдуть від суспільства, та внутрішніх – від почуттів і емоцій, малих впливів [106, с. 96–105].

Розглянемо ще одну версію розвитку суспільства й особистості, яку Е. Тоффлер назвав «Шоком майбутнього». Хочемо зауважити, що для низки суспільств ця праця могла і застаріти, маємо на увазі розвинуті країни. Про це

попереджав і сам Е. Тоффлер: «Нині факти швидкоплинні ... Сьогодні весь світ – це минула ситуація. Тому неодмінно в книзі, яка створювалася протягом декількох років, низка фактів застаріє до часу публікації ... » [84, с. 18]. Але для України вона, як і раніше, вже 30 років залишається актуальною. Зараз, тримаючи в руках та в чергове перечитуючи тоффлерівський «Шок майбутнього», а востаннє це робили років десять тому, дивуємося актуальності його трактування фактів. «Ви прокидаєтеся вранці й виявляєте, що світ, який довгі роки сприймався як тло вашого життя, змінився... Скажімо ще в минулому році цей день вважався великим святом. Ви сиділи і дивилися демонстрацію. Вам телефонували друзі, листоноші приносили листівки. Цей день усе ще вважається святом. Однак ніхто не телефонує, не вітає. Залишилася одна проформа. Навіщо вона?» [84, с. 3]. Із цих рядків починається книга, написана Е. Тоффлером у 70-х роках ХХ століття. Для покоління 90-х, напевно, не так гостро звучить проблема святкування радянських свят, наприклад: 23 лютого – Дня Радянської армії і Військово-морського флоту або 9 Травня – Дня Перемоги СРСР над нацистською Німеччиною. А от для старшого покоління – це може бути глибокою образою пам'яті. «Ви йдете до магазину та дивуєтеся, як виросли ціни, – продовжує автор, – ні, можна звикнути, що цей день зовсім не свято, але такі ціни... Хто міг передбачити, що пучок цибулі... Або, припустимо, баночка з вазеліном... Пора б, мабуть, змиритися, адже попереду ще багато випробувань. Але душа не встигає за змінами. Світ здається ворожим і лякає незбагненим...» [84, с. 3]. Правда ж до болю знайома всім ситуація, у центрі якої сьогоднішня Бифуркація суспільства та людини представлена дуже зрозуміло й точно, тільки для США – це 70-ті роки минулого, а для нас – це події 90-х років ХХ-го сторіччя, але знову в цих описах ми впізнаємо нинішню Україну. У чому причина такого довгого топтання на місці в розвитку українського суспільства? Ми вибираємо неправильні атрактори або атрактори стали настільки випадковими, що нам не залишають вибору? А, може, вибір зроблено за нас, наперекір нам, і не вистачає чогось, якихось варіативних

системних відносин та зв'язків, щоб щось змінити? Запитань дуже багато. Професійні аналітики, влаштовуючи всілякі телешоу, конференції тощо, намагаються спрогнозувати майбутню ситуацію. «Футурошок характеризується раптовою, приголомшливою втратою почуття реальності, уміння орієнтуватися в житті, викликаною страхом перед близьким майбутнім...» [84, с. 5]. Ми спостерігаємо типову соціальну біфуркацію в Україні. Водночас Е. Тоффлер запитує про те, чи зможе людина пристосуватися, адаптуватися в новій шокуючій реальності, «чи не призведе це до серйозних соціальних і психологічних наслідків»? Помаранчева революція, як будь-яка інша, передусім є атрактором таких біфуркацій. Війна – ще негативніший атрактор, ніж революція. Автора цікавить, невже ці біфуркації й атрактори з'явилися тільки в глобалізованому суспільстві? Безперечно, ні. Але «в нашому столітті проявилися вражаючі перетворення... темпи змін нечувано зросли. Ми тепер не можемо навіть уявити, що станеться, скажімо, через два роки...» [84, с. 6]. Значить, як би соціологи, психологи, філософи та ін. не намагалися говорити про можливу передбачуваність атракторів у соціальних системах, вони, як і у фізичній реальності, також непередбачувані!? Про негативні атрактори багато пише Е. Тоффлер, наводячи цілком реальні приклади про: розгубленість, депресію, психологічні оніміння. Причину цих наслідків учений вбачає в невідповідності більшості людей до них. Нам імпонує думка про те, що, назавжди порвавши з минулим, ми відмовляємося не тільки від колишнього способу життя, старих почуттів, попередніх прийомів пристосування до мінливих умов життя, але й «ставимо під сумнів здатність людини до адаптації», не впевнені, що вона «не зможе пристосуватися до нових імперативів», – як говорить автор. Ось таке приголомшливе суспільство – суспільство майбутнього – Е. Тоффлер побачив 50 років тому.

До того ж учений схарактеризував західний тип цивілізації, який сьогодні ще називають техногенним. Техногенне суспільство значно відрізняється від традиційного. Традиційні суспільства характеризуються

уповільненими темпами соціальних змін. У них також виникають інновації, як у сфері виробництва, так і в соціальних відносинах, але прогрес дуже повільний, порівнюючи зі строками життя індивідів та цілих поколінь. Цей тип соціальної організації зберігся і до наших днів – багато держав третього світу мають риси традиційного суспільства, хоча зустріч із сучасною західною цивілізацією рано чи пізно призводить до радикальних трансформацій традиційної культури й способу життя [82, с. 197]. Чи можна атрактори соціальних біфуркацій у традиційних суспільствах вважати позитивними, якщо йдеться все-таки про прогрес, як зазначає в цитаті В. Стюпін, нехай навіть повільний? Напевно, так, можна прирівнювати їх до позитивних. Але для самих людей, що не встигають дожити до цього прогресу, такі атрактори навряд чи позитивні. Крім того, радикальні трансформації завжди починаються з великих потрясінь та криз, які виводять людину і суспільство з рівноваги, зумовлюють біфуркації. Техногенне суспільство – соціум, природне середовище й техносфера, об'єднані соціотехнічними, природно-технічними, техніко-технологічними, економічними, науковими, культурними зв'язками на індустріальному та постіндустріальному ступені історичного розвитку [72, с. 11–13]. У техногенних суспільствах розвиток техніки і технологій, причому дуже швидкий, формує позитивний атрактор для суспільства й людей. Наука тут – найвища цінність цивілізації. У сучасному українському суспільстві на вищому рівні влади ігнорують формування цієї цінності, що загрожує затяжними біфуркаціями. Доказом служить величезне недофінансування науки та освіти. Як стверджують дослідники, у техногенних суспільствах цінністю стає інновація, оригінальність, взагалі щось нове. Техногенна цивілізація зародилася задовго до комп'ютерів і навіть парової машини. Її передумови закладені двома першими культурно-історичними типами раціональності – античним та середньовічним [72, с. 11–13; 13]. І традиційне, і техногенне суспільство, як ми бачимо, можна назвати біфуркаційними, тільки атрактори в них різні, а, відповідно, й темпи розвитку [60]. Ще складнішими є гібридні суспільства, які

відчувають вплив техногенних цивілізацій, але зберегли багато традиційних рис. Вони рухаються шляхом сповільненого розвитку й змін. А найчастіше західний вплив, будучи за характером агресивним, так сильно руйнує традиційні культури, що вони зберігаються лише частково. Такі ідеали людини, як творча, суверенна, автономна – зовсім неприйнятні для традиційних суспільств. Особистість із техногенного суспільства мобільна, не прив'язана до жодних корпорацій, може вільно переміщатися світом, легко трансформувати цінності і має більший потенціал самореалізації. Таку людину не лякає «незнання про незнання», вона перетворює його на нове знання, про що вже йшлося на початку дослідження. Сьогодні таких людей легко знайдеш у будь-якій культурі, але в глобалізованому техногенному суспільстві – це стає масовим явищем.

Ми можемо поставити запитання: як сьогодні співвіднести людину, творчу особистість та масу, чи варто їх розділяти? І, зрештою, що таке людина маси? Про це дуже правильно пише іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет, називаючи людей маси «новими людьми», які з'явилися в ХІХ – на початку ХХ ст.: «ХІХ століття було за своєю суттю революційним, не тому, що воно будувало барикади – це деталь, а тому, що воно поставило пересічну людину, тобто величезні соціальні маси, в абсолютно нові життєві умови, радикально протилежні колишнім. Він перевернув усе їхнє буття, ... не буде перебільшенням сказати, що людина, породжена ХІХ століттям, за своїм суспільним становищем – людина абсолютно нова, відмінна від усіх попередніх» [115]. За словами Х. Ортеги-і-Гассета, люди ХVІ-го, ХVІІ-го та ХVІІІ-го століть не дуже відрізняються одне від одного, усі вони схожі й однотипні. «Для простих людей цих століть життя означало насамперед обмеження, обов'язки, залежність, одним словом, – гніт... Світ, який оточував нову людину від самого її народження, ні в чому не обмежує, ні до чого не примушує, не ставить ніяких заборон, ... він сам будить у ній прагнення, що, теоретично, можуть безкінечно зростати» [114]. Чи є зв'язок між новими людьми ХІХ–ХХ-го та біфуркаційними людьми ХХ–ХХІ-го століть, чи ми

говоримо про одні й ті ж типи? Спробуємо з'ясувати це питання. На думку філософа, «повсталі маси», які складаються з нових людей, патологічно честолюбні, і що ще небезпечніше – вони вважають себе досконалими. Людям з біфуркаційною свідомістю марносластво теж притаманне, але вони більше пристосованці, що намагаються вирватися з нерівноважних, кризових ситуацій, використовуючи свої можливості для реалізації власних здібностей з метою отримання матеріальних благ. «Людина маси зовсім не дурна. Навпаки, сьогодні (XIX–XX століття) вона набагато розумніша, здібніша, ніж усі її предки. Але ці здібності їй не на користь: усвідомлюючи, що вона має їх, ще більше замикається в собі й не користується ними» [115]. Біфуркаційна свідомість наших сучасників дає змогу розкритися, розкритися по-новому, реалізуючи себе і свій потенціал у різних галузях. Однак біфуркаційна особистість у процесі самореалізації часто відчуває абсолютну безкарність своїх дій, вона егоїстична (за В. Шалаєвим) та може «йти по головах», ламаючи всі наявні принципи культури. Дуже актуальні сьогодні слова Х. Ортеги-і-Гассета: «Там, де немає норм, там немає і культури. Немає культури там, де немає начал громадянської законності та ні до кого апелювати. Немає культури там, де у вирішенні спорів ігноруються основні принципи розуму, ... де економічні відносини не підпорядковані регульовальному апарату, ... де в естетичних диспутах всяке виправдання для твору мистецтва оголошується зайвим...» [115]. Таке зникнення норм понад сто років тому філософ помічає в Європі й іменує його «породженням варварства», причому прикладами, які доводять ці тенденції, він називає синдикалізм і фашизм. Чи здатні сьогодні матеріалісти-біфуркаційники призвести до настільки ж руйнівних наслідків, як на початку XX-го століття «нові повсталі маси»? Маючи внутрішній оптимізм, хочеться вірити в інші атрактори для нашого нового українського суспільства.

Отже, ми можемо узагальнити, що говорити просто про бінарні атрактори особистості – це звзвати можливості вибору людини, векторів її розвитку, польову природу атракторів до точкової. Незважаючи на

випадковий характер атракторів в нелінійних системах, у соціальних утвореннях хочеться мінімізувати випадковості, підкресливши різноманітність вибору атракторів і їх польову конгломерацію. По-перше, шляхом виховання духовних цінностей особистості ми можемо зменшити появу негативних атракторів, які спричинюють аморальні вчинки особистості. По-друге, необхідно перейти від випадковості вибору атракторів людиною й суспільством до системності, що дає прогностичну можливість розкриття взаємозв'язків і взаємовідносин людей та навколишнього соціального середовища, а також різних соціальних середовищ на основі норм і моральних цінностей.

Проведемо системну процедуру двоїстого моделювання і знайдемо реляційний концепт й атрибутивну структуру системи «суспільство». «Системні ознаки людства ще не настільки значні, щоб ігнорувати існування країн як окремих суспільств, ... зміст екологічної ніші, який включає в себе і тіло людини, визначає особливість відносин цього суспільства... Суспільство в єдності зі своєю екологічною нішею утворюють екосоціальну систему... Загалом уся картина історії в підсумку виглядає як історія екосоціальних систем, що розширюють свою екологічну нішу й проходять ступені технологічного, економічного, духовного та екологічного розвитку» [85, с. 211– 112]. Причому автор говорить про першу природу, яка не належить до цієї ніші, але ніша з нею взаємодіє. Виходячи з описаних уявлень, вибір реляційного концепту не такий простий, як може здаватися на перший погляд. За правилами системного підходу, слід розпочати моделювання зі структури. Тому визначимо атрибутивну структуру суспільства. Атрибутами структури можуть бути властивості, відповідні майбутньому реляційному концепту. Нехай цими властивостями стануть: самодіяльність, самоорганізація, саморозвиток, самостійність, стабільність, варіативність, відкритість та ін. Тоді реляційним концептом, відповідним цій структурі, доречно назвати відношення між соціальними сферами: економічною, політичною, духовною,

соціальною або гуманітарною, екологічною. Субстратом такої системи є самі люди і їхня спільна діяльність – джерело суспільного прогресу.

Проведемо процедуру двоїстого системного моделювання й визначимо соціум як систему з атрибутивним концептом та реляційною структурою. Субстрати цих систем однакові. Тому ми можемо говорити про них як про тотожні за субстратом.

Знайдемо атрибутивний концепт системи. Самоорганізоване, самоадаптивне, системне, демократичне (тоталітарне або ін.), гетерогенне, валідне тощо – усе це властивості, характерні для суспільства і представляють концепт. Реляційною структурою такого суспільства можуть бути види навантаженості, про які йшлося вище.

Обидві ці системи суспільства є різними за визначенням, але вони не виключають одна одну, а доповнюють, відповідаючи принципу додатковості, розробленому відомим фізиком Н. Бором [14]. У давнину щось подібне можемо знайти і в Аристотеля в Категоріях, одна з них – співвіднесені [3]. Окремий випадок співвіднесеного – додатковість.

Сучасна особистість постійно бере участь у розвитку суспільних систем. Причому вплив цієї історично сформованої системи не завжди буває позитивним. Найчастіше рухи, створені спільнотами людей, виводячи суспільну систему зі стану рівноваги та іноді зумовлюючи революції, відіграють позитивну роль у поступі суспільства. За законами синергетики, система, яка досягає порядку, починає розхитуватися флуктуаційними рухами, входить у точку біфуркації і руйнується, переходячи в якісно новий стан. Цей якісно новий стан може свідчити про позитивний або негативний вектори розвитку суспільства. Чим такі переходи стають для людини? Вплив громадських біфуркацій та флуктуацій призводить до зміни сформованих у неї певних темпів, смислів і культурних підстав життя. У системі «людина» соціальне ми закладали в структуру системи. Якщо соціальне змінюється, то змінюється й «біологічне» в людині, оскільки вони знаходяться у відношенні зв'язаності.

5.3. «Коронавірусне» суспільство як біфуркація в бутті особистості

Під час піку пандемічного хаосу розуміємо значення достовірної інформації. В аспекті проблеми співвідношення факту і теорії пропонуємо оцінити ситуацію, що склалася в планетарному інформаційному просторі.

В історії та методології природничих наук інтерпретація факту зустрічається рідше, ніж у гуманітарних науках, повсякденному житті й поготів. Але маніпулятори добре навчилися спотворювати інформацію про наукові факти і в такий спосіб створювати паніку та хаос в суспільстві. Саме цю тенденцію ми спостерігаємо з відомостями про епідемію коронавірусу COVID-19.

У фізиці, скажімо, факт падіння фізичного тіла пояснювали Аристотель, Галілей, Ньютон, Ейнштейн. Ці вчені дали зовсім різні інтерпретації інваріантному факту. Інваріантний факт, або артефакт, подієва частина факту, завжди залишається одним і тим же. Фізичні тіла падали до Аристотеля, під час його життя, вони падають сьогодні, тобто нічого в інваріантній частині факту не змінюється. З історії науки відомо, що Галілей заперечував теорію Аристотеля про те, що важке тіло падає швидше. Водночас Drake Stillman описує досліди Галілея у своїй книзі «Galileo at work» [136], спростовуючи не сам факт падіння тіл, а інтерпретаційну його теорію. Тому поговоримо про другу частину факту.

Друга частина факту – це інтерпретація. Інтерпретація факту змінювалася в історії і методології науки. Підтверджується це появою нових теорій в історії фізики та інших наук [50; 53].

Пропонуємо схему наукового факту: $m + P = m(P)$, де m – це незмінна частина факту, подієва частина, P – властивість факту бути осмисленим та інтерпретованим. Описуючи подієву частину факту за допомогою експериментальних теорій, учений наділяє факт статусом «бути теоретично

навантаженим». Тільки осмислений факт можна назвати фактом, а якщо він інтерпретований науковою теорією, то стає науковим фактом. Так, Ж-Ф. Ліотар представляє свою концепцію інтерпретації в мистецтві постмодерну. Спираючись на неоавангардизм, він вважає, що художник зосереджений на втіленні у своїй творчості суб'єктивної реальності, відірваної від дійсності, потім суб'єктивне сприйняття його твору і є інтерпретацією. До того ж важлива навіть не інтерпретація, а процес інтерпретації того, що хотів передати автор у творі [32].

У постмодерні з'являється поняття «порожнього знаку». Чи це поняття може бути аналогом інваріантної частини факту? «Порожній знак» позначав неіснуючі предмети. Ідеться про самодостатність символів та знаків, які поза текстуальним полем не позначають об'єктивну реальність. У постмодернізмі увага зосереджувалася на смисловій перевантаженості понять, а також неможливості розуміння їхніх перших смислів, тобто інваріантної частини, котру виокремити складно чи навіть неможливо. Саме тому в гуманітарній сфері з фактами реального життя працювати нелегко. Ми маємо справу з інтерпретаціями. У процесі комунікації її учасники передають смисли зі своєю інтерпретацією й розумінням, а також емоційною навантаженістю. Ця емоційна навантаженість смислів відіграє величезну роль у засобах масової інформації. У чому ми переконуємося щодня, коли весь світ на карантині. У людей з'явилися панічні атаки, спровоковані фактами, емоційно та інформаційно перевантаженими. Проте, навіть якби глядацька аудиторія отримувала артефакт, інваріантну частину для аналізу, і в цьому разі домислювання та суб'єктивна інтерпретація фактів не врятували б від паніки або інших видів кризових проявів. «Порожній знак» Ж. Дельоз побачив у рухомих сенсах, що наповнюють явища в процесі їх звернення. Це можна вважати навіть не інваріантною частиною факту, а передінваріантною, але не «абсолютною ідеєю» [141]. «Це безтілесний ефект, подія як ірреальне позабуття (extra-être)... Дельоз же відносить сенс до безособового і

доіндивідуального трансцендентального поля» [25]. Дуже цікаве бачення мовних знаків та їх інтерпретацій.

Своєю чергою, Мішель Фуко вважає мову не просто знаками, велику вагу надаючи процесам невербального передавання інформації в комунікації людей. Мислення про людину випереджає сферу слів, сприйняття і жестів, за Фуко [96; 97].

У час епідемії, коли освіта України в авральному режимі перейшла на дистанційну форму за допомогою численних інтернет-платформ, постало питання про роль шкільного вчителя й викладача закладу вищої освіти: можливо, більше не потрібен просто передавач інформації, лектор, а виникає запит на консультанта. Однак через місяць такого навчання значення реальних уроків у загальній середній або лекцій у вищій школах зросло, набувши зовсім іншої цінності, ніж до пандемії. Усе це ще доведеться осмислювати, зважувати. Але вже зрозуміло, що невербальне спілкування має велике значення та ефективність для сприйняття і засвоєння матеріалу. У процесі навчання викладач (вчитель) бачить кожного студента (учня), які передають один одному інформаційні й емоційні сигнали. Це різні знаки, як-от: зацікавленість, незацікавленість, інтерес, відсутність інтересу, увага, нудьга тощо. Так утворюється контакт мовця і слухачів. У процесі заняття педагог відчуває втому аудиторії, втрату цікавості, незосередженість. На допомогу приходять особиста привабливість доповідача, його почуття гумору, щоб «розрядити обстановку», мотивація до подальшої роботи. Нічого цього у відеолекціях побачити й передати неможливо. Тільки монолог лектора, трансляція «голої» теорії, причому лише найважливішого в ній, без фактів із життя і практики, без ментального зв'язку зі своїми слухачами. Не кожен лектор має дикторський хист, приємний тембр голосу та ін., а це неабияк впливає на аудиторію, по-різному сприймається нею. Сказане може суттєво завадити засвоєнню матеріалу. Ніхто не відміняє ефективніше сприйняття матеріалу в діалозі чи полілозі в реальних умовах аудиторії або класу. Епідемія скерувала державу на допомогу своєму народові. Одним із таких нагальних

завдань є підтримка системи освіти. Наведемо приклад Китаю, який раніше за всіх вступив у фазу посткоронавірусної адаптації. У перехідний період, після зняття карантину, метою було повернення в русло колишнього життя. Для цього всім закладам освіти рекомендується поступово зменшити кількість онлайн-класів для студентів, розпочати процес їх адаптації до колективних методів роботи із застосуванням групових оздоровчих заходів на свіжому повітрі (в основному спортивні та командні змагання) [157, с. 173]. Автори статті одним із позитивних факторів, спрямованих на адаптацію китайського суспільства, називають позитивні повідомлення ЗМІ, у яких головне послання сьогоденнішим китайцям – це викликати повагу до китайської нації, що належно подолала епідемію, людей, які правильно поводитися, дотримувалися рекомендацій уряду тощо. Наполегливо підкреслюється, що спільні зусилля уряду та народу допомогли КНР подолати ситуацію з коронавірусом з мінімальними, наскільки це можливо, втратами [157, с. 173].

Саму пандемію ми спостерігаємо в розумінні Ж-Ф. Ліотара: кожен суб'єкт інтерпретує інтерпретацію АВТОРСЬКОГО факту про коронавірус. Тому цей процес зумовлює хаотичність нашого мислення, відсутність його критичності, безсилля в ситуації, коли масовий психоз переважає. Безумовно, система вийде з точки біфуркації, але цей вихід буде випадковістю, яка і визначить подальший розвиток людини та суспільства. Цю випадковість намагаються мінімізувати в Китаї: щоб повернути суспільство до попереднього стану, уряд додатково профінансував соціальну й гуманітарну сфери, зроблені пожертви в інші суспільні сфери; аби люди «більше подорожували, відволікалися від пережитого і знову вступали в соціальні взаємини один з одним та державою, всі власники машин отримали в подарунок купони на 50 літрів бензину, збори за користування автобанами та іншими платними дорогами, плату за вхідні квитки на всі визначні пам'ятки, навіть рівня 5А (рівень «всесвітньої спадщини»: Велика китайська стіна, армія Бигмайон / Теракота, храмові комплекси Пекіна і т. д.), скасовано [135]. Інше бачення виходу із самоізоляції полягає в тому, що суспільства не стануть

колишніми, їх неможливо повернути до того життя, яке існувало до пандемії. Продовження самоізоляції поступово привчає людей почуватися комфортно з невеликою кількістю суб'єктів приватного спілкування та зміцнює позиції технічних засобів зв'язку (комп'ютер, телефон, планшет). Ця тенденція обов'язково позначиться в період після корони на тих сферах життя людини, що безпосередньо пов'язані з комунікацією: освіта (форми дистанційного навчання, зокрема онлайн-освіта, збережуться й домінуватимуть над традиційними шкільними та груповими формами); надання адміністративних послуг; первинне медичне обстеження тощо. Зовнішні зміни й обмеження, використані суспільством для свого захисту, призвели до появи нових соціальних і поведінкових алгоритмів, до яких суспільству доведеться пристосовуватися. Іншими словами, процеси ресоціалізації та реадптації у мінливому світі неминучі й природні в посткоронний період [144].

Це два можливі сценарії розвитку постпандемійних суспільств. Однак ми схилиємося до того, що суспільство як самоорганізована система прагнуче до рівноваги. Варіанти атракторів можуть відрізнятися в різних суспільствах. Поставимо запитання інакше: хто виграє економічно, політично, соціально, екологічно і т.д.? Де метод виявиться ефективнішим, покаже майбутнє. Зрозуміло одне – легко не буде, тому треба готуватися долати біфуркації будь-якої складності. У нашому дослідженні є бачення пандемічної ситуації як терористичної атаки. Розглянемо цю навантаженість факту.

Сумнозвісний факт ХХІ сторіччя, коли день 11 вересня 2001 року став поворотним моментом в історії людства в боротьбі зі світовим тероризмом. Факт нападу членів терористичної організації «Аль-Каїда», очолюваної Усамом бен Ладеном, на Пентагон і вежі-близнюки в США всім цивілізованим світом інтерпретований як вторгнення, напад на Америку, теракт. Для людства це стало загальною трагедією. Організатори замаху вважали все, що відбулося, звільненням, залякуванням та помстою. Як пам'ятаємо, і в самих американців офіційна версія викликала багато запитань, різну реакцію громадськості. Характер руйнування веж ВТЦ не відповідав тому, який могли викликати

попадання в них літаків та пожежі, стверджується, що обвал споруд більше схожий на контрольоване знесення [149]. В офіційній версії не згадували численні повідомлення свідків про вибухи у вежах ВТЦ. Висловлювали припущення, що урядовці США були поінформовані про майбутні атаки й ужили запобіжних заходів. Як припускалося, атаки сплановані та здійснені не «Аль-Каїдою», а американськими спецслужбами [147]. Власник веж-близнюків застрахував їх за кілька тижнів до 11 вересня 2001 року, причому страхування від терористичних атак прописувалося окремим пунктом [143].

Сказаним хочемо звернути увагу на дві позиції:

1. Факт має різну інтерпретацію, а отже, навантажений і перевантажений інформацією [44; 48; 53].

2. Інформація, залежно від її змісту, впливає на свідомість мас, часто засоби масової інформації маніпулюють нашою свідомістю.

«Інформаційні війни неможливі за відсутності глобального інформаційного простору, що сформувався в результаті розбудови інформаційного суспільства. Оскільки основною метою інформаційних війн є розподіл (перерозподіл) інформаційного простору за критерієм інформаційно бідних чи заможних країн...статус інформаційно бідної чи багаті країни визначається впливовістю регіональних ЗМІ на політичні процеси, що відбуваються в соціумі... При наявності значного глобального інформаційного простору втрачається принцип достовірності кінцевої (для споживача) інформації...об'єкти інформаційних війн незахищені перед інформаційними ударами» [11, с. 29].

Сьогодні пандемію доцільно розглядати як ще один виклик світовому співтовариству. Можливо, пандемія COVID-19 – це терорист нового типу. Якщо кількість жертв від найбільшого теракту в США склала 2977 осіб, ще 24 – пропали безвісти [126], то наслідків пандемії 2020 року поки що не можна й передбачити. Однак уже зрозуміло, що цифра буде в сотні разів більшою.

У відповідь на теракт США прийняли приголомшливі заходи. «Уперше за всю історію приземлені всі цивільні літальні апарати на території США та

Канади, крім тих, які належали поліції або виконували медичні польоти; від цього потерпіли десятки тисяч пасажирів по всьому світу» [134]. Неймовірні економічні, політичні, екологічні, соціальні і релігійні наслідки. Незважаючи на те, що емоційно цілий світ охоплений цією трагедією, пандемія-2020 може виявитися ще більш руйнівною за своєю силою. Справа не лише у величезній кількості людських жертв, але й у небувалій за масштабом кризі в економіці, політиці та інших сферах. Виграє тільки екологія. Знімки з космосу свідчать про очищення атмосфери нашої планети [130].

Важливим, на наш погляд, є інформаційний факт зараження коронавірусом і його наслідок – панічна атака людства (m). Більшою мірою атака штучно створена засобами масової інформації й Інтернетом, які по-різному інтерпретували цей факт (m(P)). Аналізуючи потік інформації у фейсбуці, помітили таку тенденцію: по-перше, постійно трапляються пости про кількість заражених коронавірусом у світі, в окремих державах, містах України; по-друге, суперечливі повідомлення лікарів і різних «фахівців» про те, що робити та чого уникати (гуляти – сидіти вдома, звертатися до лікарів – не звертатися, носити маски – не носити масок тощо); по-третє, пости звернення лікарів, медичних працівників, волонтерів про допомогу в забезпеченні всім і всіх. П’ята категорія повідомлень – це пости підприємців, які безуспішно намагаються щось продавати. Є шоста категорія дописів – привітання з Днем народження й рецепти смачних страв. Отже, можна зробити висновок про перевантаженість свідомості людей негативною інформацією. Така тенденція спостерігалася в Україні на початку березня. За місяць українці розділилися: одних охопила паніка, інші заперечують небезпеку коронавірусу. Причому паніка створюється фейковою інформацією щодо пандемії COVID-19 не тільки в Україні. Польський інтернет-портал, наприклад, дібрав близько 40 таких фейків (m+(P)) [131]. Причому $P = P_1 + P_2 + \dots + P_{40}$.

Причиною перевантаженості факту польський інтернет-портал назвав бажання низки суб’єктів заробити на паніці. Теоретична навантаженість факту, підтверджена недостовірною інформацією, на наш погляд, зумовила в

населення України втрату інтересу до новин, ігнорування фактів зараженості у світі та в нашій державі зокрема. Це підтверджує поведінка людей. Українці не дотримуються карантинних заходів та наражають одне одного на небезпеку зараження коронавірусом. Кількість хворих невпинно зростає: на 15 квітня вона склала 293 людини на добу (порівняно з 14 квітня – 270 осіб, 13 квітня – 93 людини) [132]. Пік захворюваності очікується на кінець квітня, оскільки в Україну продовжують повертатися громадяни з інших країн, які, незважаючи на штрафи, часто ігнорують самоізоляційний режим, порушують його. Багато громадян і далі відвідує церкви на християнські свята, магазини, ринки, не дотримуючись дистанції й інших заходів.

Хочемо зупинитися на одному з постів у фейсбуці, що впав в око напередодні, – це допис кабаліста Міхаеля Лайтмана «Як подолати коронавірус» [127]. Автор філософськи розмірковує про страх та його причини. На думку М. Лайтмана, ми маємо переосмислити наші відносини, повинні допомагати іншим, вірус показує, що ми негативно ставимося до природи та людей, слід негайно змінитися і тоді відновиться гармонія з природою й між нами. Ось такий посил людині дає автор. Це ще одна інтерпретація подієвої частини факту ($m(P_1)$), але з позитивним змістом. Інтерпретацію іншої семантики читаємо в професора К. Вітковського (Knut Wittkowski (USA)) [133]. Учений в інтерв'ю 3 квітня 2020 року стверджує, що, якби не карантин, то епідемія вже давно закінчилася б. За його словами, карантин тільки збільшить смертність, оскільки не дає сформуватися колективному імунітету, а соціальне дистанціювання продовжує тривалість епідемії ($m(P_2)$).

Проаналізуємо систему «коронавірусне суспільство» та з'ясуємо, який етап зараз переживає це суспільство: добіфуркаційний, біфуркаційний або постбіфуркаційний.

Виберемо концепт досліджуваної системи. Пропонуємо ним вважати атрибутивний концепт. Системовизначальною стає нова властивість «коронавірусне». Ця властивість означає, у нашому розумінні, заражене,

нездорове, панічне суспільство. Такому концепту відповідає відношення, що представляє реляційну структуру. Ним може бути ставлення людей до інформаційного простору. Ставлення це складне, оскільки створює особливий емоційний, напружений фон між учасниками відносин. У ці стосунки включені всі члени суспільства, тому що безпосередньо чи опосередковано сприймають інформацію, яка утримує суспільство в точці біфуркації. Причому ця точка біфуркації суспільства перетворюється на точку біфуркації кожного його члена суспільства. Причини бувають різні, але головні з них – це здоров'я і фінансове становище. Субстрат такої системи – люди, члени суспільства.

Описана система, на наш погляд, є унікальною. Унікальність полягає в тому, що всі суспільства глобальної цивілізації ототожнилися за трьома дескрипторам. Суспільства стали відносно закритими, замкненими системами. Відносність пояснюється наявністю світової соціальної мережі, яка змушує визнати таку систему частково закритою. Населення Землі не може фізично переміщатися з країни в країну, проте спілкування в мережах триває. Існує надто сильний, напружений емоційний фон, але водночас він єдиний пов'язує рідних, близьких, друзів, знайомих та незнайомих. Соціальні мережі під час пандемії стали новим джерелом заробляння грошей. Через Інтернет почали продавати не лише другорядні товари, але й товари першої необхідності. Цього вимагала мінімізація реальних контактів. Усі можливі види робіт зараз виконуються в режимі онлайн і це демонструє можливість модернізації ринку праці, розширення аудиторії користувачів онлайн-сервісів. Набуті навички залишаться й після пандемії та послаблення карантинних заходів. Цей соціальний досвід використовуватиметься для переформатування всього спектра домашнього господарства [144, с. 53]. А взагалі процес віртуалізації розпочався раніше. Тепер він тільки посилюватиметься. Віртуальна реальність усе більше поглинає наших дітей. Поки психологи попереджають про шкоду гаджетів для організму, особливо дитячого, сама соціальна система змушує нас поринути у віртуальну реальність чи, реальну віртуальність. Ми будемо все частіше й частіше взаємодіяти з небіологічними об'єктами. Віртуалізацію

соціального простору деякі дослідники прогнозують у найближчі 10–20 років, коли переважна більшість соціальних взаємодій людства здійснюватиметься за допомогою технологій. Таку ціну суспільство змушене заплатити за зміну сутності соціальних контактів, а також зниження емоційної інтенсивності соціальних взаємодій, найперше – міжособистісних. Доказом цьому служить міграція [155, с. 135–136]. Пандемія тільки прискорила та збільшила значення процесів онлайн-комунікацій, які нерідко стають єдино можливими. Доречно припустити, що люди створили нові умови для біфуркацій і наближаються до критичної точки в надшвидкому темпі.

Чи перебуває українське суспільство в передбіфуркації? На нашу думку, такий період характеризується появою невеликих флуктуацій, нестабільності у світлі останніх подій, пов'язаних зі страхом за здоров'я, які переросли в біфуркацію мас. Здається, цей період розпочався в Україні приблизно з початку січня 2020 р. Уже всі знали про китайську ситуацію з коронавірусом в місті Ухані, однак наша держава продовжувала щорічну боротьбу з грипом (можливо, з коронавірусом, що з різних причин не діагностувався). По-перше, не знали, яким чином його встановлювати, по-друге, просто не було тестів, щоб діагностувати коронавірус. З початку березня зрозуміли, що коронавірус поширився по всьому світу. Причому такі розвинені країни, із сильною економікою, як Італія, Франція, Іспанія не можуть впоратися з пандемією. Америка за швидкістю зараження коронавірусом перевершила Китай, який у березні доповів усьому світу, що пандемія в країні пішла на спад і зупинена. Наприкінці березня з'являються повідомлення про повторні зараження в Китаї. Ці факти свідчать про переростання флуктуацій у біфуркацію, яка поки що остаточно не подолана жодною країною. Початок квітня: Україну вже не так цікавлять справи в інших країнах, ми зосередилися на ситуації в нашій державі. Очікується пік біфуркації в кінці квітня. Що відбувається в соцмережах на початок квітня? Зросла кількість інформації про вірус, його профілактику та навіть лікування, нові дописи лікарів, покликані заспокоїти більшу частину населення, яка, імовірно, легко перенесе вірус тощо.

Отже, можна зробити висновок, що сучасні кризи пов'язані не тільки з подією, яка відбувається, а більшою мірою – з її інтерпретацією. На факт (m) і його теоретичну інтерпретацію (P) звертали увагу ще методологи науки минулих століть [43], як зазначалося в попередніх розділах. Сьогодні необхідно заново переосмислити важливість інтерпретацій будь-яких фактів: наукових, історичних чи побутових [59; 46]. У людства з'явилося більше технічних можливостей для передавання інформації. Не всякий факт несе правдиву та об'єктивну інформацію про події. Пандемія показує, що ми не готові не стільки з нею боротися, скільки протистояти паніці, поширеній журналістами й блогерами з приводу зараження вірусом. Сила інформаційного навантаження (m(P)) зашкалює і свідомість людей не витримує цієї психологічної атаки. Після закінчення пандемії нам ще довго доведеться приводити свої думки та загальний психологічний стан до норми. Треба розуміти й те, що в природничих науках інтерпретації факту строго доведені, а інтерпретації історичних, політичних, соціальних фактів більшою мірою схильні до хибних трактувань і мають складнішу навантаженість. Ускладняється вона ще й ментальними особливостями української нації. «Українці – на противагу раціональному сприйняттю представників Західної Європи – характеризуються значною мірою емоційним, сентиментальним сприйняттям навколишнього світу через «серце»» [12, с. 154; 13]. Це може додатково збільшити навантаженість на людину, та збільшити силу біфуркації на рівні емоційного сприйняття дійсності в умовах біфуркації суспільства. Пандемія оголює слабкі місця систем, причому це системи починаючи з суспільної, політичної, економічної на глобальному, світовому рівні. Система «особистість» починає звикати до біфуркацій. Це напружує психоемоційний стан, як зазначалося раніше, але це стає й нормує життя сучасної людини.

5.4. Освіта як духовний екзистенціал та маркер сучасного українського суспільства: точки біфуркації

Проведемо системно-синергетичну експлікацію філософії освіти. У ХХ столітті сфера освіти стала однією з найважливіших у людській діяльності. Це не означає, що в попередні періоди життя людства вона не мала значення. Згадаймо, наприклад, педагогічні системи виховання та навчання в Месопотамії, Стародавніх Єгипті, Індії, Китаї, Греції, Римі, Візантії і т.д. Кожна з них заслуговує окремого обговорення. Однак поступ науки у ХХ ст. настільки стрімкий (а, як бачимо, ці темпи розвитку підхоплює ХХІ століття), що сфера освіти виходить на чільні позиції соціальної системи, оскільки вона має встигати за такими змінами. Дослідження філософських проблем освіти в сучасному техно-інформаційному суспільстві особливо актуальне, тому що розширення названої сфери й оновлення її статусу у ХХІ ст. загострили низку відповідних проблем. Що більше, слід зауважити появу таких проблем не тільки в системі освіти України, але й розширення їх до глобальних масштабів. У цьому зв'язку окремі дослідники роблять висновки про світову кризу освіти. Остання має багато причин, у кожній державі вони можуть відрізнятись, адже єдиної ідеальної міжнародної освітньої системи не існує. Про це говорить авторитетний український діяч, професор В. Андрущенко [1]. На наш погляд, проблеми сьогоденної освіти повинні стати в центрі громадського обговорення. Проте в нашій державі цьому питанню майже не приділяється уваги. Водночас дуже некомпетентні підходи руйнують освітню систему. Необхідно розпочати не тільки говорити, а й реально формувати ціннісні пріоритети населенню України [33].

В усі часи знання вважалися особливою цінністю, а сьогодні знання – це основна цінність соціуму. Як писав В. Вернадський, «історія людської думки і творчості, зокрема історія науки, філософії та техніки, є не тільки галуззю знання, яка має величезне значення для з'ясування істини, її вивчення

необхідне й для правильної оцінки сучасного знання і техніки, для створення настільки необхідної, особливо в нас, наступності наукової творчості, розуміння значення та неперервності наукової роботи» [17, с. 403].

Згадаємо, як до знань ставилися в давнину. Знання були чимось надзвичайно сакральним, таємним і недоступним. Людей, котрі володіли такими знаннями, дуже поважали. Відомий афоризм Цицерона звучить так: «Дім, у якому немає книжок, подібний до тіла без душі». Тому недостатня увага до сфери, що формує фундамент знання, а ми маємо на увазі всю освітню систему, призведе до колапсу цілої державної системи з її економічною, політичною, соціальною й духовною сферами. «Освіта як мегатренд глобалізованого світу виявляється тим змістотвірним стрижнем, навколо і на основі якого розгортатимуться концептуальні схеми сутності та структурної організації майбутнього інформаційного суспільства» [77, с. 100]. З огляду на це нової актуальності набуває проблема взаємозв'язку і взаємодії освіти з іншими суспільними сферами. У контексті перелічених проблем наприкінці ХХ століття сформувалася нова галузь філософії – філософія освіти. А це, у свою чергу, стало одним із чинників формування нової системи освіти та подальшого подолання точок біфуркації.

Проблематика, пов'язана з питаннями розвитку освітніх систем у сучасному техно-інформаційному суспільстві, розроблялися З. Тоффлером, Дж. Несбитом та ін. Різні аспекти педагогічної науки презентували Н. Болдирєв, С. Булдаков, С. Гавкіт, В. Гмурман, Дж. Дьюї, Я. Коменський, А. Куракін, В. Ледньов, М. Монтессорі, Л. Новикова, В. Сухомлинський та ін. Проблеми інформаційного суспільства досліджувалися Р. Абдєєвим, Т. Андріяновою, В. Коганом, А. Ракитовим і т.д. Серед українських учених – це В. Андрущенко, Н. Бібік, І. Бех, А. Богун, В. Бондар, М. Дмитрієва, Л. Губерський, М. Жалдак, В. Ільченко, А. Кавалерів, В. Кравець, В. Кремень, В. Луговий, В. Мельниченко, О. Пунченко, П. Саух та ін.

Сформуємо системний образ освіти. Саме поняття «система» відіграє важливу роль у сучасній філософії, науці, техніці і практичній діяльності.

Будь-який об'єкт у процесі його дослідження має розглядатися як велика й складна система та водночас як елемент іншої, імовірно, загальнішої системи. Отже, освіту можна представити у вигляді системи, що характеризується своїми концептом, структурою, субстратом, елементами, і треба її розглянути як частину соціокультурної загальнішої системи, складеної зі своїх дескрипторів.

Якщо освіта є об'єктом, то йому обов'язково властиві відношення (внутрішнє – між елементами освітнього процесу, зовнішнє – між освітою та іншими сферами духовного буття соціуму), вони відзначаються певними особливостями.

У системному аналізі вкрай важлива послідовність операцій: визначивши систему дослідження (як деяку реальну «річ», «явище»), ми рухаємося від певної властивості – концепту P , до деякого відношення – структури R , а потім – до речі субстрату m за схемою: $P \rightarrow R \rightarrow m$.

Глобальною системою при цьому виступає освіта як модус духовного виробництва. Однак усередині неї можна виділити підсистеми, пов'язані зі зміною парадигм освіти (підсистема змісту цього процесу, що включає процес розвитку й оновлення знань і уявлень людини про навколишню природну та соціальну дійсності); удосконалення трансляції знань (підсистема методико-методологічного плану); підсистема формування в учня світоглядних настанов (цільовий аспект) тощо. Основним відношенням в освіті вважається діалектичний процес взаємозв'язку вчителя й учня, втілений у поясненні, розумінні, засвоєнні і передаванні певних знань. «Концептом» виступає необхідність пізнання людством основних законів та закономірностей розвитку природи й суспільства, а відтак на основі цих знань – прогнозування подальшого їх буття. Структура як системоутворююче відношення повинна включати до свого змісту класифікацію наук, їх взаємозв'язок і взаємодоповнюваність. Субстратом будуть елементи освітньої, організаційної та змістовної системи: Міністерство освіти і науки, заклад вищої освіти, деканати, кафедри, кваліфікація викладацького складу, цикли дисциплін,

послідовність їх вивчення, звітність студентів, наявність у вищій школі матеріальної бази і т.д.

Освіта в соціумі – це, дійсно, процес «космічного масштабу». Вона створює умови для підняття свідомості особистості до вищих атрибутів духовної екзистенції – справедливості, свободи, честі, совісті, доброти, вірності ідеалам, толерантності. Саме тут виявляється їхня духовність з усіма високогуманними атрибутами. Якщо погодитися з Г. Гегелем, що «буття людини є її дія», то саме за характером сучасної освіти необхідно оцінювати стан духовності соціуму. В Україні освіта опинилася в глибокій кризі, тому сміємо говорити про низький рівень духовності суспільства, який виражається у ставленні людей один до одного, осіб похилого віку, самих себе, навколишнього середовища (соціального й природного) тощо. Освіта також пов'язана з глибинними структурами людського розуму і пізнати їх можна, використовуючи синергетичний підхід.

Духовна синергія освіти – це інформаційно-комунікаційна структура в житті суспільства, сукупність спонукань до адекватної поведінки людини в соціумі. Стимулюючи практичні дії, освітня ментальність соціального суб'єкта зазнає власних флуктуацій, біфуркацій і т.д. Наприклад, такою точкою біфуркації в освіті України став її перехід до Болонської системи або запровадження зовнішнього незалежного оцінювання (тестування) для випускників 11 класів та майбутніх абітурієнтів. Сьогодні можна констатувати, що саме ця система незалежного зовнішнього оцінювання тестування виявилася найвдалішою реформою за останні 20 років. Так іншою точкою біфуркації може стати відсутність стратегій навчання, спрямованих на набуття практичних, дослідницьких навичок студентами. Щоб подолати ці біфуркації дослідники рекомендують просувати ідеї формування спільних робочих навичок серед студентів, критичного мислення, влаштовувати дебати між однолітками як стратегії для досягнення ефективного навчання. Експериментальна робота має важливе значення для розвитку наукових навичок і мотивації студентів [149].

Особливий інтерес до феномена духовної синергії різко зростає в періоди суспільної нестабільності й соціокультурного вибору. Саме в освіті виявляються такі риси сучасного буття соціуму, соціальної синергії, як «співпраця», цілераціональність у соціальних діях і стихійність у суспільних процесах та подіях. Головний суб'єкт освіти – це все ж педагог, що є не тільки особистістю, а й професіоналом у справі свого життя.

Теперішні глобальні зміни у світі не можуть не відбитися на формуванні особистості педагога. Нині в нашій країні модно говорити про глобалізацію освіти, але не завжди зрозуміло, чого державна система хоче від викладача, які завдання поставлені нині перед цією категорією службовців, кому має служити вчитель і для чого потрібен сьогодні педагог. Може, людину замінять машини й ми отримаємо форми навчання, котрі більш об'єктивні? Запитання залишається відкритим, але світова криза з пандемією коронавірусу показала, що найбільшою цінністю освітнього процесу залишається комунікація вчителя та учнів, навіть якщо вона відбувається в онлайн-режимі. Останній менш ефективний, якщо його порівнювати з роботою офф-лайн, однак сьогодні таке спілкування стало домінантним в освіті, покликаний залишатися відкритою системою, а не мережею освітніх практик і роликів на каналі «YouTube».

У сучасних дослідженнях усе частіше обговорюється новий тип особистості. Цей тип формується як наслідок складних нестійких ситуацій у суспільному, політичному та економічному житті державних систем. Розглядаючи сучасного українського педагога, виявляємо типові для нього характеристики, серед яких: егоцентризм, індивідуалізм і прагматизм. Водночас не забуваймо, що особистість педагога, зазвичай, асоціюється з іншими якостями, а саме: справедливістю, чесністю, привабливістю, педагогічним оптимізмом та ін. До того ж сьогодні від педагога очікується наявність такої ознаки, як сучасність.

Аналізуючи систему освіти в Україні, констатуємо, що вона перебуває в надзвичайно нестійкій, нестабільній ситуації. Сказане зумовлює формування

нового типу педагога – біфуркаційного. Чи можемо ми його назвати сучасним типом, а чи сучасний тип викладача повинен мати ширшу лінійку якостей? Поява біфуркаційних педагогів – це всього лише захисна реакція системи, яка поки що не стабільна. Біфуркаційні викладачі часто виявляються більш адаптованими до споживчої культури, розвиненої сучасним поколінням, ніж педагоги минулого століття. Це професіонали, котрі мають дуже швидкі адаптивні якості, стійкі до змін як у системі освіти, так і в соціумі загалом. У нашій державі до особистості педагога завжди ставилися особливі вимоги. Викладачами не треба бути людям, у яких немає особливого покликання, оскільки в Україні названа професія недостатньо оплачується, не дає соціального захисту, іншими словами – не мотивує до набуття цієї спеціальності. Важко виробити якості професіоналізму, гуманності, чесності, правдивості та ін. в ситуації особистого незадоволення життєвими умовами. У біфуркаційних викладачів на першому плані не доброзичливі взаємини зі студентами, а прагнення заробити будь-якими шляхами, що не відповідає реальним цілям педагогіки, яка передбачає не лише навчання, але й виховання майбутніх фахівців. У біфуркаційного педагога можуть з'явитися зарозумілість, безвідповідальність, неврівноваженість, упередженість тощо. Це не дасть йому змоги налагодити комунікативний, творчий, ефективний процес взаємодії зі студентами, якщо тільки самі здобувачі не матимуть за мету просто отримати оцінку за іспит, не оволодівши жодними знаннями. Унаслідок чого й розвивається корупція. На нашу думку, система освіти повинна повернутися до витоків класичної школи педагогіки, яка виховує висококультурних педагогів, що характеризуються не лише позитивними особистісними рисами, а мають покликання стати гідним фахівцем, з високим рівнем професіоналізму та гуманним ставленням до оточуючих. Сьогодні це повинно стати метою розбудови української вищої школи. Своєю чергою, держава зобов'язана переглянути фінансування освітньої і наукової системи, яке нині й упродовж останніх двох десятиліть здійснюється за залишковим принципом. Нашій країні належить заново навчитися узгоджувати дії та

мобілізувати величезний соціальний капітал взаємодії суспільства і влади, перетворити реально діючий, творчий «людський ресурс», змінити ставлення до народу як до «людського фактору», вибудувати продуктивну систему взаємодії у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Для цього необхідно, наприклад, використовувати досвід проблемно-проектних технологій (семінари, конкурси, конференції, круглі столи тощо), результати яких спрямовуватимуться на вирішення досліджуваних проблем у сфері освіти, а також у будь-якій іншій сфері життя соціуму; позиціонувати Україну на міжнародній арені як державу, готову до демократичного розвитку, обміну досвідом, співпраці в різних сферах. Освіта потребує перебудови свідомості як студентів, так і викладачів, причому не тільки в момент біфуркації, а й з метою виходу з цього нестійкого стану. Майбутнє за «мультиуніверситетами» (освітні установи, що створюють крос-культурне середовище навчання, яке відображає ті умови, де відбувається майбутній кар'єрний ріст студентів [117]. Це середовище, на жаль, часто формує біфуркаційну свідомість. Однак така культура також руйнує кордони між країнами і людьми завдяки онлайн технологіям. Освітній системі необхідні фахівці з нестандартним мисленням, із широким кругозором, навичками управління й менеджменту, готовністю оволодівати новими технологіями. Названі перспективи є вектором прагнень сучасних педагогів у системі освіти України.

У сучасній ситуації розвитку українського суспільства (його важкої адаптації до нових реалій) складаються несприятливі умови для професійного зростання особистості. Особливо гостро це відчувається в наукових колах і системі вищої освіти. Викладачі й науковці потрапили в жорсткі умови вибору та конкуренції. Сьогодні переживаємо складний біфуркаційний період, де вектори розвитку системи можуть бути непередбачуваними. Це й ускладнює аналіз сучасної системи освіти та особистості педагога.

Проаналізуємо новий тип сучасної особистості в професійному зростанні.

Проблема сучасного українського суспільства полягає ще і в тому, що політична, економічна, соціальна й культурна кризи затягнулися більше ніж на два десятиліття. Відповідно, є сенс говорити про негативні вектори розвитку держави та її головний ресурс – людину.

Одні адаптуються до цих змін, а інші до кінця життя будуть знаходитися в нестабільному, нестійкому положенні, у конфлікті із самим собою і навколишньою дійсністю. Нас насамперед турбує така ситуація в колах науковців та викладачів. Раніше особистість педагога розглядалася з погляду її професійного досвіду, особистісних якостей і перспектив подальшого розвитку. Нині складається враження, що за якихось 10 років вичавлюється весь ресурс викладача. Не витримавши таких умов праці, достатньо кваліфіковані фахівці кардинально змінюють рід діяльності. Це відчутно позначається на закладах вищої технічної освіти, звідки досвідчене молоде покоління викладачів (30–40-річні) іде реалізуватися на високооплачуваних посадах інших компаній. Держава не сприяє мотивації цінних кадрів. Але атрактори такого стану можна вважати позитивними для самого фахівця, особистісного й професійного зростання конкретної людини-професіонала, та негативними – у контексті аналізу системи вищої освіти загалом.

Незважаючи на все активніше використання у практиці сучасної вищої школи досягнень технічних наук, нових методів, методик, технологій, наше соціологічне опитування показало, що головним і бажаним для студентів залишається процес комунікації з педагогом. Ніхто з учасників не висловив наміру замінити класичні лекції на самостійне вивчення матеріалу. Причому навіть за умови забезпечення їх електронними бібліотеками, підручниками, друкованими матеріалами та ін. Ми здивовані тим фактом, що не всім студентам хочеться, а деяким і зовсім не потрібне впровадження нових технічних засобів для передачі лекційного матеріалу. Зі 100% опитаних 24 – виявилися проти. До числа респондентів належать здобувачі різних спеціальностей – «Соціологія» (студенти 1 курсу), «Менеджмент» (1 курс) і «Поштовий зв'язок» (магістранти, 5 курс).

На наш погляд, актуальним у комунікативному процесі залишається необхідність осмислення ролі й особистості викладача XXI століття. Ми прагнули це питання обговорити зі студентами, оскільки саме вони є замовниками та споживачами освітньої послуги. Здобувачі трьох спеціальностей відповіли на запитання «Якими особистісними якостями повинен характеризуватися викладач закладу вищої освіти?»

Ми від самого початку дійшли вкрай важливого висновку, що в системі освіти живий контакт не можуть замінити жодні технічні засоби. Однак цей живий контакт між студентами й викладачем може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Перед тим, як перейти до аналізу якостей викладача, поглянемо на риси будь-якого дорослого очима молоді. Деякі дослідники пропонують низку таких позитивних якостей:

- 1) ввічливість (на першому місці – відповіли 44% опитаних);
- 2) сміливість (друге місце – 32,3%);
- 3) культура поведінки (третє місце – 26,1%);
- 4) чесність (четверте місце – 24,1%).

Серед негативних якостей вказані:

- 1) грубість (назвали 40% опитаних);
- 2) боягузтво (31,8%);
- 3) неправдивість (30%);
- 4) вульгарність (25,5%);
- 5) неохайність;
- 6) схильність до спиртного;
- 7) дурість;
- 8) лицемірство;
- 9) невміння зрозуміти молодь тощо [119].

Як бачимо, негативні риси молодь виділяє активніше, їх перелічено більше, ніж позитивних. Очевидно, учасникам комунікативного процесу бажано врахувати це. Слід розвивати позитивні якості, у результаті чого певні негативні – можуть зникнути самі собою, а частина з них – не з'являться

взагалі. Наприклад, коли людина чесна, то немає сенсу говорити про лицемірство чи неправдивість. Про риси, притаманні педагогу, пропонуємо зробити висновки на основі нашого соціопитування.

Є об'єктивні характеристики – знання та якості, котрі повинен мати ідеальний викладач. Вища профільна освіта і високий рівень володіння мовою – це само собою зрозумілі речі. Дуже важливе для викладача вміння адаптувати свою промову до рівня слухачів та пояснювати очевидні для нього самого поняття просто й доступно..., уміння працювати з навчальними посібниками і вміння пристосувати будь-який підручник до потреб слухача [129]. Такий висновок роблять професіонали. Проте, як ми вже з'ясували, об'єктивні якості здобувачі не вважають першочерговими.

Перелічимо риси педагога вищої школи, відзначені студентами ОНАЗ ім. О. С. Попова. Якості викладача:

- 1) добрий, чуйний, розуміє людей (відповіли 21% респондентів);
- 2) комунікабельний, творчий, відповідальний (16%);
- 3) уміє зацікавити студентів (15%);
- 4) з почуттям гумору, веселий, здатний приховувати свій поганий настрій (12%);
- 5) професіонал, грамотний, володіє лекційним матеріалом (9%);
- 6) уважний до студентів (8%);
- 7) мудрий (8);
- 8) строгий (6);
- 9) адекватний (5).

Зауважимо інтерес здобувачів до обговорюваного питання. Вони активно включилися в роботу і попросили обов'язково показати результати опитування. Тому й виникла ідея опублікувати отримані дані [45; 52].

Усебічно вивчаючи проблему «ідеального» викладача, а також на основі чималого педагогічного досвіду ми припускали, що на перший план студенти внесуть його суто людські якості, а не професіоналізм. Викладач – це не просто передавач знань, але й друг, колега, помічник, вихователь.

Вибудовуючи шанобливе спілкування, можна ефективно взаємодіяти з молодим поколінням, зокрема студентами [58].

Отже, важливо підкреслити, що виділені професіоналами риси нерідко самі здобувачі вищої освіти не ставлять ні на перше, ні на друге місце за значенням бажаних педагогічних якостей. Причому серед негативних рис викладача студенти називають: невміння слухати і чути молодь, недружелюбність, некваліфікованість, надмірну суворість у ставленні до них. Водночас варто наголосити, що сказане може засвідчувати позицію лінивих сучасних студентів, які не хочуть працювати й виконувати вимоги викладача. Тобто вони обирають якості, зручні для них у процесі отримання оцінок. Іншими словами, результати опитування не можуть бути абсолютно об'єктивними, нами враховувався фактор суб'єктивного підходу респондентів до оцінювання педагога. І все ж необхідно говорити про те, що освітній процес має ґрунтуватися на довірливому спілкуванні, професійності, утвердженні авторитету викладача, дотриманні субординації у спілкуванні педагогів та студентів. Загалом образ викладача, який формують сучасні студенти, може сприяти ефективнішій організації їхнього навчання [61].

Необхідно розуміти, що педагоги працюють і закладають основу майбутнього. Таким підґрунтям повинна стати сучасна молодь, вихована в душі патріотизму, а не націоналізму, любові й гуманізму, а не конформізму та жорстокості. Тому в програмах і дорожніх картах держави необхідно передбачити умови для професійного розвитку особистості, окреслити превентивні заходи щодо біфуркаційних точок розвитку освітньої системи, забезпечити гідний рівень оплати педагогів, можливість їхнього професійного зростання тощо. Як писав К. Ушинський, особистість вихователя означає все у справі виховання, а за словами М. Чернишевського, освіта – найбільше благо для людини. Недооцінювати роль модусу освіти у формуванні, вихованні та розвитку особистості – це державний злочин.

Проблема цілісно-інваріантного осмислення феномена освіти в рамках філософії залишається невирішеною, бо для цього необхідно виробити якийсь

новий, інтегративний підхід. Причому цей інтегративний підхід повинен стосуватися розуміння сутності названого поняття, його природи і процедур інваріантного дослідження. На наш погляд, дослідження освіти як специфічної категорії соціальної філософії вимагає свого системно-структурного аналізу, що розкриває його цінність не тільки у світлі гносеологічного атрибута, а й з позиції цілісного явища, яке містить свої специфічні універсальності та необхідності. На початку XX століття американським культурантропологом Л. Уайтом у книзі «Наука про культуру» викладені міркування про культурологію як науку, що ґрунтується на принципово новому способі підходу до вивчення культурних явищ, загальних закономірностей культурно-історичного процесу і специфіки самої людської культури [86, с. 156]. Цим шляхом був системний підхід, який тільки-но почав тоді розвиватися. Сьогодні під впливом перетворень та змін всієї системи освіти в Україні також гостро, подібно до культурології на початку XX століття, постало завдання виділення філософії освіти в окрему дисципліну.

Системний аналіз філософії освіти дає змогу вибудувати конструкції освітнього простору в різних його аспектах, а саме: онтологічний – це дослідження сутності і змісту освітнього процесу в контексті соціального буття, аналіз різних елементів системи освіти, їхньої взаємодії між собою та з навколишнім середовищем; гносеологічний – розкриває закони пізнання, теоретичного, раціонального, морального відображення системи освіти в сучасній теорії пізнання; праксеологічний – шляхи перетворення й оптимізації освітньої системи, сучасної освітньої практики; аксіологічний – визначає головні цінності системи освіти, духовно-моральні орієнтири теорії і практики освітнього процесу; світоглядний – синтезує формування життєвих орієнтирів у процесі освіти.

Але системний аналіз освіти абсолютно немислимий без методологічного аспекту, у якому, зазвичай, підкреслюється його двоїста природа. З одного боку, освітній процес неможливий без певної методології

трансляції та засвоєння знань: вони були притаманні східному традиціоналізму й грецькій пайдеї, християнській освіті, універсальній освіченості як ідеалу епохи Просвітництва, класичного ідеалу освіченості в епоху переоцінки цінностей, сучасному етапу, що характеризується інформатизацією освіти та її гуманітаризацією. З розвитком пізнання й освіти доповнювалася методологія здобування знань. Сьогодні вона включає в себе і загальний метод пізнання – діалектику, методи емпіричного пізнання (спостереження, експеримент, вимірювання, опис), методи теоретичного пізнання (моделювання, аналіз, синтез, індукція, дедукція, історичний, логічний тощо), форми наукового пізнання (ідея, проблема, гіпотеза, теорія, наукове прогнозування та ін.). Ці форми використовуються як засоби отримання інформації перш за все на шляху пізнання істини.

З іншого боку, методологія вимагає і внутрішнього системного аналізу самої категорії «освіта». Необхідно розкрити сутність власне системи «освіта», якій властива унікальність, забезпечити адекватне розуміння механізму цієї системи, її змісту, структури, особливостей буття і функціонування, визначення найповнішого кола явищ та об'єктів.

Філософія освіти може претендувати на виділення її в окрему науку, спрямовану на дослідження освіти та виховання в ракурсі принципів і методології системного підходу, аналогічного тому, що свого часу запропонував Л. Уайт для культурології. Системність у філософії освіти необхідно розуміти в широкому всеосяжному аспекті як метатеорію й метапрактику освіти. Перехід до нових форм філософствування в цьому питанні пов'язаний з переосмисленням цілої низки фундаментальних філософських категорій. Проте, якщо Л. Уайт використовує системну методологію в умовах її початкового розвитку, тобто і сама загальна теорія систем перебувала на стадії свого становлення, тому ще мало застосовувалася в гуманітарному знанні, то ми сьогодні володіємо добре розвиненими теоріями систем. Можливо, з цієї причини Л. Уайту не вдалося схарактеризувати дійсну основу культурології як «науки про культуру загалом». Названі проблеми

тільки в 90-х роках ХХ століття активно вивчають російські вчені. За словами Ю. Осокіна, до сьогодні науковці не дійшли згоди щодо того, чи є культурологія самостійною дисципліною, чи являє собою нову наукову парадигму у вивченні культури. Мета нашої роботи передбачає знаходження того фундаменту, який надалі забезпечить можливість стверджувати, що філософія освіти – це реальна, самостійна дисципліна.

Проаналізуємо зміст категорії «освіта» з позицій системно-структурного методу, який дає змогу найбільш фундаментально обґрунтувати сутність цього соціокультурного феномена. Звичайно ж, освіта являє собою систему з певною структурою, складеною з відповідних елементів. Діалектика взаємозв'язку цих категорій тут простежується досить чітко. Але, перш ніж її розкривати, необхідно з'ясувати, що розуміється під системою, структурою та параметром.

Основоположник однієї з перших загальних теорій систем (до родоначальників системної методології на рубежі ХХ-го століття також відносять Ф. де Соссюра, М. Петровича, А. Малиновського (псевдонім А. Богданов) Л. фон Бергаланфі стверджує, «що системна проблематика, по суті, зводиться до обмеження застосування традиційних процедур у науці. Зазвичай системні проблеми лежать в основі метафізичних понять і висловлень, подібних, наприклад, до поняття «емерджентна еволюція» або твердження «ціле більше за суму його частин», однак вони мають цілком певне операціональне значення» [86].

Без сумніву, якщо освіта є об'єктом, то для нього обов'язково характерне відношення (внутрішнє – між елементами освітнього процесу, зовнішнє – між освітою та іншими сферами духовного буття соціуму), що має певну властивість. Тому нам належить досліджувати діалектику тріади: річ – властивість – відношення, оскільки в цьому разі матимемо комплексне уявлення про освіту як систему.

Найпоширеніший варіант розуміння сутності системно-структурного аналізу об'єктів природної та соціальної дійсності представлений у працях

В. Садовського [81, с. 9], Ю. Урманцева [93; 92], В. Сагаатовського [80], А. Уйомова [87; 88; 89; 90; 91; 92], А. Цофнаса [102; 103] та ін.

Досліджуючи природу системного методу пізнання, А. Цофнас виходить з того, що це теоретичний метод, спосіб теоретичного перетворення на рівні критичного мислення суб'єкта про реалії буття і формулює питання про адекватність методу своєму об'єкту таким чином:

1. «Метод, у цьому разі – системний підхід, має бути однорідним (відноситися до того ж роду, відповідати за задумом) об'єкту його додатку (тобто релевантний своєму об'єкту)» [102, с. 189–194].

2. Системний метод повинен мати специфічні способи отримання й обґрунтування знань, інші засоби представлення результату, ніж це виявлено в об'єкті, до аналізу якого його застосовують. Інакше кажучи, адекватні один одному речі, хоча і розглядаються в одному й тому ж сенсі, але все ж є різними, тобто мають різну «природу» та субстрати [102, с. 189–194].

У контексті нашого дослідження варто зауважити, що філософським міркуванням про освіту буде відповідати така з теорій систем, яка здатна описувати одиничні речі в освіті не з погляду їх відношення до загального, а саме відповідно до того, що освіта розглядається нами як інтернаціональне поняття і має засоби аналізу, котрі виходять за межі чисто інтуїтивного характеру осягнення. Обом цим умовам відповідає загальна параметрична теорія систем, якраз і не орієнтована на те, щоб розглядати освіту як щось абстрактне, не пов'язане з практикою соціуму. Вона має добре розроблений апарат дослідження, аж до використання спеціальної мови – мови тернарного опису – МТО.

Параметричний варіант загальної теорії систем, запропонований та науково обґрунтований А. Уйомовим, спирається на те, що головне – це специфічні системні властивості (тобто параметри), точніше, зв'язки цих параметрів. Досліджуючи предмет, природу його буття, необхідно вивчати не самі його елементи, а зв'язки між ними, це і є квінтесенція системного підходу. При цьому параметрична загальна теорія систем виходить з категоріальної

підстави, згідно з якою все існуюче можна розділити на речі, властивості, відношення. Про це ми вже говорили раніше.

Основним поняттям загальної теорії систем (ЗТС) є поняття системного параметра. Системний параметр – це характеристика й підстава для класифікації систем. «Реляційний системний параметр – набір таких відношень, що будь-які системи перебувають у будь-якому відношенні з цього набору» [88, с. 132]. У процесі порівняння двох систем і визначаються ці відношення, причому ізоморфізм систем полягатиме у відмінності субстратів та тотожності структур цих двох систем.

«Атрибутивний системний параметр – це набір таких властивостей, одну з яких має будь-яка система. Будь-яка подібна властивість є одним зі значень атрибутивного системного параметра» [88, с. 55].

На наш погляд, цей список має охоплювати й відкриті системи. До того ж в інших наукових працях названих авторів про них ідеться. Нас цікавлять саме відкриті системи, тому що освіту якраз можна вважати такою системою. «Відкритість пізнання допомагає зробити висновок, за яким об'єкт пізнання не є безпосередньою та очевидною даністю повсякденного досвіду, як-от знання, тут, швидше, наявні проекція, задум, перспектива певних ідей розуму, відповідно – сам такий об'єкт підлягає змінам у ході подальшого пізнання в міру зростання методів і прийомів науки...» [24, с. 40]. За аналогією з «відкритістю», у параметричній ЗТС існує параметр «завершеність – незавершеність». Будь-яка система в науці прагне до завершеності, але це не означає, що освіта, котра розглядається як система, прагнучи до завершеності, втрачає властивість відкритості. Будучи внутрішньо завершеною системою, освіта тільки виграє, тому що саме такі системи є «сильними». Але в системі зовнішніх зв'язків з іншими факторами освіта є відкритою, незавершеною, незамкненою системою. Зовнішній взаємозв'язок можна розглядати в іншій системі, якою, наприклад, виступає соціум.

Людина проходить життєвий шлях, де спочатку як необхідність, а потім і як потреба з'являється освітня компонента, звана самоосвітою, набуттям

сенсу життєвого буття. Щодо індивіда освіта має невичерпне завдання. Освіта за своєю суттю ніколи не може бути завершеною. Ми творимо все життя, немає такого певного моменту в нашому житті, коли ми б могли сказати, що нами вирішені проблеми нашої особистої освіти. Тільки неосвічена людина може стверджувати, ніби вона сповна вирішила для себе проблему освіти [24, с. 77]. Різні соціальні системи, зокрема й освітні, доцільно віднести до відкритих систем, оскільки вони динамічно взаємодіють із зовнішнім середовищем, хоча низка систем освіти має свої особливості, будучи більш закритими, ніж саме суспільство як система. З цього приводу можна довго міркувати про переваги незавершеності освітньої системи та її аспектів, одним з яких є самоосвіта (подібно до всієї системи освіти, самоосвіта – це незавершена підсистема). Однак слід урахувати, що велике значення в цій системі має індивідуальність і психологічний складник особистості.

Цілісність та унікальність за своїми якостями абсолютно рівноправні. Цілісність – це не точкова властивість (тобто така, яка може або бути, або не бути), а лінійна – змінюється за ступенями, причому ці ступені допускають, на думку А. Цофнаса, некілкісну оцінку, особливо важливу в процесі аналізу історико-культурних цінностей» [102].

Проте, якщо цілісне в освіті можна розташувати за ступенями, то унікальне – ні в якому разі, питання про ступінь унікальності просто безглузде. Наприклад, англо-американська, Болонська й українська системи освіти унікальні в тому плані, що вони неповторні, не сліпо дублюють одна одну, тобто говорити про ступінь їхньої унікальності немає сенсу. Як свідчить аналіз унікальності, вона буває концептуальною, структурною, елементною і т.д. Але чи можна говорити про межові ступені унікальності освіти як цілісної системи? Освіта як цілісна система може бути, незалежно від суб'єктивних оцінок, унікальною не за одним із дескрипторів (за концептом, структурою або субстратом), а відразу за двома або трьома з них. Межовий ступінь унікальності – це, на наш погляд, той, що може вказати на унікальність відразу

за всіма трьома дескрипторами. Якщо освіту ми визначимо як унікальну за всіма дескрипторами, то зобов'язані визнати, що ця система серед інших систем духовного виробництва є взагалі неповторною, а отже, вона унікальна.

Наступний атрибутивний параметр за списком А. Уймова – «розчленованість – нерозчленованість». Без сумніву, систему освіти можна назвати розчленованою системою, оскільки ми встановили елементи, які входять до дескрипторів системи освіти, наприклад, два з них – той, хто навчає, і той, кого навчають. Система освіти перестане бути системою, якщо ми виключимо з неї учня або вчителя. Хоча цей варіант можна розглянути. Суб'єкт може вдатися до самонавчання. Однак ця нова система вже буде іншою, з іншими дескрипторами й зв'язками між ними. В освітній системі ми залишаємо, як мінімум, ці два елементи, а насправді можемо додати до них низку інших.

Освіта – це неімманентна система, тому що її системотвірні відношення можуть стосуватися об'єктів, які не належать до вказаної системи. Такими об'єктами можуть бути освітні системи інших держав.

Освіта – немінімальна система. Якщо ліквідувати один навчальний заклад, то вся система освіти не зруйнується. Коли через неуспішність відраховують одного студента, система продовжує функціонувати. У цьому зв'язку є сенс поговорити про «навантаженість» системи освіти. Чим більше ускладнювалася система, тим більше вона ставала навантаженою. Навантаженість охоплює різні соціальні, політичні, економічні, релігійні, наукові, культурні, ціннісні компоненти, що формують освітню систему. Докладніше навантаженість освіти ми розглянемо нижче. Зараз же проаналізуємо атрибутивні властивості освітньої системи.

Якщо Міністерство освіти і науки вважати центром освітньої системи, то освіту можна розглядати як центровану систему. Ідеться про внутрішньо центровані системи. Проте, якщо центром уявити якийсь Світовий розум, то

система освіти не буде центрованою, вона стане частиною системи навчання людини. Водночас вона й сама може стати цілим таким центром.

Ланцюгові і неланцюгові системи – реляційна структура співвідносить кожен елемент не більше ніж з двома іншими елементами. Освіта, на нашу думку, неланцюгова система, тому що не спостерігається така співвіднесеність її елементів. Щонайбільше, вона співвідноситься з великою кількістю елементів. Структура освіти, як зазначалося раніше, є системоутворюючим відношенням та містить у своєму змісті класифікацію, взаємозв'язок і взаємодоповнюваність наук. А це не дає їй можливості стати ланцюговою. Сучасна система освіти не може пов'язуватися тільки, наприклад, з фізикою чи філософією.

Освіта може бути системою з опосередкуванням, якщо розглянути процес отримання знань і навичок від батьків до дитини, від вчителя до учня, через книги, комп'ютер чи інші засоби комунікацій.

Освіта – детермінована система, тому що володіння сучасними студентами, скажімо, прийомами математичного аналізу, свідчить про існування фізико-математичних факультетів у закладах вищої освіти, де і формують ці знання. Крім того, таке навчання можливе й за допомогою наявних підручників. Або, коли ми згадуємо поняття «вчитель», то завжди уявляємо процес навчання та учнів.

Освіта – це стаціонарна система, оскільки потреба в пізнанні, наявність того, хто навчає, і учня завжди зберігалися, незважаючи на зміну шкіл, академій, інститутів, методик та ін. (Вони є елементами субстрату). Пандемія 2020 року показала, що навіть онлайн-освіта зберігається в тих же відношеннях, тільки інструменти передавання знань змінюються.

Сучасна освіта є стабільною системою. У чинній класифікації наук з'являються нові елементи, науки, але це лише розширює структуру, не змінюючи її значення в системі освіти. Нам здається, це дає підстави стверджувати про стабільність освіти і стародавніх шкіл. Тобто йдеться лише про різний ступінь стабільності.

У системах, які можна назвати невсецілонадійними, завжди існує певна кількість елементів, їх вилучення ліквідує саму систему. Знову ж таки «замкнуті» системи невсецілонадійні, тому що вилучення будь-якого елемента зруйнує цю теорію. Освіта – це невсецілонадійна система, оскільки лише одного учня для системи недостатньо, щоб про неї говорити як про систему освіти та соціокультурний феномен.

Освіта – це зовнішньорегенеративна система. Розглянемо, наприклад, середньовічну освіту. У Середньовіччі церква як елемент соціальної системи всіляко заважала розвитку науки, з одного боку. Але, з іншого – саме при церкві й під її пильним наглядом створювалися школи. Церква стала центром розвитку наукових знань, подальший поступ яких призвів до утворення академій, інститутів тощо. Елементи системи освіти, які існували в Античності, були знищені і відновлені заново в Середньовіччі за допомогою інших систем (системи церкви, зокрема).

Освітня система є варіативною. За приклад візьмемо стан української системи освіти, яка довгий час ще функціонувала як радянська, однак змінювалася під впливом пострадянських нововведень та Болонської системи.

Освіта – це гетерогенна система. Її концепт ми задавали як необхідність пізнання людством основних законів і закономірностей розвитку природи й суспільства, що в жодному разі, як показує багатвікова практика, не може бути однорідним.

Освіта – неавтомодельна система, коли ми розглядаємо освіту окремої держави. Але, якщо в майбутньому виникне система планетарної освіти, то її можна охарактеризувати як автотомодельну, бо до її складу ввійдуть освітні системи всіх держав світу. Онлайн-освіта наблизилася до такої нової форми.

Освіта – це інерційна система. Так, набуття знань одним студентом не призведе до опанування тих знань іншим студентом. Освіта – нересурсна й неіндукційна система.

Для освіти головну роль відіграє властивість упорядкованості. Будова будь-якої системи освіти передбачає взаємозв'язок її рівнів. У межах системно-параметричного методу – це субстратний, структурний і концептуальний рівні освіти.

Освіта – неелементарна система (елемент не є системою з тим же самим концептом, котрим характеризується власне система).

Всі елементи системи можуть бути розбиті на шари з однаковими компонентами системоутворюючи відносин – одношарові системи. З різними – багатшарові. Освіта – це багатшарова система.

Освіту можна розглядати як повну систему (фундаментальним відношенням, встановленим за всіма властивостями об'єктів, які співвідносяться, у системі освіти є діалектичний процес пізнання того, хто навчає, та учня).

Дотепер ішлося про атрибутивні системні параметри [56]. Як зазначалося раніше, існує інший тип параметрів, тобто реляційні системні параметри. Реляційні системні параметри – це набір таких відносин, коли будь-які системи знаходяться в якомусь відношенні з цього набору. Наприклад, параметр «ізоморфізм» передбачає встановлення взаємно однозначної відповідності так, що системотвірне відношення однієї системи може бути «переведене» в таке ж відношення іншої системи, навіть з іншими елементами. Освіта може мати ізоморфізм, якщо, припустимо, її системотвірні відношення перенести на соціальну систему. Зворотний «переклад» так само можливий. У випадках, коли відповідність встановлена лише в один бік, іншими словами, проявляється несиметрично, говорять про гомоморфізм. Так само слід сказати про збіг як структур, так і субстрату. Можливі й такі варіанти: структура однієї системи виявляється субстратом іншої. Прикладом однакових за структурою систем є закон Кулона та закон всесвітнього тяжіння у фізиці. Без сумніву, освіта як модус духовного виробництва вимагає розширеного системно-параметричного аналізу. Зазначимо і той факт, що потрібне дослідження «системної навантаженості» змісту освіти [56]. Раніше

у своїх роботах [39; 40; 41] ми представили системно-параметричний аналіз навантаженості наукового факту. Далі пропонуємо поговорити про навантаженість освіти.

Проблема системно-змістовної «навантаженості» освіти розкриває як механізм, так і змістовий аспект поняття. Її засадами є: розгляд гносеологічної природи освіти; розкриття механізмів «навантаженості» освіти (зростання наукового знання, його «дистиляція» та відбір); порівняння механізмів «навантаженості» освіти в природничо-науковому, технічному й гуманітарному знанні; класифікація видів «навантаженості» освітнього знання, зв'язок теоретичних конструкцій «навантаженості» з практикою освіти».

Обґрунтування теоретичної «навантаженості» освіти забезпечує цілісність її системної моделі та інтерпретує частини. Щобільше, така система повинна постати як «сильна», на відміну від моделі окремих її теорій (елементів), котрі трактуються як «нейтральні».

Сам механізм «навантаженості» змісту освіти вкрай складний. В основу цього системного механізму покладено системний синтез (реїстичний, атрибутивний, реляційний) подієвої частини наукового факту (під ним маємо на увазі освіту) і її теоретичної інтерпретації.

Отже, застосування до освіти системно-параметричного аналізу сьогодні надзвичайно актуальне, оскільки дає можливість всебічного, цілісного пояснення цього феномена як модусу духовного виробництва.

Пропонуємо розглянути логічну схему системної навантаженості наукового факту у вигляді атрибутивного синтезу (приєднання властивостей до речі: $m + P = (m) P$). Звертаємо увагу й на два інших види синтезу:

- реїстичний (приєднання речей: $m_1 + m_2 + \dots$);
- реляційний (вносяться в об'єкти відносини: $m + R = R(m)$).

Розглянемо ці три види системного синтезу, застосовуючи їх до системи освіти.

1. Реїстичний синтез являє собою поєднання декількох речей. Зупинимося на тому способі передавання знань, який відбувається в освіті між учнем і вчителем. Учень отримує від учителя інформацію у вигляді фактів, тобто накопичує знання. На нашу думку, це найпростіший вид освіти, що не дає вагомих результатів. У такому разі людину можна назвати грамотною, але не більше. Як правило, на цьому етапі навчання людина закладає фундамент своїх знань, формуючи їх субстратний рівень.

2. Атрибутивний синтез в освіті доцільно розглядати як поєднання речі з властивостями. Якщо це річ, а ми маємо на увазі навчання, то її властивостями можуть бути інтерпретаційні складники, як-от: соціальність, культурність, освіченість та ін. Тобто ті властивості, що формують людину як особистість й індивідуальність у структурі соціуму. На цьому етапі освіти людина стає не просто грамотною, але і вихованою, культурною, можна сказати – всебічно розвиненою та освіченою. Вона переходить на новий етап в освіті, пов'язаний з виробленням важливих якостей, що характеризують її як особистість.

У системі освіти можна виділити інваріантну подієву частину. За аналогією зі структурою наукового факту, яку американський методолог науки Дж. Холтон [99] розділив на подієву й інтерпретаційну частини, можна представити систему освіти. Відбуваються зміни в програмах, правилах, формах, назвах закладів освіти, але навчальні установи залишаються базисом у цій системі, виконуючи відведені їм функції. Останні закріпилися в ході тривалого історичного процесу розвитку освітніх систем.

Для системного аналізу навантаженості освіти як модусу духовного виробництва найбільш доречним здається не атрибутивний, як для навантаженості наукового факту в теоретичній системі, і не реїстичний види синтезу, а реляційний.

3. Реляційний синтез відображає приєднання відносин, що вносяться до об'єктів. Сучасна освітня система будується перш за все на відносинах. Наприклад, як можна уявити школи, училища, технікуми, заклади вищої

освіти, тобто те, що в системі освіти ми вважаємо субстратом, без відносин із зовнішніми компонентами, якими виявляються соціальні зв'язки, політичні запити, економічні потреби, культура і т.д. Школи, училища, технікуми, заклади вищої освіти виконують замовлення від держави й суспільства. Усе сказане свідчить про рух від концепту, структури до субстрату системи, це ми зауважували вище.

Реляційним є синтез, який не просто встановлює відносини між учнем і вчителем, не тільки об'єднує речі та властивості, що характеризують людину, він ще відповідає за самоосвіту і світосприйняття особистості. Цей вид синтезу додає відносини не тільки до схеми взаємодії учень – учитель, а й відповідає за взаємини людини та її внутрішнього «Я», формування взаємовідносин цього «Я» з оточуючими. На цьому етапі особистість може стати не тільки освіченою, але й висококультурною, високодуховною і всебічно розвиненою. Таку особистість потребує будь-яке суспільство. Тепер слід говорити вже про освіту як про модус духовного виробництва, який дає змогу виростити висококваліфікованого фахівця.

Теорія освіти синтезує в собі освіту, науку та практику. Природа ж освіти залишається незмінною, спрямованою на освіту і виховання людини. Є ще особливості української ментальності [23]. Освітня система України поєднує в собі постмодерністські принципи й цінності культури, свободу та ідеї нового громадянського суспільства. Передача знань від учителя до учня стає неактуальним способом освіти. Зараз розвиваються такі методики, які дають можливість особистості самостійно формуватися, виробляти новий погляд на синтез індивіда й одержуваного ним знання, спрямовані не так на заучування, як на розвиток мислення. «У дійсності знання передбачає творення; це означає знаходити зв'язок, протиріччя, шукати шляхи їх вирішення, це процес розгадки таємниці, гіпотез, вигадок. Знання – це творення і пошук у протистоянні з раніше набутими знаннями, критичною оцінкою того, що може бути прийнято всіма» [5, с. 402].

Як свідчить історія, система освіти прогресувала у своєму розвитку та ставала складнішою, зі складнішими властивостями і відношеннями, можна сказати більше навантаженою цими властивостями й відношеннями. Пропонуємо для порівняння дві системи освіти, які сформувалися в Античності у Спарті та Афінах.

У Спарті дітей батьки не могли рости на власний розсуд: за дітьми доглядали старшини, покликані виховувати в них слухняність. Запитом суспільства було виростити слухняну і сильну дитину, щоб навчити її перемагати. Виховання спартанських дітей у своїй основі мало жорстоке поводження та потерпало через відсутність культурного дозвілля, інтересу до особистості того, хто навчається. Навантаженість спартанської системи освіти представляє системний синтез особистості (спочатку дитини, а потім молодого хлопця) і вихователів, метою яких було виховати слухняного члена суспільства. Послух – одна з основних властивостей суспільної системи Спарті. Ця властивість ніби гарантувала формування у спартанців сили і вміння перемагати.

Зовсім на інших ідеалах будувалася афінська система освіти. Саме система освіти й виховання стає одним з найважливіших інститутів суспільства. Батьки виховують дитину, намагаються досягати взаєморозуміння та взаємоповаги на ранніх етапах її зростання. Виховання передбачає як фізичний, так і мусічеський (розумовий) розвиток. Для розвитку властивостей душі афінян навчали музики. Гімнастика вимагає заняття танцями та боротьбою. Афінська система була справжньою школою політичного виховання, заснованою на розвитку індивідуальних здібностей на всіх щаблях й різних видах навчання [5, с. 118]. Останнє виявляє ускладнення навантаженості освітньої системи Афін у порівнянні зі Спартою.

Навантаженість ускладнює систему, проте це ускладнення робить освітню систему сильнішою, завершеною. Значної ваги набуває її відкритість. Знанням властиво піддаватися всіляким змінам, пов'язаним із трансформаціями й перетвореннями в культурі. У цьому полі проблем, з

одного боку, є актуальним питання про оцінку знань та інформації. У науковій комунікації постає проблема оцінювання знання і впливу на нього культурних процесів, тому що знання є основним ресурсом сучасного суспільства. З іншого боку, у накопиченні знань значну роль відіграє накопичення й передавання досвіду.

Категорії «теорія» і «практика» займають ключові позиції в системі основних понять у філософії освіти. За допомогою категорії «практика» визначене місце людини у структурі буття, розкривається сутність свідомості людини, роль людини в системі матеріальної та духовної культури. Не менш важливим є поняття «етика» в процесі навчання та виховання особистості.

В українських закладах вищої технічної освіти нажаль питання важливості викладання «Інженерної етики» – це біфуркаційне питання. У межах розвитку сучасної технічної освіти вкрай рідко порушується питання про необхідність передбачення в програмах такого предмета, як «Інженерна етика». Щонайбільше, вважаємо, що розвиток сучасної інженерної науки вимагає формування професійної культури інженера, закладеної у вищій технічній школі. Полягає ця культура в особистій відповідальності фахівця, у знанні норм професійної етики в процесі інженерної діяльності. Водночас хочемо відзначити важливість гуманітарних дисциплін, передусім «Філософії» і «Культурології», у рамках яких досягаються результати навчання, що формують етичну компетенцію. Крім філософії та культурології, дослідники [19] називають дисципліни, що так чи інакше висвітлюють питання, пов'язані з вихованням висококваліфікованого й культурного фахівця-інженера – це «Психологія і педагогіка», «Процеси комунікації в сучасному суспільстві», «Соціологія», «Правознавство», «Психологія соціальної взаємодії», «Практика з розробки та реалізації соціальних проєктів», «Основи виробничого менеджменту», «Етика ділового спілкування» та ін. Ця проблема ще тільки починає набувати актуальності в Україні.

Сьогодні в нашій державі про «Інженерну етику» як прикладну дисципліну взагалі не говориться, незважаючи на її безумовну важливість у процесі виховання високоморального молодого покоління фахівців. Окремі аспекти питання інженерної етики певною мірою опрацьовує багато мислителів, прикладом є праці Е. Агацці, Д. Белла, Р. Йонаса, К. Мітчема, А. Хунинга, Х. Ленка, Л. Мемфорда, Х. Сколімовські, Е. Тоффлера, М. Гайдеггера; В. Горохова, В. Стюпіна, М. Розова, В. Розіна, Е. Шаповалова, О. Криштановської, Д. Єфременко, А. Вороніна, В. Бакштановського, Ю. Согомонова. Ці вчені зробили свій незаперечний внесок у розробку теоретичних положень практичної моральної філософії інженерії. Однак «Інженерна етика» як прикладна моральна дисципліна нині перебуває на етапі становлення.

У чому полягає важливість викладання гуманітарних дисциплін для формування етики інженерів у підготовці кваліфікованих кадрів? У процесі технізації суспільства Ханс Ленк, віце-президент Європейської академії наук, визначив низку проблем:

1. Збільшення числа людей, які отримали побічні ефекти від технічних заходів.

2. Стрімке зростання масштабів руйнування природної системи під впливом людської діяльності, набування ними глобального розмаху.

3. Актуалізація проблеми відповідальності за ненароджені покоління внаслідок погіршення медико-біологічної й екологічної ситуації.

4. Посилення маніпулятивного впливу соціального і медико-фармакологічного типу на людину (Унаслідок подібних експериментів над людиною загострюються етичні проблеми таких досліджень).

5. Загроза перетворення людини на «об'єкт техніки» в результаті втручання в її генетичний код [111]. Звичайно ж, процес глобалізації та технізації сьогодні вже не зупинити, не зменшити темпів прогресу. Тому найважливішим аспектом цих процесів є аксіологічний, оскільки в здоровому суспільстві ціннісний і моральний вигляд фахівців-інженерів – це показник

благополуччя суспільства загалом. Техніка проявляє гуманітарний вигляд інженера, виявляє потаємне буття людини у світі образів, схем, ритмів та смислів. Отже, важливо орієнтуватися не тільки на пізнавальні процедури, але й на аксіологічний аспект оцінки техніки, де вищі людські можливості й моделі поведінки – взірці відданості істині [111].

Ефективне міжнародне та міжкультурне співробітництво вимагає нової глобальної етики. Ідеться про універсалізацію норм міжнародної моралі і їх рівноправне поширення. У цьому зв'язку актуальнішим стає питання про «Інженерну етику», яка допоможе нашому фахівцеві швидко адаптуватися й бути конкурентоспроможним у межах України та за кордоном. Крім того, етика вирішує і низку контрольних проблем, наприклад, у сфері розробки штучного інтелекту. В умовах прискореного зростання кількості та складності технічних пристроїв, що утворюють техносферу, перед людиною постає грандіозне завдання управління найпотужнішими техносистемами. Функції, які раніше виконувалися суто людським мозком – мислення, обробка інформації, аналіз ситуації, прийняття рішення – виносяться назовні і моделюються за допомогою сучасних інформаційних технологій. Говоримо вже про органопроекції мислення [73, с. 6]. Однак, незважаючи на цю заміну, етичні основи розуміння й існування людини не виключені з нашого культурологічного середовища.

Щоб вирішити завдання, поставлені перед вищою освітою, слід розпочати з вивчення найважливіших принципів, що відображають сутність міжнародної моралі, серед них: свобода, справедливість, гуманізм, миролюбність, миротворчість, неагресивність мислення і поведінки, толерантність, єдність загальнолюдських та національних моральних цінностей, рівність і рівноправність суб'єктів міжнародних відносин тощо. Відповідно, уже доречно зробити висновок про необхідність викладання гуманітарних дисциплін для формування універсальної вищої освіти в технічних закладах України. Причому названі цілі й завдання повинні стосуватися навчання не тільки студентів нашої країни, але й іноземців, які

здобувають освіту в українських закладах. Насправді сьогодні відбувається катастрофічне скорочення годин на гуманітарні цикли, перед студентами ставляться непосильні завдання, пов'язані із самостійним освоєнням матеріалу. Така ситуація призводить до різкого зниження успішності здобувачів під час сесій, а також падіння якості освіти загалом. Тому порушувати питання про введення курсів «Інженерної етики», «Біоетики» гуманітарними кафедрами закладів вищої технічної освіти дуже складно. Вони насамперед мають зберегти гуманітарні дисципліни. Скорочення навантаження для викладачів непрофільних дисциплін унаслідок зменшення гуманітарних курсів не призвело до підвищення рівня знань профільних технічних курсів. Це свідчить про зниження якості освіти взагалі. Такі результати показали сесії останніх трьох-п'яти років. Масове скорочення фахівців у галузі освіти і науки штовхає цю систему в прірву, яку лише нещодавно, після біфуркацій 90-х років, частково вдалося подолати. В описаній атмосфері важко мотивувати молодь продовжувати свою наукову діяльність та будувати професійну кар'єру за спеціальністю. Українська нестабільна і несприятлива ситуація призвела до активного відпливу мізків: фахівці-інженери виїжджають за кордон з метою пошуку будь-якої роботи. Проте в контексті загальних проблем вважаємо необхідним формування у студентів загальнолюдських та національних цінностей.

Збагачення технічних знань змістом філософії, психології, економіки, технічної естетики, ергономіки розширює вплив технічної діяльності на соціальну й духовну сфери життя. Водночас технічний прогрес породжує чимало проблем, які потребують нового застосування етики для уникнення ситуації ризику [111].

Але не тільки загальнолюдські та загальнонаціональні цінності мають хвилювати молоде покоління фахівців технічного спрямування, зокрема і в галузі зв'язку. Білоруські філософи А. Зеленков та П. Водоп'янов констатують, що «людство перебуває на початку нового етапу свого розвитку, коли можливості розширення ойкумени вичерпані й адаптація людини до

нових умов потребує нових цінностей, перебудови традиційних моральних принципів ставлення до природи» [26, с. 220]. У статті «До початків біоетики» П. Тищенко пише: «Сенс біоетики як особливого різновиду інтелектуальної діяльності та соціальної практики полягає у спробі виявити можливості діалогу й солідарності громадян у захисті добра і протистояння злу... Постає нагальна для громадян правової держави навичка досягнення згоди в розрізненні добра та зла» [83, с. 62–67]. Дуже складно в антиправовій державі, а Україна поки є саме такою, говорити про добро й зло, особливо з песимістично налаштованою молоддю. Сьогоднішні настрої пов'язані з розвінчанням міфів свободи. Усе частіше з екранів телевізорів суспільство чує звинувачення в політичних репресіях. У цій непростій ситуації ми порушуємо проблему етичного складника у вихованні майбутніх інженерів. На момент, коли держава налагодить роботу виробництва, ми повинні мати гарних фахівців-інженерів, фахівців технічного спрямування загалом. «Звідси можна зробити висновок про те, що в державі, заснованій на владі права, справжнє етично поєднане знання повинне вписуватися в рамки, визначені законом. І навпаки, названий закон не має створювати провокаційні ситуації для науки, які допускають, наприклад, позаетичні маніпуляції з людським організмом» [73, с. 6]. Біо- та інженерно-етичні питання характеризуються прямим взаємозв'язком. Техніка перетворилася на потужну соціотехнічну систему (техносфера), створила нове середовище проживання, яке вплинуло на шкалу культурних універсалій, змінивши ритми й патерни соціокультурного життя, тобто стала активною частиною соціокультурного простору. Сфера моральної регуляції охоплює нові типи взаємодії: техніка та соціум, техніка і людина, техніка й природа, техніка та глобальний розвиток людства. Обговорюються соціокультурні наслідки реалізації технічних рішень, що знаходять відображення в етичних кодексах професійних спільнот [117].

Отже, резюмуємо: інженерна етика – це найважливіший механізм регулювання розвитку техніки в техно-нано-інформаційному суспільстві. Етика служить спрямовувальним складником соціально важливих цілей, не

допускаючи реалізації інтересів окремих груп і корпорацій на шкоду іншим людям. У цьому зв'язку вважаємо за необхідне звернути увагу вчених, не тільки на рівні закладів вищої освіти, але й у Міністерстві освіти і науки України, на актуальність та значущість викладання якщо не власне «Інженерної етики», то її основ у курсах гуманітарного циклу. Особливої ваги набуває «Філософія», її історичний і соціальний цикли, де відображені питання й проблеми становлення та формування етики. Як зазначає професор Н. Апресян, «для успішного вирішення професійних конфліктів, а також конфліктів між вузькопрофесійними інтересами й інтересами суспільства потрібні етична рефлексія і нормативна ясність, що, безумовно, говорить про необхідність вивчення цього питання [2, с. 30].

Сучасну українську освіту можна охарактеризувати не просто біфуркаційною, а пандемічною. Чи актуальна сьогодні освіта? Таке запитання передбачає ствердну відповідь. Однак останнім часом безграмотне і безвідповідальне реформування освітньої галузі призвело до неоднозначної інтерпретації її змісту та конкурентоспроможності в порівнянні з європейською освітньою системою, яка й сама перебуває у великій кризі. Аксиологічний складник освіти почав змінювати свій ціннісний зміст. Прагнення «підтягнути» українську освіту до рівня європейської стало нав'язливою ідеєю уряду при Президентові П. Порошенку, цей самий курс продовжує новий уряд В. Зеленського. Зупинимось на низці «кризових» аспектів, назвавши їх пандемічними, оскільки, на наш погляд, такий термін може передати сучасний «нездоровий» стан системи освіти в Україні і відобразити психологічні кризи суб'єктів освітнього процесу.

Ознакою пандемії в системі вищої освіти вважаємо вимоги до педагогічного складу, наприклад – обов'язкову публікацію статей в журналах з базами індексування Scopus та WoS. У багатьох викладачів ця умова викликала стресові ситуації і відразу до наукової діяльності. Особливо це стосується гуманітарної сфери, де вітчизняні видання стали неконкурентоспроможними й віднесені до середніх за науковим рівнем. Так, у

галузі філософії категорію «А» (вищу, за переліченими базами) має тільки два журнали [122]. Важливим питанням у цьому зв'язку є ціна таких публікацій – невиправдано висока, як порівняти із зарплатами викладачів. Існують безплатні журнали, але «новачку» дуже непросто зорієнтуватися без спеціальних навичок. Трапляються журнали-хижаки – це теж не додає впевненості в пошуках. І третім моментом варто назвати незацікавленість європейського наукового співтовариства у дослідженнях українських учених, статті яких відрізняються непоодинокими технічними похибками, невмінням оформляти, структурувати матеріал відповідно до вимог зарубіжних видань. Тому, щоб виконувати вимоги МОН, українським ученим та викладачам доводиться підлаштовуватися під теми інших держав, поступаючись власними науковими інтересами. Хочемо поділитися негативним досвідом власного знайомства з іноземними журналами, індексованими в базах Scopus та WoS. На першому етапі ми намагалися контактувати з редакціями та пропонували розглянути тему нашого дослідження. Це були різні видання Польщі, Словаччини, Чехії, Індії, Африки. Перш ніж один із журналів погодився взяти на розгляд всю статтю, близько десяти журналів – відмовилися, аргументуючи, що «тема не підходить», хоча вона філософська і стосується філософської антропології, філософії науки, соціальної філософії. Однак, розглянувши текст, редакція зауважила, що найближчим часом не може опублікувати статтю, яка не відповідає тематичним рубрикам у запланованих номерах. І це був не єдиний журнал, що відмовляв після рецензування вже не теми, а всього тексту. Безумовно, ми ретельно аналізували ці відмови, іноді до них додавалися рецензії, які допомагали допрацьовувати статті (окрема вдячність за це рецензентам видань). За півроку не було жодних зрушень, три статті просто лежали і чекали свого часу. Нарешті знайшлася людина, що мала досвід і допомогла технічно оформити та видати першу статтю. Звичайно, цей досвід не був безкоштовним, але набуті навички того вартували. Ми зрозуміли одне: наші дослідження все ж актуальні. Ми продовжуємо «боротися» з

іноземними виданнями й доводити значущість своїх досліджень. Це забирає багато часу і сил – ще один негативний момент усіх митарств зі статтями.

Другим пандемічним викликом для вчених та викладачів стає вимога володіння іноземною мовою однієї з європейських країн, причому – досконале. Якщо володіння англійською мовою, як правило, необхідне для вивчення зарубіжної наукової літератури, якою друкуються праці з проблеми дослідження, то чому до неї прирівняне знання будь-якої іншої європейської мови (за наявності сертифіката «B₂»)? Чому не китайської? Наприклад, володіння шведською мовою ніяким чином не може допомогти особисто мені в науковій і педагогічній діяльності. Хіба що я буду вивчати суто шведських авторів, або викладати в Швеції. Навіть ознайомлення із зарубіжними журналами може відбуватися з англо-українським онлайн-перекладачем. Цього достатньо, щоб зрозуміти зміст та думки автора, а значить – не потрібний сертифікат «B₂», цілком достатньо знань на рівні «A₁» чи «A₂». Звичайно, якщо є можливість і час, щоб вивчити англійську мову, то це значно допоможе у вивченні зарубіжної літератури. До того ж відкриє перспективи для роботи за кордоном, читання лекцій у країнах Європи або США, започаткування приватної викладацької практики (як варіант).

Третім пандемічним моментом вважаємо зарплати викладачів вищої школи. Їх коментувати взагалі не варто. На наш погляд, такі зарплати – це злочин перед майбутнім нашої держави, адже саме вчителі й викладачі працюють на довгострокову перспективу, розвиток суспільства. Помилки медика видно відразу, а помилки викладача відгукнуться через десятиліття: неправильно спроектована будівля може зруйнуватися і погубити людей, недолуго побудований міст також спричинить людські жертви, безграмотний лікар буде неправильно лікувати, хірург – неякісно оперувати тощо.

Четвертим пандемічним фактором для цілого світу виявився реальний карантин через поширення вірусу COVID-19. Усім закладам освіти довелося перейти на дистанційне навчання. І ось тут в Україні оголилися слабкі ланки освітньої системи. Ми не говоримо про технічне забезпечення: спільними

зусиллями викладачів та батьками учнів знайдені способи передавання й отримання знань. Слід наголосити на психологічному навантаженні, від якого більшою мірою постраждали батьки, не готові хоча б частково взяти на себе роль учителя. Вона виявилася складнішою, ніж здавалася на перший погляд. Усе це викликало багато негативних реакцій, обурення, особливо якщо рівень освіченості батьків не давав змоги допомогти дитині або з якоїсь іншої причини учень залишався наодинці зі своєю проблемою. Простіше зі студентами, які мають вже відчувати всю відповідальність за власне навчання, та все одно знаходяться ті, хто не хоче здобувати знання.

Отримавши досвід викладання “online”, хочемо зауважити його недостатню ефективність на цьому етапі розвитку освітнього процесу. Такий вид навчання слід удосконалювати, тому що це вимоги сучасності, але елітними стануть «offline»- комунікації, тобто не мережеві комунікації.

Використовуючи системно-параметричний метод, розроблений А. І. Уйомовим, визначимо концепт сучасної системи освіти. На нашу думку, це комунікація вчителя (викладача) та учнів. Її ефективність залежить від того, що спілкування відбувається в групах, наприклад, на лекціях з філософії та семінарах. Структурою, яка відповідає такому реляційному концепту, повинні бути властивості. Нам здається, це ефективність, гуманність, толерантність, валідність, результативність, застосування на практиці, адаптивність, гнучкість, незламність і т. д. Суб'єкт, на якому реалізується структура й концепт, – учні – це субстрат. Ви запитаєте: як же вся структура навчальних закладів – від дошкільних до післядипломної освіти? Так, це інша система з концептом ідейного центру, наприклад, міністра освіти. За таких умов ставлення «учитель-учень» буде субстратом. Таке двоїсте моделювання демонструє образ системи освіти. Модель дає змогу аналізувати біфуркації та «пандемії» на будь-якому рівні. Зазначимо, що модель – це перший етап дослідження, але вкрай необхідний для подальшого прогнозування розвитку системи. Визначення концепту, структури та субстрату – це є визначення об'єкту.

Проведемо критичний аналіз принципів освіти в Законі України «Про освіту», порушення яких викликає нові біфуркаційні, пандемічні стани системи.

Покажемо нашу принципову позицію в різко негативному ставленні до держави, яка порушує з року в рік закон України «Про освіту». Завданням є звернути увагу громадських майданчиків на порушення прав викладачів і учнів, студентів, аспірантів та ін. Зробимо це за допомогою критичного аналізу основних принципів освіти, прописаних у Законі України «Про освіту», а саме його статті № 6 [109].

Принцип № 1: «Доступність для кожного громадянина усіх форм и типів освітніх послуг, що надаються державою» [110]. Перший принцип держава виконує: у нас працюють дошкільні та шкільні державні установи, які на достатньому рівні надають освітні послуги. Негативним моментом в цій налагодженій системі є недостатня кількість дошкільних закладів (дитячих садків) при великій кількості бажаючих. Позитивним – електронна система черг, яка дає можливість (нехай і не зовсім швидко) через 1–2 роки отримати путівку в обраний заклад. Звичайно, можна обговорювати рівень освітніх послуг, їх якість, яка з кожним роком, на жаль, падає, і це не голослівне твердження, а особиста викладацька практика авторки дослідження протягом більше 15 років в різних вузах і школах Одеси.

Принцип № 2: «Рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку» [110]. Цей принцип держава виконує для здорових дітей і дорослих. Але по відношенню до людей з обмеженими здібностями, або для тих, хто довгий час повинен знаходитися в медустановах, справа йде не кращим чином. Хоча останні кілька років дружина експрезидента України П.Порошенка почала розвивати інклюзивну освіту і треба визнати, що в цьому досягнуто певні позитивні тенденції. А деякі медичні установи Житомира та Києва (з новин центральних каналів за 13.10.2019) проводять програму, яка передбачає і дає можливість навчатися дітям з важкими і затяжними захворюваннями. Для цього організовані класи і

їх необхідне оснащення. Однак, хотілося б, щоб держава знайшла можливості для організації таких класів у всіх медустановах по всіх містах України, де це необхідно. Започаткований розвиток онлайн освіти може бути використаний для рішення цих питань.

Принцип № 3: «Гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей» [110].

Одно із визначень: «Гуманізм – демократична, етична життєва позиція, яка стверджує, що людські істоти мають право і обов'язок визначати зміст і форму свого життя. Гуманізм закликає до побудови більш гуманного суспільства за допомогою етики, заснованої на людських і інших природних цінностях, в дусі розуму і вільного пошуку, за рахунок використання людських здібностей. Гуманізм НЕ теїстичний і не приймає «надприродне» бачення реального світу» [128]. У контексті такого визначення стає зрозумілим, що не тільки сім'я або перші мікроспільності людини, а й система освіти повинна прищеплювати людині загальнолюдські цінності і надавати відчуття, що індивідуум – це не просто істота, а особистість зі своїми потребами, бажаннями і можливостями, а тому саме вона повинна мати свій індивідуальний вибір, сформований на прищепленні системі цінностей. Освіта є тим інструментом, за допомогою якого суспільство прищеплює і допомагає сформувати етичні норми, а особистості передати загальнолюдські цінності. Тому цей принцип просто необхідно було відобразити в обговорюванні статті Закону і четвертий принцип нерозривно пов'язаний з ним: «Органічний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями». До того ж, в цілому, вся система пріоритетів України, як зазначають сучасні дослідники, в своєму романтичному варіанті «спрямована на духовні цінності...Відсутність власної держави та наявність славетних сторінок в минулому спрямовує систему пріоритетів в бік захисту історичної пам'яті. На цьому будувалися особливості української національної свідомості в XVII ст., коли сформувалося власне українське розуміння свого буття в історії» [34, с. 112]. Оксана Надібська підкреслює, що і сьогодні орієнтир на попередню історію,

історичні цінності являються тим каркасом для створення пріоритетів (хоча її головний аналіз стосується політичних пріоритетів), які необхідні сучасній Україні. Дослідниця пише про те, що духовні пріоритети (а саме до них відноситься і освіта) стоять в Україні на першому місці і це привернуло увагу Європи до нашої держави [38, с. 121].

Два наступних принципи № 5 і № 6 (№5 «Органічний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, традиціями; № 6 Незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій») [110].

Незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій (Науковий, світський характер освіти) [109]) державі вдається виконувати на належному рівні. Однак, відомі випадки, коли, наприклад, ректора використовували студентський і викладацький ресурс в передвиборних компаніях і т.п. А в навмисному спотворенні або замовчуванні історії українського народу, ми бачаємо порушення п'ятого принципу, а, отже, статті № 6 Закону України «Про освіту».

Принцип № 7 – «Інтеграція з наукою і виробництвом» [110]. Вища освіта прагне не втратити зв'язку з наукою і виробництвом. Ну якщо з наукою, завдяки титанічній праці викладачів, що займаються наукою і різного роду дослідженнями, цей зв'язок досить міцний. То з виробництвом прірва стає все більш. І хто побудує мости для відновлення цих мостів, мені поки не зрозуміло і в цьому питанні я скоріше песиміст.

Принцип № 8 Взаємозв'язок з утворенням інших країн [110]. Цей принцип, здавалося б абсолютно логічний. Однак, на наш погляд, цей принцип також знаходиться не в компетенції держави, а виконується виключно самими науковими співробітниками і викладачами. Порушення прав викладачів і наукових співробітників ми вважаємо в тому, що цей зв'язок вони організовують за свій рахунок, часто примусово, а державне фінансування цих програм заморожене.

На даному етапі, зробимо свій песимістичний висновок. Ми розглянули основні принципи освіти, які прописані в законі України «Про освіту» (ще

кілька принципів не викликали запитань, тому їх не наводимо). Незважаючи на необхідність так званого «переформатування» української освіти, слід поетапно вводити нові компетентності, переробляти програми, підходи до навчання, переглянути весь комунікативний процес між учнями і педагогами, і, в першу чергу, на наш погляд, головне – це виконання правових норм і законів про освіту, які є ціннісним концептом системи освіти. Сьогодні викладач виявився незахищеним, а це неприпустимо в системі, де закладається і формується духовна і професійна культура людини, і, як прописано в Законі України, і цього просто не можна забувати, «освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави» [110], без якого не буде прогресивного розвитку України, та і будь-якої іншої країни.

Автором запропонована системно-синергетична модель освіти та аналіз суб'єктів освіти, зокрема вищої.

Насамкінець констатуємо точку біфуркації всієї системи освіти, позитивні атрактори якої дуже залежать від кожного з нас, від учасників і замовників педагогічних послуг, від їхньої якості та культури соціуму.

Висновки до розділу V

У п'ятому розділі відзначені деякі маркери екзистенції людини в соціальних системах. Цими маркерами є світ, успішна взаємодія людини, суспільства і влади, системний взаємозв'язок інтеріоризації та екстеріоризації як адаптації до соціальності, сприяння благу «Іншого», тобто іншої людини, групи людей, природи тощо.

Розкривається зв'язок біфуркації та аберації, що як відхилення в соціальності особистості є передбіфуркаційним періодом. Таким чином, у процесі дослідження простежили кілька етапів біфуркаційності особистості, а

не тільки її пік у самій точці біфуркації. Перший – етап, коли особистість не справляється із впливами ззовні або своїми внутрішніми флуктуаціями, які наближають її в поле точки біфуркації. Як уже зауважували, не всі несприятливі умови призводять до точок біфуркації. Важливе індивідуальне сприйняття навколишнього середовища: те, що одними сприймається як криза, інші можуть вважати незначною флуктуацією. Якщо ж особистість все-таки потрапляє в точку біфуркації, а, зазвичай, соціальність сприяє цьому і в бутті особистості обов'язково трапляються кризи, то вона формує атрактори, які приводять систему до її нового стану з новими якостями. У роботі ці якості перелічуються, причому можливі позитивні й негативні варіанти результату. Ще один етап – післябіфуркаційний, або пост біфуркація, – починається з появи атрактора, деколи система повертається до нормального періоду свого розвитку чи система буття особистості потрапляє в нову точку біфуркації. Щоб цього негативного атрактора не сталося, пропонуються деякі механізми подолання криз. Зокрема, особистість може виробити біфуркаційну свідомість як перехідний варіант до особистісного зростання та формування нового типу свідомості – постбіфуркаційного, системного.

Запропонована системна модель соціальної навантаженості. Як умова для нормальних стосунків особистості і соціуму згадується нададитивний ефект, пріоритетом якого є колективна праця і більша ефективність спільних результатів, ніж особистих.

Використовуючи дескриптори системної моделі (концепт, структура, субстрат), визначені соціальна навантаженість та її модель. Виділені складові частини цієї моделі й окреслена роль кожної окремої навантаженості. До перелічених елементів належать: політична, економічна, релігійна, творча, технічна, екологічна і біфуркаційна навантаженості. Біфуркаційність як властивість здатна характеризувати будь-яку навантаженість. Коротко проаналізували значення кожного елемента. Окремо представили системну модель пандемії в контексті причини біфуркації суспільства. Системна модель

пандемії розкриває її сутність та взаємозв'язок між найважливішими елементами.

Хочемо зазначити, що подану низку навантажених можна розширити шляхом приєднання нових вагомих для соціальності елементів. Тобто запропонована системна модель є відкритою й гетерогенною системою. Як переконує спостереження, значення навантажених у моделі соціальної навантаженості може змінюватися на різних етапах розвитку суспільств.

Завдяки застосуванню системно-параметричного методу представлено двоїсте системне моделювання системи «соціум». У першому визначенні названого феномена концепт був реляційний, а структура – атрибутивною, а в другому – навпаки.

Таке представлення предмета дослідження дає нам можливість створити об'єктивну модель об'єкта, а в перспективі – провести детальний параметричний аналіз і виявити нові системні властивості та їх взаємозв'язок. Система об'єкта «буття особистості» включена до кожної з представлених систем суспільства, при цьому займаючи будь-яке місце в ієрархії системних дескрипторів (концепт, структура й субстрат). Такий підхід підводить до висновку про цілісність розглянутих систем або принаймні наближення до неї, оскільки абсолютно цілісних систем не знайдено. Водночас представлені моделі доводять, наскільки людина залежна від суспільної системи і всіх її елементів. Двоїсті визначення не тотожні одне одному, а описують різні системи. Проте ці системи можуть ототожнюватися за окремим дескриптором, у нашій роботі це показано на субстраті.

На прикладі низки історичних подій XXI століття висвітлена проблема перенавантаженості факту, істинності знання, інформаційної війни. За таких умов людство має підготуватися до нових викликів, а особистість як частина соціальної системи – виробити механізми подолання соціальних та індивідуальних біфуркацій.

Поставлена проблема тривалої кризи в освітній системі України. З'явилася парадигма філософії освіти, покликана розв'язати світоглядну і

аксіологічну кризи суб'єктів освітньої діяльності, подолати точки біфуркації та вийти на позитивні атрактори розвитку нової системи освіти і її суб'єктів. Автором запропонована системно-синергетична модель освіти та аналіз суб'єктів освіти, зокрема вищої. На основі результатів соціологічних опитувань студентів трьох спеціальностей («Соціологія», «Менеджмент» і «Поштовий зв'язок») виводиться образ сучасної особистості педагога, який повинен бути: доброю, чуйною (сказали 21% респондентів), комунікабельною, творчою, відповідальною (16%) особистістю (уміти зацікавити здобувачів (15%), з почуттям гумору, веселою, яка вміє приховувати свій поганий настрій (12%), професійною, грамотною, (володіти лекційним матеріалом (9%), уважною до студентів (8%), мудрою (8%), суворою (6%), адекватною (5%) людиною.

У процесі сучасних біфуркацій, пов'язаних, зокрема з пандемією, автор особливу увагу хоче приділити важливості комунікативного процесу в системі освіти. Ідеться про перевагу офлайн-комунікації над онлайн-спілкуванням, а також проблему викладання «Інженерної етики» в закладах вищої технічної освіти. Доходимо висновку про те, що над цими проблемами стали мало замислюватися. Щобільше, взагалі припинили вирішення проблем, дотичних до етики, причому не тільки інженерної, завуальовавши в питання ефективності підготовки педагогічних кадрів. На нашу думку, Міністерству освіти і науки слід змінити вектор розв'язання проблем й почати фінансувати освітню галузь – це по-перше. По-друге, звернути увагу на модернізацію освітньої бази. По-третє, створити умови для підвищення кваліфікації, а не вимагати його здійснення за рахунок викладачів, що є серйозним адміністративним порушенням. Почати фінансувати стажування викладачів у країнах ЄС, відрядження на конференції, видання методичної літератури, монографій, наукових статей, створення матеріально-технічної бази тощо. Механізми антимотивації викладачів спостерігаємо в некваліфікованому реформуванні системи освіти в Україні. Констатуємо точку біфуркації всієї системи освіти, позитивні атрактори якої дуже залежать від кожного з нас, від

учасників і замовників педагогічних послуг, від їхньої якості та культури соціуму.

Показані прийоми застосування системно-параметричного методу в філософії освіти, освітня система визначалася і була охарактеризована за допомогою параметрів першого роду: концепту, структури і субстрату, та параметрів другого рівня (атрибутивні і реляційні). Освіта є внутрішньо завершеною, але не завершеною в системі зовнішніх зв'язків, розчленованою, неімманентною, нелінійною, внутрішньо центрованою, неланцюговою, системою з опосередкуванням, що детермінує, стаціонарною, стабільною, невсецілонадійною, внешнегенеративною, варіативною, гетерогенною, неавтоматичною, інерційною, нересурсною, неіндукційною, впорядкованою, неелементарною, багатопаровою, повною системою, яка має ізоморфізм (реляційний системний параметр).

Охарактеризована проблема навантаженості наукового факту і освіти, яка може виступити таким фактом.

Підводячи підсумки нашого дослідження, треба відзначити те, що системний метод не єдиний метод, який ми пропонуємо активно використовувати в аналізі різної проблематики філософії освіти і взагалі гуманітарного знання. Так, наприклад, нами не менш активно використовувався синергетичний метод. Проблема нелінійності системи освіти пов'язана з тим фактом, що результуючу систему знань і уявлень, сформованих в ході впливу освітнього процесу, неможливо передбачити. Освіта повинна перебувати в рівновазі з оточуючим її суспільством. Наявність постійного взаємозв'язку освіти з соціумом дозволяє утворення змінюватися при змінах в суспільстві. Тут відбувається реляційний синтез. Освіта впливає на суспільну свідомість, і відповідно, на пріоритети розвитку суспільства в цілому. Для розкриття її багатогранного змісту, як феномена духовного виробництва, для дослідження її інфраструктури можна застосувати і новітні вимоги синергетики. Це дає можливість в освіті на сучасному етапі визначити стан і перспективи її розвитку.

Запропоновано власну системно-параметричну концепцію пандемічної освіти України. Для цього проведено двоїсте системне моделювання системи «освіта» та критичний аналіз принципів освіти в Законі України «Про освіту» з песимістичним висновком про біфуркаційний стан сучасної української освіти. Висловлюємо щиру надію на формування позитивних атракторів та швидкого подолання точок біфуркації системою освіти України та подолання власних криз суб'єктами освіти.

Список літератури до розділу V

1. Андрущенко В. П. Реальність освіти: проблеми де міфологізації / В. Андрущенко. Практична філософія. 2001. № 1. 185–197 с.
2. Апресян Р. Р. Моральний кодекс дослідника і моральні підстави научно-педагогічної діяльності (Круглий стіл). Апресян Р. Р. Вища освіта в Росії. 2012. №2. С. 26–48.
3. Аристотель. Соч. в 4-х томах. М.: Мысль, 1976–1983.
4. Бердяев Н. А. Человек и машина (Проблема социологии и метафизики техники). Вопросы философии. 1989. № 2.
5. Бейсенова Г. Проблеми освітнього знання в диспозитива культури. Алмати: Искандер, 2005. 456 с.
6. Бергаланфі Л. фон. Історія і статус загальної теорії систем // Системні дослідження. Щорічник, 1973. М.: Наука, 1973. С. 30–54.
7. Бергаланфі Л. фон. Загальна теорія систем – критичний огляд // Дослідження з загальної теорії систем. М.: Наука, 1969. С. 23–82.
8. Блауберг І. В., Юдін Є. Г. Становлення і сутність системного підходу. М.: Наука, 1973. 270 с.

9. Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: [монографія]. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 516 с.
10. Богданов А. А. Тектологія: Загальна організаційна наука. В 2-х кн. Кн.1. М.: Економіка, 1989. С. 77.
11. Бойко А. Соціально-політичний вимір інформаційного суспільства. Нова парадигма, № 121. Київ. 2014. С. 24–32.
12. Борінштейн Є. Р., Юшкевіч Ю. С. Трансформація аксіосфери моралі сучасного українського суспільства. Наукове пізнання: методологія та технологія 1 (32), 2014. С. 150–155.
13. Борінштейн Є. Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства: [монографія]. Одеса: Астропринт, 2004. 400 с.
14. Бор Н. Атомная физика и человеческое познание. М.: Из-во иностранной литературы, 1961. 151 с.
15. Бичко І. Дев'ять тез про свободу. Мінливі обрії свободи (До 70-річчя Ігоря Бичка): Філософсько-антропологічні студії 2003. К.: Стилос. 2005. С. 11.
16. Бурбакін Н. Архітектура математики. М.: Знание, 1972. С. 3–18.
17. Вернадский В. И. О необходимости создания Комиссии по истории науки, философии и техники. Труды по истории науки [ред. Ф. Т. Яншина, С. Н. Жидовинов]. Москва: Наука, 202. С. 403–404 (Библиотека трудов академика В. И. Вернадского).
18. Гангал Артур. Інтеріоризація як засіб здобуття і збереження ідентичності в сучасному інформаційному суспільстві. Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. Вип. 23. Видавничий дім «Гельветика». 2019. С. 19-25. DOI: <https://doi.org/10/30970/2078-6999-2019-23-3>
19. Гашева Ю. В. Інженерна етика: проблеми формування та оцінки компетенції. Вища освіта в Росії, № 6, 2014. С. 86–93.

20. Гедікова Н.П. Політична соціалізація особистості в період демократизації українського суспільства. Дисертація на к.політ.н.: 23.00.02 Одеса, 1999. 19 с.

21. Гринин Л., Гринин А. Приведет ли кибернетическая революция к киборгизации людей. *Философия и общество*. № 3. 2016. С. 5–26. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/privedet-li-kiberneticheskaya-revolyuetsiya-k-kiborgizatsii-lyudey>, вход доступа 10.11.2019.

22. Деар Питер, Шейпин Стивен. Научная революция как событие / перевод с англ. А. Маркова. М.: Новое литературное обозрение, 2015. 576 с. С. 15.

23. Долженко О.О. Социокультурный аспект ментальности. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2012. Т. 20, вип. 22 (2). С. 287 – 292.

24. Донникова И. А. Культурогенная сущность социальной самоорганизации: монография. / ред Верников М. Н. Одесса: Печатный дом, 2011. 280 с.

25. Евстропов Максим Николаевич. Шпёт и Делёз: логика смысла. *Журнал История философии*, Т. 21, №2, с. 5–19. 2016. <https://cyberleninka.ru/article/n/shpet-i-delyoz-logiki-smysla>.

26. Зеленков А. В. Водоп'янов П. А. Динаміка біосфери та соціокультурні традиції. Мінськ., 1987. С. 220.

27. Иванова Евгения “Soft skills” как стратегия выживания человечества/ *Res systemica: збірка робіт, присвячених 90-річчю професора А.І. Уйомова / укладання, редагування та передмова Райхерт К. В.* 2-е вид. – Одеса: Видавник С. Л. Назарчук, 2020. С. 126–131.

28. Исько А. П., Карнаушенко М. А., Федосеева Т. Л. Сущность системного подхода URL:http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Economics/66297.doc.htm, Вход доступа 21.12.19.

29. Катасонов Владимир Николаевич Трансгуманизм: новая цивилизационная угроза человечеству. РИСИ. Аналитика.2014. URL: <https://riss.ru/analytics/6613/>. Вход доступа 9.11.2019.

30. Крылов Д. А. Техногенная цивилизация и культура: основные тенденции развития в современном контексте. / Степин В. С. Электронный научный журнал «Современные проблемы науки и образования», №6, 2014 (электронная версия).

31. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: пер. с фр. М.: Политиздат, 1990. 416 с.

32. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н.А. Шматко. М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1998. 160 с. (серия «Gallicinium»)

33. Лисенко Е.В. Ценностные приоритеты населения Украины в условиях социальной трансформации. Перспективы. №1 (55). Одесса, 2013. С. 64–68.

34. Немов Р.С. Общая психология: Краткий курс. СПб.: Питер, 2010. 304 с.

35. Малькова Т. П. Киборгизация: онтологические основы исследования. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Тамбов: Грамота. 2018. № 3(89). С. 87-92. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/kiborgizatsiya-ontologicheskie-problemy-issledovaniya>, вход доступа 10.11.2019

36. Мельничук М. Суспільство «незнання»: футурологічні горизонти епістемології. Тези Міжнародної конференції «28-мі Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського», 11–12 лютого 2016. м. Львів. 2016. С. 239–241.

37. Мизинов Д. С. Трансгуманизм как современная философская концепция. Бюллетень медицинских Интернет-конференций (ISSN 2224–6150). Том 5. № 12. 2015. URL: <https://medconfer.com/files/archive/2015-12/2015-12-27-T-5887.pdf> вход доступа 9.11.2019.

38. Надібська О. Я. Соціальні пріоритети України в глобалізаційному просторі: монографія. Одеса: Астропринт. 2017. 248 с.
39. Нерубаская А. А. До проблеми механізму навантаженості наукового факту: системний аспект. «Перспективи». Соціально-політичний журнал. 2002. № 3. Одеса. С. 28–33.
40. Нерубаская А. А. До проблеми класифікації видів навантаженості події і факти. Перспективи. 2003. – № 4. Одеса. С. 39–46.
41. Нерубаская А. А. Проблема развития и анализ нагруженности научного факта. Одесса: Перспективы. №3 (31). 2005. С. 69–75.
42. Нерубаская А. А., Нерубаская Т.Н. Формирование профессиональной культуры и призвания преподавателей. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції „Сучасні наукові дослідження -2006”, Том 7, Дніпропетровськ, 2006. С. 3–5.
43. Нерубаская А. О. Системно-параметричний аналіз концепцій емпіризму та теоретизму. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції „Сучасні наукові дослідження – 2006”. м. Дніпропетровськ, 2006. С. 35–37.
44. Нерубаская А. А. Нагруженность политических событий: системный аспект. Міжнародна науково-практична конференція „Україна в системі сучасних цивілізацій: трансформація держави й громадянського суспільства”, Одеський національний морський університет. 23–24 юня 2006. С. 195–196.
45. Нерубаская А. О Системно-параметричний аналіз освітньої системи. Міжнародна науково-практична конференція «Європейська наука XXI століття – 2007», м. Дніпропетровськ, 2007. С. 52–55.
46. Нерубаская А. О. Системная нагруженность исторических событий. Нерубаская А. А. Науковий вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса., 2007. № 13. С. 67–71.

47. Нерубасська А. О. Ідеї екзистенціалізму та сучасне українське суспільство. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Наука та освіта – 2007». Дніпропетровськ, 2007. С. 18–21.

48. Нерубасська А. О. Проблема інтерпретації історичного факту. Матеріали Міжнародній наукової конференції «Cultural heritage – sourceforstudyingofhistoryofculturalandspiritualofworld», Національний культурний центр «Мірас», Ашхабад, Туркменістан, 14–15 березня 2008 р. С. 364–365.

49. Нерубасська А. О. Античное образование: системній аспект. Філософські пошуки. Львів–Одеса, 2008. С.156–166.

50. Нерубасская А. А. Нагруженность физического факта. Матеріали науково-техничної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів. Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2008 (в електронному варіанті).

51. Нерубасська А. О. Системна навантаженість і інтерпретація події в християнських релігіях. Науковий вісник. Серія «Філософія». Харків: Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, 2008. Вип. XXII. С. 10–16.

52. Нерубасская А. А. Принципы бытия образования: синергетический поход. Сб. Наука в інформаційному просторі, Матеріали 7 Міжнародної науково-практичної конференції, Том 2. Історія. Філософія. Дніпропетровськ, 2011. С. 75–79.

53. Нерубасская А. А. Реляционный синтез нагруженности исторического факта. Сб. Альянс наук: вчений – вченому, Матеріали 7 Міжнародної науково-практичної конференції, Том 6 – Управління, історія, філософія, право. Київ–Днепропетровськ, 2012. С. 73–76.

54. Нерубасская А. А. Социальные экзистенциалы современного украинского общества. Матеріали міжнародної наукової конференції 2–3 жовтня, Перспективи, ПДПУ. Одеса, 2012. С. 71–73.

55. Нерубасська А. О. Дескрипторна навантаженість подій. І Наукові читання пам'яті професора А. І. Уймова, ОНУ ім. І. І. Мечникова. 2013. С.273

56. Нерубасська А. О. Системно-параметричний аналіз освіти. [Коллективна монографія]. «Гуманитарное знание в XXI веке: значение, тенденции и перспективы». Росія. Новосибірськ: СиБак, 2013. С. 42–67.

57. Нерубасская А. А. Системно-дескрипторній аналіз наукового факта: монографія. Германия, Саарбрюккен: Международный издательский дом «LAP LAMBERT Academic Publishing». Саарбрюккен, декабрь, 2013. 148 с.

58. Нерубасская А. А. Системная нагруженность гуманизации образования. Материалы III Международной научно-практической конференции «Народы Евразии. История, культура и проблемы взаимодействия». Прага, Чехия, 5–6 апреля 2013 г. Прага: Sociosfera-CZ, 2013. С. 111–114.

59. Нерубасська А. О. Системно-дескрипторна навантаженість наукового факту. Журнал Міжнародної заочної науково-практичної конференції «Сучасні тенденції суспільних наук: політологія, соціологія, філософія». Росія, Новосибірськ – 25 февраля 2013 г. С. 46–53.

60. Нерубасська А. А., Могорян А. А., Коровкин В. В. Техногенная модель цивилизационного развития. Матеріали 69-ї Міжнародної науково-технічної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів (3–5 грудня 2014). Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2014.

61. Нерубасська А. О. Проблеми мотиваційної комунікації у вузах та коледжах. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Економіка та управління в умовах побудови інформаційного суспільства». ОНАЗ ім. О. С. Попова. Секція 4. 17–18 квітня 2014. Одеса. С. 23–24.

62. Нерубасская А. А. «Философ Уёмов»: монография, статья: «Дескрипторная нагруженность событий» в монографии / под. ред. А. Горальского, А. Цофнаса. Польша, Варшава, 2014. С. 218–221.

63. Нерубасська А. О. К вопросу важности преподавания инженерной этики в украинских технических вузах. Россия. г. Санкт-Петербург: научный журнал «Globus», 2015. С. 37–42.

64. Нерубасська А. О. Философия образования: системно-синергитическая экспликация: статья в монографии. Польша. г. Ополе: Publishing House WSZiA. 2015. С. 142–149.

65. Нерубасська А. О. Бифуркационный тип преподавателя высшей школы. International scientific practical web congress of pedagogues and psychologists “BE SMART”, the 17–18 February, Geneva (Switzerland), 2015. P. 202–204.

66. Нерубасська А. О. Фильтры восприятия как вариант нагруженности факта. Матеріали 5 Міжнародної науково-практичної конференції «Економіка та управління в умовах побудови інформаційного суспільства», 5–6 квітня 2016 р., Одеса: ОНАЗ ім. О.С. Попова. 2016. С. 16–18.

67. Нерубасська А. О. Системно-параметричний аналіз сучасної особистості. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Вип. №21. 2018. С. 65–71.

68. Nerubasska A., Paulova V., Kuzmenko I., Yamilova T., Zahorodnia L. Research of Satisfaction of Educational Results from the Viewpoint of Education Services Consumers / Universal Journal of Educational Research 8(8): 3655-3665, 2020. DOI: 10.13189/ujer.2020.080844.

69. Нерубасська А. О. Критичний аналіз деяких принципів освіти в законі України «про освіту». Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні : матеріали круглого столу (м. Одеса, 21 лист. 2019 р.). Одеса : Астропринт, С. 219–222.

70. Нерубасська А. О. Системно-параметричний аналіз «коронавірусного» суспільства. Матеріали Наукових читань пам'яті Авеніра Уйомова, VIII Уйомовськи читання, ОНУ ім. І. І. Мечникова, Фікультет Історії та філософії, м. Одеса, 29 травня 2020. С. 93–97.

71. Нерубасська А. О. «Пандемічна» освіта в Україні: системний аспект. 3-й круглий стіл науково-освітнього міждисциплінарного проекту «Створювальна сила знання: гуманізм, інновація, самоосвіта», НУ «ОМА» та Міжнародна Академія психосінергетики та альфології, м. Одеса, 12 червня 2020 р. С. 20–25.

72. Новиков А. С. Анализ применения понятий «техногенный», «техногенная культура», «техногенное общество» в философии и общественных науках. Фундаментальные и основные исследования в современном мире. Материалы 8 Международной научно-практической конференции. СПб., 2014. С. 11–13.

73. Павлова О. С. Біоетика і постнекласическіе орієнтації в динаміці сучасного пізнання живого. Вісник БГУ. 2002. № 2. Сер. 3. С. 6.

74. Партико З. В. Логіка: теоретичні основи та прикладне застосування в мас-медіа: підручник. К.: Ліра-К, 2018. С. 107–109.

75. Попков В.В. Нова людина – тасмніця і сенс християнства. Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія. 2014. Вип. 2. С. 123-129

76. Попова Е. В., Пушкарева Т. В. Интериоризация в контексте проблемы социальной детерминации. Электронный журнал «Современные проблемы науки и образования». 2012. № 1 URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=5626>.

77. Пунченко О., Н. Пунченко. Освіта в системі філософських цінностей: Монографія. Одеса: Друкарський дім, Друк. Південь, 2010. С. 100.

78. Рассел Б. Історія західної філософії і її зв'язки з політичними і соціальними умовами від античності до наших днів / у 3-х кн. пер. з англ. В.В. Целищева. С.-П.: Азбука, 2001. 960 с.

79. Родіна, Н. В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання: монографія. Одеса: друк. Букаєв В. В., 2011. 364 с.

80. Сагатовский В. Основы систематизации общих категорий. –Томск: Томський ун-т, 1973. 413 с.

81. Садовскій В. Н. Підстави загальної теорії систем: Логіко-методологічний аналіз. М.: Наука, 1974. С. 9.
82. Сепин В. С., Горохов В. Г., Розов М. А. Философия науки и техники. М.: Гардарики, 1999. 400 с.
83. Тищенко П. Д. До початків біоетики. Питання філософії. 1994. №3. С. 62–67.
84. Тоффлер Э. Шок будущего: перевод с англ. М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. 557 с.
85. Трибулёв Б.С. Природа и сущность человека. Мн.: ТЕХНОПРИНТ, 1999. 256 с. С. 211–112.
86. Уайт Л. Наука про культуру. Антологія досліджень культури. Т. 1. С.-П., 1997, С. 156.
87. Уёмов А., Цофнас А., Сараева И. Общая теория систем для гуманитариев: учебное пособие для гуманитариев. Польша: Uniwersitas Rediviva. 276 с.
88. Уйомов А. І. Використання мови тернарного опису для визначення міри цілісності систем. Матеріали V Загальноросійської наукової конференції: «Сучасна логіка: проблеми теорії, історії та застосування в науці». Санкт-Петербург. червень 1998. С. 376–378.
89. Уйомов А. І. Системні аспекти філософського знання. Одеса: Негоціант, 2000. 160 с.
90. Уйомов А. І., Плесскій Б. В. Реальність, відносність і атрибутивність системних моделей дійсності. Системний аналіз та системне моделювання. М.: Наука, 1983. 324 с.
91. Уйомов А. І., А. Ю. Цофнас Формальний аналіз принципу універсальності системного підходу. Філософські науки, 1988. № 11. С. 25–33.
92. Уйомов А. І., Сараєва І., Цофнас А.Ю. Загальна теорія систем для гуманітаріїв. Польща, 2001. 276 с.
93. Урманцев Ю. Симетрія природи і природа симетрії. Филос. і природно-наукові аспекти. М.: Думка, 1974. 299 с.

94. Урманцев Ю. Еволюціоніка, або загальна теорія розвитку систем природи, суспільства і мислення. Пушчено: НЦБІ НАН СРСР, 1988. 78 с.
95. Франкл Виктор. Сказать жизни Да. / Переводчик Д. Орлова. Издательство Альпина Паблшер. 2011. 148 с.
96. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Пер. с фр. В. П. Визгина и Н. С. Автономовой. СПб. : А-сad, 1994. 408 с.
97. Фуко М. Археология знания / Пер. с фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой; вступ. ст. А. С. Колесникова. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Университетская книга (Серия «Au Pura. Французская коллекция»), 2004. 416 с.
98. Хен Ю. В. Прогресс биотехнологий и их вклад в изменение образа техногенной цивилизации. Первые степинские чтения. Современный этап развития науки и кризис техногенной цивилизации. Материалы конференции с международным участием. Москва 5–6 ноября 2019. с. 209–212.
99. Холтон Дж. Тематичний аналіз науки. М.: Прогрес, 1981. –384 .
100. Царёв Р. Нормы социальности человека и трактовка исторического процесса / <https://cyberleninka.ru/article/n/formy-sotsialnosti-cheloveka-i-traktovka-istoricheskogo-protsesta/viewer> вход доступа 17.05.2020.
101. Цира О. В. Соціально-філософський аналіз конвергентних технологій як суб'єкта інноваційного розвитку: дисертація. Одеса, 2015. 189 с. dspace.pdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/253.
102. Цофнас А. Ю. Теорія систем і теорія пізнання. Одеса: Астропринт, 1999. С. 122–134.
103. Цофнас А. Ю. Про парадоксальності в визначенні поняття «система». Системні дослідження. Щорічник, 1977. М.: Наука, 1977. С. 189–194.
104. Чудинов А. Н. Словарь иностранных слов, 1910.
105. Чуйкова Л. Ю. Экологическая модель социальной системы: взаимосвязь и взаимообусловленность развития социальной и природной

систем. Астраханский вестник экологического образования. № 2 (18) 2011. С. 20–34.

106. Шалаев В. П. Глобализация, постмодерн, бифуркационный человек – маркеры переходной истории. Социологические теории общества. Журнал Сервис Plus. №2, 2008. С. 96–105.

107. Энгельгардт В. А. Наука, техника, гуманизм. Вопросы философии. №7. 1980, С. 12.

108. Ясперс К. (трёхтомная книга) Философия. Книга 1. Философское ориентирование в мире; Философия. Книга 2. Просветление экзистенции; Философия. Книга 3. Метафизика / Пер. с нем. А. К. Судакова. – М.: Канон+РООИ «Реабилитация», 2012.

109. Евразийская мудрость от А до Я. Толковый словарь. В. И. Зорин. 2002.

Електронні ресурси:

110. Закон України "Про освіту" // URL:https://scl.io.ua/s116634/zakon_ukrainy_quotob_obrazovaniiquot.

111. Инженерная этика і відповідальність вченого: <http://eurasialand.ru/txt/nauteh/60.htm><http://eurasialand.ru/txt/nauteh/60.htm>.

112. Киборгизация человека <https://ru.sputniknews.kz/radio/20190111/8820407/chekh-kiborgizaciya-cheloveka.html>, вход доступа 10.11.2019.

113. Лайтман <https://www.youtube.com/watch?v=xRnSFIW7U64>.

114. Мировая пресса <https://mathphilosophy.wordpress.com/2011/09/15/8>.

115. Ортега-и-Гассет. Восстание масс // Ортега-и-Гассет. Электронный ресурс: www.e-reading.mobi.

116. От чумы до Еболи <http://www.cablook.com/mixlook/ot-chumy-do-eboly-sledy-epidemij-v-mirovoj-kulture/>.

117. Панина Р. В. <http://econf.rae.ru/pdf/2007/01/Panina.pdf>.

118. В. Pravotorov «Студентам майбутнього потрібні будуть вже не звичайні вузи, а мультиуніверситети...». www.Examen.ru/main2/news_and_articles/news/Santiago-Instituto-de-Empresa-Interview.

119. Синюк А. В. Особистість викладача як «дзеркало» студента. Проблема людини у світлі сучасних соціально-філософських наук <http://www.egpu.ru/lib/elib/Data/Content/128275719009214685/Default.aspx>.

120. Сливка С. С. ЗРЕАЛІЗОВАНЕ ПРАВО: ФІЛОСОФСЬКО-МАТЕМАТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4900/slyvka2.pdf> С. 234.

121. Социальная система// <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/socialnaya-sistema.html>.

122. Список журналів за категорією // <https://openscience.in.ua/ab-journals>.

123. Точка роста / <https://www.tochka-rosta.ru/STEAM/>

124. Человек Античности и Средневековья <http://sci.house/osnovyi-sotsiologii/chelovek-antichnosti-srednevekovya-razlichie-65237.html>.

125. <https://knute.edu.ua/blog/read/?pid=5106&ru>.

126. Террористические акты 11 сентября https://ru.wikipedia.org/wiki/Террористические_акты_11_сентября_2001_года

127. Лайтман <https://www.youtube.com/watch?v=xRnSFIW7U64>.

128. Устав Международного гуманистического и этического союза // URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Гуманизм#cite_note-1.

129. Як донести мову і не зіпсувати. І яким повинен бути ідеальний викладач іноземної / <http://2006.novayagazeta.ru/nomer/2006/67n/n67n-s36.shtml>

130. Coronavirus lockdown leading to drop in pollution across Europe // http://www.esa.int/Applications/Observing_the_Earth/Copernicus/Sentinel-5P/Coronavirus).

131. Krotki przewodnik po fake newsach o koronawirusie [Aktualizacja 15.04. 2020] [Http:// www.cyberdefence24.pl/](http://www.cyberdefence24.pl/)

132. Сайт: <http://www.RBC.UA>.

133. Knut Wittkowski (2020) Perspectives on the Pandemic // <https://youtu.be/d6MZy-2fcBw>.

134. Wartime . National Commission on Terrorists Attacks upon the United States. U.S. Congress. Дата обращения 8 сентября 2006. Архивировано 26 августа 2011 года <https://www.9-11commission.gov/report/>.

Іноземна література:

135. Dai, L. A great chance to see Mainland China. China travel guide. // 2020, April 19. <http://roll.sohu.com/20121002/n354275667.shtml>.

136. Drake, Stillman (2003). Galileo at work : his scientific biography (англ.). Facsim. Mineola (N.Y.): Dover publ., – ISBN 9780486495422. <https://www.amazon.com/Galileo-Work-His-Scientific-Biography/dp/0486286312>.

137. Shaojie DING, Lyubov KALASHNYK. Resocialization and Readaptation as a Social Need of PostCorona Period // 2020, Volume 11, Issue 1 Supl. 2, pages: 12–19 | <https://doi.org/10.18662/po/11.1sup2/135> P. 16-17.

138. Erikson, Erik H. Dimensions of a New Identity: The Jefferson Lectures in the Humanities. (W. W. Norton & Company, Inc., 1979), ISBN 0-393-00923-8, ISBN 978-0-393-00923-1.

139. Bazant, Zdenek P. and Mathieu Verdure. «Mechanics of Progressive Collapse: Learning from World Trade Center and Building Demolitions» // in Journal of Engineering Mechanics ASCE, Volume 133, Issue 3, pp. 308–319 (March 2007).

140. Comte A. Cours de philosophie positive: Vol. 1–6. 3 ed. P., 1869.

141. Deleuze G. Logique du sens. -Paris: Minuit. 1969. 392 p.

142. Emmanuel Zhanda, Thekiso Molokwane, Baakile Motshegwa. Integrating Social Media in Teaching and Learning in Higher Education: A Quest for Collaborative Learning in Botswana. International Journal of Science and

Field Code Changed

Formatted: Font: Times New Roman, 14 pt

Research (IJSR) Volume 9 Issue 4, April 2020 DOI: 10.21275/SR20402014354 p. 131-138 P.P. 131.

143. Phil Hirschorn. CNN.com – Verdict favors World Trade Center leaseholder Dec 6, 2004. edition.cnn.com (7.12.2004). <http://edition.cnn.com/2004/LAW/12/06/wtc.trial/>

144. Nadiia Kalashnyk, Shaojie Ding, Orest Krasivskyy. Interaction in Society – New Approaches to State and International Administration in the Post-COVID-19 Period 2020, Postmodern Openings, Volume 11, Issue 1 Supl. 2, pages: 49-58. <https://doi.org/10.18662/po/11.1sup2/139>.

145. Kuhn, T. S. The Structure of Scientific Revolutions // (Chicago: University of Chicago Press, 1962) ISBN 0-226-45808-3.

146. Vitalii Kurylo, Sergii Savchenko, Olena Karaman. Aberrational Socialization as a New Type of Socialization of an Individual in Modern Information Society / перевод с англ. Нерубасккой А. Postmodern Openings 2020, Volume 11, Issue 1, pages: 225–237 | doi:10.18662/po/117 C. 227–228.

147. Lieber, Robert J (2005). Globalization, Culture, and Identities in Crisis // The American Era: Power and Strategy for the 21st century (англ.). – Cambridge University Press. <https://www.amazon.com/American-Era-Power-Strategy-Century/dp/0521697387>.

148. Larysa Marchuk, Olena Yatsyna. Assertiveness of Discursive Selfreferential Identity: Postmodern Paradigm. Postmodern Openings 2020, Volume 11, Issue 1, pages: 211–224 | doi:10.18662/po/116. P. 222.

149. Nerubasska Alla, Lopuga Oresta. Pandemic Panik in information space: the fact and its ladennes. Postmodern Openings, Vol.11, Issue 1 Supl. 2 (2020), pp. 93–99.

150. Nerubasska A., Paulova V., Kuzmenko I., Yamilova T., Zahorodnia L. // Research of Satisfaction of Educational Results from the Viewpoint of Education Services Consumers / Universal Journal of Educational Research 8(8): 3655-3665, 2020. DOI: 10.13189/ujer.2020.080844.

Field Code Changed

Formatted: Font: Times New Roman, 14 pt

151. Dr. Nimesh Singh Corona Virus: A Review Article to Identify Novel Drug for Treatment // International Journal of Science and Research (IJSR) ISSN: 2319-7064 Volume 9 Issue 4, April 2020 P.P. 117–123.

152. Ogilvie, B. (2018): 51 Ogilvie B.: Negative Anthropology? Extermination as the Starting Point of the Reconsideration of Philosophical Anthropology FILOZOFIA 73, 2018, No. 1, pp. 51–62.

153. Pallavi N. Somthane , Landge M. M., Deepak A. Joshi. Corona Virus: Don't be Afraid; Be Safe. International Journal of Science and Research (IJSR) ISSN: 2319-7064 Volume 9 Issue 4, April 2020. DOI: 10.21275/SR20329200113 P.P. 21–25.

154. Ribau Isabel, "Practical Work by Laboratory Stations: An Innovation in Experimental Work". Universal Journal of Educational Research, Vol. 8, No. 1, pp. 17 - 26, 2020. DOI: 10.13189/ujer.2020.080103.

155. Sandu Antonio. Pandemic – Catalyst of the Virtualization of the Social Space. Postmodern Openings, Volume 11, Issue 1 Supl. 2, pages:: 115–140 | <https://doi.org/10.18662/po/11.1sup2/146> PP. 135–136.

156. Gopal Shrestha Importance of Motivation in Education // International Journal of Science and Research (IJSR) ISSN: 2319-7064 Volume 9 Issue 3, March 2020. PP. 91–93. DOI: 10.21275/SR20220104025.

157. Yi SHI, Lilia YAROSCHCHUK. Post Corona Society: How to Teach People be Social Again. Volume 11, Issue 1 Supl. 2, 2020, pages: 169–176 | <https://doi.org/10.18662/po/11.1sup2/149> C. 173.

ВИСНОВКИ

У висновках кваліфікаційної роботи сформульовані основні результати дослідження, що виходять із поставленої наукової проблеми системно-параметричного аналізу буття особистості в контексті біфуркаційної моделі для виявлення багатовимірності її біфуркаційної життєдіяльності в сучасності. Відповідно до поставленої мети та наукових завдань, отримано наступні результати:

1. Виокремили сутнісні положення системно-параметричного підходу (А. Уйомов) для створення системно-параметричної концепції «кризового буття» особистості. Для цього визначали дескриптори (концепт, структура, субстрат) системи, що є сутністю системного підходу для означення будь-якої системи. Кризовому буттю надали характеристику «біфуркаційне». Вибір системного підходу пов'язуємо із потребою уточнити низку соціально-філософських уявлень про особистість, суспільство та світ в контексті її біфуркаційного становища в соціальній системі та виявлення чинників адаптації в соціальному середовищі. Системна методологія поєднується із конкретною теорією і варіацією – це системно-параметричний підхід (А.

Уйомов), який для дослідження буття особистості в контексті біфуркацій є надійним варіантом формального «не – математичного» підходу, і на засадах використання системно-параметричного підходу розкрито системний зв'язок аспектів буття: буття самої особистості, її біологічної сутності; буття особистості та її соціальної сутності, і аспект, що розкрив надбіологічні і надсоціальні складники – космічне, божественне в бутті особистості тощо. Метод використовувався як прикладний для процедури моделювання головних об'єктів дослідження.

2. На підставі системного розуміння етимології категорій «явище» та «сутність» виявлено, що вони розкривають і основне поняття дослідження – «буття особистості» через низку її кризових моментів існування, без яких немає самої сутності та існування як дійсності. Установлено, що особистість, розглянута як «двоїста» система – це цілісна єдність елементів та їх відношень на підставі фізичних принципів інваріантності, зберігання та синтезу, поєднання внутрішнього змісту та зовнішніх відношень системи, що є і дійсним буттям особистості.

3. Синергетичний підхід до проблеми буття особистості, що розглядається як система, та система буття суспільства, частиною якої є особистість, сприяє розгортанню міждисциплінарного діалогу, зберігаючи концептуальну єдність постнекласичних досліджень. На основі використання системного й синергетичного підходів у дослідженні буття особистості та сутнісних чинників біфуркацій на підставі системних параметрів першого роду (концепт, структура, субстрат), які об'єднуємо із поняттями соціальної синергетики: «біфуркаційна людина», «біфуркаційне суспільство», «атрактори буття особистості», «біфуркаційна особистість», виокремлені точки біфуркації буття особистості. Ці точки пов'язані із наступним: нелінійний характер соціального середовища робить циклічну динаміку настільки асинхронною, що картина розвитку соціальної системи зазвичай має вигляд багатовекторної про непередбачуване; біфуркаційний сценарій

процесу буття особистості, як і суспільства в цілому, протікає на засадах різних соціальних підстав. Виявлено, що синергетичний аналіз більш ефективно працює при біфуркаційній картині, а системний зручніше використовувати в до- та післябіфуркаційні моменти буття особистості.

4. Дано визначення поняття «креативна біфуркація», яка вказує на трансформацію тлумачень на основі уявлення про те, що біфуркації в суспільстві – це постійний перманентний процес, який містить елементи самоорганізації як для суспільства, так і для особистості: як змодельована структура соціально-духовної синергії буття та образно-символічна структура стилю буття. «Креативна біфуркація» – це процес творчої самореалізації певного суспільства та особистості, можливий на засадах осмислення та використання штучно створеної системи – моделі кризового буття, принципів взаємодій та взаємовідносин, що надають особистості можливість синтезу подій – для неї негативного і позитивного; для особистісного творчого розвитку в її бутті – проявленню гнучкості до біфуркаційної свідомості, що необхідна в сучасності в процесі соціалізації і самоідентифікації.

5. Показано двоїсту сутність системного моделювання на прикладі історичного розвитку філософських ідей про буття людини. Системна експлікація онтології особистості у Давньосхідній філософії (Індія, Китай), має в основі традиційні уявлення, які виходять із положень, що особистість перебуває в пошуках сенсу буття, і нерозривно пов'язана з природою та суспільством. На засадах системно-параметричного підходу виявлено, що у філософії буддизму та низці інших східних шкіл, «біфуркація» як постійний та неподільний рух самого буття, фактично виступає у якості визначення нормального системно-біфуркаційного стану буття і особистості. Виокремлено основні положення із онтології особистості в Античних та Середньовічних Західноєвропейських концепціях. У ранній філософії Древньої Греції – це зв'язки «людина – природа», «людина – суспільство», які можна простежити в Античній філософії, де сама філософія стає зразком

наукової та громадської думки. У результаті аналізу виявлено, що в Античних та Середньовічних Західноєвропейських концепціях «буття особистості» має певні біфуркаційного рівня важелі, незважаючи на те, що у своїй сутності вона визначена як істота, котра універсальна в можливості відтворення свого буття, і людину можливо розглядати як істоту, яка здатна до самостійного переходу в певну якість буття.

6. У концепціях Відродження, Нового часу та Просвітництва виявляється залученість методу компонування й декомпонування в контексті онтології людини і особистості – це системне зображення цих об'єктів теоретичного дослідження. Фактично же моделюється двоїсте визначення системи буття особистості. Представлені дві різні системи із різними концептами та структурами, проте із одним і тим самим субстратом, що не суперечить правилам визначення системи в системно-параметричному аналізі, а тому нами виокремлені властивості, що реалізуються саме на субстраті «особистість». Концептуальні складові теорій – взаємовідносини людського внутрішнього особистісного буття і буття в суспільному просторі – викликають біфуркації для особистості, в її творчих початках.

7. Історично українська філософська думка формувалася на засадах поєднання синкретичності, теїстичності, історіософічності. Системне моделювання буття особистості відбувається на засадах основних рис національного характеру та моделей світосприйняття та світовідчуття українського народу. Основні історично сформовані національні риси українського менталітету та структурні елементи української «моделі «буття особистості», як цілісного комплексу, включають історично-стійкі архетипи: любов до землі (архетип Природи); автономність (незалежність) (архетип Серце); індивідуалізм (самобутність) (архетип Слово); презентація себе як унікальності в усьому світі (архетип Софії). Виявляється, що й до сучасності ці Архетипи як Знаки створюють біфуркаційного рівня принципи буття особистості у суспільстві, і тільки на засадах створених «соціальних

міфологем» та маніпуляційних операцій (з постмодерністською структурно-текстовою основою) із використанням історично сформованих національних архетипів відбувається певного рівня «погашення біфуркаційного по суті буття людини».

8. На підставі концепцій XIX–XXI століть, проведеного системно-параметричного аналізу теорій та сучасних концепцій, виявлені наступні положення, що фактично заявляють біфуркаційні чинники буття особистості: концепція «людина як істота, яка любить», але сучасна реальність показує нам, наскільки людина беззахисна перед такою системою, як суспільство (М. Шелер); ставиться питання про те, ким є людина в цьому світі, і людину описують терміном «невідсвітність», що означає, що вона ніби в цьому світі, але позбавлена волі і не є його продовженням, «людина – це вигнанець, «біженець», за своєю сутністю є творінням, що не належить цьому світу (С. Франк «Особистість і світ»); в ідеях виокремлюють чотири основні типи суб'єктивності Іншого, що може виступати як реляційний концепт, або реляційна структура. Такі визначення параметрів є двоїстим системним моделюванням на прикладі низки концепцій: К. Ясперс, Т. Адорно, Х. Арндт, Б. Беттельхейм, П. Леві; концепції про спільну еволюцію космосу, біосфери і людського суспільства (О. Л. Чижевський, В. І. Вернадський, П. Тейяр де Шарден). Концептом системи «буття особистості» є в теорії марксизму й «трудовій теорії» соціальна практика, де зазначається, що замість пасивного пристосування організму до навколишнього середовища виникає новий спосіб життєдіяльності. Соціальність є й головними чинниками виникнення людини як особистості (суспільний характер життєдіяльності).

9. Проблеми біфуркації людини – особистості та її цілісності в контексті сучасності поєднуються із проблематикою філософії та психології. Філософсько-психологічні аспекти біфуркаційної людини виходять із наступного. У психології проблеми біфуркації людини пов'язуються із її можливостями адаптації до все більш ворожого соціального середовища,

можливість запобігання або хоча б адаптації до криз, окреслюються різні аспекти багатогранної особистості з її певними біфуркаційними станами. У процесі компонування й декомпонування системних моделей філософських концепцій та напрямів, де фактично провідне місце займають «примітивні» моделі сучасної людини, системно-параметричний підхід сприяє конкретній систематизації, побудованій на параметрах системи першого та другого роду. Розроблена та запропонована біфуркаційна модель буття особистості на засадах системно-параметричного розуміння, яке враховує можливі варіанти біфуркаційних станів особистості та її онтологічних характеристик. Обумовлюємо, що не поставлено за мету знайти єдиний ефективний механізм або спосіб поведінки в передкризових, кризових і післякризових – посткризових ситуаціях, які становлять рівні біфуркаційної моделі, а це є тільки пропозиція до виявлення та використання індивідуальних маркерів свого особистісного «біфуркаційного образу».

10. На засадах порівняльного аналізу понять «біфуркаційний стан особистості» у філософії та «копінг-поведінка» у психології виявлено та встановлено, що якщо розглядати поняття «біфуркаційний стан особистості», то воно ширше, ніж поняття «подолання» і «копінг» у психології. Установлено, що дослідження проблем біфуркаційного буття особистості мають міждисциплінарний характер. На основі аналізу особистості із біфуркаційною свідомістю встановлено, що особистість може мати як негативний, так і позитивний особистісний розвиток, незалежно від її типу. Особистість із біфуркаційною свідомістю, можливо, з'явилася як перехідний тип для формування не тільки людини, але й суспільства нової формації, адже сучасна техно-нано-інформаційна цивілізація реалізує себе через економічний та політичний фактори як визначальні. Тому гнучкість біфуркаційної свідомості, особливо сьогодні, необхідна сучасній людині в процесі її соціалізації і самоідентифікації.

11. Із системної типології виокремлюємо поняття «сила біфуркації» (А. Уйомов), що відображає сутність кризи в бутті людини на різних рівнях, і в системній моделі – це рівні концепту, структури та субстрату. «Сила біфуркації» особистості пов'язана із наступними характеристиками: біфуркаційних людей не часто можна віднести до типу конструкторів, тому що головною їхньою рисою є матеріальна реалізація в нестійких і нестабільних життєвих умовах. Перший тип найчастіше стабільний у своїх діях та діяльності. Другий тип, без сумніву, – це кар'єристи. До таких обставин найпростіше пристосовуються люди з біфуркаційною свідомістю. У третьому типі також рідко зустрінеш особистість із біфуркаційною свідомістю, оскільки вона дуже вразлива і нестабільна, через те буде шукати шляхи переходу в інший тип, щоб стати або субстратним, або структурним організатором; усі типи особистості не вважаємо за окремі системи, вони – частина системи мікро- або макроспільноти.

12. Атрибутивні параметри систем «особистість – навколишнє середовище», «буття особистості» та біфуркаційної особистості з'являються в результаті з'ясування відносин між дескрипторами системи. З'ясовуючи, що важливіше в особистості біологічне або соціальне, відштовхувалися від положення, що біологічне в людині, без сумнівів, виявляється унікальною системою. Соціальне в особистості визначаємо як слабку систему, оскільки, на відміну від сильних, такі системи допускають додавання і вилучення елементів без її руйнування. Зазначаємо, що особистість, вже як ознака соціальності, завжди припускає біфуркаційність буття, тому що сама соціальність несе біфуркацію щодо кожного. Розвиток сучасних концепцій трансгуманізму та кіборгізації є доказом, що біологічне підпорядковано соціальному.

13. Досить актуальним вважаємо включення понять «творчість», «талант» і «геніальність» у систему «особистість» як можливостей особистості в будь-якому переборюванні – зняття біфуркаційного стану на творчих засадах

діяльності. Із системних моделей «людина як біологічний вид» і «творча особистість», із підсистем, побудованих на відмінностях у розумінні творчості, таланту та геніальності, виявляємо, що творчість для особистості може мати ще й захисний характер, і зазначаємо, що найслабша демаркаційна лінія в системі – «особистість творча, талановита і геніальна», оскільки складно уявити геніальність без таланту, хоча талант без геніальності зустрічається в житті частіше. Тому механізмів подолання криз та біфуркацій, соціальних практик може бути багато.

14. На засадах системно-параметричної моделі «творча особистість», проведено її двоїсте визначення як системи. Система «творча особистість», з її схильністю або потребою до перетворення й творення чогось нового чи необхідного, включає в себе наступні характерні риси: висока працездатність, розумність, вольовий характер (не завжди, але бажано), творчість, естетичність, етичність, комунікабельність, здатність до навчання, талановитість (не завжди), геніальність (рідко) тощо. В контексті рис сучасної творчої особистості виокремлюється «біфуркаційність». Це ті властивості, які допоможуть самореалізації творчої особистості в соціумі. Субстратом названої системи є діяльна особистість. Обидві системи мають однаковий субстрат. Тобто, вони тотожні за субстратом.

15. На засадах запропонованої системної соціально-філософської експлікації системи «здоров'я» та «хвороба» виявлено, що в сучасних реаліях для особистості та творчої особистості потрібно не тільки реалізувати свій потенціал, але й зберегти здоров'я як основу антибіфуркаційного механізму. Із проведеного онтологічного аналізу екзистенціалу «здоров'я» і його протилежності – «хвороби» – отримані наступні висновки: у контексті аналізу проблем творчої особистості та її біфуркаційного буття суттєвим є екзистенціал, який може бути причиною однієї із найсильніших біфуркацій, і відсутність цього екзистенціалу – здоров'я, робить життя особистості неповноцінним; відсутність здоров'я може привести до кризи особистості, але

з іншого погляду – воно ж може бути підставою у знаходженні механізмів подолання біфуркацій (наприклад, використання wellness-індустрії, індустрії краси та спорт).

16. Соціальна навантаженість буття особистості виявлена на засадах пропонованої системної моделі, а завдяки застосуванню системно-параметричного підходу виокремлені складові частини моделі й окреслена роль кожної окремої навантаженості елементів: політичної, економічної, релігійної, творчої, технічної, екологічної, що надало можливість виявити їх об'єднувальний чинник – біфуркаційну навантаженість та установити, що біфуркаційність здатна характеризувати будь-яку навантаженість у соціумі. Звернена увага, що водночас представлена модель доводить, наскільки особистість залежна від суспільної системи і всіх її елементів; соціальність людини передбачає наявність біфуркацій, і в тому числі пов'язаних із соціальною навантаженістю та певною перевантаженістю особистості в суспільстві та взаємовідносинах у ньому, тому потрібно створювати відповідні адаптаційні заходи і механізми; проблеми особистості залежать від проблем суспільства загалом та ступенів його навантаження – тиску на особистість. Як варіант адаптації сучасної особистості й збереження ідентичності пропонується інтеріоризація соціальних норм.

17. Створена модель для окреслення місця особистості в системі «сучасне біфуркаційне суспільство» доводить, що окреслені двоїсті визначення не тотожні одне одному, а описують різні системи, проте ці системи можуть ототожнюватися за окремим дескриптором, у нашій роботі це показано на субстраті. Для коректності створення уяви про ці системи в моделі, звернена увага і задіяна ідіома поняття із постмодерну: «порожній знак», що пропонується як аналог інваріантної частини кожного соціального факту. На такій позиції відзначені маркери екзистенції особистості в соціальних системах, і цими маркерами є світ, успішна взаємодія та взаємовідносини особистостей, суспільства і влади, системний взаємозв'язок

інтеріоризації та екстеріоризації як адаптації до соціальності, сприяння благау «Іншого», тобто іншої людини, групи людей, природи тощо. Визначаючи дескрипторне місце особистості в системі «сучасного біфуркаційного суспільства» виявлено, що на кожному новому етапі історії суспільство змінює й саму особистість, а точніше, свідомість і рівень усвідомленості; недооцінені особистістю фактори впливають на становлення біфуркаційної особистості, позначаються на ній.

18. На струмені особливої історичної події XXI століття – пандемії та утворення «коронавірусного» суспільства – представлено системну модель пандемії в контексті причини біфуркації суспільства. Системна модель пандемії розкриває її сутність та взаємозв'язок між найважливішими елементами. До моделі включаємо й нового рівня перебіг політики держав у контексті пандемії. На наш погляд, є два можливі сценарії розвитку постпандемічних суспільств із розумінням того, що: зовнішні зміни й обмеження, використані суспільством для свого захисту, призвели до появи нових соціальних і поведінкових алгоритмів, до яких суспільству доведеться пристосовуватися.

19. Застосування до аналізу сучасної освіти системно-параметричного аналізу сьогодні надзвичайно актуальне, оскільки дає можливість всебічного, цілісного пояснення цього феномена як модусу духовного виробництва. В контексті уявлення та розуміння освіти та її точок біфуркації виокремлюємо основне: порушена проблема тривалої кризи в освітній системі України. Запропонована авторська системно-параметрична концепція «пандемічної освіти» України, яка базується на уявленні, що в процесі сучасних біфуркацій, пов'язаних, зокрема, і з пандемією, особливу увагу необхідно приділяти важливості комунікативного процесу в системі освіти. Ідеться про перевагу офлайн-комунікації над онлайн-спілкуванням, а також проблему викладання «Інженерної етики» в закладах вищої технічної освіти.

